

**Константин
Константинов**

**ПЪТ
ПРЕЗ ГОДИНИТЕ**

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

С родолюбивото съдействие на
МОТО-РФОНЕ

ИЗДАНИЕТО Е ОДОБРЕНО
И ПРЕПОРЪЧАНО ОТ МОН

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ

СПОМЕНИ

Поредицата „Българска класика“
е под общата редакция
на ИВАН ГРАНИТСКИ
и ПАНКО АНЧЕВ

Издателство
•ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ•
София, 2015

День мой догорел, но след мой в мире – есть!

Иван Бунин

© Константин Константинов, автор
© Петър Добрев, художествено оформление
© Издателство „Захарий Стоянов“, 2015
ISBN 978-954-09-0943-1

ПРЕДГОВОР

В нашия бърз и кратък живот на земята съдбата ни е дала най-голямата утеха: паметта – това истинско чудо, което е един от образите на безсмъртието.

Никоя човешка дума или картина, или музика не може ни възвърна с такава поразяваща точност някой далечен ден, когато сме били луди от радост или дълбоко нещастни, тембъра на нечий глас, който ни е бил скъп или омразен, мириса на някоя стъпкана трева, който се е носил подире ни, когато сме тичали като деца – целия този отминал свят, съживен само от възшебството на нашата памет.

Нашата памет – тая първична връзка със земята и хората, живата вода на нашето съзнание и в същото време безпощадният съдник, който не ни позволява да забравим злото, в което сме участвали и което бихме желали да заличим от живота си.

Споменът не е мъртвина. Споменът е друга действителност, в която ние присъстваме с двойно съществуване – днешното и някогашното. Нашият живот всъщност е само трупане на спомени.

И клетото човешко сърце никога не ще се почувства самотно, докато човек може и има какво да си спомня.

В страниците, които следват, е отразен пътят през двадесет и пет години, по който минаха няколко поколения и – нашата младост.

Несъмнено всеки гледа нещата със своите соб-

ствени очи; всеки е център на своя малък свят. Тук именно е опасността, която винаги съществува: спомените да се превърнат в автобиография. Аз се постарях да я избягна. Мисля, че събитията са много по-значителни от моята лична съдба и че разказвайки за другите, трябва да забравя себе си.

ПЪРВА ЧАСТ

*В памет на моите родители,
на които дължа най-хубавото
у себе си.*

1

Над всичко е лазурно-матовото сияние на Сините камъни, което ще гаде истинския колорит на дните ни, от първия до последния. После, това е патината на старите чаргаици и хапти, направени като че от горено гърво, с изрязани слънца по тапаните, с цъфнали гюлове по сангъците, с вълшебната кутийка-музичка в гостната стая. Това е кипнала екзотика на дълбоките дворове, зашумени от асми, багеми и нарове, с лехи от петунии и латинки, с гъсти редици чимшир, между които стремително бързат мълчаливи вади. Това са тежките гроздоберски коли, които скрибуцат по околните баури, и мирисът на прясна шира. Това е приглушеният мълвеж на щурците, който ще чуеш вечер в смълчаните полета на Прованс, сладостен и мъчителен в едно и също време, и който ще те върне няколко десетилетия назад в стъмените бахчи край Тунджа. Това е острият и сух аромат на мащерка, лъхнал неочаквано от напечените хълмове на Пелопонез, който изведнъж възправя пред очите ти голите ридове на Балкана, дето същият мирис лее своята носталгична отрова. Това е един училищен звънец, в някоя есенна сутрин, някъде, в някое загубено градче, с който изплува една далечна класна стая, нестройни детски гласчета – „Вятър ечи, Балкан стене“ – и каменната плоча под старите череши в гробищата с надписа: „Добри П. Чинтулов – учител народен. 1886“. Това е

едновременно цветна корица на „Робинзон Крузо“, съзряна внезапно в куп стари книги, от която още се носи лек дъх на бергамот, същия, който имаха ония шарени шекеи по панаирите и в който всичко наоколо изведнъж се разтапя и превръща в някакъв екран с далечна перспектива, пред който ти ставаш зрител на своя собствен живот.

Така, от първия още ден, всеки час, всеки миг и навсякъде, неосезаем като въздуха и като него вездесъщ, моят роден град присъства в съществуването ми – едновременно фон, действащо лице и част от самия мен – и неговият някогашен образ днес е толкова истински, колкото и тогава, защото се е съхранявал в чудотейната вода на човешката памет, която не признава никакво време.

Но тоя образ не се предлага всекиму: той чак своя откривател, за да му се даде изцяло, макар и постепенно – улица след улица, година след година, с всяко събитие, дори и без никакви събития, като разлистван том *in folio*, украсен със старинни гравюри.

Днес всичко там е вече друго и в тия нови претенциозни и безлични постройки аз не мога да позная лицето на моя град. Но оня, за който пиша, е другият, някогашният, най-истинският, поне за ония дни.

Ето го, заграден на запад и север от високи рътлини и скалисти хребети, той е застанал на границата между Стара планина и равнината, опрял гръб на Балкана, с лице към Тракия, така че някои от къщите му се катерят по плещите на Бармука, а други са тръгнали направо през полята към шосето за Ямбол. Той се е прострял без мярка, с тия широки дворища, с много празни места по кръстопътищата, прерязан в южната си част от някакво подобие на река,

идеща от Асеновското дефиле, която през лятото почти не съществуваше, но понякога отвлечаше цели махали. Въпреки различните квартали (Аба пазар, Татар мезар, Клуцохор, Кумлука, Ново село) по население той беше почти монолитен и нищо специфично не бе характерно за никоя от тия части. Центърът беше църквата „Св. Димитър“, с площада и с читалище „Зора“. Пред читалището се издигаше старата историческа круша, на която са били бесени най-личните момци бунтовници на Сливен и която бе отсечена по-късно за някакво варварско благоустройство. Тук като звезда се събираха няколко от по-големите улици. Главната улица идеше от градската градина (и от гробищата зад градината) и по нея се намираха централната джамия, текето (с два турски гроба), турското училище; с една извивка при чеимата към читалището. Главната улица минаваше край църквата, отиваше на запад, в Кумлука, и оттам се превръщаше в устие на Асеновския боаз. Три групи улици, напречни на Главната, се спускаха стръмно от баирите на север и слизаха до пазара – един широк площад, наричан „Булеварда“. Той опираше до реката с мост към Клуцохор и се разливаше в полето на изток. На един от ъглите имаше голяма джамия, с хан до нея, няколко ахчийници, кафенета, берберници и най-студеният в града кладенец. През лятото в горещите следобедни часове тук си почиваха на сянка по розозки и сламени столчета десетина хамали и арабаджици, сърбаха кафе в турски филджани, пушеха и си приказваха. Отсреща на слънце продавачът на фесове нареждаше стоката си по пиринчените форми и притичваше от време на време да сменя калъпите. По „Булеварда“ бяха магазините на ангросистите, сарафските кантори, по-накрая – папукчиите, сараचितе, бъчварите и налбантите, а отсреща – касани-

ме и зарзаватчиите. Между „Булеварга“ и площада до църквата беше занаятчийската чаршия – дюкяни на шивачи, обуцари, казанджии. Тук, в единия край на улицата, която почваше от църквата, беше печатница „Българско знаме“, по-нататък, на площада – „Дружествена печатница „Труд“, а в другия край – работническият клуб „Христо Ботев“. Така главните артерии режеха града на големи късове. Но освен това той бе набразден като с червоядина от безброй улечки – безименни, криви, тесни, много често загънени, по които шуртяха планински вадички. Лятно време през ниските кирпичени дувари се премятаха клони от смокини, а зад потъмнелите от времето порти се чуваше тракане на стан или заскърцал кладенчев чекрък. Някъде отчаяно ще изреве магаре и ще замре и след това настъпва още по-дълбока, ослепителна от слънцето тишина, в която ожесточено църкат жетварчетата. И в тоя час всичко тук изведнъж се превръщаше в някакво магьосано място, дето най-невероятните неща бяха възможни.

В тая оградена почти отвсякъде планинска пазва на югоизток се откриваше просторът на тракийското поле, сред което, далеч на около десетина километра, лениво се вие Тунджа. Баирите са отделени един от друг с усойни класури, дето бучаха планински рекички. Това са сливенските боазии; край техните пенливи потоци се бяха нанизали като пастици, една след друга, фабрики, които гърмоляха с машините си, тепавички, които весело огласяха дефилетата със своите водни колела и дървени чукове, и малки воденички с безкрайния припев на кречеталата. В подножията на хълмовете, както и в близката равнина – лозя, лозя, лозя, стегнали със зелен пояс града, а далеч горе пог рунтавите върхове на Балкана – хайдушките Божурова и Агликина поляна,

както и Змейовите дунки, Чаталка и Куш бунар по Сините камъни.

Градът носеше, непокътнат от годините, своя скъпоценен товар от минало. Той беше неговото богатство, което никои не можеше да му отнеме. Ала, за съжаление, малцина от новите хора знаят онова, което техният град е оставил в историята на нацията.

В това гнездо са родени и отраснали десетки родолюбиви мъже от първите „будители“, някои от които са толкова малко известни, колкото голямо е тяхното жизнено дело. Така: Ангон Иванов Камбуроглу, преселен (поради неприятности с турците) към 1800 г. в Брашов, дето става богат търговец, който издържа, докато свършат науките си, д-р Берон, д-р Селимински и други българи, които издава по-късно знаменития „Рибен буквар“ на Берон и чиито племенници са били знатни хора в Букурещ, Атина и Виена; д-р Иван Селимински, тоя неспокоен, извънредно културен, с най-разностранный дейност голям патриот, неоценен достатъчно и до днес; Иван Добровски, високопросветеният общественик, редактор на „Мирозрение“, учил в Гърция и Русия, пътувал до Америка и умрял в нищета през 1879 година в един пловдивски хотел; Михаил Колони, емигрант в Бесарабия и Влашко, участвал във френската революция през 1848 година на барикадите в Париж, член на първия революционен комитет в Букурещ; художникът Добрович, който през същата спомената 1848 година е гарибалдеец в Рим, дето прекарва повече от 40 години и някои от картините на когото са в Атинския музей; писателят Димитър Великсин, син на сливенци, изселени в Браила, познат и почитан повече като румънски поет и френски журналист, сътрудник

на всички предосвободителни български вестници и списания; щедрият гарител и покровител на революционните дейци, дори гръцки, хаджи Мина Пашов, умрял в Петербург и завещал на родния си град една сума от 10 000 лири. В северния край на града го Гюрчешме е родната къща на първия български поет Добри Чинтулов, с чиито песни пламна Априлското въстание¹. Долу, в една малка уличка на Клуцохор, е видял божия свят героят на най-дивната българска балада Хаджи Димитър, а наблизо е родната къща на неговия сестреник Кръстьо Асенов, който създаде цяла флотилия в Арджанското бласто и умря за свободата на Македония. Тук е родното място на цяла редица чутковни войводи – Индже войвода, Конда войвода, Панайот Хитов, Стоил войвода, Георги Икономов, на буйния македонски революционер Чудомир Кантарджиев, на народния просветител Сава Доброплодни, автора на първата българска комедия „Михаил Мишкост“. Тук е началото на българската индустрия в делото на Добри Желязков Фабрикаджия. Тук през годините на Възраждането работят като учители големият просветен деец Никола Михайловски и апостолът Атанас Узунов. По-късно, след Освобождението, в сливенската гимназия, за която ще се спомене по-нататък, учителстват станалите след това именити професори Йордан Иванов, Атанас Тинтеров и Антон Шоурек, както и известните

¹ От моето най-ранно детство помня как майка ми ме хващаше за ръка и казваше: „Хайде, ще ходим у вуйчо Добреви!“ (Чинтулов е бил вуйчо на моята баба по майчина линия.) И тръгваме по дългата, стръмна и каменлива улица „Великокняжевска“. Чинтулов отдавна е бил умрял, но къщата стоеше и аз си припомням само една широка стая с кръгла маса, в средата на която имаше портрет на пълен човек с мустаци и фес.

научни работници двамата братя чехи Карел и Хермин Шкорпил, Владислав Шак, а от българите, между другите, социалистите Никола Габровски и Георги Бакалов, общественикът и културният труженик Димитър Мишев, художниците (по-късно професори) Иван Ангелов и Петко Клисуров. Още по-късно тук са родени извънредно даровитият, рано загинал художник Йордан Кювлиев, художникът и художествено-театралният критик Сирак Скитник, вдъхновеният, също рано починал историк на Сливен г-р Симеон Табаков и неколцина млади писатели, за които е преждевременно да бъдат отбелязвани в спомена. От по-възрастните – Ел. Багряна, Вл. Василев и Ник. Фурнаджиев също смятат Сливен за свой роден град. Най-сетне през тоя град са минали за по-дълго или по-късо време мнозина други български писатели: Г. П. Стаматов, като офицер (през 1892 гог. той е основал тук литературното списание „Разсъмване“). П. К. Яворов, като телеграфист, Елин Пелин, Димитър Полянов, Михаил Кремен, Людмил Стоянов, Иван Карановски, като ученици в гимназията, а втората книга стихове на Кирил Христов – „Трепети“ – е издадена като премия на сливенското списание „Живот“ (редактирано от Ст. Гудиков) и отпечатана в печатница „Българско знаме“.

Градът беше важен център, седище на окръг, на голям гарнизон с дивизионен генерал, мъжка гимназия, шестокласно девическо училище, окръжен съд, първостепенна болница, митрополит. Имаше няколко църкви, три-четири джамии, малка синагога, три печатници (едната бе отвлечена от реката при голямото наводнение през 1895 година)¹ и старо

¹ Колко пъти съм стоял изумен в тия печатници пред техните машини, които се движеха отмерено и бавно, като

читалище, което си бе построило нова сграда с хубав театрален салон. Широката чаршия с полутъмни студени „маази“, затваряни с железни кепенци, през които идеше мирис на гиритски сапун и мастика, се простираше надлъж край реката с кръчми, кафенета и занаятчийски работилници. Североизточно, зад старинната гървена постройка на кметството (от която днес няма и помен), беше градският часовник (също така обезглавен) – каменна кула с камбана, която всеки час биеше с мек звън, а понякога сред виелиците на зимните нощи пръскаше бързи злобещи сигнали за пожар. В края на чаршията „Булеварда“ се превръщаше в шосе, по едната страна на което се редяха няколко зеленчукови градини и което водеше към минералните бани и железопътната станция. Защото това голямо административно, военно и културно средище не бе свързано пряко с железопътна линия и неговата гара тогава беше Керменли (сега Кермен), на около 23 километра от града. Дотам се пътуваше с файтон или с ония тежки старомодни,

гърмоляха тежко, гледах как върху сложения бял лист изведнъж се появяваха думи, редове, колонки, които след малко ставаха съгнати страници – и не можех да проумея това чудо, което се извършваше пред очите ми. Значи така се правеха книгите, които ние търсехме непрекъснато, с една жажда, която никога не можеше да се насити!... Наоколо се търкаляха корици, изцапани листа, коректури, миришеше на мастило и машинно масло, а покрай стениите бяха наредени стълпове от пресни книги: „Иван чукът“, „Де е бедата?“, „История на човеческата култура“.

И тия трима-четирима печатарски работници, които вършеха нещо, поприбедени над полегати маси, или въртяха голямото колело на машината (тогава машините се въртяха с ръце), не бяха вече обикновените познати от съседните махали, а някакви вълшебници, които се занимаваха с таинствени работи и знаеха неща, неизвестни на другите.

но удобни ланда, същински подвижни стаи, возени от три коня и с файтонджия, който пееше по равното и слизаше по урвата към Николаево, пъхаше камшика под мишница и почваше да вие цигара. Пътят вървеше през полето, сетне минаваше край Тунджа и лятно време през маранята се мержелееха увисналите по бреговете ѝ върби и някое селско дете по ризка, което цапаше в плитката вода. Отвъд шосето, до края на кръгозора, лежаха прострени под остро слънце сиво-зелени бостани и мисирлици и сред тях като неподвижни часовои се извишаваха тук-там наколни пъдарници. Почиваше се половин час в някое от двете ханчета до реката, които имаха навеси от шума, малки градинки и една-две стаички за نوشване. Тук, в сянката, биваше тихо, прохладно и приятно, къткаха кокошки, миришеше на пържена риба и на катран, а оттамък моста се мяркаше червеният покрив на голямата чорбаджийска воденица до баните.

Железопътната линия тогава беше „Барон Хиршовата железница“ (собственост на австрийския милионер евреин барон Хирш), построена още през турското владичество и свързваща Ямбол с Одрин и Цариград. Вагоните бяха малки и разделени на купета, които не се съобщаваха помежду си; вратите на купетата бяха от двете страни, дето имаше дълги дъски-стъпала, по които се движеха кондукторите на влака. Те винаги се показваха неочаквано по прозорците на вратите, като ония дяволчета, които изскачат автоматично от кутийка; вечер носеха закачени на гърдите си малки фенерчета с газ. Чинovníците по гарите и във влаковете имаха чужди униформи, повечето бяха арменци и левантинци и не знаеха български. Гарите бяха с надписи на френски, а влакът тръгваше след трикратно биене на звънец, окачен на фасадата. Кондукторът изсвирваше

към машиниста с малко рогче, след което извикваше: „Фертиг!“, качваше се на дългото стъпало и влакът, закланен трояко, си даваше вид, че хуква. От Нова Загора Хиршовата линия слизаше през Радне махале (сега Раднево), Търново Сеймен (сега Марица), дотам се разклоняваше, забивайки в една посока към Мустафа паша (сега Свиленград), а в друга към Пловдив. От Пловдив продължаваше през Сарамбей (сега Септември), за да спре на Бельово, отдето се насочваше за София, но вече като „Български държавни железници“. Всяко пътуване до Керменли биваше радостно събитие, изпълнено с напрежение и с нови интересни неща: гара, влакове, чужденци, чужд говор. Беше лък от широкия непознат свят, кратък досег с царството на неясните ни мечтания. А пътуването до София беше цяла експедиция, за която дни наред се правеха най-подробни приготовления. Всяка заран пощата – една здрава каруца с три коня и голям звънец – минаваше шумно през града, понесла тежкия товар на човешки възделения, жалби и злочи, затворени в стотиците писма. Привечер тя се връщаше, разгрънкала все същия тържествено-тревожен звънец, сега вече с друго, по-тежко бреме, пак от радости, нещастия и омрази, които огромната земя изпращаше от всичките си краища в това загубено, нищожно в сравнение с нея селище.

Ала въпреки тая привидна откъснатост пулсът на града беше с пътен жив ритъм, а събитията в чужбина даваха своето отражение тук, кой знае по какъв начин, с изумителна бързина и чувствителност. То беше и естествено: в онова време Сливен бе един от първите по големина и по обществени интереси градове в княжеството и неговият престиж на революционен по дух и културен център се поддържаше непрекъснато от новите поколения. По броя

на населението си градът почти не бе се променил от времето на Дибич Забалкански, т.е. около двайсет-двайсет и три хиляди. Но тогава половината от жителите са били турци, а сега градът бе вече почти изцяло български с няколко неголеми по брой малцинства: турско, еврейско, арменско, циганско. Имаше неколцина гърци, попаднали бог знае отде. (Един от добрите адвокати в града беше грък.) Всяко от тия чужди малцинства се бе настанило в отделни махали. Най-многобройни бяха турците. Те живеяха в източния и в южния квартал. Бяха бедни, угрижени и мълчаливи хора, които изкарваха оскъдната си прехрана с много труд и вършеха най-тежките и лошо платени работи, като пазванти, чистачи на нужници, табаци, пъдари, кираджии-колари, но особено надничари за кърска работа и изпълняваха всичко с крайна добросъвестност и усърдие. Затова бяха и най-търсените работници. Те чувстваха, че са чужди вече тук, че няма да останат за дълго, и затуй очите им винаги бяха влажни, сякаш от някаква предварителна носталгия. Те почти не знаеха български, имаха си джамии, ходжа, мюфтия, училище и отделно гробище, но се бяха родили тук и обичаха тая земя като истинско свое отечество. Животът на тия хора, които носеха чалми, фесове и фереджета, беше непознат и особен, не като нашия; портите им бяха заключени с дълги дървени мандала, кадърите се криеха от чужди мъже, никой не ядеше свинско и ходжата пееше молитвите си не както нашите свещеници – в църквите, не вътре в джамията, а на открито, от високото минаре. Техните обширни, подивели от зеленина дворове особено привличаха нашите любопитни детски сърца. Ние нямахме собствена къща и живеехме като наематели в различни квартали. Няколко години прекарахме в една къща

до турската махала. Срещу нас беше мюфтийството, дето наскоро бе пристигнал от Цариград новият мюфтия – един хубав млад турчин, с мека кестенява брадица, с белоснежна чалма и черно копринено расо. Той не знаеше да чете български и често ме викаше да му прочета някое официално писмо. Бях се сприятелил и с две синеоки съседски деца турчета – Емин и Якуб. Те правеха много хубави малки тенавички и воденични колела, които нагласявахме по вадите на улицата или вкъщи. А есенно време пускаха чудесни шестоъгълни хвърчила, които с часове се люлееха високо над града.

Често пъти ходехме у тях да берем вишневи черници и жълти като кехлибар смокини, които капеха по земята. Тогава само виждахме кадъните: те не се криеха от нас, малките. Това бяха истински мълчаливи, безропотни робини. Техният живот минаваше изключително вкъщи: тям не бе позволено да ходят дори в джамията или на погребения. Те излизаха само до лозето или отиваха понякога до праматарските дюкяни за басма или до дядо Данаил ахтарина за къна. Тия жени бяха много нежни към децата си и към нас, малките безверници, и винаги ни черпеха с ошав и айрян. Нашият съсед имаше две жени: едната – по-стара, без деца – и друга, по-млада, майката на моите приятели. Старата кадъна беше призната от целия град майсторка на баклави, кадауфи и маслени курабии. Когато някъде имаше годеж или сватба, седмица преди това тя беше викана в българската къща, оставаеше няколко дни и нощуваше там, за да приготви необходимите за тържеството сладки работи. А наесен ходеше на много места да точи юфка и да прави кус-кус – най-любимата ни храна през зимата.

Привечер, когато се връщаха говедата, почти

преди всяка порта в турските махали чакаше по една биволица, а стопанинът се връщаше от лозе, натоварил магаренцето си с кошници едра хръскава султанка. Мъжете бяха кротки, много приветливи и услужливи и въпреки всичко, което учехме в училище за зверствата, вършени от турците през робството, тия тъжни хора със своите гальовни думи – „чорджум“, „казъм“, не само не ни вдъхваха никакъв страх, но напротив, караха ни да ги обичаме. Всяка година техният брой ставаше все по-малък, те се изселваха в Цариград и Анагола и в старите опустели къщи, купувани сега на безценица, дето новите стопани не бързаха да влизат, се чуваше приглушеното гукане на гургулиците, изоставени от заминалите.

Моеето първо сблъскване – още в най-ранното ми детство – с човешката немотия и нещастия е свързано с хората от инородните малцинства. През годината в определени дни от месеца (освен зиме) у нас дохождаше да дигне боклука турчинът Халил ага. Той вършеше тая работа в много къщи на града. Халил ага беше стар, слаб, висок като върлина и едноок – гругото му око беше цялото мътнобяло и неподвижно. Носеше вехти еменици на бос крак, потурите му бяха от избелял памучен плат. Той имаше пръсмена луличка с дълъг прост чибук, който, когато не пушеше, биваше затъкнат отзад във врата му, под салтамарката. Той казваше „чорбаджи“ на всекиго, който го повикаше да работи. Притежаваше една талижка, която едва се държеше. Кончето беше мършабо, съвсем спяло и уморено, но той никога не го беше и хокаше. Тоя човек беше винаги гладен. Той ядеше коматчетата хляб, изхвърлени из сметта, обираше падналите по земята плодове, които обикновено биваха червиви, хвърляше ги бързо в устата си, без да ги поглежда, и си приготвяше тютюн за луличка-

та от събрани по улицата угарки. С тия работи мой ми изглеждаше малко страшен, но винаги ми биваше драго да го видя и да чуя как ми казва „олум“ – както казваше на кончето си. Помнех го така от доста години, сух и висок, с овехтяла, измърсена чалма, със сива брадица, която ограждаше дългото му старческо лице, все същия – като че вечен. Така остана мой в паметта ми – тих, приветлив въпреки нечистата работа, която вършеше, и винаги ненахранен.

През една от най-ранните години, които помня, точно срещу нас имаше някакво съвсем малко дворче, цялото потънало в смокинови гръвчета, клоните на които прехвърляха кирпичения дувар и бяха постоянна съблазън за махленските гечурлига. В гръното имаше сбутана, но винаги варосана къщурка. Там живееше една самотна жена, която почти не излизаше из града. Тя беше гъркиня. Наричаха я „кокната“¹, защото, когато говореше за познатите си жени, казваше „кокна Зеца“ (т.е. Жечка), „кокна Таска“ (т.е. Ташка), „кокна Тодорица“ (т.е. Тодоричка) – и ние, децата, на гори и възрастните ѝ се смеехме. Коя беше тая жена, каква орисия я беше запратила тук, в тая чужда земя, сред чужди хора, езика на които не разбираше, как изкарваше прехраната си – нас, малките, това не ни занимаваше. Навярно е била омъжена за тукашен човек и обдояла и сега живееше гостъщ като загубено животно. В града нямаше повече от пет-шест души гърци, но не я виждахме да общува с тях. Понякога шиеше нещо на гергеф, навярно с това се и препитаваше, но в ония години какво можеше да изкара с тях? Майка ми често ме пращаше да ѝ занеса чиния с ядене и половина топла домашна питка. Но винаги, когато блязах

¹ Кокна на гръцки значи госпожа.

в това бухнало от чимшир, върбини и фунийки дворче, дето се чуваше само тихото шуртене на бързата вада, а на прага седеше единственият другар на домакинята – една пъстра, бяло и черно, котка, сякаш с черна маска над муцунката, ставаше ми някак чоголно и бързах да изляза. Кокната вземаше яденето, смущаваше се, заекваше, докато намери две български думи, откъсваше ми няколко меки едри смокини и ме изпращаше, като се мъчеше да се усмихне. Тя имаше некрасиво, мъжко лице, цялото на червени петна, които ставаха синкавоалени, когато се ядосваше или смущаваше. Един път, докато я чаках да излезе, чух откъм одаята на къщурката някакви чудновати звуци, като че цвилеше кон, пресичани с непознати думи и охкания. Тя излезе, цялото ѝ лице бе червено и мокро, личеше, че я бях заварил да плаче. Аз се обърках съвсем и ми стана много тежко. Вкъщи, когато разказах това, майка ми въздъхна и рече: „Нещастната кокна!...“ Още не ми бе ясно какво значи нещастие, нещастен човек и се готвех да попитам майка си. Но изведнъж се сетих, че бях чул вече тая дума преди няколко месеца. Един ден родителите ми получиха по пощата илюстрирана картичка от чужбина, само с три написани реда. Картичката беше цветна снимка на висока швейцарска ливада с много ярки цветя и с надпис „Интерлакен“¹. (В паметта ми са врязани и снимката, и думите на другата страна.) Когато прочетоха написаното, баща ми и майка ми се просълзиха. Ситният нервен почерк носеше някаква злокобна вест: „Не мога никога да ви забравя, но аз съм много нещастен!“ – пишеше приятелят на родителите ми, бивш учител в Сливен, който се лекуваше от туберкулоза и издъхна по-късно в един швей-

¹ Известен курорт в Швейцария.

царски санаториум. И сега аз вече разбирах, че в тая дума – нещастие – се таи нещо страшно, подобно на нощ без съмване, нещо, от което няма спасение, нещо, което грабва човека и той изчезва заминава, като погълнат от ония чудовища в приказките. Но това ранно знание не беше, за съжаление, радостно.

След някое време ние се преместихме в груга махала и „коконата“ се отдалечи и изчезна от живота ни. Но в паметта ми тя остана като образ на мълчалива, безутешна мъка.

По-малко затворено, но все пак отделно общество представляваха евреите. Те имаха своята махала в северозападната част на града, към девическото училище, дето бяха и повечето им дюкяни. Богатите от тях бяха търговци-ангросисти на колонна, на праматарски стоки, комисионери, ливари и имаха кантори на пазара. Мнозинството от общия брой бяха сиромаси – сергиджии, гребни галантеристи, продавачи на семки, на сладолед, на бои за прежди и на тайни церови по панаирите. Като турците и евреите имаха основно училище, синагога, равин и гробище. Те говореха български, по-големите деца учеха в класното училище и в гимназията, но общо взето съществуваха някак невключени в обществения живот на града.

Малката група арменци, всички бежанци или потомци на бежанци от Турция, се бе събрала в махалата над градския часовник, която водеше почти право на изток, към Ново село. Те джужаха с българите, говореха развален български език, бяха весели, работни хора и участваха, доколкото им бе възможно, в общите градски инициативи. Двама-трима гребни търговци на галантерия, двама-трима добри и заможни майстори – златари и часовникари, неколцина железари, сладкари и кафеджии – с това групата се изчерпваше.

Най-компактното и най-автономното, тъй да се каже, малцинство беше циганското. Събрани всички на едно място, под паметника на Стоил войвода в полите на Бармука, в кирпичени къшурки, които не можеха да се похвалят с особена чистота, циганите наистина си бяха наредили тук една същинска република в границите на града. Къщичките бяха струпани без ред, без улици помежду им, варосани, със сини и керемиденочервени первази. Лятно време те се усмихваха отдалеч със саксийки шибой или мушката на единственото прозорче, с голотумбести циганчета в прахоляка отвън, с кучето и котката пред вратата, а зиме малки, зачервени кюмбета бумтяха вътре и по тях скачаха бели пуканки и съскаха киселици, сложени да се пекаат. Това беше своеобразен, безгрижен и шумен народ, кипящ от жизненост, с невинно хитроумие, възприемчив и предприемчив, но сиромашки. Тук всичко работеше, макар и съвсем произволно (понякога денонощно, груг път празнуваха по цели дни) – мъже, жени, дори и децата. Мъжете бяха ковачи, налбанти, дървари, работници по фабриките (фабриките тогава бяха малко на брой), пътуващи продавачи на плодове, но най-вече музиканти. Жените слугуваха в по-заможните къщи и веднъж-дваж на седмицата чистеха учреждения и дюкяни; девойчетата ходеха да навиват масури по фабриките за един-два гроша надница, малките момчета надубаха духалата при наковалните на бащите си, събираха из балкана лешници, дренки и диви круши и отиваха привечер до казармите с тенекени тенджерки да измолват от кашаварите по някоя лъжица войнишка чорба. Тоя цигански народ говореше чисто български, но си имаше и свой, цигански език, имаше също така установено местожителство и официално вероизповедание – източноправославно. Бяха

„български“ цигани. По никакъв начин те не искаха да бъдат смесвани с другите, „турските“ цигани, катунарите, които бяха скитнишко племе и мохамедани. На Лазаровден, преди Връбница, нашите млади циганки, пременени, окичени с цветя, обикаляха къщи и заведения, играеха и пееха обичайните танци и песни – „лазаруваха“ и събираха по някоя пара. А през големи суши ходеха като „пеперуги“ по дворове и дюкяни, пеейки молби за дъжд. И излезлите по вратите дюкянджии се ухилваха, смизаха си един на друг и заливаха с кофи студена вода облечените в шарени басми девойчета, които продължаваха своите ритуални игри и песни. Ала най-очакваното и щастливо събитие за всички идваше в началото на юни – заминаването за жетва. За него ще стане дума по-нататък. Изобщо, циганският елемент даваше особен колорит на нашия градски бит от онова време.

В икономическо и социално отношение жителите на града можеха да бъдат разделени на четири, повече или по-малко ясно разграничени групи:

1. Богаташи, едра буржоазия – фабрикантите на платове, на спиртни напитки, на тютюн, търговците ангросисти на колониял, на месни произведения (пастърма, суджук и др.), неколцина лихвари, всичко към 20–30 семейства, които постепенно се обособяваха като рогова парична аристокрация и като класа;

2. Средноимотни, гребна буржоазия – занаятчи (притежатели на работилници с по един или няколко калфи и чираци) – абаджии, казанджии, обушари, папукчи, сарачи, шивачи, налбанти, майстори на каруци, собственици на лозя (гребни производители на грозде и вино), гребни търговци (бакали, овощари, галантеристи);

3. Интелигенция – чиновници (банкови, съдебни, учители, офицери, свещеници, и др.) и свободни професии (адвокати, лекари, аптекари и други);

4. Бедняци, безимотни – фабрични работници, наджичари за земеделска и занаятчийска работа, наемни колари, файтонджии, слуги в кантори и заведения.

Първата група се държеше встрани от общия живот на града. Хората от тая група нямаха амбиции за власт или за местна слава, не търсеха нито служби, нито ръководни роли – тяхната грижа беше печалбата. Те се отнасяха равнодушно към всичко, което нямаше връзка с техните интереси, общуваха почти само помежду си или с индустриалци и търговци от други градове. Главите на семейства – стари, малограмотни, но практически умни и предприемчиви хора – бяха потомци на някогашните чорбаджии или на занаятчи и търговци, забогатели и почнали работа в голям мащаб. Те изпращаха синовете си да учат инженерство, финанси или търговия в Белгия, Германия и Англия, а момичетата – в аристократическите католически пансиони на Виена и Париж, отнасяха се с насмешливо пренебрежение към интелигенцията („даскалята“) и благоволяваха да се сближат с нея само когато някой офицер или доктор поискаше да им стане зет. Освен с господарското си държане към работниците (експлоатирани жестоко, както навсякъде в страната по онова време) те не участваха с нищо в социалния живот на съгражданиите си, а още по-малко – в културния.

Втората група, средните съществувания, най-многобройната, поддържаше външния облик и атмосферата на тукашния бит. Скромни, простички, извънредно работливи хора, те долавяха, че земята под тях вече тръпне – фабриките затваряха една по

една техните работилнички, ангросистите търговци и кооперациите конкурираха съкрушително малките бакалнички, филоксерата гризеше чуповните лозя наоколо и един поминък, който цели десетилетия беше сигурната опора на многобройни челяди в града, си отиваше. Оставаха още няколко занаята, които поне засега не се бояха от унищожение (сарачлък, кожарство, бакърджийство и др.), и там именно се втурваха някои по-предприемчивци и съобразителни мъже. Ала всички пазеха още външния вид на досегашното си съществуване, бяха все още ученолюбивите еснафи и търговци, които отваряха някога училища и читалища и живееха с грижите на времето си. Изтощаваха се от труд и пестене, за да дават образование на децата си, в което виждаха сигурното спасение на младите, мъчеха се да проумеят сложните икономически и социални закони, които почваха вече да се проявяват и предопределените жертви на които бяха тъкмо те. Любопитно е да се отбележи, че още в първата социалистическа организация в Сливен (струва ми се, така е било навсякъде в страната) освен инициаторите интелегенти – учители, адвокати, студенти – голям брой членове бяха занаятчии – шивачи, обувчари, сарачи и др. Ала въпреки това еснафът си оставаше пазител на патриархалните, религиозни, нравствени и чисто битови канони и със своята любовна привързаност към обичая на дедите влияеше, без да търси това, и на останалите съсловия и съхрани по тоя начин почти до наши дни интересни традиции, поверия и легенди¹. Помня ги

¹ Така на Тодоровден се организираше надбягване с коне – кушия – до св. Тодоровото аязмо, което беше събитие в града; на Благовещение във всеки двор се палеше голям огън, който се прескачаше за предпазване от змии; срещу Гергьовден къщите се украсяваха с глог и се запалваха свещи

тия свитички, но бугни хорица, които тачеха строго и постите, и празниците, и задушниците, как идеха вечер в социалистическия клуб (бях дете тогава, но вуйчо ми, един от пионерите на социализма в града, ме водеше много често по събрания и срещи в клуба) или в някоя лятна привечер, насядали около вагата при тепавицата на Тошоолу, в Новоселския боаз, как слушаха някой изключен от Софийското висше училище голобрад студент или някое основно учителче да ги въвежда в сложните начала на политическата икономия. В техните прашни джукянчета се мъдреха на полчките първите социалистически брошурки, някоя книжка от Иван Франко или „Дремизградските смешила“ на Майстор Гочо Зюлямът, и тия скромни хора в шаячни грехи се мъчеха по тоя начин да надникнат отвъд баурите, които обграждаха града, към тревожния и непознат живот на големия свят.

Третата група, интелигенцията, беше всъщност душата на града. Както в миналото, и сега тя даваше смисъла на съществуването на тия двайсет-двайсет и пет хиляди жители. Само две съсловия от тая група – офицерите и духовниците – се отделяха от останалите, не участваха нито пряко, нито косвено почти в нито една обща инициатива, водеха едва ли не кастов живот. Съществуването на духовниците, освен на владиката, изобщо не се забелязваше. А офицерите, изпълнени с чувство на превъзходство, не общуваха с гражданите освен с представителите на властта. Иначе семействата им, жените и децата, дружаха почти изключително помежду си,

по всички врати – за здраве; за Еньовден още от предната вечер момичетата потапяха в чист бакър със студена вода китки цветя, покриваха ги с кърпа, за да прекарат вълшебната нощ на открито, и следния ден ги вадеха с песни и гадания за бъдещите си избраници.

но все пак отношенията им се определяха от чиновите на техните съпрузи и бащи. Те си имаха клуб, дето гражданите не можеха да ходят, освен ако бяха специално поканени; уреждаха си семейни вечеринки, излети извън града и благоволяваха да отстъпят веднъж седмично – в неделя следобед – военната музика да свири под навеса в градската градина. Същинската интелигенция бяха учителите (основни, класни и гимназиални), младите адвокати и съдии, един-двама лекари, един-двама аптекари и един книжар. Отделните лица се сменяха, но ядрото оставаше и целият духовен живот на града (ако би могло да се каже така) се водеше от него. Обществено-политическата ориентировка, читалищната дейност, театрални представления, най-различни културно-просветни и полезни инициативи (туристическо дружество, постоянен хор и оркестър, юнашко дружество и др.) между граждани и учащи се – това бяха непрекъснатите прояви на тая група. И всичко се вършеше непреднамерено, някак съвсем естествено, сякаш всеки от това малко общество, което не бе свързано в никаква организация и нямаше никаква конкретна полза за себе си, чувстваше радостен дълг да върши нещо за групите и да направи живота по-привлекателен. И нещо още по-интересно: почти цялата интелигенция в града тогава бе наляво, без да членува непременно в партии, изпълнена с дух на гражданска доблест, на трепетно чувствителна човештина и смелост. Бяха смутните години от прехода на XIX към XX век, годините на първите подземни трусове в руската империя, на убийства и покушения срещу крале и кралици (атентат срещу Алфонс XIII, убийства на Елисавета Австрийска, на Александър Обренович и Драга), на Илинденското въстание, във въздуха още се носеше ехото от епохалния процес срещу Драйфус

(дебелият роман „Заточеникът на Дяволския остров“ се разхождаше от къща на къща из целия град); малко по-късно бяха вече годините преди първата руска революция, с повишен социален усет, време на Яворовите „Стихотворения“ и на дълбоко виталната, гръзка поезия на Кирил Христов. В тоя още ненапълно големим духовен купеж се събираха най-противоречиви, на пръв поглед изключващи се стремежи и влечения. Всъщност те бяха твърде смътни, безконтурни, но напрегнати от страстен копнеж за някакви неясни, героични подвизи, за лично щастие и в същото време – от решителна готовност за саможертва, от безпределна обич към човека у нас и навред по света. Тук нямаше определена политическа концепция освен едно дълбоко демократично чувство, твърде често пътищата биваха погрешни, липсваше ясна мисъл, но имаше нещо, в което се стопяваха всички грешки, което правеше алогичното и наивното най-вярната истина и тъкмо в нея бе същинският образ на интелигенцията от оная епоха: възторжен младежки идеализъм.

Не става дума, разбира се, за подчертаване на „доброто старо време“ или на „нашето време“. Един ретроспективен поглед днес ще открие навярно госта недостатъци във вътрешния облик на тогавашните млади хора: известна книжност, липса на зграва стъпка върху земята, мода на меланхолични мечтания и на поетизиращо разочарование. Но онова душевно целомъдрие, оная честност и съгласуване на мисълта с действието – те именно характеризират изцяло поколението, за което е реч. Същото това поколение, чиято съдба бе да пренесе през тия бурни и не винаги чисти години безкрайно чувствителната съвест на един юноша-народ и да изгори по-късно в безпощадната среща с действителността. Колко лични грами, познати и неизвестни, крие тая пре-

ходна епоха, дето разрешението почти винаги е саможертвата! Та нали тъкмо това поколение и поколенията след него донесоха по-късно оня идеен и културен разцвет, който почна преди Първата световна война и продължи и след нея? Петнайсетгодишните гимназисти тогава лягаха и ставаха с песента „Смелост, друзья, не теряйте...“, с Яворовите „Арменци“ и „На един песимист“ и с „Дъгът“ на Кирил Христов¹. Нищо чудно всъщност: пуританският дух на оная почти патриархална среда, книгите – книги-

¹ Мисля, че не е излишно да цитирам изцяло това хубаво стихотворение, което днес малцина си спомнят.

ДЪГЪТ

Не си ли ти кат пролет млада,
свободна като вихър в степ?
Каква ти скръб сърце подяда?
Какъв те демон мъчи теб?
Зъл сърцеведец ли сполучи
да ти отрови младостта?
Или живота те научи,
че няма щасте на света?
Не вярвай, сестро! Щасте има:
не е то сън, ни блян мъглив!
Не трябваше човек да снима
звездите – за да е щастлив!

Не е богатството, що дава
разумно щастие, нито
безсмъртно име, гръмка слава:
жестоко щастие е то!
Изпъннен дъг – какъвто дребен,
какъвто скромен да е той –
и чувството, че си потребен
човек за някой близък, свой –
ей изворът, де черпи сила
и щастие свето духът
възвишен! Вярвай, сестро мила:
върховно щастие крий дъгът!

ме, без които нашето детство бе немислимо, духът на времето, който идеше отвън, училищата, които ни даваха една солидна и дълбоко хуманитарна наука. А героичното минало на града засилваше това самородно чувство на неговите жители, в чиито души още живееше огънят на борбата за национална свобода и обединение и отвращение от насилническите режими на „торбопясъчието“¹ (Стамболовия режим), на „Дуранкулак и Шабла“² (Радославовия режим), на „Гасенето на свещите“³ (народняшкия режим). Така че в един прекрасен ден, както се казваше в някогашните романи, тоя град, дето винаги в предизборни дни и нощи вилнееха пияните шайки на народняшкия кандигат за народен представител, най-неочаквано избра за свой депутат... Георги Курков. Две гребни случки са достатъчно характерни за настроението в онова време. Не помня годината, но навярно съм бил в горните класове на гимназията. Учили бяхме вече българска литература и знаехме големите български писатели от христоматиите и от книгите им, изписвани от София, които пристигаха направо в домовете ни или в книжарницата на Марко Иванов. Един ден баща ми, учител по дескриптивна геометрия в гимназията, се върна вкъщи явно покрусен и огорчен и разправи на майка ми (бивша учителка), че Стоян Михайловски се продал на правителството и на двореца, за да получи пенсия от Народното събра-

¹ Побой в участъците през времето на Стамболов с торби пясък, за да не остават белези по телата на битите.

² Стрелбата срещу селяните от селата Дуранкулак и Шабла (в Добруджа) през режима на Радославов, по време на бунта срещу десетъка.

³ Гасене на свещите в бюрата по време на избори – известна маневра на народняците, за която споменава и Алеко, – когато се виждало, че властта губи. В тъмнината урните се напъвали с правителствени бюлетини.

ние. В София се приказвало само за това, тук също всички били смаяни и възмутени. От неговите думи разбрах, че цялата интелигенция в града се вълнува от тая новина. И той добави подробности, които се разпавяли за коварството на княза и за унижението на писателя: когато файтонът, в който бил Михайловски, минавал край двора, Фердинанд, изправен до един от прозорците, го поздравил тържествено и подигравателно с махане на ръка. Всички, дори и ние малките, знаехме от приказките на възрастните, че именитият български сатирик жестокожилеше властниците, особено коронованите, и в къщи наскоро беше пристигнала неговата последна книга „От развала към провала“. Ние не проумявахме, разбира се, значението на онова, което бе станало и което толкова бе наскърбило големите, но беше ясно, че вълна от разочарование и болка бе заляла сърцата на сливенските интелектуалци.

Втората случка също тъй е показателна. Беше, струва ми се, денят на Ботевия празник, в 1901 година. По това време дивизионен генерал в града беше генерал Кирил Ботев, малкият брат на Хр. Ботев. При него живееше и майка му – баба Ботевица. За вечерта на празника бе уредено факелно шествие от учениците, което щеше да спре пред къщата на генерала и да акламира майката и братя на поета. Така и стана. Но пред къщата, покачен на външните стъпала, един от седмокласниците, Чудомир Кантарджиев, започна да декламира „Борба“ от Ботев. Това беше предвидено, разбира се, в програмата. Добър ученик, той беше буден, приятен юноша, с открито, усмихнато лице. Всички слушаха пламтящите стихове, които звънливият младежки глас хвърляше като куршуми към множеството. Но когато той произнесе:

*Соломон, тоя тиран развратен,
отдавна нейде в рая заграден,
със свойте притчи между светците
казал е глупост между глупците
и нея светът до днес повтаря:
„Бой се от бога, почитай царя!“
Свещена глупост!... –*

яростен вик на възмущение го пресече и веднага стана малък скандал. Нашият учител по закон божи, галматинецът-свещеник Рафаилович, един буен фанатик, размахвайки ръце в широките ръкави на расото си, викаше към всички да спрат декламатора. С искрящи от гняв очи той повтаряше: „Позор! Безбожие! Кошунство!“ Генералът също бе възмутен. Декламацията наистина бе прекъсната, целият град веднага узна за инцидента, но за чудо, доколкото си спомням, никой не одобряваше постъпката на свещеника. След това научихме, че Рафаилович настоявал в учителския съвет за най-строго наказание на „провинения“, но Чудомир Кантарджиев същата година свърши гимназия с много добър успех и без да понесе каквото и да е наказание.

Едно от културните средища на града беше известното отпреди Освобождението читалище „Зора“, близо до старата катедрална църква „Св. Димитър“. Историята на това читалище е разказана другаде; аз ще отбележа само онова, което заварихме ние. В грамадната за времето си и за един провинциален град читалня върху няколко големи маси бяха подредени почти всички български вестници и списания, два-три руски ежедневника, дебели списания „Мирь божій“, „Вѣстник Европы“, „Вѣстник Инностранный литературы!“, илюстрираното списание

„Нува“, френското Illustration, немското Fliegende Blatter и др. От 1898 година читалището имаше вече голям театрален салон и достатъчни помещения за книгите. Неговото ръководство – „настоятелството“, както се казваше тогава – се избираше всяка година измежду най-активните културни и напредничащи граждани: учители, адвокати, лекари. В дейността на читалището се отразяваше целият духовен живот на града. То спояваше всички в невидимо, но съществуващо единство, било в любителските театрални представления, било в концертите на хора и оркестъра, било в семейните вечеринки по Коледа и Нова година. В моя хубав театрален салон гостуваха и чуждите музикални и театрални трупи. Известният в Русия и в чужбина хор с танцьори („ансамбъл“ – по сегашния речник) на Агренов-Славянски, който бе посетил София, дойде и в Сливен и тогава за пръв път чухме хор и солисти на руски народни песни и видяхме знаменития казачок, изпълняван групово и единично. Познатата в цяла България италианска оперна трупа Масини, с прочутия едър тенор Гуаско, също тъй често пристигаше в града, давайки ни първите представи за оперно изкуство със съкратените продукции на „Фауст“, „Травиата“, „Трубадур“ и др. Изобщо живият интерес, който нашият народ винаги е проявявал и преди, и след Освобождението към театъра, се бе превърнал тук в една дълбока културна потребност, която никога не можеше да се задоволи напълно. Така още към 1895–1896 година в старото клуцохорско училище е била представена от любители Шилеровата пиеса „Разбойници“. Това представление бе оставило тежък спомен у всички поради последиците за младия човек, който играл Карл: в сцената при разбиване вратата на затвора, в който е старият Моор, момъкът актьор натър-

тил така зле крака си, че по-късно трябваше да бъде ампутирани. Така си и остана той – моя известен адвокат в града – до края на живота си с гърбен крак.¹

За тържественото откриване на новия театрален салон на читалището, което стана през 1898 година, месеци преди това се репетираше пиесата „Рюн Блаз“ (Юго), като за случая бяха приготвени специални декори, исторически костюми и оръжия за всички действащи лица. „Артистите“ бяха местни хора, любители: Рюн Блаз се игра от аптекаря Милев, кралицата – от моята майка, херцогинята бе аптекаршата, Дон Салюст – учителят Мишков, Дон Цезар дьо Базан – друг основен учител, Руско Василев, и т.н.

Това представление остава и до днес едно от най-щастливите събития в моя живот. То беше първото ми пряко навлизане в мистерията на изкуството. В късните следобедни часове, когато майка ми привършваше къщната работа, ние почвахме репетиране на ролята ѝ. Сядахме при прозореца, аз – с книгата в ръка, тя – насреща ми, и започвахме. Отвън идеха бавните, покъсани махленски шумове: грънкане на бакъри при кладенеца, мучене на крава пред портата на комшиите, разговори на жени, които се връщат от баня. Звучаваха се и буквите мъчно се различаваха, но мене не ми и трябваше да чета – аз, макар и да не разбирах нищо от пиесата – знаех наизуст повечето диалози и подавах репликите, без да гледам книгата. „Една испанска кралица не трябва да гледа през прозореца!“ – казваше строго херцогинята. И кралицата въздъшеше: „Ах!... Аз не мога да видя дори божия свят! Не мога да видя дори свободата на другите!“ Аз продължавах с думите

¹ Моят вуичо Спас Донков.

на херцогинята, която чете „любовното“ писмо на краля: „Марию, силен вятър вее, убих шест вълка“. Подписано — „Карлос“. И майка ми отавръщаше като кралица: „Уви!“ Помняй до днес някои от репликите на Рюи Блаз като: „Бедно пламъче, угасни!“, или: „Вие ме проклинате, а аз ви благославям“. Имаше някакво особено остро и приятно напрежение в тия приготовления у дома, както и в общите репетиции на студена, полуосветена сцена в читалището, но върхът бе представлението: тогава всички тия хора, познати, близки, обикновени, като майка ми, учителите, аптекарят — сега бяха съвсем други, чужди, неразбираеми, но прекрасни, в някакъв откъснат от нас и чудесен живот. И днес, шейсет и пет години оттогава, забравяйки напълно своето собствено присъствие, виждам само далечната есенна вечер и сегнали до един прозорец в глухата провинциална уличка — едно осемгодишно дете и една хубава млада жена, които повтарят патетичните слова на Юго. Така всичко изведнъж добива някаква значителност, в която личното е изчезнало напълно и се превръща в материал за претворяване от бъдещи писатели и художници, които ще потърсят в миналото дълбоката приемственост на поколенията.

Представлението има забележителен успех, но и днес не мога да разбера — защо тъкмо „Рюн Блаз“ бе избрана за тоя случай, кой бе открил „артистите“ и кой бе режисирал пиесата?

Няколко години по-късно Йордан Кювлиев изрисува (без да я довърши) завесата на сцената, както и тавана на целия салон. Още преди това и по-късно любителски представления следваха непрекъснато, като се почне от „Руска“ на Вазов, мине се през „Двете сирачета“, за да се стигне до „Тлъсто кокалче“ („Доходно място“) на Островски. Тук през тия годи-

ни бе играна, може би за пръв път в страната, детската оперета „Царският пуюк“ от ученици в гимназията. Все около същото време Панайот Тодоров (Сирак Скитник¹) постави в напълно реалистичен стил нашумялата през тая епоха пиеса „Възпитатели“ и самият той игра главната роля. През същите години градът бе посещаван редовно от театралните трупи „Сълза и смях“, „Свободен театър“, трупата на Матей и Маня Икономови, на Роза Попова и гр. и сливенската публика можеше да се запознава без закъснение с всички театрални новости, които вълнуваха столицата, каквито бяха пиесите на Ибсен („Призраци“ и „Народен враг“), на Горки („На дъното“), на Хауптман („Тъкачите“), на Стриндберг („Бащата“), на С. Юшкевич („Гладът“) и гр. Тук тия представле-

¹ Сирак Скитник, мой братовчед по майчина линия, бе син на фабричен работник. Малкият Панайот, останал рано без майка, можа да свърши само духовна семинария, след което учителства известно време в Сливен. Тъкмо тогава той постави „Възпитатели“, която гледах в читалищния салон и в която той сам игра. По-късно той замина да учи живопис и театрално изкуство в Русия.

През лятото на 1910 година ние отново се видяхме в родния ни град, дето той прекарваше ваканцията си. Бяхме в бащиния му дом, стара, типична сливенска къща, с голям зашумен двор, с дървета, приведени от плод, с чимшири, шибой и петунии. Той беше хубав мъж, около тридесетгодишен, с мустаци и остра брадичка, като някогашните мускетари. Разправя ми надълго за литературния, театралния и художествен живот в Петербург, за младите поети, с някои от които се познавал, за литературните вечери с четения от Балмонт, Брюсов, Бели, Блок, В. Иванов и гр., за театъра на Комисаржевска и за Художествениците в Москва и за много други още неща. Показа ми също някои свои скици, работени в академията на Бакст и Добружински, дето учеше. След това се видяхме в София при обявяването на Балканската война.

ния биваха много по-големи събития, отколкото в София и дълго след заминаването на артистите (което винаги биваше голяма скръб за младите) по склоновете на Бармука или на Хамам баир, както и през междучасията в гимназията, се чуваха проточени мелодии на „Солнце всъзгитъ и заходитъ“ или на „Палач е всеки Драйсигер – хайдути са слугите“, или репликите на Сатин, на Освалд, на г-р Щокман. А из улиците почваха да се мяркат по-често физиономии с дълги рошави коси, с бръснати, но порасли мустаци на гимназисти от горните класове, които се мъчеха да говорят басово и мрачно и чиито съществувания бяха вече фатално отровени от моя странен и чудесен живот на театъра, който идеше от някакъв вълшебен свят.

Друго културно средище беше мъжката гимназия. Тя заемаше голяма площ с две здания, старо и ново, с отделен салон за гимнастика, с всички необходими пособия – преди около един век! – за нагледно обучение. Главният вход на гимназията за старото здание бе на улица „Великокняжевска“, другият, за новото – на улица, която водеше към запад. Помня хубаво дългите коридори в двата етажа на новата постройка, по стените на които висяха картини – „Остров Филе“, „Развалините на Персепол“, „Микени, вратата на лъвовете“, „Наполеон при Ейлау“ и мн. др. – кабинетите по химия и физика¹ с тайнствените неща, които ставаха там (отделяне на вогорог, който гореше, пращане на синкави искри от машината за електричество), богатия хербарий и сбирките кристали, учителите ни, които слизяха бавно от „учителската“ с дневници в ръце, носейки ни все-

¹ Обзаведени още през 1870 г. чрез даренията на сливенците емигранти – Н. Ценов и М. Колони.

ки ден като неочакван подарък някакво ново вълшебство¹. Благородната традиция на ученолюбие, на сериозно и строго образование, на подбор във възпитателския персонал – учители и учителки, които прославиха града – се поддържаха сега на още по-голяма висота.

Какви чудесни преподаватели имаше гимназията! Тя се гордееше с тях пред цялата страна. Споменах в началото някои, които по-късно станаха професори, учени, общественици; но и другите, чиито имена си останаха само скромни имена на учители, възпитаха и образоваха стотици млади хора от ония поколения, в които се осъществи по-късният цъфтеж на страната. Мнозинството от тях вършеше с обич своето дело и вдъхновяваше и нас със същата обич. Почти всички бяха учили в университетите и висшите институти на Париж, на Петербург, на Ганг, на Виена, на Лайпциг и на София. Те ни говореха на „бие“, държаха се почти като с равни и често се случваше, че и най-сухите дисциплини се превръщаха в процеса на преподаването в поетични или художествени превъплъщения. Тия хора очевидно

¹ През 1876 година известният американски журналист Макгахан (чиито кореспонденции от България по баташките кланета направили покъртително впечатление във всички обществени и политически кръгове на Запад), който минал и през Сливен, пише: „Българският град Сливен в педагогическо отношение, както и във всяко друго, може да се сравни с подобни градове във Франция и Англия. Аз бях учуден, като видях в отдалечения към на почти никому непознатите балкани едно тъй добре направено училище с всичките му спомогателни учебни потреби: географически, геологически и ботанически таблици.“

А Леги Странфорд, посетила България през същата 1876 г., пише: „...Сливенските училища правят чест на кой да е английски градец.“

не можеха да се задоволят само със своите професионални занятия; изпълнени с енергия, с идеи, с желание да бъдат полезни, те бяха най-дейната група във всички културни начинания. Те участваха в ръководството на читалището, на юнашки, туристически, певчески и други сдружества, те бяха абонати на наши и чужди списания, изписваха книги¹, организираха благотворителни инициативи, екскурзии, по-близки или по-далечни, залесяване на оголелите баури² и пр. Освен „учителската стая“ тяхното постоянно място за срещи беше книжарницата на Марко Иванов.

Когато се тръгнеше от гимназията наголу към чаршията, след трийсет-четирийсет крачки вдясно се откриваше площадът „Св. Димитър“ (гнес с паметник на Х. Димитър). Вляво, преди да се стигне до площада, се хвърляше в очи боядисаното с охранение на Пощовата аптека, пред която имаше две стари липи. На прозорците от двете страни на вратата бяха изложени две грамадни – по една на всеки прозорец – тумбести, специални за аптеки стъкленици, подобни на ония, с шербет по панаирите, едната гранатовочервена, другата жълта. Вътре зад тях винаги седяха две млади жени, аптекаршата и нейната племенница, чуваше се звън от порцеланово хаванче и миришеше на йодоформ. Много по-късно, когато четох „Мадам Бовари“, по някаква странна

¹ Те правеха също така различни поръчки по каталогите, които пристигаха от големите парижки магазини – „Прентан“, „Бон Марше“, „Самаритен“ и др.; цените бяха съвсем достъпни, разноските – незначителни, а радостта при получаването – неописуема.

² Две-три години по почин на културния деец и учител Илия Гудев и на директора на гимназията г-р З. Димитров всички ученици садихме борчета по Бармука и поправяхме пътя до аязмото.

асоциация, в спомена от детството си виждах през тия цветни стъкленици господин Оме и въображението ми търсеше да открие в жените, които се мержееха вътре, чертите на Ема Бовари.

Малко по-наголу, почти непосредствено до аптеката, беше къщата на генерала. Тоя генерал имаше, разбира се, име, но името му почти никога не се споменава – той беше Генерала – и това бе достатъчно. Той беше ерген, живееше сам в цялата двуетажна къща (собственост на един от сливенските революционни дейци, г-р Н. Планински), пред вратата на която почти винаги чакаше военен файтон. През големия прозорец на партера, към улицата, често се виждаше кръгла маса с грамаден самовар в средата, който пускаше пара, и седналият пред нея генерал, широкоплещест, с приятно лице мъж, с разкопчан мундир, като преглеждаше разни книжа. След тая къща бе малкото площадче със старата круша, а в гръното на улицата, досам вратата на църквата, беше книжарницата на Марко Иванов. Това дюкянче, хлътнало с две-три стъпала в земята, имаше два прозореца към улицата, които бяха витрините му. Там винаги биваха изложени – някоя нова книга, пристигнала от София, връзка моливи „Хартмут“, стереоскоп със снимки, кутийка акварелни бои, илюстрирани картички от Сините камъни и Баните. Вътре беше тясно, полутъмно, отрупано с книги, с книжарски материали, задимено от цигарите на постоянните посетители, нашите учители. Тук се разменяха набързо местните – градски и училищни – новини, тълкуваше се всяко по-значително събитие в София и в страната и отекваше политическият и културен живот на широкия свят. Полуоблегнат на едно от шкафчетата, посивелият, с леко розови бузи, винаги избръснат и в хубав тъмен костюм, собственик на книжарницата

та почти не участваше в разговорите, като оставяше другите да приказват, слушайки ги с мека, добра усмивка, сякаш се радваше като любезен домакин на гостите си и сякаш неговата книжарница нямаше друго предназначение освен да бъде място за срещи на тия близки нему, интересни и неспокойни хора.

Друго място, дето привечер редовно се събираха учителите заедно с някой лекар, съдия или адвокат, беше бакалницата-кръчма в квартала Аба пазар, по-долу от джамията, срещу книжарницата на Топалови. Едното, южното, отделение, две стъпала по-ниско от бакалницата, беше клубът на постоянните посетители. Стените на един от ъглите (дето беше запазената маса за традиционните петдесетграмови шишенца ракия преди вечеря) бяха украсени с акварелни рисунки – карикатури на местни хора и карикатурни композиции около събития в града, изработени с истинско изкуство от чеха Цобел, учител по рисуване в гимназията и частен учител по цигулка. Легендите под всяка рисунка, остроумни и характерни за изобразените лица и случки, бяха колективно творчество на компанията. Тая постоянна изложба в заведението на Никола Петров беше слава на целия град. Всяка нова карикатура, всяко прясно остроумие или закачка веднага се пръсваха, приемаха се от гражданите като тяхно общо дело и се допълняха с духовити инвенции. Така, госта време преди да знаем карикатурите на Александър Божинов, на Иван Славов и др. във вестниците, ние, тогавашните деца, бяхме видели вече в тоя дюкян първите за нас оригинални карикатури в България. За съжаление, никой, нито тогава, нито по-късно, не се е сетил да запази поне някои рисунки от тая документация на карикатурно творчество в оная епоха.

Още едно място за такива срещи беше заведе-

нието на гърка Кочо, нещо като магазин за деликатеси и фини напитки, дето имаше и един бiliarд. То се намирало в горния край на чаршията, в една тиха уличка. Сградата беше малка, с хубава градинка отзад, през която минаваше голямата градска вада. Лятно време там дохождаха навечер, преди залез слънце, сядаха около масичките в градината, а нисичкият Кочо, стегнат, любезен, с лъснати чепици, се разхождаше бавно наоколо, поспираше тук-там да каже „добър вечер“ и отминаваше по-нататък със стръкче босилек в ръка, което натискаше от време на време до носа си, за да вдъхва неговия силен църковен мирис. Там се получаваше един гръцки вестник, италианският „Папагало“, поднасяше се хиоска мастика с мезе от скариди и маслини. Редовни посетители бяха двама-трима някогашни градски нотабили, сега увехнали едри старци с полуцилиндри, разговорите бяха благочинни и тихи, нарушавани само от тракането на щеките и топките на бiliarда. Падаше зрач и Кочо влизаше да запали голямата висеща лампа. В градинката лъхваше прохлада, потъмнелите гървеса прошемоляваха като въздишка, от близката шекерджийска работилница идеше лек мирис на ванилия и мента. А през листата на салкъмите в долния край на пазара светваха кандилата по минарето и гласът на ходжата извиваше в мрачината бавната лента на своята тъжна и сладостна жалба.

Третият интелектуален център беше работническият клуб „Христо Ботев“. И той се намирало в квартала Аба пазар, до градската вада. Беше една лека постройка с малко салонче и сцена, пейки, столове, бюфет с две-три маси, дето можеше да си поръчаш кафе, локум и вишневи сироп. Денем тук беше почти празно, но навечер, както в събота следобед и в неделя, се събираха госта хора. Неизменни посетите-

ли бяха някои основни учители, двама-трима млади адвокати, неколцина занаятчии, някои печатарски работници и твърде малко фабрични. Вечер, озъртайки се да не ги видят, се присламчваха в тъмното с дигнати яки двама-трима ученици от гимназията. Тук се хвърляше семето на политическата просвета в града; тук се приготвяше масовото осъзнаване на работниците от текстилните, тютюневите и спиртните фабрики; тук беше огнището, отдето пламна по-късно славата на червения Сливен. Когато нямаше събрания, хората седяха около масите на бюфета, пушеха, четяха „Работнически вестник“ или някоя брошурка, разговаряха за политиката изобщо и за социализма конкретно и се просвещаваха взаимно. Но клубът рядко оставаше без организирани събрания – със сказки, реферати, литературно-музикални вечеринки или дори представления (най-често сценизирани откъси от „Бай Ганю“). Ръководителите на организацията бяха дейни интелигентни хора, достатъчни на брой за политическо-просветната програма, но много пъти идеха оратори и отвън – от Ямбол, Казанлък, от София. Най-чест гост биваше „Майстора“ – Георги Кирков, – познат на всички съмишленици и противници в града, с приятното си усмихнато през очилата лице, с естественото си отношение към хората, със своя общопризнат ораторски дар. Неговата дребна подвижна фигура, с дълги коси, широка черна шапка и хвърчаща връзка, понякога и с черна пелерина, се мяркаше в повечето дюкяни-работилнички из чаршията. По онова време партизанският бяс вилнееше и тук, както и навсякъде в страната, и малкият клуб при вадата събираше в себе си негодуванието и борческите устремии на всички будни граждани, безразлично социалисти или не, и ставаше наистина изразител на народните чувства.

Тия живи пламъчета даваха душа на ежедневието, на моя привидно еднообразен бит, и дълбоката същина на града пулсираше чрез тях ритмично и спокойно.

Външно геният започваше с първия сутрешен звънец на гимназията, който прозвучаваше от третия етаж на старото здание, като пръскаше всеки ден сякаш все по-нова радостна богрост над целия град. В пазара дюкяните дигаха кепенците си. Работниците от фабриките бързаха към боазите. В класните стаи часовете почваха отначало мързеливо и разсеяно, но сетне постепенно се съживяваха. След обед учехме уроците си в къщи, сетне излизаме да играем¹ или отивахме в читалището и в ученическите библиотеки да вземем книги². Слънцето заляз-

¹ В летните привечери ходехме с котлета за прясно мляко: в крайнините на града имаше кошари за овце и кози и всяка привечер, след връщане от паша, овчарите ги дояха. Козето мляко се продаваше по трийсет пари (петнайсет стотинки) оката, а овчето – един грош (двайсет стотинки).

² Един-двама от моите приятели и аз още от отделицията бяхме обзети от ненаситен, хронически глад за книги. Ние си разменяхме книги, търсехме ги из библиотеките, купувахме ги от книжарниците. Баща ми, минал през южнославянския пансион на Т. Минков в Николаев и през политехниката на Ганд (Белгия), знаеше добре руски и френски и имаше прилична библиотека; майка ми, бивша учителка, също бе донесла свои, български книги. Но всичко това беше четено, препрочетено, както и всички книги в ученическите библиотеки, и оставаше само онова, което се намираще в градската библиотека. Там беше библиотекар един великолен момък – Панайот, тънък, дълъг около два метра, безкрайно добър, услужлив, любезен и търпелив, който не се уморяваше да се занимава всеки ден с нас.

В това търсене на книги бях завързал приятелство с един фурнаджийски калфа, едно дебело, добро момче, свърши-

ваше. Ето, махленският продавач на кисело мляко се провиква отдалеч: „Хайде на югурта, хо-о-о!“ Подир малко в долния край на улицата се появяваше пазвантинът със стълбичката, с гюма за газ, с парцалите за чистене на лампените шишета и почваше да пали фенерите. Притъмняваше съвсем и изведнъж откъм изток запъзяваше по невидимата вече земя неизразимо тъжната мелодия на вечерната проверка в казармите. След час-два градът притихваше окончателно, стопяваше се досъщ в мрака, като нещо съвсем незначително и ненужно за останалия свят.

Всъщност целият наш детски живот тогава беше един спокоен и светъл ден, който нямаше край. Нищо необикновено не ставаше и в същото време всичко в него беше странно. Гнездото, в което се бяхме излюпили, ни беше познато, като че още преди да се родим. Обикновено това гнездо биваше звукатна къща, големият двор на която бе постанан с камъни или плочи, и градина в дъното, дето растяха гървета, натежнели от плод, и цъфтяха върбини, димитровчета и парички, с кладенец, дълбок няколко боя, в който се страхувахме да погледнем. Къщата биваше с чардак, дето в средата на тавана бе изрязана от дърво разпукана червена диня, стара къща с две-три стаи, с малка турска баня и килер в горния кат, а долу, в полуетажа, изба за дърва, за зимнина и

до само четвърто отделение, но което също имаше страст към книгите. То спеше във фурната, имаше едно сандъче за нещата си, дето бяха и книгите му: „Мъртвите сибирски полета“, „Червеният петербургски гжелатин“, „Скутникът евреин“ и др. И за известно време аз няхах по-приятни часове от ония, прекарани в топлатата фурна, дето миришеше на топъл хляб и дето едно шурче постоянно си свиркаше по широкия тезгях срещу нещата.

вино. Кухнята, „мутвакът“, биваше до оградата на двора, а в стената на дъното – „комшулукът“ – братичката за съседния двор. Всичко в това гнездо ни беше привично, защото го бяхме заварили. Но всеки миг – наоколо и в нас самите – се извършваха особенни работи и ние вървахме така, стъпка по стъпка, в един свят на непрекъснати изненади, които вече не ни смайваха, но правеха тоя свят все по-голям, още по-примамлив и неизчерпаем.

Особено обичахме дългите зимни вечери, когато по стъклата сипеше залеген сняг, а вътре тенекиената печка пращеше зачервена от сухите мешови дърва. Тогава баща ми изваждаше кокалената си табакера, свиваше цигара, облягаше се удобно на минерчето и подхващаше тихичко със своя сипкав, но верен фалцет: „Вгали от теб, я обездолен...“, песента за „белокаменната Москва“, или арията от „Жизнь за царя“ (сега „Иван Сусанин“) – „Ты взойдешь, моя заря...“ И ние знаехме, че той ще почне да разказва за Русия – за Николаевския пансион на Тодор Минков, дето бе учил по същото време, когато е бил там и Алеко. Но най-щастливи се чувствахме, когато затананикваше баладата за „Тулския цар“ от „Фауст“: сега изведнъж пред очите ни изникваше, целият в блясък, някакъв вълшебен свят – операта в Брюксел, Мефистофел, който изскача изпод земята, Маргарита с чекръка и най-невероятното – че студентите от Ганд, от Лиеж, от Анверс ходели с влака да гледат представленията и същата вечер, пак с влака, се връщали. Колко пъти бе разказвано и слушано това, но ние никога не се насищахме, винаги молахме: „Хайде пак!“ – и гълтахме със същата жажда все същите омагьосващи думи. И нашият баща, който бе участвал във всички тия чудеса, придобиваше в тия часове

някакъв фантастичен облик, подобно на героите, за които ни разказваше.

Всеки отделен ден беше частица от големия непрекъснат ден и ни носеше ново откритие: някой водопад в Сините камъни или подземна пещера с „банята на змея“¹, някоя невиждана дотогава каракачанска къшла над Божурова поляна, дето миришеше на прегоряло мляко и на здравец, някоя непозната книжка с картинки – „Царският син и просякът“ или „Мехурко“; едно сиво цилиндърче, което се слагаше в някаква машинка, курдисваше се и от него излизаше малко гъгнив, но все пак човешки глас, който говореше и пееше; комшийското Кинче с къдрава розова рокличка, с панделка в косите, от което не ти се искаше да се отделиш вечер; страшния погребален марш, когато умираше някой военен, бавното отмерено удряне крак на войниците, тъмнена на медните инструменти и злоещите удари на тъпана, от които лъхаше мраз и които заглъхваха отплатък градината, към гробищата, дето нас никога не ни пускаха; то беше още – някоя лятна привечер, когато майка ми сядаше на къщните стъпала сред широкия двор, притискаше ме до рамото си и запляваше:

*Люби, прегръщай мъжка си рожба,
сама надежда, син пеленак,*

¹ Не ми е известно дали българските спелеолози знаят Змейовите дупки в Сините камъни и дали са се занимавали с тях. Но струва ми се, че тия „дупки“ са едно от редките пещерни богатства в България. Когато ние – доморасли изследователи от гимназията – слизахме в тях с въжета и свещи, там имаше големи зали с чудесни сталактити и сталагмити, подземна буйна река, нещо като вентилатор, на което казваха „комина“, и подземен ход, през който, „като пуслици една свиня, тя излязла с дванайсет прасета във Влашко“.

*теши се с него, гордей се с него,
че той ще стане добър юнак!... –*

и небето отгоре се посипваше с по-едри и по-ситни звезди – и тогава и песента, и меката ръка на рамото, и тъмният двор с гъх на влажна зеленина, и безпределното звездно небе се сливаше в нещо неизразимо с думи, неразбираемо за ума, което ме изпълваше с тръпки от неизпитван възторг и ми се искаше да плача, без да разбирам защо...

Дълго време нас ни пазеха, доколкото бе възможно, от всякакъв по-непосредствен досег със смъртта: Не ни водеха нито при тежко болни, нито на погребения, нито на гробищата. Но веднъж, съвсем неочаквано, смъртта мина край нас по един толкова странен и тържествен начин, че в първия миг бяхме повече смаяни, отколкото уплашени. Беше умрял владиката и щяха да го погребват. То беше голямо събитие за града и за околните селища. През целия ден камбаните на всички църкви биеха и в определеното време по главната улица бавно мина едно необикновено, внушително, бляскаво и в същото време злоещо шествие: всичките църковни хоругви, кръстове, слънца, дякони и певци с големи запалени свещи, духовниците от цялата епархия в златовезани одежди, с кадилници и погребални песнопения, обкръжили висок и тежък владишки трон, едва носен на ръце от десетина свещеници, и сигнал на тоя трон – умрелият митрополит с митра на глава, с жезъл в ръка, в богато облекчение, понаклонен на една страна и със затворени очи. Процесията, макар и многолюдна, минаваше мълчаливо, потънала в дим от тамян и съпровождана само от многогласното, повтарящо се църковно пение и от глухия тропот на хиляди нозе. Когато мина първият миг на слисване – изведнъж

почувствах, че от това онемяло множество, което следваше своеобразната катафалка, от тоя мъртвец, брадат, восъчен, целия в злато и сребро, който се клатушкаташе върху трона над главите на другите – вееше някаква мрачна величавост, примесена с отчаяние за нещо неоправимо, които нямаше да забравя, докато съм жив, и които бяха първото ми докосване със смъртта.

Така навлизахме ние, малките, в живота, изпълнени с изострен възторг и смут, в който се чертаеше вече нашата съдба. Тоя живот имаше своя установен образ, свой кръговрат, който ние не съзнавахме тогава, но който съществуваше – неизменен като природните закони. В тая закономерност една непознана, но жилава връзка спояваше нещата и хората през времето и през пространството и дълги години по-късно, в залеза на съществуването си, всеки щеше да почувства още по-силно това единство и да се възвърне, както казва Бунин, към извора на дните си.

Щом висулките по стрехите почваха да се топят, а припеците замирисваха на мокър сняг и в градината се бялваха кокичетата, дните ставаха по-дълги, вечерите – по-бистри, и камбаните на църквите – по-радостни. Идеха великите пости и пролетните празници. През пролетта изобщо имаше повече големи празници, отколкото през другите сезони. Освен Великден тук бяха Връбница, Гергьовден, 1 май и Кирил и Методий. А през годината градът имаше два големи пазара, почти панаири, известни в цялата страна, единият от които ставаха на Връбница. Другият беше през октомври, Димитровденският – Касъм пазар. Като най-ран празник на пролетта – още преди 1 май – се смяташе Гергьовден (23 април

стар стил). От предната вечер всички пътни врати на къщите, всяко дръвче в двора и горните прагове на стаите се окичваха с клончета цъфнал глог, които се донасяха от планината, и със запалени свещи (обикновено Великден се случваше преди Гергьовден и свещите биваха великденските) – за здраве. И целият град трептеше в хилядите светлинки на тая странна илюминация, която се съпровождаше от тъжното блееие на стотици агнета – утрешните жертви за празника, с обрядно начервени чела. Защото за тоя ден и най-сиромашкото семейство се стараеше да сложи на трапезата си поне един къс печено агнешко месо. Сутринта се ходеше на аязмото „Св. Георги“, сред цъфналата люлякова горичка под върха на Бармука. Следобед в Харманите – западната окрайнина на града – имаше люлки, кантари за теглене, гайди и хора. А на другата сутрин делничното катадневие почваше пак от ранни зори.

Връбнишкият пазар беше първото шумно тържество след дългия сън през зимата, възторжено славословие на слънцето подир снежните фъртуни. По небето плуват бели пролетни пухкави облаци. Дървесата са замрежени от бледозелени була, водопади от сребърни лъчи се изливат над широкия мегдан – „Булеварда“, – в долния край на града, дето хилядно множество се люшка спокойно и стига чак до сухото корито на реката. Там, в най-далечния край, е пазарът за добитък. По-отсам са папукчиите и сарачите с безброй цървули, кундури, папуци, самари, каиши и юлари, наредени на сергии или на купича върху постлани козаци. До тях – казанджиите, с бакъри, менци, тигани и тенджерки, големи и малки звънци; мучат говеда, от време на време изреве магаре, хлопатарите се обаждат с ясни или сипкави гласове. Пък към средата – грамаден шатър: плющи

камшик, чува се тропот от галоп – там е циркът, пристигнал преди два дни. До него, залепени като две брадавици от двете му страни, са палатката стрелбище и „световна панорама“, дето се виждат „диви хора – човекоядци“ и „Наполеон Бонапарт на остров Св. Елена. По-отвъд, в един тих ъгъл до стара желязна решетка, двамина малоруси с черни фуражки и светли, подрязани по права линия коси, с черни широки панталони, запъхнати в ниски ботуши, полужагат върху рогозка, до стоката, която са изложили: пъстро изрисувани и лакирани паници, чашки, лъжици и кутийки от дърво, иконки и божигробски шампи. Глъчка, виковете на продавачи, писък от върбови свирки, гърмежи от пищовчета, големи алени чадъри на лимонададжии, бял и червен шекер, който се точи като тесто и мирише на сакъз, плач на загубени деца, звънлив тропот на каруци, които се изсипват по стръмната уличка с кацнали по тях селянки, окитени с пера, коило и книжни цветя, с тежки наниз пендари и бели ръкави, със замръзнали румени лица, като усмихнати кукли. Пред железните порти на „маазите“ са насядали на сламени столове ангростистите чорбаджии, изнизват кехлибарени броеници и заобиколени от фамилиите си, ядат бяло сладко в чаши студена кладенчева вода. В полумрака на дълбоките усойни магазини-складове, постлани с плочи, се виждат тенекии батумска газ, бали френски гъон, големи кутии чай с надпис „К. и С. Попови – Москва“. А над целия град звънтят в превара всички църкви, отдето непрекъснато прииждат след сутрешната служба богомолци с върбови клонки в ръце.

Все пак общоприетият тържествен празник на пролетта оставаше Първи май. В ония години той не бе официален, неприсъствен ден, а само училищен празник; не беше още и признат от държава-

та и от господарите празник на труда. Ала по един установен, който знае как и който знае откога, обичай народът от много десетилетия тачеше този ден като свой, народен празник. Всички, които можеха, излизаха с цялата челяд рано сутринта „на зелено“ – в планината или в полето, с бутилки мляко и домашни курабии – да се „майосват“. Този обичай беше толкова всеобщ и наложителен, че държавната власт трябваше поне отчасти да го приеме, и тя го узакони като училищен празник. В същото време установеният вече на Запад социалистически „ден на труда“ – само че той се празнуваше тогава на 18 април стар стил – почваше да се налага постепенно и у нас и партийните организации правеха всичко възможно да го вкоренят като традиционен ден за манифестиране силата на работничеството, като протест срещу несправедливия политически и обществен ред и най-сетне като изявяване на първите работнически искания: осем часа работа, осем часа почивка и осем часа сън. В началото господарите – твърде самоуверени, късоглед и прости хора – се отнасяха с чорбаджийско пренебрежение към „чучулигите“ (социалистите) и „даскалчетата“ и не се сърдеха от участието на някои работници в този „смешни работи“, не ги уволняваха и всичко свършваше само с неплащане на надницата. По-късно, госта по-късно, те почнаха да проумяват „хавата“, но тогава най-малката им грижа беше този ден – имаше да се мисли за много по-важни неща: работнически синдикати, установяване на работно време, минимални надници, стачки и много още други въпроси.

Сега празнуването на Първи май беше събитие за целия град. Още от зори почти всички биваха на крак и излизаха в околностите из планината. Всички училища в пълен състав, с преподавателите начело,

отиваха на близки екскурзии също в планината, отдето се връщаха вечерта окичени с първите горски цветя. А на 18 април, т.е. 1 май по нов стил, сутринта към девет-десет часа груга, отначало съвсем хилава, но всяка година все по-внушителна процесия тръгваше от работническия дом през по-големите улици на чаршията, излизаше на Главната улица, за да стигне до градината, и се връщаше по същия път. Начело вървеше духов оркестър от неколцина цигани музиканти с тъпани и кларнет и свиреше с ужасяващи извивки „Дружна песен“; след тях – едно червено знаме, носено от як мъж, който гледеше гордо наоколо, а зад него в първата редица крачеха един адвокат, трима работници от местните печатници, после – десетина занаятчии, двайсетина работници от фабриките и на опашката – един-двама от градските безделници, вече пийнали и с бабаутска стъпка. Процесията минаваше под насмешливите погледи и възгласи на останалите в града бакали, кръчмари и срещнати по пътя офицери, изпращана с чумосване от бабичките по вратите. Няколко години по-късно, когато празникът на труда вече не будеше недоумение и манифестацията биваше по-многолюдна, следобед празнуващите се събираха семейно в малката бирария „Розова градина“, дето оставаха до късно вечерта.

Но един от най-радостните дни през годината беше всенародният празник Кирил и Методий. Седмица преди това в училищата, в читалището и в някои къщи се приготвяха пъстри книжни гирлянди; в навечерието специални групи деца отиваха в Балкана за горски цветя и зеленина, градините из дворищата се обираха и в празничното утро градът се възправяше като избръснат, измит и усмихнат момък с шарена китка на ухото, увиснала под рунтавия калпак.

Молебен, реч на площада, парад, шествие, „Върви на роде възродени“ – това беше радостен ритуал, който всеки нов път се углъбяваше, ставаше по-разнообразен и по-стихийен. Нямаше къща без ученици, участващи в тържеството, но независимо от това всички биваха увлечени в общия празничен устрем. То беше съвсем естествено: само двадесетина години деляха това време от патоса на Възраждането и споменът за тоя празник през робството неусетно събуждаше сега ново възторжено чувство на патриотизъм и на жертвена готовност. Вечерта, заедно с приглушената весела глъчка в дворовете, из въздуха се носеше мирис на божури, на напрат и на люляк, като най-хубаво кадило на безсмъртните братя.

После идеше краят на учебната година, настъпваше лятото, това пламтящо тракийско лято, с пожълтялото на юг поле, с превити от плод дървета из дворищата, дето вече се сушаха в теплии първите узрели сливи и зарзали, времето за почивка и на децата, и на възрастните. Повечето от семействата, които имаха възможност, отиваха за петнайсет-двайсет дни някъде на летуване. Изборът на места беше богат: Аблановата кория, Сините камъни със своите високи поляни, село Сотиря, къшлите в подножието на върховете, боровите гори към Чумерна, Минералните бани, водениците по Тунджа. Разбира се, тогава нямаше вили, нито почивни домове, нито дори туристически хижи. Летуващите в планината си правеха сами колиби от клони и легла – изплетени от вършини, а – завивки и съгове за готвене се носеха с кон или магаре; за продукти се слизаше през няколко дни в града. Наоколо имаше мангри и каракачански селища с мляко, сирене и агнета, в буковата гора шуртяха изобилни студени извори, тучната планинска трева беше като дебел

килим. На баните ходеха по-старите и ония, които се лекуваха. Баните се намират на дванайсет-три-найсет километра от града, условията за пребиваване бяха примитивни, но въпреки това там биваше пълно и доста чужденци, от Румъния и Турция, идваха да се церят. По водениците отиваха собствениците им и техните роднини и приятели. Почти всички воденици по Тунджа близо до града бяха големи, с по два-три камъка, заобиколени с малки горички от гъб и диви круши, и при всяка имаше по една двуетажна постройка с по четири-пет стаи за притежателите и за гостите им. Наоколо бе просторното тракийско поле с нивя и бостани и с богати полски села. Тук се дохождаше с файтони или каруци, отрупани с бохчи, кошници и вързопи, със слугинчето, кацнало на капрата, с няколко дебелки книги за четене и с плетени люлки за почиване. Макар и в открито поле тук никога не ставаше непоносимо горещо: малките кории и реката правеха хладина, а бостаните наоколо предоставяха с дини и пъпешки, които се изстудяваха в дълбоките кладенци при водениците. За продукти се ходеше в близките села и в ханчето при моста, а често се ловеше риба със серкме. Дните се изнизваха, без да се усещат – скитахме из бащите и бостаните, къпехме се в реката, возехме се на дуканите в село. Бенът, който бучеше глухо денем и нощем, шуртенето на водата по колелото и песента на кречеталото, мирисът на прясно брашно и на дим от нощния огън пред воденицата, – всичко това заедно с пожълтелите поля, с далечния напев на каруците по шосето правеше от всеки ден някаква неопишуема наслада, а денят за връщане, който приближаваше – черен ден.

През лятото най-голямото и най-весело събитие биваше заминаването на циганите за жетва.

Всяка година, условени предварително за жетвари в близките полски села, те тръгваха вкупом в началото на юни и тия двайсетина дни бяха за тях несъмнено най-щастливо време. Тръбваше да се види това шумно, друпаво и весело множество, когато тръгваше за дългоочакваното пътуване. То биваше истинска ликуваща процесия, в която цялото циганско на-родонаселение, с бабите и децата, с магаретата и кучетата, минаваше през града начело със зурли и тъпани и с ключици от млади, стройни и пременени циганки. То беше някакво вакхическо шествие, запълнено към края на света. Горещата циганската махала опустяваше, а в града се мяркаха само неколцина от обитателите ѝ, които имаха някаква постоянна работа тук. След две-три седмици процесията се повтаряше в обратна посока, от полето – за града, сега вече по-малко шумна и като че миньорна.

Но лятото полека-лека превалеше и в началото на август салкъмите почваха да се спъстрят с жълти листа. Настъпваше времето на „австрийките“, ония миловидни момичета, словенки, чехкини или маджарки, наричани с това общо име австрийки (тогава Австро-Унгария включваше в границите си днешна Чехословакия, западната част от Югославия и Унгария), които пристигаха дружно, в шарени бухнати рокли, с хубави забрадки над загорелите румени лица. Приведени от опънали раменете им грамадни кошове и бохчи, които бяха натъпкани с всевъзможни басми, коприни, женски парцалчета и пр., същински подвижни праматарски магазини, тръгнали от далечното си отечество да изкарат своя оскъден залък, те се изсипваха на ята като пъстри прелетни птичета, изпълваха улиците с чуждоземен цвъртеж, тропаша на всяка порта и влизаха, без да чакат отговор, посрещани с едва сдържано нетърпение от жените,

разстилаха стоката си, пъргави и засмени, и вършеха своята малка търговия за радост на купувачките и на себе си.

Все през тия първи-есенни дни правеше ежегодното си посещение в града и бай Къньо с куклите. Слабичък, непрегърбен, възрастен (или поне тъй ни се струваше) мъж, който крепеше под едната си мишница сандъче с нагласените отгоре му кукли, а другата притискаше гъдулка и лък. Той се явяваше неочаквано в улицата, присядаше до някой ъгъл, сви-ваше бавно цигара, запалваше я и бутваше калпака към тила си. Сетне гръпваше няколко пъти с лъка и настройваше гъдулката. Тутакси, като че изникнали от земята, около него се струпваха орляк деца, изправяха се с широко разтворени, усмихнати очи и чакаха. Бай Къньо ги поглеждаше дяволито с едното си око, тропваше силно сандъчето и изведнъж гръпваше с лъка по струните, като теглеше невидимите конци на куклите.

*Надяваш ли се, Калино,
бачо ти Кольо да гоjde,
армаган да ти донесе?...*

— Де бре, Кара Кольо!... Хайде, по-ситно, по-ситно, Керо! Я си размърдай дингулите, Тогоре! Какъв ми си ерген, уж ще те женим!...

*Армаган да ти донесе,
на тънка снага фистанче,
на бяла шийка герданче...*

И куклите тропкаха на облеченото с шарена басма сандъче, въртяха се на местата си, облещени една срещу друга, и подскачаха според песента.

Те бяха три: Кера, в булчина премяна, с коса от царевични реси и с пендари на щията, Тогор, младоженецът, облечен в сетре и панталони, с капела като на бостанско плашило, и Кара Кольо, страшен мъж с калпак, гълци, извити мустаци от черна вълна и голяма калъчка.

Всяка година те пристигаха с нови грехи, но пенсите и изрите бяха все едни и същи. Репертоарът на бай Къньо беше много беден. Ала това не намаляваше с нищо нашата радост. И всяка есен, без да знаем кога точно ще пристигне, ние бяхме уверени, че той ще гоjde.

Той си заминаваше така, както пристигаше — без да го усетим. Къде отиваше, как преживяваше с нищожните стотинки, които нашите родители му даваха, имаше ли свой дом и де беше той? Ние нищо не знаехме и рядко се сецахме за тия неща, без да можем да си отговорим. И от това той ставаше още по-чуждоват и различен от другите. Но в нашата памет моя предшественик на марионетния театър остана като един от най-любимите образи — с трите ококорени кукли на столчето, които имаха такива незабравими имена, с гъдулката и тропливите песнички, които и сега звучат в ушите ми със своите мелодии от четири-пет тона...

Горе-долу по същото време, струва ми се, пристигнаха на път към родината си и италианските работници. Някой ден откъм северната крайнина минаваше през пазара към ханищата до реката малка процесия: група от петнайсет-двайсет работници, мургави, разгърдени, шумни, с вързопчета и торби през рамо, начело с един-единствен музикант, който беше цял духов оркестър: той свиреше на гайда, на гърба си носеше голям тъпан и чинели, които удряха автоматично и оглушително, щом мъжът ги гръпне-

ше с ремъка, прихванал единия му крак. Гайдата пицеше и извиваше някакви чужди мелодии, тъпанът и медните дискове бумтяха, цяла сюрсия махленски дечурлига придружаваше ществието и чаршията изведнъж се изпълваше с хора. Пръснати по постройки и пътища из околността, тия майстори-камънари се събираха на групи, както църкелите наесен, за да тръгнат заедно към домовете си със сиромашките гурбетчийски печалби.

Сега вече личеше, че топлите дни са отминали, макар слънцето да прежуряше, и че зимата не е далеч. Това навлизане в есента носеше винаги за нас, малките, една приятно-тревожна тръпка, нещо по-сложно и по-богато с очаквания, отколкото първите пролетни дни: нови класове в училище, нови другари, нови учители и учебници, неща, които дълбоко вълнуват детските сърца. За възрастните това беше сезонът на реколтата: жито, грозде, варене на ракия, зеленчуци за зимнина, клане на добитък. Още на Симеоновден орехите са обрани, ръцете и устните ни са почернели от зелените черупки, мирише на йод и на близък гроздобер. Сутрин и вечер резлива хладина лъха от боазите. От планината пренатоварени с гърва магаренца чаткам с копитцата си по калдъръма на улиците. Скоро през Балкана ще почнат да се смъкват пъстри дружини берачки от северните села, едри бавни турци от Тузлука ще разпрягат биволски коли и шарапхани¹ из дворищата, а в сайваните домакините ще стягат разсърхнали каци, бъчви и хутии². Един ден барабанът ще забие да съобици, че гроздоберът почва от утре, че най-напред ще се бере в Дивичково и

¹ Кораби за гроздобер.

² Високи – голу по-тесни чебури.

Саръ меше, сетне в Касъмово, Рамануша и Речица, че учениците имат три дни ваканция – и целият град пламва в радостна и грижовна възбуда. Дните са все така слънчеви, но приличат на уморени, премрежни погледи. Във въздуха се носят паяжинки, боазите отрано мятат студени сенки в крайните махали, от комините излиза право нагоре тъничък дим и извън града е тъй неподвижно и тихо, сякаш всичко живо е съвсем отмаляло и няма сили да помръдне, нито да диша. Родилният час на земята започва.

Рано, много преди да съмне, ние вече сме се нагласили вътре в шарапханата, наметнати с черги¹. Студено е. Биволите крачат отмерено и спокойно из кривите каменливи улички, колата се груса и тропол, сетне постепенно поема мекия път за лозята. Все още е тъмно и от това ни става по-студено. Ние се гушим един в друг, при всяко по-силно разтърсване чукваме челата си и гледаме горе черното небе, осеяно с едри звезди, които вървят заедно с нас. Това пътешествие продължава час, два. Полека-лека се развиделява, наоколо почват да израстват баури, гървета, облаци, сякаш светът сега се ражда, и когато стигаме до лозето, първите жълто-оранжеви лъчи златят върхарите на лозите. Накладеният под ореха огън буйно пламти и пращи, а до него над разстланата жарава съскат, набучени на дълги гървени шишове, късове тлъста пастърма; сегналите да закусват берачи ни сторват място и ни гощават. Сутринта е приятно студена и обогряваща, печената пастърма – чудесна. След малко нахранените берачи се пръскат с кошници и косерчета (криви, назъбени ножчета) в ръце и се загубват между гъстите регу-

¹ Ние нямахме лозе, но съседите винаги ни канеха на техния гроздобер.

ци лози. И тишината угася всички шумове. Само бърза, самотна оса звънне в бистрия въздух или пъгарят с вулия през рамо и провесена на въженце кримка се отбие, размени някоя дума със стопанина, приклепне до огъня да запали цигара и отново се запилее нанякъде. След малко от отвъдния рид се чува гърленият му глас: плаши крадците. Към обед беритбата привършва, шарапханата е напълнена и лозето изведнъж става жалко и изоставено със своите редици празни и ошмулени лози. Връщаме се по същия сутрешен път, но сега вече пешком. Коремите са натежнели, ръцете ни лепнат. Обикновено колите не влизат в дворовете, а се разпрягат на улицата пред портите; вътре се прибира добитъкът, кошниците с отбора и свеслата и се приготвя място за вечерната софра. Тогава едрият тузлучанин присяга на процепа, развързва набоите, сваля калните цървули, полива краката си с една стомничка вода, запрята потурите до колене и се качва в шарапханата да тъпче гроздето. Под чучурчето в задната част на шарапханата се слага широк чебур и една тъничка, но все по-широка струя почва да тече в съда. Сега всеки минувач може да се отбие, да се покачи на шарапханата и да си вземе чепка грозде или да се наведе до чучурчето и да пие оттам прясна шира – това е вековният обичай на гостолубие и щедрост през гните на гроздобера. Привечер берачите, кираджиите и челягта на стопанина сядат на гълга ниска трапеза под сайванта, с шарени месали на коленете, разчупват се самуни топъл хляб, слагат се гървени тепсици, препълнени със сирене, и големи сахани обнешко със зеле – традиционната гроздоберска гозба, а паници с черно вино обикалят непрекъснато софрата. На следния ден в дворищата лумват огньовете под грамадни бакърени тави, дето се вари пемез и каша, а в един ъгъл на кръстосани въжа висят

за сушене топлите мѣстеници. През цели две седмици така е навсякъде из града – скърцат коли, под стрехите се носи тиха глъчка, тропот на бакъри и бѣчви, а въздухът тежи от мирис на варена шира.

После гните стават още по-къси, околните баури често се забулват с мокри мъгли, няколко сутрини по тревата лъщи слана. Ето че е дошъл вече краят на октомври със своя Касъм (Димитровденски) пазар, вторият голям пазар през годината. Ако Връбнишкият пазар е пролетна усмивка на започващата година, Димитровденският е грижовно подреждане на къщата за предстоящата шестмесечна зима. Сега на мегдана навалищата е по-голяма, но по-малко шумна. Радостното оживление от пролетта е отстъпило на сериозната, макар и богра деловитост. Няма го цирка, няма органа пред панорамата, няма ги малоруските панички и щампи; но затуй пък пътният книжар е наредил до стената „Ферхад и Ширин“, „Домашен лекар“, календарчетата и съновници, а под един голям чадър Паруш, качен на малка естрада, върти избяло очи и пригласяйки си с физармониката, започва своя репертоар. Наоколо му, струпани на колело, селски моми и ергенчета го зяпат прехласнато в устата. На една страна са наредени каруци, пълни с пастърма и суджуци, на друга – планини от зеле, пиперки, гулии и моркови режат с ярки петна навъсенения ден. Мирише на юфт, на печени наденици и на сено. Кънтят наковални, налбантите подковават легнал добитък, до реката са изложени каци, бѣчви, бурета и около тях се въртят хора в бозови абички и червени пояси, с убиснали потури, които сякаш всеки миг ще се свлекат, отиват, връщат се, мерят, почукват, пазарят се. Житото и царевицата отдавна са в хамбарите, гроздоберът свърши, работата се отля чак до пролет, сега е време за други, по-весели грижи:

жените са изпълнили трите еврейски магазина и купуват памучна прежда, панделки, цветни тифтици за везба, мъниста и тетерици. Други се мълят в дюкянчето на дядо Данаил ахтарина, избират бои за памук и вълна, вземат кезап, варак и ливанто. Идат буйните сватбарски дни. Окичени с бели кърпи айгъри, яхнати от луги ергени, ще препускат на калните междуселски пътища, мъпанци, гайди и гърмежи ще ехтят из потопените в есенна мъгла селища. Скоро ще падне първият сняг, къщите ще надянат големи бели калпаци и Алито, салепчията, ще цъфне пред вратата на гимназията със своя асортимент от шарени филджани, с врящото над мангала гюмче, с чуканата канела и ще се провиква съблазнително в мразовитите сутрини.

Сега градът неочаквано става по-светъл и вероятно тих – не се чуват нито стъпки на хора, нито тропот от коли или добитък. Само гласовете са по-звънливи и дълго стоят в бистрия въздух, като че са замръзнали. През това време най-радостните дни са коледните и новогодишните празници. (Тогава Коледа беше винаги, по стария стил, преди Нова година и се празнуваше три дни – 25, 26 и 27 декември.) Училищата имаха двуседмична ваканция. Всяка къща пазеше традиционните обичаи, както и ритуала на празниците. Говееше се, ако не целите пости, поне последната седмица преди Рождество и на Бъдни вечер трапезата се нареждаше само с варен боб или леща, ошав, петмез, грозде от свеслата, орехи и кисело зеле, поръсено с червен пипер. В средата на трапезата се слагаше *б о г о в и ц а т а* – пита от бяло брашно, нашарена специално за тая вечер. Кадеше се тамян, прочиташе се „Отче наш“ и чак тогава сядахме на софрата. Лягахме рано и още преди зори камбаните на всички църкви забиваха звънливо и радостно. Из засипаните със сняг улици се точеха към църквите

неясни върволици хора, чуваше се тиха глъчка. Първата църковна служба свършваше още в тъмно и богомолците се пръскаха из близките заведения, дето вече бяха приготвени за продан топъл бахур и бурета с червен пелин. Сега в къщите почваше отговяването, а през това време из дворовете екваха стройните песни на младите коледаари. Тия момчета от крайните, както и любителският хор, обикаляха до обед къщите, да поздравяват с празника. Вечерта в читалището имаше голяма вечеринка с танци, а вторият ден на Коледа бе празник на децата: в големия салон на читалището се приготвяше елха („йолка“, както казваха тогава) с подаръци и лотария, печалбата от която бе за безплатните обеда на бедните ученици. С това коледните тържества завършваха, но седмица по-късно, срещу Нова година, всички помещения на читалището светваха за най-бляскавите литературно-музикална забава и бал през годината.

Кръговратът на дните продължаваше все тъй неизменен през страшните виелици, които изхвъркваха от боазите като духове, изпуснати от бутилка, и вилнееха по няколко дни. Вятърът, прочутият сливенски вятър, който кърши и изкоренява гърветата, откъсва кепенци и троши стъкла, който отнася комини, покриви и табели, който премята из улиците хора и животни, вятърът, за който по-късно Багряна ще напише една вдъхновена строфа, вятърът, който пици, треци, куска се, плаче, блъска и бучи като апокалиптична стихия, вятърът е истинският господар на града през зимата. Той не ще да знае за никакви закони и наредби, разваля планове, обръква всички предвиждания. Понякога той затрупваше уличките със сняг почти до стрехите, къщите оставаха откъснати една от друга освен най-близките, външният живот – учреждения, училища, магазини – спираше за два-три дни и проправените до фурните

пътечки, които приличаха на тесни тунели в снега, веднага пак се засипваха. През тия дни в къщи генем биваше полутъмно, от прозорците, затрупани догоре със сняг, се цедеше мътна, синкава светлина, никой не излизаше в града освен до съседите през комшулука. Тогава вместо хляб се вареше юфка, печаха се картофи и всичко приемаше някакъв необикновен образ, от което на нас, малките, ни биваше особено приятно. През някоя от тия нощи в ранните предутринни часове, когато мракът е по-гъст, сред писъците на фъртуната се чуваше – отначало по-глухо и надалеч, сетне по-близко и по-ясно – бумтеж с тъпан, който след малко пак така постепенно се отдалечаваше и угасваше: това беше глашатаят на турците, който обикаляше града, за да обяви на правоверните започването на поста през Рамазана. И тия бързи и силни удари, които идеха отвън, от студа и тъмнината, до нашите топли легла, носеха някаква бодрост, бяха сякаш знак на приятелска близост.

В спокойния и еднообразен ход на това паметно-вековно всекидневие от време на време излизаха над общото равнище хора и събития, които развълнуваха въздуха и даваха истинската тежест на живота в тоя град. Но също както старите постройки (къщи, учреждения, църкви, чешми, паметници), дървета и дворове днес са почти напълно унищожени от варварското отношение на властта в миналото и от някои доморасли новатори в градоустройството сега¹, така и споменът за тия фигури, които са богат-

¹ Сливен наистина може би държи рекорда между българските градове в това отношение. От всички споменати по-горе исторически паметници – сгради, чешми и др., – сега вече разрушени, не са оставени нито макети, нито дори най-обикновени снимки.

ството на града, избледнява все повече в съзнанието на малкото останали съвременници. Техните имена се споменават съвсем бегло и са почти непознати на младите. Достатъчно е да се отбележи още веднъж, че и досега ние нямаме дори опит за биография на Хаджи Димитър¹, на художника Димитър Добрович, на народната учителка Аргира Жечкова и други. Това са личности не от историята на един град, а на цял народ, но и досега никой не е спрял поглед върху тях. И ако някога това стане, ще бъде късно: не ще има вече никаква документация, нито жив свидетел. Почти същото е и с ония големи хора, които бяха мои съвременници и които живеят още в детския ми спомен – уви, твърде непълен и ограничен.

Кога например ще прочетем повестта за странния живот и за разнообразната дейност на г-р Георги Миркович, оня хубав, с посивели бакембарди, тих и мъдър старец, когото помня полуприведен, с пелерина, пълен с неутолима духовна жажда и с дълбока необходимост да бъде полезен роду си, който бе минал през средищата почти на всички култури – Цариград, Киев, Париж, – приятел на Добри Чинтулов, другар в обществената дейност на Драган Цанков, лекар, любител астроном, хомеопат и популярен писател в края на живота си?

Ще имаме ли някога една вдъхновена и пълна биография на нашия любим учител, големия художник Йордан Кювлиев, загинал толкова млад, който ни учеше да виждаме света просто, дълбоко и искрено, без поза и фокуси, чиято плътна, но винаги подвижна фигура, добрите и умни очи зад очилата излъчваха дълбоката виталност на фламандците, от които се бе учил, и една духовна чистота и жертвеност, които запази до последния си час?

¹ Освен от Захари Стоянов.

Дали ще се съберат някога социаликономическите и морални етюди, както и литературните опити на Стефан Гидиков, тоя напредничав човек с европейска култура, чиито интереси бяха изключително духовни, един от малкото провинциални книжовници, който съумя още в 1897 година да редактира в Сливен списание „Живот“ със сътрудници К. Величков, Г. П. Стаматов, К. Христов и др., и то така, че да се помни и днес, и да издаде Третьети на Кирил Христов?

Кой ще разкаже тъжната съдба на друг наш учител в гимназията и ще възкреси слабичката, бърза, малко изкривена фигура на Йосиф Цобел, емигранта чех, преподавател по рисуване и музика (когото ние с жестокостта на децата подигравахме, че не можеше да изговаря българските думи), одарен художник-кариатурист (за което вече споменах) и възторжен музикант, комуто градът дължи един от редките музикални празници на онова време, несретника, който живееше в неприветна къщица с една мрачна жена и две ловджийски кучета в кухнята?

Кой ще осветли образа и ще оцени делото на д-р Симеон Табаков, енергичния, даровит учен и дипломат, тоя вдъхновен син на Сливен, който единствен написа три тома история на своя град?

Или – неспокойния живот на Чудомир Кантарджиев (брат на Михаил Кантарджиев, един от първите социалисти в града), буйния юноша, който избрания на Кръстьо Асенов, стана една от значителните фигури в македонското освободително движение и през 1908 година, в дните на младотурската революция, влезе в Цариград заедно със Сангански начело на отряд български четници, редом с войските на младотурските водачи Енвер бей и Нуази бей?

Или – животописание и дейност през почти цяло столетие на друга зебележителна личност, без ко-

ято довчерашият Сливен бе немислим, стария учител, директор, кмет, битописател, научен работник в географията, туризма и в много други прояви на общественото поприще – Илия Гудев?

Или – мълчаливия, затворен в себе си наш учител Захари Киров, човек с несъмнена литературна дарба и с безпределна скромност, както и живия още бивш народен учител Атанас Николов, истински свител на една епоха, която включва три четвърти столетие, неуморен труженик за историята, материална и духовна, на своя роден край – един светъл човек, чиято усмивка пречиства душата ти?

За другите, които дойдоха по-късно, които са минали след нас, обогатили по един или друг начин живота на града, вече се полагат грижи, събират се материали, правят се системни изследвания. Само тоя малък, но извънредно значителен откъм хора и събития период от няколко десетилетия (от края на XIX век до Първата световна война) е време почти лишено от данни за история и за художествено възсздаване.

Освен политическите имаше и други събития, които раздвиждаха спокойния провинциален живот. Ще отбележа тук някои от тях.

Към 1898–1899 година в града се появи едно от чудесата на онова време, рядко дори за големите градове: кинематографът. Отде бе дошъл, кой пионер на науката бе донесъл тая новост у нас, не помня, пък и подобни въпроси изобщо не занимават децата. Помня само ефекта на представлението: пълно прехласване от изумление и възторг, и то не само между децата, но повече у възрастните. В затъмнения салон се чуваше глухо тупане на мотор, апаратът – неясна грамада сред залата – тракаше като шевна машина

и хвърляше отгоре и напред конус от бели лъчи, а върху опънатото платно на сцената, дето обикновено биваше завесата, изведнъж изскачаше влак, който летеше по релсите право срещу нас, после мигновено се прекъсваше и веднага излизаха коне – цял табун, – които препускаха в безкрайна равнина, след това – крадец и куче, което го гони... Онемялото множество, претърпало салона, синкавите искри на машината, които пращяха в гъстия мрак, немигнаниците го тоя час неща – всичко това придаваше нещо дяволско на зрелището, обяснявано от публиката само с една дума, която никой не проумяваше, но с която всички се задоволяваха, когато трябваше да обяснят някое необяснимо явление: електричество!...

Три-четири години по-късно в града имаше вече и друго ново научно и техническо изобретение: автомобил. Не бяхме виждали още тия самодвижещи се коли. Но един ден Йордан Кювлиев, който, преди да свърши Анверската художествена академия, бе учил в политехниката на Ганд, докара, не зная отгде, един малък омнибус и почна да го разхожда сам из улиците. Това беше вече истинска сензация. Колата често спираше насред пътя, не искаше да тръгне, горкият Кювлиев се потеше около нея от закачките на излезлите от дюкяните зевзеци, но накрая все пак успяваше да я подкара. Веднъж енергичният момък покани неколцина от колегите си (най-смелите, защото не всички се решаваха да се качат) да ги разходи с омнибуса извън града, забведе ги в корията зад карантинните бараки, прекараха там цял ден и привечер се върнаха благополучно. Сега престижът на колата и на шофьора се затвърди, докато груг един ден омнибусът се качи по тротоара пред сладкарницата срещу читалището, строчи стъклото на прозореца („прияло му се баклава“ – подиграваха се шегав-

джиите) и това беше последната му проява на живот. Мина се доста време, докато в града се появиха отново, но съвсем за кратко тия чудновати коли. То беше през 1906 година, когато по главната улица префучаха веднъж, идещи от ямболското шосе, два затворени черни тежки автомобили, спряха за малко пред къщата на кмета, дето ги бяха очаквали, и след това отново поеха за София: Фердинанд, който обичаше всички нови изобретения, пътувал из страната с тия две силни машини и се бе отбил за час-два в Сливен. Ала това беше бързо втурване и изчезване, което малцина бяха видели.

Все по това време, първите години на XX век, в града се пръсна новината, че ще пристигне световно-известният виртуоз виолонист, чехът Франц Онгричек, и ще даде един концерт в читалището. Това беше небивало събитие за тогава. Само двайсетина години по-късно и условията, и възможностите за подобно гастролване бяха вече много по-осъществими. Но в онова време, когато градът отстояше на двайсет-трийсет километра от железопътната линия и тия километри трябваше да се препътуват със стар, раздрънкан файтон, когато се осветлявахме с газени лампи и свеци, когато имаше само два хотела и те – с примитивна обстановка, пристигането на такъв гост, който се явяваше по подиумите на концертни зали само в столиците на различните континенти, който и днес заема в световната история на музиката едно от първите места на виртуозите изпълнители, това гостуване наистина изглежда невероятно, погледнато с днешни очи. Но то стана, и от разговорите на възрастните ние разбрахме, че за тая чест, която тъй неочаквано се бе паднала на нашия град, трябваше да се благодари само на преподавателя в гимназията Йосиф Цобел. Някога, когато и Цо-

бел следвал в Музикалната академия на Прага, той се сприятелил там с друг студент в академията, който по-късно станал знаменитият Онгричек. Съдбата на Цобел беше по-различна: той се бе заточил в това чуждо градче, на хиляди километри далеч от отечеството си, за да учи българските деца на музика и рисуване и да слуша от тях подигравки. Ала когато узнал, че на път за широкия свят Онгричек ще мине през България, той писал на някогашния си приятел и приятелят се съгласил да дойде в Сливен, за да се видят и да даде един концерт. Беше мокра, неприветна вечер, гъждът плющеше по стрехите и стъклата на прозорците, хората притичваха с чадъри, прескачайки потоците из улиците, и пълнеха читалищния салон. Ние, невръстните, не бяхме, разбира се, там. Но и без да присъствам, в моята памет тая вечер останала завинаги. Родителите ми, които бяха отишли на концерта, се върнаха късно; аз бях още буден, чувах техните откъслечни впечатления, разменяни шепнешком, чувах гъжда, който продължаваше да плиска навън, и някаква безутешна мъка не ми даваше да заспя. Мислех си, че утре заран моя гостенин, дошъл тук от някаква незнайна земя само за една вечер, ще поеме по шосето за Керменли, ще се качи отново на влака и ще изчезне пак в оня чудесен свят, отдето бе пристигнал. А ние ще си останем завинаги тук... И малкото ми сърце примираше от мъка...

Но градът имаше също така и своите гримаси.

Хората от къщите в крайнините, работници във фабриките, които се връщаха вечер бледи, измърсени, капнали от труд, ставаха всяка година все по-многобройни, по-окъсани и в очите им бляскаха все по-остри пламъчета. Прочутите из целия полуостров лозя, унищожени окончателно от филуксерата,

приличаха на лишеи по плещите на баурите – и ужас появя из старите къщи с дълбоки дворове и зимници. Гладът се зъбеше вече по портите, въздухът ставаше тежък за дишане, в клуба „Христо Ботев“ беше все по-многолюдно и по-оживено.

Недалеч от клуба имаше голямо празно място, цялото буренясало като същински пущинак, което миришеше на коприва и бърз. Такива места имаше доста из града. През летните горещини в тях ожесточено църкаха жетварчета, а в тревата шумоляха невидими животинки. Това тук приличаше на голям запустял мегдан, сред който имаше някаква стара, почерняла от времето сграда на етаж и половина, с прозорци като извадени очи, полусрутена, дето винаги нещо скърцаше, а вечер прелитаха прилепи. В тая къща имаше „таласъми“. Нощем те мячуха, пляскаха криле и кукуригаха, трополяха по изгнилите стъпала и душеха хората. Така знаехме ние, малките, които играехме по кръстопътищата и край реката, и когато трябваше да минаваме нататък, обикаляхме отдалеч. Но не само децата – и възрастните предпочитаха да избягват тая зловеща къща. Преди години тя била някакво кафене или нещо друго, не помня; после го изоставили и запустяло. Но там все пак живеела хора. В полуетажа, повече зимник, отколкото жилище, обитаваха две жени – „дивите“, както ги наричаше целият град, – не знам, две сестри или майка и гъщеря, или пък чужди една на друга. Странни същества, накачулени с групи, с торби, приведени и с тояги в ръце, с лица, които почти не можехме да видим, те наистина приличаха на вещици. Те винаги ходеха двете, избираха крайните улички, подире им навред се дигаше глъчка, насъскваха кучетата, викаха. Всички малко се страхуваха от тях и когато те се осмеляваха да попросят къшей хляб, даваха им го

бързо и с омерзение. Те ходеха за храна в салханата, дето търсеха вътрешности от закланите добитъци, и в зарзаватчийските дюкяни – за развален зеленчук. Кои бяха те, каква злочестина ги бе довела до това съществуване, по-страшно от животинско, защо ги мразеха и смятаха, че правят опасни магии – никой не можеше да обясни. Но щом се мернеха някъде, орляк деца се изсипваше изневиделица и се почваше хвърляне на камъни, виковете и гонитба на тия две нещастници, които тичаха тремаво към убежището си, обръщайки се от време на време само да кълнат и чумосват с ръце. Ние никога не приближавахме повече от един хвърлей от къщата, но градът от камъни дълго време тракаше по стените и стъпалата. Така Средновековието появяваше от време на време своя мрак в кроткия бит на онова време, дето нямаше вече никакво място за мистика и суеверия¹.

Точно срещу общинското управление имаше ниско, едноетажно здание с желязна решетеста порта, до която винаги пазеше войник с пушка. Друг часовой охраняваше гърба на зданието в тясната и крива уличка, която водеше към „Кон баня“. Когато трябваше да минавам нататък, винаги ме обземаше страх. Отвътре постоянно се носеше звънлив тропот на налъми и в широкия двор, който се виждаше през решетката, щъкаха насам-нататък хора в сиби шаячни антерии и панталони и с бръснати глави.

¹ Сега повече от половин век след ония дни четох във френски вестник, че в сърцето на Франция (струва ми се, в едно село на Оверн) една сестра отровила брат си, защото конете в чифлика им умирали от някакъв зъл дух, който в същото време обсебил и брат ѝ. Цялото село смятало, че по тоя начин ще спасят добитъка си. Това – във Франция, през 1958 година. И вече не ми е чудно за „дивите“ в нашия град и за тяхната участ.

Такива хора виждах понякога из главната улица, карани от стражари към съда, с тежки пранги, които краката им не можеха да влачат и те трябваше да ги носят с ръце. Тоя тропот на налъми и звукът на веригите звънят в ушите ми и гнес. Зданието, дето живееха и отдето извеждаха тия хора, бе окръжният затвор. Облечени в необикновената си униформа, с малки сиви кепета на бръснатите глави, безгласни, потиснати и наплашени, тия хора ми вдъхваха страх и в същото време остра жалост. Злокобната сграда, която дълги години беше като струпей в центъра на града, най-сетне бе напусната и Сливенският затвор, спечелил по-късно такава мрачна слава, бе преместен в солидната като крепост някогашна текстилна фабрика на Добри Желязков.

В паметта ми е врязана и една тежка случка от ранните години. Беше десетина дни преди Великден. Една сутрин из нашата улица, която слизаше от манифактурните дюкяни на евреите към пазара, се зачу висока глъчка. От долния край тичаха отделни хора, ръкомахаха, викаха, появи се възбудена тълпа, начело на която вървяха няколко непознати субекта с озверели лица, които бяха обградили един възрастен, уплашен до смърт човек, блъскаха го и го мъкнеха нагоре към магазините. По вратите наизлизаха жени, момчети тичаха нагоре-надолу, свиреха с пръсти пронизително и се викаха, групи мъже се събираха и разговаряха оживено. Ставаше нещо необикновено и недобро. Аз гледах от прозореца на нашата къща и когато видях изкривените от злоба физиономии в тълпата, сърцето ми примря от уплаха и изведнъж ми се стори, че всичко – улица, здания, хора, дървеса – се люшна страховтно до замайване и въпреки силния шум в един миг целият свят занемя – и от това стана още по-страшно. Кой беше оня

човек, разтреперан, прежълтял и безпомощен? Кои бяха тия, които го караха? Къде го водеха и защо?... След малко една съседка дойде в къщи и ни разправи историята с подробности. Преди два-три дни някакво дете, момиченце, изчезнало от къщи (не се знаеше, чие дете, нито от коя махала) и днес се узнало, че евреите го били откраднали. Намерили го в един зимник до бъчва, цялата накована отвътре с гвоздеи; евреите щели да го пъкнат вътре, да търкалят бъчвата, ма като изтече кръвта му от убожданията на гвоздеите, да я съберат в бъчвата, за да я пият и да омесят с нея безквасния си хляб, приготвяван за пасхата. Човекът, когото водеха, бил тъкмо тоя евреин, който откраднал детето. Махленките по улицата бяха настръхнали – с гулафи и с ръжени в ръце развързваха, вървейки, престилките си и хукваха да догонят отминалото нагоре множество. Скоро чухме, че тълпата е изпотрошила вратите и прозорците на еврейските дюкяни, влязла вътре, разграбила всичко („яма“, както казваха тогава) и се пръснала едва когато се разбрало, че не е имало никакво изчезнало дете и никаква бъчва с гвоздеи. Градът веднага се успокои, но всички бяха като посрамени от станалото. Това беше първият и, за щастие, последният антисемитски погром, на който съм бил свидетел. По-късно, когато исках да проумея как е било възможно да се съчини такова гнусно престъпление, за да се оправдае друго – още по-мизерно – и какъв е бил поводът за това, не можех да си отговоря. Евреите не бяха многобройни в града и не заплашваха когото и да било нито в икономическо, нито в каквото и да е друго отношение. Не бяха мразени, нито предизвикваха някого, живееха сговорно и с българите, и с останалите инородци. Между тях имаше само неколцина по-състоятелни – търговци и сарафи, – всички

останали бяха средни или бедни хора. Кое бе събудило тая тъмна стръв в иначе кротките техни съграждани българи? – Днес мисля, че то беше далечно ехо на черносотнишките погроми в царска Русия, които избухваха периодично в ония времена, нечистите вътрешнополитически и международни диверсии (процеса Драйфус), които най-неочаквано подписваха като кални вълни и до брега на нашата страна. Няма друго обяснение за това малко петно в биографията на хайдушкия, рицарски благороден граф.

И сега, когато става дума за тъмните страни на това вековно, вътрешно богато съществуване, трябва да спомена и за друга една ивица от оня живот, за която обикновено е прието да не се говори, за която и тогава само се загатваше с полуусмивки и с многозначително покашляне. От време на време из Главната улица и през чаршията, по уличките, дето бяха двете дюкянчета за моди („галантерийни стоки“), можеше да се видят четири-пет млади жени, които се движеха в малка група, набелосани, начервени, с фалшиви бенки над устните, облечени в ярки рокли, с птичета и цветя по шапките, с безизразни, сънливи, но спокойно безсрамни погледи. Те бяха предвождани от едра, мургава, с грамадна брадавица на бузата по-възрастна жена, която се държеше с тях като командир. Където поминеха, по вратите на дюкяните наизлизаха мъже, изглеждаха ги от глава до пети, усмихваха се, смигаха и подхвърляха закачки. Водачката на групата, както и самите жени, съвсем не се смущаваха от това, усмихваха се и те, намигаха и изчезваха зад първия ъгъл, сподирени от тия погледи, нажежени от възбуда и пожелания. Те бяха обитателките на дома с червените фенери в югоизточния край на града, близо до салханата, с тяхната мадама, която водеше момичетата си го-

същ като пансионерки, да се поразхождат, да си купят нещо и да ги видят клиентите. Когато ги бяхме съзрели за пръв път, ние не можехме да разберем нищо — бяхме още малки за тия неща, които по-късно щяха да ни измъчват; но другарите ни от горните класове бързо ни осведомиха и макар че не всичко беше разбрано, имахме вече едно обяснение, което все пак ни вълнуваше. Ала един ден, много по-късно, когато пораснехме, ние щяхме да прочетем „Домът Телуе“ от Мопасан, щяхме да си спомним тая малка процесия из улиците на родния ни град и щяхме да останем поразени както от безкрайната милост на големия писател към хората, така и от изумителната прилика в подробностите от бита на тоя безутешен занаят, упражняван по най-различните меридиани на земята.

Така или иначе, с повече или по-малко светлини и сенки, които акцентираха неговия сложен образ, градът продължаваше своя бавен и мъдър път през времето. Многобройни съществувания се бяха стопили в него, прибавяйки своята към неговата тежест; други сега се раждаха, растяха и му приготвяха нов блясък за бъдещето.

Тогава в нашето детство, в нашето развълнувано и възторжено юношество ние не проумявахме напълно всички тия неща; те добиха своя истински смисъл по-късно. В ония дни ние не усещахме тревогата на нашето бъдеще, която щеше да изпълни съществуванията ни. Тогава всичко извън нас бе заключено в нашето гнездо, което беше спокойно, устойчиво, установено веднъж завинаги.

Така си остана то и в оная прощална августовска сутрин през 1906 година, когато едно ланго с три коня и с много звънчета ни понесе към гарата на Кер-

менли. Един къс от съществуването ни завършваше, почваше нов, съвсем непознат и непредвидим живот. Тежката кола се задруса по шосето, което режеше пожълтялото поле, мина край лагера, дето войниците притичваха и залягаха на учение, продължи край рядката кория от стари дъбове и тръгна успоредно на Тунджа; сред реката двама рибари, запретнати до колене, мятаха мрежи. Ландото зави през моста и почна бавно да се изкачва по стръмнината към Николаево. Сега вече цялата равнина, реката, далечните хълмове, планината в дъното запълниха кръгозора и градът изчезна съвсем. Напразно извирахме глави: само Сините камъни изпращаха своето далечно сияние, като замъглен кристал. И градът, и всичко, което се включваше в онова съществуване, сега изведнъж се откъсна от времето, повисна някъде в пространството, все тъй живо, пълнокръвно, непроменно, и пригоби сякаш вечност.

2.

София лежеше пред мене като неизписан лист хартия. Всичко тук беше чуждо: и широката, не всякъде застроена улица, която водеше от гарата към вътрешността, и неразбираемият шопски диалект, и срещаните из града хора, между които не съзирахме ни един познат – и ние самите дори, които сякаш не бяхме същите. Така няколко десетилетия по-рано Дребосъчето на Доде, откъснато от своя слънчев Лангдок, се бе озовало един ден върху мокрите тротоари на Лион, лишено от кафеза с пъстрия си папагал на илюзиите.

Година преди това аз бях дохождал вече в София и познавах бегло града. Но тогава – то беше гостуване за няколко дни, кратко пребиваване на провинциално дете в столицата: от това остава само очарованието на непрекъснати изненади и възхищение. Вуйчо ми, млад сливенски адвокат, ме беше взел със себе си в това свое пътуване до София и ми бе открил набързо някои от забележителните места и хора в престолния град. В какъв груб аспект ми се бе явила тогавашната София! По-късно никога, дори в минутите на най-остра носталгия, тоя град – неурегена, петдесетхилядна, полуселска столица, без никакъв паваж, без канализация навсякъде, с газени фенери в крайните – не ми е изглеждал толкова привлекателен! Сега в спомена ми той се покрива – живописно – с двете великолепно софийски платна – пейзажи на Никола Петров.

Беше през лятото. Ние с вуйчо ми отседнахме в известния хотел „Македония“ на ъгъла на ул. „Мария Луиза“ (сега „Г. Димитров“) и „Търговска“ срещу старата баня (на мястото, дето сега е северозападният ъгъл на Централния универсален магазин). Хотелът не беше първостепенен, като „България“ или „Панах“, но голям, в самия център на града и добре обслужван. Цялото му партерно помещение беше просторно кафене с големи прозорци към двете улици, с маси по тротоара. Беше обзаведено по виенски образец, с всички български и няколко чужди вестници, с виенски артикули за консумация и с неизбежния директор в черно облекло¹. Сутрин закусвахме на маса вън, до прозореца, с капучинер (немско кафе с каймак) и виенски кифли, а край нас широката улица гърмолеше от неспирно движение на коли, файтони, викове на ваксаджии, на амбулантни търговци, които продаваха прах против дървеници, лимони и печени яйца, от млекарски колички и шопи с магаренца. Още първата сутрин, когато поглъщах с очи и уши всичката пъстроота и глъчка на тая шумна върволица край нас, около масата ни се завъртя някакъв чудноват човек, възкликна приветливо и спря за две-три минути до вуйчо ми. Погледнах го внимателно. Беше

¹ В онова време най-реномираните заведения в София бяха виенски тип: хотел-ресторан-кафене. „Панах“ (на мястото срещу западния ъгъл на сегашния Партиен дом), хотел и кафене „България“ (на ъгъла на ул. „Аксаков“ и „Левски“), бирария „Червен рак“, една дъсчена барака срещу Народния музей, по-късно – Градското казино (сега Градска художествена галерия), ресторант „Златен елен“ (на ъгъла на ул. „Московска“ и стръмната уличка, която слиза до бул. „Дондуков“), сладкарница „Роза“ (на бул. „Дондуков“) с прислуга от хубави виенски момичета и с най-разнообразни пасты, сладоледи и пр.

тънък, строен, с тесни панталони, широко сако, с вързана на фунда вратовръзка и с мека, широкопола, нарочно посмачкана шапка, под която блестяха гяволити очи, а малки, подгрязани мустачки покриваха горната устна. Двамата побъбраха приятелски и после човекът си отиде – бърз, скоклив, като врабец. Вуйчо ми се обърна към мене и каза: „Този беше Александър Божинов, карикатуристът.“ Аз знаех вече от „Вечерна поща“ карикатурите и името на Божинов, но сега той беше първият от оня свят на изкуствата, до който аз не можех дори да помисля, че ще се доближа – и ето, бях видял един от тия хора лично и толкова лесно! Тогава и не подозирах, че само три-четири години по-късно ще печатам първите си стихове и прози в „Българин“, редактор на който беше същият този Божинов, когото оная сутрин пред „Македония“ гледах като божество.

Втора, също такава среща стана пред сладкарница „Охрид“, дето бяхме седнали на една масичка върху тротоара (на бул. „Дондуков“, срещу книжарницата на Т. Ф. Чипев и руската пекарница на Стайко Илиев, там по-късно беше кино „Пачев“), с П. К. Яворов. Вуйчо ми още като студент се познавал близко с мнозина от тогавашните интелектуалци и сега те се срещаха като приятели. В гимназията ние знаехме вече науст и „Арменци“, и „Градушка“, и „Нощ“, обаянието ни от тая нова поезия, която нямаше нищо общо нито с Вазовата, нито с Кирил-Христовата, беше толкова голямо, че когато тоя леко прегърбен човек, мургав, с черни мустачки и малко глух глас, към когото вуйчо ми се обърна с възклицанието: „О, Яворов...“ – се спря пред нас, аз потънах в някаква вълна от неочаквано щастие.

Така София изведнъж се превърна в един изумителен свят, дето на всяка крачка срещах необикно-

вени хора, виждаш невидени работи и дето нещата, от които е направен животът – тук бяха страни, прекрасни и съвсем различни от онова, което бе дотогавашният ми живот. Той почна, тоя чудесен свят, още от станцията Костенец баня, дето влакът спря по тъмно, преди зори, и по перона на която шопчета предлагаха към прозорците на вагоните малки кошнички с непознат дотогава за мене ароматен плод – малини; тоя нов свят беше в електрическото осветление и трамваите, в големия хотел и гостилниците, дето се хранехме, във вестниците, които излизаша всяка вечер и се пръскаха с викове от хукналите по улиците продавачи, в бляскавите аленни униформи и перата на гвардейците от дворцовия караул, в кръглите тънки, невиждани дотогава вафлени пити – червени и жълтеникави, – които продавачите-албанци носеха върху табли на главите си и които имаха особен, тънък, премаляващ вкус на препечена халва...

Мястото, дето сега са халите, беше в онова време широк, не особено чист мегдан. Там се издигахше доста голяма гървена постройка „Цирк-Театър България“, с няколко подвижни рекламни дъски около входа, на които най-примитивно бяха нарисувани някакви гервиши с кауци. Там даваше представленията си турската трупа „Ибиш ага“ с репертоар „Леблебиджи Хорхор ага“, „Отело“ и гр. Около сградата имаше малки, схлупени едногоетажни постройки – кръчми, – които, както по-късно узнах, бяха нощните съмнителни заведения на София. Салонът на „Цирк-Театър България“ нямаше дъсчен под, столовете бяха наредени направо на земята, имаше две-три подобия на ложи, но когато отидохме, помещението беше пълно. Гледахме „Леблебиджи Хорхор ага“. Любопитен спектакъл беше представлението на тая турска трупа

в центъра на българската столица. Артистите – само мъже – бяха истински сойтарии, пиесата – нещо като оперета, с турски остроумия, маанета и кючеци. В същото време българските театрални трупи играеха Ибсен, Хауптман, Шилер, Толстой, Гьоте, Островски... Какво парадоксално съчетание на тая неизживяна още ориентализна с настойчивия устрем на младата българска държава да се приобщава с най-новото от общочовешката култура!...¹

Преди да си тръгнем обратно, вуйчо ми ме заведе в Княжево. Аз не знаех нито какво е Княжево, нито как се стига дотам. Отидохме на площад „Свети Крал“ (сега „Ленин“) и в западната му страна, приблизително срещу сегашната аптека, се качихме на една трамвайна кола, която чакаше. Колата беше лятна, без солидна каруцерна и без прозорци, само с пейки и висящи платнени перденца от двете страни. След доста дълго чакане посъбраха се десетина-петнадесет души и потеглихме по ул. „Клементина“ (днес „Ал. Стамболийски“), дето и сега минава линията за Княжево. Отвъд Руския паметник и Червен кръст (сега институт „Пирогов“) почваше поле, прорязано от шосето за Перник (Димитрово) и Дупница (Станке Димитров). Вдясно имаше две-три казармени постройки – „Лагера“, – а оттам чак до Павлово колата вървеше от лявата страна на шосето, край нивя и буренявали места, дето пасеше по някой спънат кон. Движението на трамвая развяваше перденцата и зад тях синкавият масив на Витоша се приближаваше всеки миг повече. Мерният тропот на лекото вагонче, което се плъзгаше в летния следобед към неизвестността, беше като радостен припев, ветре-

¹ Оттогава останаха нарицателните „Ибиш ага“, „Ибишовско“, за да се означат най-просташки и глупави остроумия, съчинения и спектакли.

цът лъхаше хлад по лицата ни и това беше чудесно. От Павлово до Княжево почнаха да се мяркат от двете страни хубави, малки къщички с овощни дървета и цветя, с балкончета и веранди, дето имаше маса или вързани люлки: това бяха вилите на софиянци. Трамвайт спираше пред банята. По-нагоре, вдясно, бяха казармите на Школата за запасни подпоручици. Там се чуваше висока глъчка, смях и трополене на ботуши. Още по-нагоре имаше пивници и кръчми с маси, наредени по тротоара или в малки градинки, отдето идеше мирис на скара. Нямаше много хора из заведенията, а по шосето сегиз-тогиз претрполяваха каруци и шоупи с двуколки.

Влязохме в зашумената градина на една от пивниците. Голямата княжевска вада (тя още съществуваше, но сега значително по-малка) минаваше през градинката и носеше хладина; в ъглите бяха изплетени зелени беседки, над вадата – малки мостчета, цялата градинка беше наполяна и пометена, а масичките – с бели покривки. Беше тихо, слънцето, вече на залез, не се виждаше, но беше полепило златен варак по небето, покривите и листата. Цвъртяха невидими птичета и всичко приличаше на спокоен, тържествен празник. Още нямаше посетители. Когато се настанихме и погледнахме наоколо, в една от беседките недалеч от нас съзряхме двама души, които се бяха вдълбочили във вестници. Единият беше по-млад, с очила, с голям нос, мустаци и малка брадичка; другият, по-възрастен и като че по-нисък, с дебели начумерени вежди, с мустаци, без брада, с малко бутонче косми под долната устна. Те и ние бяхме единствените гости. По едно време вуйчо ми се загледа към двамата и тихичко каза:

– Охо! Я гледай! Това са Стоян Михайловски и Кирил Христов!

Аз се опулих. Наистина имах късмет в тая София: преди няколко дни – Божинов, завчера Яворов, сега Михайловски и Кирил Христов! Значи, това бяха те – авторът на „Четворица стражари – гладни въшки – отиваха в Грабижево еднъжки...“ и на „Орел и охлюв“, които знаехме от христоматиите, и поетът на „Дългът“, преводачът на Песен от Жан Ришпен („... – Тичай и донес ми, тя го учи – Лудо-младо – Тичай и донес ми – майчино сърце за мойто куче!“)! И го тръгването ни не откъснах очи от двамата мъже, които се бяха уединили тук в тоя кротък час и не подозираха трепетния възторг, с който поглъщах всяко тяхно движение и всяка дума, която се мъчех да чуя.

Така напуснах София, отнасяйки в провинциалния град видението на един друг живот, който не беше вече неясна мечта, а действителност и с който – по някакви таинствени пътища – се бях приобичил за един миг.

Втори път ходих в столицата няколко седмици преди преместването на цялото ни семейство там; то беше само за два дни. Бях свършил вече сливенската гимназия и родителите ми, които искаха да дадат висше образование на децата си, трябваше да решават какво да правят с мене и с двете ми помалки сестри. Не можеше и да се мисли за пращане в чужбина или дори в София: учителската заплата едва стигаше за най-насъщните нужди на петчленното семейство. Затова баща ми реши да поиска преместване в София, без да вярва много, че молбата му ще бъде удовлетворена; но ако сполучеше – това уреждаше всички въпроси по образованието на децата. И един ден през юли, месеца, когато в Министерството на просвещението се гласяха промените на персонала, той замина за София, като взе и мене със

себе си. Отседнахме у роднини, богати хора с голяма къща и многобройна челяд, с навици и отношения помежду си и към другите, съвсем чужди на нашите. Те се отнасяха с нескрито насмешливо пренебрежение към нас и в душата ми и до днес е живо чувството на оскърбено достойнство – особено за моя баща. Това пребиваване в София никак не приличаше на предишното и то беше първият груб досег с оня живот, който ме очакваше. Но в замаяна на това работата, за която бяхме дошли, завърши с пълен успех. Министерството на просвещението беше тогава в една двуетажна масивна къща в началото на ул. „Шунка“ (срещу някогашния княжевски манеж), която още съществува. Баща ми трябваше да се яви при министъра и да му изложи устно молбата си. Аз отидох с него и сегнах в чакалнята. След няколко минути разговор с министъра той излезе, изпратен от самия министър до вратата. Тогава за пръв път видях министъра и професора г-р Иван Шишманов, с когото много по-късно съдбата ме сближи така, че той се отнасяше към мене почти както към сина си. Министърът веднага обеща на баща ми: щом това е необходимо за образованието на децата, ще бъде преместен. На следния ден ние си заминахме и две-три седмици по-късно дойде заповедта за преместването. А след това – и самото преселване в столицата.

Сега кръгзорът изведнъж се откри толкова неизмеримо широк и неясен, че човек се усещаше объркан. Небето над града беше огромно, студено, не празнично, както ми се бе сторило, когато го видях за първи път. Празникът наистина бе вече отшумял, отместен далеч назад, едва ли не сънуван. София, която ми се бе представила тогава в своя параден вид, показваше сега същинското си лице – делнично и не-

приятелство като мръсните джорчета на квартирите, в които живеехме под наем по улиците „Цар Самуил“, „Парчевич“ и площад „Позитанов“. Тук нямаше къдравите баури, които презграждаха в провинцията хоризонта ни, но бяха в същото време солидна закрила от всяка неочакваност, нямаше онова гнездо, което всичко беше ясно и хубаво, както е в книгите и което утрешният ден е сигурен, както всеки груг преди него. Тук всичко беше непознато и сложно, изправено застрашително насреща ни. Домогава ние сякаш се носехме из въздуха и изведнъж нозете ни усетиха земята под себе си. Сега тая земя беше корава и неравна. Неочаквано почувствахме, че сме обременени с някакъв неясен, огромен дълг. Без да съзнаваме, бяхме навлезли вече в големия живот.

Последните месеци на тая 1906 година бяха начало на редица събития – политически, обществени, културни, – които донесоха през следващите години по-малки и по-големи промени у нас и в чужбина. Жълтоклюни шестнайсет-сегемнайсетгодишни пилци, пристигнали от глътналите провинциални селища, студенти от първи семестър, ние се намерихме сред въртопа на тия непрекъснати събития и щем не щем, трябваше бързо да се ориентираме. На власт беше едно от най-реакционните правителства – кабинетът на Димитър Петков, с пълния стамболовистки аксесоар на произволи, бруталности, цинизъм и гешефти. Целият народ, в своята най-будна част, беше опозиция на вилнеещите политически разбойници. Очертаваха се вече групи за противодействие, предлагаха се инициативи за открита борба, на хоризонта лъкатаха далечни мълници, още без трясък, из въздуха летяха огнени думички. Някъде от другите краища на света идеха гръзки внушения, родени

от спазмите на чуждия живот. Ако домогава опознавахме света само чрез книгите, сега новата среда и самочувствието ни на граждани, атмосферата на университета, наситена със свободолюбие, улицата, улицата на столицата със своите вестници и преки политически интереси – всичко това ни изправяше непосредствено срещу същинския, не книжния свят. В този свят на север, в Русия, всеки ден ставаха атентати срещу самодържавието и неговите крепители, всеки ден се екзекутираха осъдени на смърт революционери, а избягали емигранти идеха при нас, носейки ореола си на мъченици. В този свят – на Запад Клемансо, сред вълнения из цяла Франция, отделяше църквата от държавата и пренасяше костите на Зола в Пантеона. Тук съседството с огромната Отоманска империя, грусана вече из основи, македонските борби за свобода, които ставаха наш държавен проблем, непрекъснатите предизвикателства на двореца към народа, генералските афери при доставките на оръжия изостряха нервите на цялата страна. Българският вестник никога не е бил толкова чувствителен в политическо, обществено и културно отношение, както в ония дни. Най-гръзки и язвителни карикатури на Ал. Божинов и Ив. Славов, сатирични стихотворни и прозаични феълони срещу Фердинанда и богата хроника изпълваха ежедневниците, дори и жълтата „Шангова поща“. В Народното събрание се държаха яростноизобличителни речи срещу „личния режим“, в заведенията и по кръстопътищата гражданите негодубаха открито, професионалните организации почваха да се осъзнават вече като нови обществени сили.

В университета ние заварихме съвсем нажежена атмосфера: спечелената с големи борби и жертви академична свобода рискуваше отново да бъде загубе-

на.¹ Правителството недвусмислено изразяваше недоволството си от тая привилегия, министър-председателят публично ругаше някои от професорите, които минаваха за напредничави, и бе приготвил законопроект за изменение на Закона за университета. Това беше възбудило и студенти, и професори. В студентския клуб, който беше на ъгъла на улица „Денкоглу“ и „Ангел Кънчев“ (по-късно сградата бе преустроена и в партерния етаж се настани печатницата на С. М. Стайков, а след това стана сладкарница „Китев“), през ден, през два се правеха събрания и обмисляха акции. Там се държаха огнени речи от борците за тая академична свобода, току-що завършилите вече университета млади общественици, като Иван Харизанов, Григор Василев и други, както и от старите студенти, между които по-изтъкнати бяха Стефан Руневски, Тома Томов, Сава Кагемов и др. В същото време сред железничарите, организирани в съюзи, се надигаше масово възмущение срещу правителството и се отправяха открити искания за служебни реформи по законодателен път. От друга страна, в центъра на града се довършваше голямата и хубава сграда на Народния театър, която щеше да се открие с подobaващ блясък в края на годината. Но още през ноември се пръснаха слухове, че князът и правителството искат да уредят по тоя случай едно дворцово тържество, а не народен празник; че интелигенцията – специално професорите и студентите – е пренебрегната, за да се намерят места за придворните и генералите и т.н., и т.н. В такъв

¹ В предходните четири-пет години студентските външни и обществените борби бяха извоювали известна автономия на университета, която осигуряваше свободната и спокойна научна работа на професори и студенти от произволите на политическите партии.

именно „климат“ ние слушахме с едното ухо лекциите си, а другото беше наострено за всички политически и обществени новини, които ни идеха отвън. Все пак и при тия обстоятелства лекциите бяха за нас голяма радост. Дори лекциите по висша математика и дескриптивна геометрия на професорите Тинтеров и Шоурек или лекциите по гражданско право на професор Фаденхехт носеха някаква висока духовна наслада. Ала най-жив интерес и най-голямо посещение предизвикваха лекциите на професор Тодоров-Балан по българска литература, лекциите по естетика на г-р Кр. Кръстев и особено (това беше по-късно) лекциите на проф. Ив. Д. Шишманов по сравнителна литературна история. Университетът се помещаваше тогава само в две големи сгради: едната – в началото на ул. „Московска“, срещу двореца, другата – в края на същата улица, до паметника „Левски“, в едно от крилата на I мъжка гимназия. По-късно ректоратът бе отделен на ул. „Шипка“, в дотогавашното здание на Министерството на народното просвещение. Две големи аудитории – 44 и 45 – към първото здание бяха в сегашното помещение на Музикалната академия, до бул. „Дондуков“. За тях се слизаше по една стълбичка, издълбана в пръстта на възвишението, дето се издигаха постройките на „Московска“. Полутъмните коридори на горното помещение, както и тая стълбичка, бяха кръстосвани от студенти и студентки през целия ден и шумяха весело от закачки, шеги, задирания. Ала всичко беше съвсем благоприлично, обвено със сентиментализъм, литературни халосвания и малко смешно закъсняло рицарство. Тогава роклите бяха дълги чак до токовете, шапките – грамадни, като големи тепсии, – окичени с пера и цветя, младежите носеха хвърчащи връзки и дълги коси, на мода бяха Леонид Андреев, Горки, Хамсун, Пишибиев-

ски. Лекциите ни отнемаха не повече от петнайсет-двайсет часа седмично; останалото време беше за четене на записките ни в университетската библиотека, за любовни страдания, за обществени въпроси, но най-много се заемаше от четене на книги. Книгите бяха най-първата необходимост, най-силната страст, най-голямата ни наслада. Не казвам, че това беше много хубаво, но то беше така, такава беше епохата и тя остави своя печат върху целия ни живот. Чувствителността бе изострена невероятно, реалността се примесваше с несъществуващи светове на едно идеализиращо въображение, личните грижи за материалните неща бяха на последно място в нашите житейски планове. Първият, зимният семестър на учебната 1906–1907 година се изтъркули неусетно, но в началото на декември общественото напрежение бе вече нараснало до експлодиране. След време, когато се връщахме в спомена си към тия събития, виждахме, че всичко подготвяше развръзката, която продължи около година, че тая развръзка, политически и психологически, беше неминуема. Но тогава никои не можеше да бъде оракул, а най-малко ние, вчерашните гимназисти, и затова приемахме нещата ден по ден, без всякакви конкретни предвиждания за нашето лично бъдеще или за бъдещето на страната. Чувствахме само, че имаше нещо да става и това ни изпълваше с радостна възбуда и нетърпение. Публичните събрания срещу правителството зачестяваха, негодуванието на железничарите растеше, в студентския клуб се гласуваха заканителни резолюции срещу хулите на министър-председателя към професорите и срещу готвените изменения на Закона за университета.

За бъдещия изследовател на политическото и културно развитие отрязъкът от време, за който

става дума, представя особен интерес. В тия кратки, непълни и повече или по-малко субективни спомени не могат да се изредят всички събития, които правят историята на един народ; нито да се изчерпят причините на тия събития, както и влиянията на различните външни и вътрешни фактори в пътя на тоя народ. Нравствените доосвободителни традиции и новите стопански и социални трансформации в света ускоряваха ритъма на съзряването, но в процеса на това съзряване, за съжаление, не се вмесваше никакъв гържавнически такт. Във всяко явление, във всеки факт – изолирани и „неутрални“ – бъдещият историк ще открие онай фатална закономерност, която доведе страната ни до непрегнотвани интелектуални завоевания и в същото време я тласна, само през шест-седем години, в два страшни национални разгрома. Съвременникът, който е чувствал непосредно всичките болезнени колебания в температурата на нацията, представя жива летопис. Дори известни дати остават в паметта без никакво усилие и добиват тежестта на сигурна документация.

Така на 20 декември¹ 1906 година привечер станало първото по рода си събитие у нас: обяви се генерална железничарска стачка. Тая голяма и с извънредно значение акция се подготвяше от дълго време. Отнасяше се за задоволяне на елементарните служебни права (осемчасов работен ден, премахване безплатния труд на кандидатите, осигуряване безопасността и хигиената в службата и др.). Месеци наред хората бяха правили постъпки за мирното

¹ Всички дати до участието на България в Първата световна война, когато и у нас бе приет грегорианският календар, са в стар стил.

уреждане на тия въпроси, молеха министерството, Народното събрание, самия министър-председател, но всички се бяха отнесли с тях господарски нахално и оскърбително. Тогава съюзите на железничарите (ако не се лъжа три) се обединиха за последното си решително действие: обща стачка. Тъй нареченото общество чрез печатните си органи, партийните вестници, формално беше против подобни акции на държавни служители, но в действителност съчувстваше на железничарите и осъждаше правителството. Стачката се подкрепяше напълно от трите тогавашни социалистически партии – широка, тесняшка и либерална, както и от радикалдемократическата и от професионалните съюзи, на първо място от българския учителски съюз. (На събранието в салон С в о б о д а веднага след прокламиране на стачката говориха Асен Цанков, Григор Василев, Петко Величков, Николай Харлаков, Георги Кирков и Найчо Цанов.) Ала най-безрезервна и ентузиазизирана морална подкрепа железничарите получиха от студентството. На тоя ден рано следобед бе свикано общостудентско събрание в „Цирк-Театър България“. След няколко речи, една от друга по-възпламенителни, към 4 ½ ч. бе предложено да отидем всички на гарата, за да поздравим железничарите, които в шест часа същата вечер щяха да обявят стачката. Събранието прие с ентузиазъм предложението и множеството, в което освен студенти имаше и граждани, тръгна към гарата, пеейки руски революционни песни, които се знаеха от всички млади хора. Когато си спомням тоя ден, мисля, че нашето участие във всички събития, малки и големи, от ония дни, не беше лишено от известна театралност, че един младежки романтизъм преувеличаваше нещата: онай привечер например ние вървахме към гарата, сякаш към целта на живота

си, готови едва ли не за смърт. Но всяко действие тогава бе изпълнено с такъв идеализъм и себеотричане, които единствено тласкат живота напред, че и наивните жестове, и книжните думи се превръщаха в истина и натежняваха от смисъл. Стигнахме на гарата, която екна от възторжени викове и песни и се смесихме с развълнуваните и забързали железничари. Сега въодушевлението обзе целия станционен район. От разни посоки почнаха да пристигат влакове, посрещани с викове „ура“ и махане на шапки, персоналът напускаше композициите и гарата със своите машини, вагони и служби почна постепенно да замира. В шест часа удари камбаната за приключване на работата: това бе сигнал за обявяване на стачката. В тоя миг вълнението стигна върха си, цялото множество се изля с песни на площада и се запъти към салона С в о б о д а, дето се състоя голямо общогражданско събрание.

Това събитие, което за шест седмици парализира напълно не само транспорта, но почти целия живот на страната, само по себе си изключително явление в кратката история на младата държава, беше първата брънка от редицата събития, които твърде наскоро промениха политическия вървеж на тая държава и пречистиха за известно време моралната атмосфера на страната. Точно две седмици след обявяването на стачката дойде друго събитие с още по-голямо политическо значение: освиркването на Фердинанд при откриването на Народния театър.

Откриването на театъра трябваше да стане преди Нова година, но поради някои недовършени приготовления бе отложено за 3 януари. Опозиционните вестници писаха, че отлагането е причинено от Фердинанд, който искал да прегледа още веднъж списъка на поканените за тържеството и да го промени.

Никой не знаеше кое бе истината, но тая мъгла се пръсна нашироко и засили още повече възбуждението в обществената атмосфера. Датата 3 януари бе окончателно установена и онова, което се случи през вечерта на откриването, остави тая гата в историята на българската демокрация.

На пръв поглед и тогава, и днес демонстрацията на студентите сама по себе си изглеждаше само гръзка младежка проява, в която имаше и лекомислие, и самонадеяност, и прекалена гражданска чувствителност: някои твърде „благоразумни“ обществени кръгове, осъждайки постъпката на студентите, намираха обяснението ѝ тъкмо в тия споменати причини. Ала последиците от тая постъпка и нейното значение за историята на страната далеч надхвърлят размерите на самия жест. Както се каза вече, негодуванието на всички честни българи срещу корупцията на стамболовисткия режим, срещу един княз, който живееше в княжеството си само няколко месеца от годината и през това време се гавреше с народа, избирайки му за управници свои креатури мошеници или глупци – това легитимно възмущение на гражданите се проявяваше по всички начини¹. И както става винаги и навсякъде в света, младите избързаха, като мълчаливи народни пълномощници, да нанесат най-драстичния и най-ефикасния удар.

¹ Опозиционните вестници печатаха всеки ден статии, карикатури, речи на оратори в протестни събрания, оскърбителни за княза. И по специалния Закон за особата отговорните редактори или авторите биваха подвеждани под углавна отговорност, но съдилищата много рядко издаваха осъдителни присъди „най-често при рецидив“, а ония, които отиваха в затвора, се гордееха с това и добиваха ореол на герои.

От няколко дни беше навалял хубав сняг и сред побелелия площад гиздавото ново здание на Народния театър, с двете кули от двете страни, дето колесници с буйни коне препускаха към небесата, спираше минувачите да му се порадват. Всеки чувстваше национална гордост пред тая постройка, която щеше да е снабдена с последните технически театрални съоръжения. Всеки имаше приятна надежда, че ще бъде един от щастливите зрители на обявените представления, които се подготвяха под ръководството на големия режисьор и актьор Йосиф Шмаха. Тържеството щеше да почне в 8 ½ или 9 часа (не си спомням точно), но доста време преди това голямо множество се бе събрало в широк полукръг пред театъра, за да присъства на откриването – поне отвън. Беше студено. Двете големи лампи пред фасадата, както и скритото осветление под фронтоната, и всичките светнали прозорци на сградата заливаха с блясък утъпкания сняг пред стъпалата на входа, дето шетаха пристаби, стражари и разсилни. Полицията отдалечиха множеството от сеирджии почти до тротоара на Градската градина. Аз се бях промъкнал в първата редица и заедно с другите потропвах по снега, но не усещах студ. Тая блеснала сграда, дето щяхме да гледаме вече истински театър, както в чуждите големи страни, тия пристигащи купета, файтони, мъже с цилиндри, дами в кожени палта и дантелени шалчета върху косите, цялата бързаща празнична върволица, която изчезваше в оня забранен за нас свят, изпълваха сърцето ми с някакво неопределено, тревожно и радостно очакване. Бях чул, че през деня в студентския клуб имало събрание (ние, новациите от първи семестър, бяхме още непосветени в студентските акции), че там наново ставало дума за протестиране против начина, по който се от-

криваше театърът (студентите бяха върнали вече официално няколко билета, дадени им за вечерта), но не знаех нищо определено, а най-малко можех да очаквам това, което стана. Поканените продължаваха да пристигат и влизат вътре, вън множеството продължаваше да чака: искаше да види пристигането на княза. Точно в определения час при източния вход на двореца се показа малка група конници и в тълпата се понесе: иде!... След няколко мига княжеският ескорт затрополя глухо по оснежената улица, която се спускаше към театъра. Изведнъж в множеството се чу тихичко съскане: ш-ш-ш-ш!... И тъкмо когато дворцовата кола, оградена с гвардейци, зави при ъгъла на военното министерство, по улица „Славянска“ към специалния вход за княжеската ложа, остър писък от стотици свирки неочаквано прониза нощта и слуса всички. В нестройните резливи свиркания се примесваха и викове: „У-у-у-у!“ В миг настана общо объркване: самите демонстранти сякаш се чудеха на това, което бяха направили. Дворцовата кола спря за секунда-две, гвардейците обърнаха коне срещу тълпата, но не предприемаха нищо, стражарите се разтичаха без нужда ту насам, ту нататък. Но след няколко мига колата отново пое към княжеския вход и нищо повече не видяхме. Само свирките и виковете продължаваха. При парадния вход на театъра стана голямо раздвижване, на балкона излязоха хора, чу се висока, неясна глъчка. Не мога да кажа колко време бе минало, когато изведнъж, като зловеца тръпка на зимната нощ, някъде от далечината стигна го нас тропот от бясно препускане на много коне. След няколко минути от завоя пред двореца се втурна страховито тъмна маса и някой викна: кавалерия! Сега почна сериозното: готук беше само любопитното – весело и гръзко. И всички от младите, макар някои

като мене да не знаеха какво се е готвило, с радост и с голямо удовлетворение веднага се присъединиха в моя организиран протест, като че сами те бяха участвали в подготовката му и сега поемаха риска, с който бе свързан. Без да чакат команда и без да спират, конниците се втурнаха да разпръсват тълпата с извадени саби. Хората отстъпиха тичешком и нахлуха в Градската градина, дето кавалеристите не можеха да влязат, тъй като градината беше с висока желязна ограда, и за няколко минути площадът пред театъра бе разчистен, но тълпата почна да се събира в градината, на площада пред двореца и в околните улици. Изведнъж гръмна: „Смелост, дръзък, не теряйте!“ Наоколо конницата гонеше групи демонстранти, но срещу войската почнаха да ваят снежни топку и камъни (градът още не беше павиран), конете се препъваха и падаха, в полуосветлените улици и площада се носеха виковете, звън от саби и подкови, а над всичко – песента на вълни, ту по-силни, ту заглъхващи. Тая гонитба продължи до късно през нощта, за щастие, без сериозни злополуки освен няколко пукнати глави, загубени галоши и шапки. На заранта София осъмна смаяна, в чужбина също така (както научихме след ден-два) впечатлението било поразително: три години след убийството на Александър и Драга в Белград, на Балканите пак се сгорещяваше. Но тук, в страната, смайването бе едвали не възторжено: събитието като че беше очаквано и желано почти от всички. Фердинанд се бе постарал сам да създаде това настроение и сега нямаше кому да се сърди. Ала виновници трябваше да има и те бяха намерени: министърът на народното просвещение г-р Иван Д. Шишманов, който развърташе младежта със свободомислие, и неколцина професори радикали, които отдавна бодяха очите на прави-

телството. Интересен парадокс: същите вестници и хора, които преди тая случка наричаха Шишманов „княжески лакей“, сега го сочеха за вдъхновител на акцията и защитник на социалистите¹. Мерките на правителството, които последваха, показваха значението, отдавано на това събитие. Те бяха незабавни и безогледни. Така с указ № 1 от 5 януари 1907 г. правителството „приема оставката на г-р Ив. Шишманов“, а с указ № 2: „1) Закрива университета за срок от шест месеца и 2) Уволнява всички професори, доценти и лектори.“ Ала професорите поеха ръкавицата, хвърлена им от правителството, и решиха да продължат лекциите си. Но това решение не можа да бъде изпълнено: университетът, който през това време беше в коледна ваканция, бе блокиран на 8 януари от полиция и войска. Студентите биваха залавяни около университета (гето ходеха да получават писмата и записите си), по улиците и в квартирите им и ония от тях, които подлежах на военна служба, но бяха отложени като учащи се, биваха арестувани и изпращани в казармите. Сега започна забележителната борба на българския университет, в която студенти и професори, напълно единни, се опълчиха срещу режима на Д. Петков, борба, която с доста перипетии – славни за мнозинството и позорни за отделни личности – завърши с пълен успех. Но моя успех дойде едва след година и двадесет и пет дни (28 януари 1908 г.). Всички се надяваха, че победата ще дойде много скоро, но когато се видя,

¹ На 10 януари 1907 г., след като Шишманов не беше вече министър, жълтият лист „Шангова вечерна поща“ пишеше: „... Освен това щели да бъдат повикани обратно в България всички изпратени да следват в странство от г-р Ив. Шишманов социалисти, като разните Елин Пелин, Михалчевици и всевъзможните други анархисти и дезертьори...“

че правителството упорства в безразсъдството си, че назначава „нови“ професори (гимназиални учители, които останаха с тая печална слава) и се опитва да вербува студенти, за да скалъпи един нов „Апостоловски“ университет¹ (наричан така по името на новия министър на просвещението – Апостолов), и че месеците се изнизват, стана ясно, че трябваше да се направи нещо, за да не се губи напразно времето – и от студенти, и от професори. Ония от професорите, които имаха възможност, заминаха за чужбина, гето бяха посрещани като мъченици за свободна наука; другите останаха тук да изчакват. Студентите по някакво мълчаливо споразумение решиха: който не е взет в казармата, веднага да замине за някой чужд университет. Много западни и съседни университети бяха съобщили, че ще приемат с големи облекчения и след сроковете за записване студенти от затворения български университет. В ония години разностите за един студент в Женева, Лозана, Цюрих или Нюшател бяха почти същите, както в София, Белград или Загреб. Голям брой студенти заминаха за Белград и Загреб (пътните разноски бяха по-малки, отколкото до Швейцария), гето биваха приети най-приятелски с всевъзможни привилегии. Така злополучното затваряне на университета предизвика едно преселение вън от границите на страната – към Запад, което неочаквано обогати – „Всяко зло за добро“ – жизнения опит и духовния кръгозор на българската учаща се младеж.

И в една зимна сутрин аз осъмнах на Белград

¹ Любопитно е да се отбележи, че до 15 октомври 1907 г. записаните студенти в „новия“ университет, на които, както се разправяше, било плащано от правителството, бяха всичко 37. Такава устойчивост и доблест показваха старите студенти в тая историческа борба.

ската гара и тръгнах да се записвам в Коларчевия университет. Белград гъмжеше от български студенти; приемането в университета ставаше бързо, без никакви мъчности, не бяхме задължени да ходим на лекции. Сръбските университетски власти знаеха, че това положение е временно, че българите искат да имат един зачетен семестър, затуй не бяха придирчиви, и мнозина от нашите след записването се върнаха в България. Изобщо отношението на сръбската власт и на гражданите към нас беше – както любезни домакини към приятни гости. Трябваше да добавя, че по онова време престижът на България извън границите и особено между съседите бе много голям: оттогава са приказките за „японци“ и „прусаки на Балканите“. Положението на Сърбия (тогава съществуваше само Сърбия – една малка четиримилонна държавица) беше, напротив, твърде незавидно: стопански госта зле, разгрусвана от династически преврати, в съседство с мощната още Австро-Унгарска империя, която я притискаше с всичката си тежест, а в последна сметка – колкото за отношенията към нас – и споменът за 1885 година. Така или иначе българската държава и нейните поданици бяха гледани с явен респект от Сърбия и това продължи до Междусъюзнишката война.

В ония години пътуванията за чужбина ставаха без каквито и да е формалности и бяха толкова лесни, колкото и в България. Паспортът, който беше без портрет, можеше да се получи в София от градоначалството, в провинцията – от местните административни власти за няколко минути срещу такса от пет лева. Не бяха необходими никакви визи, нито чужда валута: българският лев беше златен лев, т.е. струваше колкото един швейцарски или френски франк, и можеше да бъде разменен във всеки павили-

он за размяна на пари по граничните пунктове, във всяка банка или пътническо бюро. (Нещо още по-любопитно: в някои държави, например в Швейцария, по едно време книжните пари имаха ажио, т.е. една малка добавка към стойността им в сравнение със златните. Хората ги предпочитаха за удобството, че не тежат като златото и се носят лесно.)

Белград беше първият чужд град, в който отивах. И споменът от тогавашното ми посещение не се е заличил и до днес. Той не беше хубав спомен. След това много пъти съм бил в тоя град, който се променяше непрекъснато и стана почти напълно европейски град; по-късно ме свързаха с него и някои приятелства (за да не се сметне, че имам предубеждение), но онова първо впечатление през февруарските дни на 1907 г. не се заличава от по-късните. И София не беше още голям, благоустроен и хубав град, но тогавашният Белград имаше нещо особено неприятно. Той беше град без физиономия, нечист, разгърпан, дето улиците около гарата приличаха на квартал от старо, мръсно пристанище, с кален паваж, тежки товарни каруци и подозрителни екземпляри край стените; дето дори центърът миришеше на лоша кухня и помия; дето едри, мустакати, с парвенюшки вид офицери грънкаха саби по тротоарите; дето хотелите бяха пълни с гнуснави камериерки, а почти всяко питейно заведение имаше неизбежно своите „девичици“; дето в ония първи дни дори езикът, примесен изобилно с турски и немски думи, оставяше впечатление на някакъв развален славянски език... Всичко това удряше болезнено нашите юношески сърца, които жадуваха да се намерят в чужбина. Всъщност това още не беше чужбина: то беше само прагът, зад който се простираше Запад, наче-вайки там, отвъд железопътния мост над Дунава,

от граничния австрийски град Землин (Земун). Тоя малък град, спретнат, чист, с чужди надписи и магазини (там можеше да се отива без никакви пречки), и безпределната равнина зад него беше вече Австро-Унгарската империя, онай част от нея, населена със славяни, към която бяха насочени патриотичните копнежи на всички сърби.

Ала Белград имаше един кът, който действително беше много хубав, и трябва да се признае, че никоя част на София не можеше и не може и днес да се сравни с нея: градината Кале мегдан. Двете големи плавателни реки – Дунав и Сава – се събират тук почти под прав ъгъл, полуопасвайки града със своите гебаркадери, параходчета и шлепове и това е изобищо географическо предимство на югославската столица. А „Кале мегдан“ високо над мястото на сливането, изгаден като нос на кораб и целият зашумен, е една чудесна малка градина, откъсната от всичко наоколо и живееща сама за себе си. Някогашна турска крепост (отдето носи името си) тя беше и по онова време крепост, със стръмния отвесен бряг, целия обърнат към запад, дето се виждаха бастиони, редути, часови и оръдия, насочени към австрийците отсреща. В тая добре погредена градинка, украсена с хубави бюстове на именити сръбски културни дейци, видях нещо, което и до днес няма не само у нас, но и в много по-богати материално и духовно страни: тук-там, под дърветата, на специални дъсчици, сложени на високи стълбчета, надписи храна за тице (храна за птици), т.е. места, дето общинските власти и гражданите поставят храна за птиците в града.

Престоях само няколко дни в Белград, почти през всичкото време с потиснато настроение, може би от неприветните, евтини хотели, от ахчийниците с изложени на открито тенджери, дето се хра-

нехме най-често с п а с у л (фасул), от безнадеждния вид на сиромашията, която тук беше по-очевидна, отколкото в София, а може би само от това, че за пръв път бях съвсем сам и в чужд град. Моите колеги българи навярно не чувстваха това – бяха богри, шеговити, закачаха се с белградските девойчета, поотворени и по-кокетно облечени от софиянките, и не им се искаше да мислят за връщане. Аз се разхождах из главните улици, ходех с трамвая до Топчи дере, белградското Княжево, зяхах афишите на Народното позорище (Народния театър), минавах край Конака (двореца), за да видя историческия балкон, отдето през 1903 г. бяха хвърлили труповете на крал Александър Обренович и на кралица Драга, спирах се пред витрините на книжарниците и гледах с часове равнината отвъд Сава. Интересно бе да констатирам, че в книжарниците почти липсваха руски, както и френски книги. Докато у нас руските и френските книги, оригинални и в превод, изобилстваха в сравнение с българските, в Белград видях повече сръбски книги (изданията на „Матица Српска“ и на „Српска книжевна задруга“), а от чуждите – предимно немски.

Моето стоене в Белград нямаше вече смисъл, а и парите ми се свършваха. И една вечер взех конвенционала и на заранта отново бях в София. Тук трябва да се заломя за някаква работа и станах писар в софийското окръжно инженерство с четиридесет лева месечна заплата, а след това – частен учител на деца в едно богато семейство. Но събитията продължаваха своя ускорен ход. Железничарската стачка, която още на 31 януари завърши с пълен успех за стачниците, беше тежък удар за правителството. То засили терора, започнаха конфискации на вестници, нападения над журналисти, съдебни преследвания. Това предизвика опозицията да се сплоти и да образува опо-

зиционен блок (народняци, прогресисти, демократи, радикали и широки социалисти) за сваляне на правителството. Един ден правителствена шайка нападна народния представител и писател Антон Страшимиров. На 27 февруари министър-председателят Дим. Петков бе убит на бул. „Цар Освободител“ от един неуравновесен екземпляр. Ставаше все по-наметнато и очевидно бе, че края на режима наближаваше. Ала правителството все пак се задържа още една година. Напрежението се увеличаваше, събитията и извън страната се разрешаваха експлозивно: на 11 март в съседката ни откъд Дунава, Румъния, избухна стихуен селски бунт с много ексцеси от едната и от другата страна. У нас правителството се опита да открие университета с новите професори, но и това не успя. Тая епоха се характеризира между другото и с отделни прояви на лична доблест и гражданско безстрашие – обявяване на дуели между офицери и журналисти (които, за щастие, не се състояваха), присъди и затвори в „Черната джамия“, тогавашния софийски затвор (на мястото на сегашната църква „Св. Седмочисленици“) по Закона за особата и пр. На 23 септември след представлението на Доходно място от Островски в Народния театър Константин Величков направи една публична и патетична демонстрация срещу покварата на властниците и беше изнесен на ръце от залата в припадък от ридания. Тоя нежен човек с повишена чувствителност и с идеализма на възрожденците не можа да търпи повече оргията на произвола в страната, осъди се на самоизгнание, замина за Южна Франция, но по пътя заболя тежко и само два месеца след случката в театъра почина в Гренобъл. Така в голямата грама на народа, който се бяхтеше за повече свобода и светлина, се преплитат редица лични грами, дето хора,

които Хайне наричаше „рицари на духа“, изгаряха от излишък на нравствена чистота.

Между това годината изтече в нетърпеливи очаквания на предстояща правителствена промяна, която най-сетне, на 15 януари 1908 г., дойде с един хомогенен демократически кабинет под председателството на Ал. Малинов. Нещата веднага взеха груг ход. В края на същия месец университетът бе открит с всички стари професори, а новоназначените бяха уволнени. Започна пречистване в учреждения и обществени институти на гнилата дотогавашна атмосфера, като се сменяха ръководните лица. През тая година Пенчо Славейков бе назначен за директор на Народния театър, а Яворов за драматург – едно културно събитие, което издига престижа на младия български театър до висота, ненадмината и след половин век.

Не е в намерението, нито във възможностите ми да правя исторически преглед на тия изминати петдесет години. Но всяко събитие, всяка по-значителна случка от политически и обществен характер имаше, особено в първото десетилетие, такова всестранно и неподозирано въздействие върху целия културен живот на нацията, беше така свързано и с идеите, и с дейността на младото поколение, което искаше да заеме полагащото му се духовно вогачество, че те трябва да бъдат отбелязвани като жалони в пътя на народа ни. Взети поотделно, всяко от тия по-малки или по-значителни събития, всички фигури, които дадоха колорит и акцент на нещата, представят извънредно богат и интересен материал както за историку, така и за художествено възсздаване на епохата, която е непосредно свързана с днешното време. И ако това днешно време донесе толкова епохални преобразования, изтъкна самоот-

вержени борци във всички области на живота ни и наред с това толкова странни противоречия – политически и морални, – обясненията трябва несъмнено да се търсят в тая неоспорима приемственост на добродетели и пороци при последователната смяна на поколенията.

Годината 1908 бе особено забележителна за Балканския полуостров. През юни-юли старата Отоманска империя бе съвсем разнебитена от акцията на младотурската революция, която принуди султана да провъзгласи на 12 юли установяване на конституционен режим в Турция. Въдновители на революцията и нейни ръководители бяха младите интелегентни офицери Енвер бей, Ниази бей и Талаат паша. На 22 септември българското правителство прокламира в Търново независимостта на България – т.е. премахване на формалната подчиненост към Турция, – като с голяма тържественост обяви в старата българска столица досегашното княжество за царство. Почти едновременно с това Австро-Унгария си присъедини Босна и Херцеговина, които дотогава бяха само окупирани от войските ѝ. Трябва да признаем, че от двете събития, които по-непосредно ни засягаха – обявяването на независимостта и установяването на конституционно управление в Турция, – нас, младите, повече ни зарадва второто – промяната в нашата южна съседка. Обявяването на независимостта беше, струваше ни се тогава, един акт повече на форма (фактически българската гържава си беше независима) и носеше в международно отношение евентуални рискове. А революцията в Турция бе победа на свободолюбието, на идеята за правда, равенство и човештина, на ония начала, които осмисляха и нашите съществувания. От друга страна, тя несъмнено щеше да разреши най-болезненият

и неразрешен дотогава въпрос за националностите в Отоманската империя, за който българският народ и в Македония, и в княжеството даваше непрекъснато материални и човешки жертви. Но най-радостното бе, че македонските революционери от всички крила бяха преки участници в младотурското движение, водачите на което непрекъснато им засвидетелстваха приятелски чувства, благодарности и желание за най-близка обща работа в бъдеще. „Хуриет“ (Свобода), тая крилата дума се носеше навсякъде из въздуха на страната – в разговори, вестници, речи, обляхната с надеждите за щастливи вече отношения между народите от югоизточния ъгъл на полуострова. Под влиянието на това въодушевление, а може би използвайки момента за една бляскава, културно-национална манифестация, директорът на българския Народен театър Пенчо Славейков уреди невиждан дотогава празник на българското театрално изкуство и на българския език през едномесечната обиколка на театъра (края на август и септември) в Одрин, Солун, Витоля и други македонски градове.

Ала очакванията за нови отношения между балканските народи не можаха да се осъществят. Мегеният месец на турско-българското приятелство (помрачен донякъде от прокламирането на българската независимост) продължи около една година, през която от едната и от другата страна се редуваха най-възторжени излияния. През тая година станаха нови събития в историята на Турция, които трябваше още повече да укрепят приятелството между турци и българи. На 16 април 1909 г. след няколкодневни нови военни вълнения в Цариград Абдул Хамид бе детропиран от офицерите, в пряка помощ на които бяха всички български чети в Македония. Още на 11 април войводите Сандански, Чернопеев, Паница, Буйнов,

Кантарджиев и гр., заедно с четниците си, маршрутаха из улиците на Цариград, пеейки „Жив е мой, жив е...“ И спряха редом с младотурските военни части на Нуази бей пред Илджа. На опразнения трон бе покачен нов, вече конституционен монарх, султан Мехмед V. Близки участници още от началото (юни – юли 1908 г.) и в тия последни действия българите бяха сега на още по-голяма цена в новия режим на империята. Както казах, за съжаление, това не бе за дълго, но в първите месеци шумните манифестации за приятелство и вяност между двата народа се умножиха и една от най-искрените прояви на турско-българското сближение бе уреденото гостуване в Цариград на българските студенти. То беше определено да съвпадне с 10 юли 1909 г. – годишнината на младотурската революция. Нашата екскурзия наистина се превърна в едно ентузиазизирано тържество на приятелство. Тия няколко дни останяха в паметта ми като фантастично прекрасно приключение.

Тръгнахме от Бургас на 6 юли вечерта. Правителството бе оставило на разположение на студентите „България“ – най-големия параход на Българското параходно дружество, – който отплава към залез. Екскурзията беше подготвена сравнително добре: всички имахме триколовни значки, импровизиран хор бе научил младотурския химн „Хей, ватане...“ („Хей, родино...“), имахме разпоредители, които говореха френски и турски, с нас беше и професорът на турски език в университета – Гаджанов, – който бе необходим за протоколната част – речи и поздравления. Пътуването мина доста тежко. Морето беше неспокойно, пътниците съвсем несвикнали на морско вълнение и през цялата нощ освен пляска и рева на вълните из всички кътища на парахода се чуваха охкания, отчаяни викове и специфичните звуци на раз-

бунтувани стомаси. И призори първата работа на матросите бе да заливат с кофи вода палубата, коридорите и пода на кабините, за да придадат що-годе приличен вид на кораба. А пътниците, жълто-зелени, приличаха на мъртъвци. Но всички страдания мигновено изчезнаха и ужасното настроение изведнъж се превърна в неописуемо смайване, когато вълнението утихна и първите лъчи на слънцето озариха Босфора, в който вече навлизахме. Не ще се опитвам да предам онова, което всеки миг, секунда след секунда, се разкриваше пред очите ни. То беше някакво велеление, приготвено като че специално за нас: това небе – лазурно като огромен тюркоазен купол, това слънце – искрящо по всички води и по стъклените чаргаи и веранди на бреговете, моя безкраен амфитеатрален град – бял, розов, жълт, отразяван в синьото огледало на потока, тия многобройни сирени на параходи и катерчета, които поздравяваха нашето навлизане, сякаш бяха излезли нарочно, за да ни посрещнат. Писано е много за единствения в света пейзаж на Босфора и все пак никое описание не може да се сравни с тая действителност, която ни се представяше в оная лятна сутрин и беше сама за себе си един огромен, нов свят. Сапфирно море, с всичките отсенки – от млечносинкаво до мораво и гъсто синилено, – бели мраморни сараи по кейовете, колони като че инкрустирани със злато, жълто-розови стени и бели минарета-игли, които промушваха китки кипариси около безбройните джамии – всичко това плуваше насреща ни бавно, тържествено, като някаква неотразимост, която идеше да ни погълне и на която ние сами се отдавахме, премалели от щастие. После това бяха няколко дни и нощи на непрекъснати излияния – „Яшасън хуриет“ (Да живее свободата), „Хей, ватане“ и „Шуми Марица“, на дълги речи за приятелство и

вярност, на студен шербет и дондурма в широките зали на университета, на безкрайните лабиринти в покрития пазар на Стамбул, на виковете „буз сую“ (легена вода) от продавачите на вода из улиците, на разходки с катерчета до Принкипо, Буюк дере, Ункяр сую и Илгъза. Групата, в която бях аз, квартируваше в една каменна къща, очевидно собственост на някой богат бей, сред градина от пинии и кипариси и с бугка до портата, дето денонощно, не знам защо, пазеха стройни хубавци в сърмели облекла и чалми, препасани с ятагани, но винаги усмихнати към нас. Къщата беше с десетина стаи, с вътрешен шаграван, с великолепна широка баня, постлана с мрамор; тук беше прохладно, със смекчена от гървените решетки и от гървесата светлина и с тих мълвеж на шагравана. А в късните нощни часове се чуваше от време на време тъпият звук по калдъръма от тоягата на пазвантина, който правеше обиколката си из квартала, или далеч сирената на параход, запътен към Мраморно море. Денем това беше пак шеметната пъстрога на фесове, фереджета, дервиши, тесните улочки около Златния рог, по които лежаха глутници жълточервеникави кучета и дето препускаха елегантни лакирани купета от харемлиците, с пуснати завески, зад които надничаха под яшмаците любопитни очи, и евнуси, които тичаха до колите; това беше големият мост към Пера, дето облечени в бели халати хора на двата му края събират такса за минаване от пешеходците; това бяха безбройните ахчийници с изложени на улицата гозби, с варакосани овнешки бутове, които се въртят непрестанно и се пекаят, изправени отвесно над жаравата, като звънят автоматично с някакви звънчета, а продавачът трака гилафа, вика и реже тънки ивици опечено месо; това беше големият, ослепителен от слънцето площад на

Сераскерата, дето високи фигури в цветни роби като бледи настелни рисунки, прави и прилекнали около гървени тепсии и сахани продаваха сиромашката си стока – черни домашни питки и акатми; това бяха привечер гърцките латерни по локантите с техните ридаещи моряшки песни...

Не, тук нямаше нищо от сладникавата харемна екзотика на Пиер Лоти: то беше само чудесна феерия на багри, блясъци и синкавочерни сенки, една безименна и благословена магия, връхлетяла всичките ни сетива, за да ги доведе до изстъпление и да ни остави накрая премазани от блаженство.

Тия няколко дни останаха откъснати от всички груги, заключени в онова тайно ковчеже, дето се скъпват най-скъпите неща, на които човек обича да се радва, когато е сам, и които ще остави на другите след себе си.

Но животът течеше все тъй мътен, комплициран, безпоощаен и караше нашите опиянени юношески глави да изтрезняват. Политическите страсти отново вилнееха, „личният режим“ продължаваше, само че сега по-малко арогантен, но затова пък гражданската чувствителност беше още по-изострена. Така че когато през октомври в Барселона бе екзекутиран Франческо Ферера, за чието освобождение преди това бяха организирани и у нас, както в цял свят, повсеместни публични събрания, кипналото наново възмущение се изля в масови протести: като че тоя далечен испански учител анархист, говчера досъщ непознат, беше някакъв много скъп син на нашата земя.

Все пак политическите и обществени въпроси не поглъщаха всичките интереси на нацията и духовният живот проявяваше една все по-засилваща се плодотворна активност. Всъщност истинският смисъл

на нашите съществувания бе тъкмо в тоя живот, с който епохата беше особено богата. И може би само това богатство изкупва очевидната безнадеждност на съдбата, която сами си бяхме избрали¹.

¹ В ония времена занимаването с каквато и да е литературна работа (писане на стихове, разкази, критически статии) се смяташе от мнозинството грамотни хора за несериозно нещо, едва ли не за известна смахнатост. Впрочем такава беше отношението изобщо към всички, които имаха занимания, свързани с някое изкуство. Все пак актьорите и художниците бяха горе-долу приети, макар и с известна снизходителна усмивка. За писателите имаше само грубо подигравателно отношение, което се проявяваше особено обидно от тъй наречената аристокрация. Практицизмът на българина преценяваше значението на поприщата само с оглед – могат ли да се печелят пари. А в България, доприеди 15–20 години, писателят най-малко от всички можеше да печели пари. Единственият общопризнат писател беше Иван Вазов – „народният поет“, обявен за такъв официално още през 1895 година, награден с орден и държавна пенсия. Всички останали трябваше да имат някакво „сериозно“ занятие, за да изкарат хляба си, тъй като интересите към българската книга не позволяваха оригиналните произведения да се печатат в тиражи по-големи от 1000–1500 екземпляра, и хонорарите очевидно биваха нищожни. Така всички, дори и именити вече писатели, имаха някаква чиновническа или обществена служба, с която се издържаха, а занимаването с литература беше, в очите на другите, нещо като „цигулката на Енгр“, т.е. някаква маниашка слабост, която за благоразумното общество само пречеше на служебните задължения. Това жестоко отношение понасяхме няколко десетилетия и за да се спасяваме от него, криехме, щом бе възможно, онова, което бе всъщност смисъл на живота ни. Помня, че когато бях вече съдия в Софийския окръжен съд, един от началниците, учил във Франция и когото смятахме, че е уж малко по-културен от другите, ме посрещна с предупреждението: „Сега ще закачиш поезията на гвоздеи и ще си гледаш съдийската работа.“ А през същите години в същия

Веднага след настаняването ни в София отидох в администрацията на списанията „Библиотека“ и „Художник“. Братът на един от приятелите ми в гимназията работеше там и аз имах предлог да надникна, макар отдалеч, в едно от ония мечтани места, гето се създаваха списанията и книгите. Баща ми беше абонат на двете списания и ние получавахме първите им годишници още в Сливен. За онова време появянето на тия списания (едното с множество репродукции на картини, някои от които цветни) беше малко събитие в литературния живот на страната. Освен „Мисъл“, това единствено чисто литературно списание, което наскоро спря, съществуваша старите „Българска сбирка“ и „Демократически преглед“, но те бяха преди всичко обществено-политически издания и въпросите на изкуството бяха в тях на втори план. От друга страна, сътрудниците и печатаните работи в тия две списания бяха на ниво, несравнено по-ниско от това на „Мисъл“, затова и новите две списания идеха с претенцията, както се казва, да запълнят една празнина. Празнината, за съжаление, не бе изпълнена: списанията бяха издавани сравнително луксозно „Библиотека“ излизаше в подвързани с платно книжки, „Художник“ – на гланцирана хартия, с много репродукции, винетки и с разнообразен шрифт“, но печатаният материал бе твърде неравен, без определена линия, с някакъв еkleктизъм, който и в клишираните неща, и в литературните произведения стигаше понякога до безвкусице. Но „Художник“ донесе нещо ново: тук най-свобод-

съд служеха Владимир Василев и Г. П. Стаматов – имена вече утвърдени в литературата – и за всеки от тях, както и за нас по-младите, трябваше да чуваме изтърканото и блудкаво „остроумие“ – „най-добрият юрист между писателите и най-добрият писател между юристите“.

но и широко се прояви може би за пръв път българският символизъм в стиховете „които по-късно излязоха в сборника Regina-Mortua) на младия поет Теодор Траянов, както и на начеващите – Людмил Стоянов и Емануил поп Димитров. Издателството и редакцията на списанията бяха в дома на собственика им Павел Генадиев, общественик, депутат-стамболовист, брат на министъра Никола Генадиев. Къщата беше едноетажна, солидна, господарска, с приземие (дето се помещаваха администрацията и склада), на ул. „Московска“, срещу църквата „Св. София“. Понякога, когато седях при моя познат в склада, сред купчините прясно излезли книжки и пакети за изпращане близаше за минута-две Людмил Стоянов. Той беше облечен в зимно палто, с малка пелеринка по старовременната романтична мода; заедно с него биваше Емануил поп Димитров, който пък носеше дълга до петите пелерина. Те вземаха по някоя книжка и си отиваха. И аз ги следях със страхопочитание, защото те вече бяха печатали в такова сериозно и хубаво списание като „Художник“... По това време излезе и „Безсъници“ на Яворов, издадена от П. Генадиев, във формат инфолио и с винетки от Хр. Станчев, която също се складираше в приземието на ул. „Московска“. Някой път по три-четирите стъпала на етажа изтопуркваше Ал. Балабанов, който беше всъщност редакторът на списанието, а самият стопанин, млад, със сериозно, енергично лице, с малка остра брадичка, слизаше долу, за да нареди нещо. В „Художник“, както споменах, нямаше никаква видима ръководна идея. Там се печатаха Иван Вазов, К. Величков, Елин Пелин и редом с тях – Т. Траянов, Сирак Скитник (стихове), репродукции на Репин, Вешин, Мърквичка, Никола Михайлов, наред с клиширани работи на Франц Шук, Г. Климт, Бьоклин, К. Сомов. Тук се помещава

първите сериозни опити за художествена критика на Андрей Протич, както и интересните и прибличащи статии на Симеон Радев. През двегодишното съществуване на списанието Симеон Радев даде няколко значителни критически очерци за български и чужди писатели (Г. П. Стаматов, д-р Кр. Кръстев, Жозе-Мария Ередия, Жан Лорен), едно есе, единствено по рода си и до днес, за българското ораторско изкуство, в което посочваше тримата големи могаващи политически оратори – Никола Генадиев, Тодор Тодоров и Георги Курков. Без да бъде някакво изключително явление, „Художник“ („Библиотека“ даваше само преводен материал) все пак е един етап в развитието на българския периодичен художествено-литературен печат. За две-три десетилетия напред то остана като образец в техническо отношение и имаше между другото заслугата, че свърза за известно време една група, в която личаха Елин Пелин, Ал. Божинов, Андрей Протич, Симеон Радев, Елисавета Консулова и др. Повечето от тия имена бяха събрани вече около „Българан“, но тук тяхното творчество беше в съвсем друга плоскост.

В „Българан“, който имаше вече широката популярност на твърде смел хумористичен седмичник, осмиващ политическите недъзи, както и културните недомислия, сътрудничеа освен Божинов, Елин Пелин, Ал. Балабанов и А. Протич и някои други известни на времето си писатели и поети, като Ал. Кипров, Хр. Силянов, Вл. п. Анастасов (Пено)¹, както Трифон

¹ Тоя мил момък, весел, остроумен, „душа човек“, както казваха тогава, беше издал вече една книга поеми „Легенди“ и загина през Балканската война като запасен подпоручик. Той беше мирови съдия в Цариброд, откъдето бе заминал за фронта, за да не се върне вече. По-късно, в 1915 година, когато и аз служех като мирови съдия в Цариброд (сега Югосла-

Кунев и Димитър Бояджиев (Ех). През 1908 г., когато почнах да печатам първите си литературни опити (стихове и проза) в „Българан“, заварих вече там и други сътрудници – „Забравен талант“ (Димитър Подвързачов) и „Одуванчик“ (Николай Лилиев), с които по-късно съдбата щеше да срещне нашите пътища и да ги свърже до края на съществуванията ни.

„Квартирата“ на „Българан“ беше гостилница „Средна гора“ на бай Георги (увековечен в множество стихотворения, прози, 2 скици и карикатури от потомците си) на ул. „Раковски“ точно срещу сегашния вход на ресторан „Славянска беседа“. Заведението беше в партера на стара, двуетажна постройка, с големичка зала, едната страна на която бе заета от дълга маса на българановците, а стените на цялата гостилница бяха покрити с карикатури, хумористични агресии, изрезки от чужди илюстрации и скици на писатели, артисти и художници. Тук рядко попадаше случаен човек и когато попаднеш, усещаш се не на мястото си: всичко беше някак домашно и хората – познати и близки помежду си. Нисичкият, шишкав бай Георги, винаги усмихнат и пъргав, беше щастлив от клиентите си. Всеки от тях имаше тефтерче, в което на обед и вечер сам записваше консумацията си и плащаше на месец или... когато можеше, но винаги с 10% отстъпка. Освен редакторите и сътрудниците на „Българан“ тук се хранеха и техните приятели: младият рано починал критик Димо Кьорчев, Димитър Бояджиев, Сава Огнянов, архитектите Койчев и Донков, по-късно Петър Райчев, тогава само студент в Рисувалното училище, Г. П.

бия – Димитровград), в малката зала на съдилището, дето разглеждах делата, на стената зад гърба ми бе хубавият, рисуван с маслени бои портрет на Пепю.

Стаматов, на чието тефтерче редовно пишеше всекидневните си обеги и вечери един от младите поети – „беше на пансион у мене“, шегуваше се Стаматов, и гр. „Средна гора“ беше веселото гуляйджийско гнездо на българанската дружина. Но писателите, художниците и артистите от моя кръг имаха своя сериозен, истински клуб другаде, дето се събираше изобщо елитът на страната – кафенето на гранд-хотел „България“. Кафене „България“ беше голяма ъглова зала с прозорци на двете улици, дълбока и полутъмна, но имаше още няколко по-малки, за които се отиваше с две-три стъпала нагоре. Една с билиард; друга – голяма вътрешна зала, която гледаше към двора – бе ресторан. До вратата на ресторана беше мястото на касиерката, обикновено австрийка, с която постоянните клиенти се поздравяваха и разменяха някоя и друга дума. На стената в специални рамки за вестници, които имаха гръжки, висяха, както в повечето кафенета тогава, всички български вестници, един-два руски, неизбежният Neue Freie Presse, два-три френски и гр. Масичките бяха кръгли, с мраморни плочи, в малките зали имаше меки канапета. Поръчваше се най-често филтрирано кафе или капучинер, с виенски шрудел, чашка ликьор или Vichy и човек можеше да седи часове – да чете вестници, да пише писма или съчинения, или да си философства мълчаливо. С каква благоговейна почит минавахме ние, поглеждайки навътре, дето се мерзелееха сред полумрака силуетите на нашите божества. На една маса към средата на залата седеше обикновено Пенчо Славейков, заобиколен от г-р Кръстев, Петко Тодоров и Яворов. Често при тях биваше г-р Н. Михов или малкият гърбав директор на статистиката Кирил Попов. По-навътре в залата биваха Ал. Божинов, Елин Пелин, А. Протич, А. Балабанов, Д. Бояджиев, П.

Нейков, Ал. Кипров и гр. На друга маса по-встрани седеше Стоян Михайловски, забил нос в *Le Temps* или в *Journal de Debats*. Понякога, но не много често, виждахме там и Иван Вазов, седнал сам на маса, гизнал глава с незапалена цигара. Или Антон Страшимиров, бездруго с компания от двамата-трима, разказвайки оживено и жестикулиращ, поприведен към другите, като че им доверяваше нещо интимно. Между масите минаваше винаги елегантният, представителен директор на печата Йосиф Хербст, с артистичното си папийонче и с неизменната виржиния в уста. Мяркаха се хвърчащата черна връзка на Петър Морозов, типичната егра фигура на Сава Огнянов и чудесният тембър на неговия гръден баритон стигаше го нас на тротоара, като реплика от пиеса, която се играеше в кафенето и която ние отвън гледахме омагьосани. Ни един от нас не можеше да си представи, че ще отиде при тях вътре, че ще посмее да се запознава с някого от тия безмерно почитани любимци – това значеше, така мислехме ние, да се напращаме и да им досаждаме.¹ В тия думи, които днес звучат може би неубедително, няма никакво преувеличение. Поколенето, на което принадлежа, както и онова преди него, преценяваха нещата и хората според мярката на своята юношеска свенливост. По-късно понятията се промениха и по модния днешен израз нашето

¹ В книгата си „Техните образи“, стр. 121, П. Нейков споменава, че в „България“ ходел и Д. Дебелянов. П. Нейков грешил: никой от групата, в която беше Димчо Дебелянов, не смееше да отиде в „България“, а Дебелянов по-малко от всички поради болезненото си стеснение от своето небрежно облекло. Той ходеше в кафене „Самсун“ – едно сбутано арменско кафененце срещу банята – заедно с Лилиеви, за да чакат Подвързачов, и гето, както казва Лилиеви, кафето струваше 5 стотинки.

погавашно самочувствие се нарича „комплекс на малоценност“ – за да бъдат извинявани по тоя начин новите просташки безцеремонности и маниачества.

Две случки, между много други, илюстрират достатъчно ярко нашата свитост в онова време. Един ден С. С. Бобчев, редактор на „Българска сбирка“, в която сътрудничех редовно, ми каза: „Г. Иван Вазов се интересува за вас. Той прочел вашето разказче в последния брой на списанието и иска да се запознае с вас.“ Аз се изчервих от радост и съвсем се обърках: това разказче, доколкото си спомням, беше една наивно сантиментална, детинска работа, от която днес се срамувам. Не можах нищо да отговоря, нито се сетих да благодаря за вниманието на народния поет. Разбира се, не споменах и дума, че аз също много бих искал да се запозная с г. Вазов, и съвсем не допусках (а да си призная, не ми се искаше – от страх да се явя пред Вазов), че това може да стане. Но една вечер в Народния театър, при гардероба, аз се намерих пред С. С. Бобчев, който говореше с Ив. Вазов. Щом ме видя, Бобчев ми кимна да пристъпя и се обърна към Вазов: „Г. Вазов, ето г. Константинов, за кого то ме питаште.“ Аз потънах в земята от смущение, подадох ръка, Вазов поклати глава усмихнат, зададе ми няколко въпроса, каза някаква любезност, но аз нито чух, нито помня нещо от онова, което той ми каза, както и какво съм отговорил. Познанството свърши с това. Вазов естествено не ме запомни. Аз самият бях доволен, че е така, и много пъти, когато го срещях по тротоара на Градската градина, прав като бор, с цигара в уста, с гарсонета и с кученцето, което тичаше пред него, аз го гледах без страх, че ще ме познае, и дълго се извъръщах да се радвам на тая импозантна фигура на нашия народен поет, чиято

„Молитва“ от букварчето ми беше първото българско стихотворение, което знаех науст.

Втората случка бе горе-долу по същото време. От няколко месеца вече бях редовен сътрудник и на „Българан“, но не познавах нито редактора, нито някого от сътрудниците: изпращах работите си по пощата, подписвани с един-два псевдонима – и те редовно биваха печатани. Един ден на ъгъла до Централната поща („Левски“ и „Ген. Паренсов“) срещнах Александър Божинов. Навярно от физиономията ми се е излъчвало голямото възхищение и почит към художника и редактора на „Българан“ или може би някакво подсъзнателно чувство у самия Божинов, а може би просто случайно съвпадение (той не може днес да си спомни точно това, ала за мене то е вързано в паметта наистина като събитие), но той се спря, усмихна се насреща ми и рече: „Вие не сте ли Душечка?“ (Псевдонимът, с който почнах да печатам в „Българан“.) – Аз примрях от щастие и свян. – „Да“. – Божинов ми подаде ръка: „Е, хайде да се запознаем. Имате ли работа? Ако не, елате да отидем в „България“ да ви почерпя вместо хонорар.“ Аз не можах да отвърна нищо и тръгнах с него. Отидохме, пих нещо, запознах се и с Елин Пелин и с Д. Мишайков (професор по статистика след няколко години), с още груги хора и от всичко това окончателно се обърках и излязох след малко като пиян. До няколко години по-късно това бе единственото ми посещение на „България“.

И още нещо: в сборничето, издадено от нашата група веднага след смъртта на Пенчо Славейков, ето какво пише Д. Подвързачов, който беше няколко години по-възрастен от нас:

„Бях виждал много пъти из улицата типичната фигура на тоя полупрежърбен човек с неизбежната патерица и бях се опитвал да загледа плахо в

тия черни и пронизливи очи. Да, очите у него бяха особени. Но беше ме страх. Изпитвах едва ли не благоговееен трепет. И – нека си го кажа – струваше ми се, разбира се, съвсем напразно, че той ме знае кой съм и че като ме съзре, ще дигне патерицата към мене и ще каже:

– И ти ли, и ти ли гращеш стихове?...“

До Първата световна война кафене „България“ си остана общопризнатият най-сериозен културен център на столицата, а това значи и на цялата страна, нещо като кафе „Режанс“ в Париж, като кафе „Греко“ в Рим или „Симплицисимус“ в Мюнхен. По-късно новопостроеното Градско казино стана за известно време друго място за вечерни срещи на интелектуалци.

През 1909 година едно ново средище на младите писатели, журналисти и художници бе установено от групата около Подвързачов: сладкарница „Цар Освободител“ на ъгъла на булеварда със същото име (днес бул. „Руски“) и ул. „Раковски“, дето сега е салон за изложби на Комитета за връзки с чужбина. Преди да стане сладкарница, в това помещение откри първата си изложба младият художник, по професия бояджия, Трънко Василев, който после стана собственик на „Постоянната галерия“ на ул. „Аксаков“. От това време нататък, за един период от близо половин век, до 1947 година тук се установи пъстрата гружина на писатели, художници, артисти, журналисти, професори и общественици, някои от които днес са на най-високо обществено стъпало. Десетилетия наред тая сладкарница бе истински клуб на българските духовни творци. Редовни посетители бяха Асен Златаров, Добри Христов, Йордан Йовков, Людмил Стоянов, Елисавета Багряна, Сирак Скитник, Иван Ми-

лев, Илия Бешков, Андрей Стоянов, Борис Денев, Константин Петканов, Асен Русков, Добри Немиров, Васил Стоин, Орлин Василев, Светослав Минков, Христо Ясенов, Асен Разцветников, Никола Фурнаджиев и много други. Колко инициативи са родени тук, колко спорове – страстни и принципни или лекомислени и абсурдни – са слушали стените на това малко заведение, зад прозорците на което се точеше по булеварда лентата на софийския живот. За съжаление както от някогашното кафене „България“, от „Постоянната художествена галерия“, така и от сладкарница „Цар Освободител“ не е запазено нищо от миналото, дори и снимки – външни и ентериорни; няма и по една плочка с няколко обяснителни думи за тия малки паметници на културната ни история. И когато утрешните поколения се сетят за запазването им, от тях няма да има и помен.

В края на първото десетилетие от XX век литературният живот на България бе много оживен. Наистина през 1908 година „Мисъл“, дето се събираха най-ценните имена в литературата, престана да излиза, но писателите около „Мисъл“ бяха особено продуктивни през това време и липсата на списанието почти не се чувстваше.

Споменавайки няколко пъти вече „Мисъл“ и хората около него, необходимо е, струва ми се, да се кажат няколко думи за значението, което имаха по онова време кръгът и списанието за българската интелигенция и за влиянието, упражнявано от тях върху тая интелигенция. Значението на „Мисъл“ бе почти като на признат литературен ментор, а влиянието – неоспоримо. Ние бяхме заварили вече у нашите бащи и у нашите учители нещо като култ към единственото литературно списание у нас. Без да се

стараят да ни предадат моя култ, той се бе създавал спонтанно и у нас. В действителност мъчно би могло да се говори за някакво идейно влияние, за определена естетическа или философска линия на списанието. Започнало в 1892 г., през него бяха минали почти всички установени вече писатели, както и по-младите (с изключение на Елин Пелин), които дадоха образа на новата българска литература. Пресилено би било също тъй да се твърди, както става често днес, за нищезански тенденции и за някакъв подчертан модернизъм. Амплитудата на списанието обгръщаше Г. П. Стаматов и Петко Тодоров, Кирил Христов и Яворов, г-р Кръстев и Боян Пенеф, Стоян Михайловски и Михаил Кремен, дори... Иван Ст. Андрейчин и Ана Карима. Каква линия – особено модернистична – би могла да свърже тия имена? Всъщност, като става дума за влияние, по-точно е да се говори не за някаква определена насока или школа на списанието, а за влиянието на личностите и произведенията на хората, които правеха списанието. Теоретикът на „Мисъл“ – г-р Кр. Кръстев – не указва, за щастие, никакво въздействие като естет върху писателския натюрел на никого от големите писатели по онова време, които остават такива и до днес. А самият той, в своя живот на професор и общественик, беше пример на неуморим и вдъхновен напредничав борец, който се бе проявил през събитията около университета и особено с оня позив, напечатан в последната годишнина на „Мисъл“, в който той се обръщаше към „другарите-студенти“ да продължат заедно с професорите борбата срещу реакцията. Изобщо вътре в самата група „Мисъл“, както в мировгледа и проявленията на всеки от тях поотделно, имаше доста алогичност, дори противоречия, които свидетелстваха за широка идейна търпимост в художествените концепции, както и за

сложността на въпросите, поставени за разрешение. Със своя изострен усет младият интелигентен читател долавяше всичко това, но не се задълбочаваше в проблемите, а предпочиташе да чете стиховете на Яворов и Славейков, идилиците и пиесите на П. Тодоров и да се възхищава от гражданската доблест на тия писатели. И това беше най-правилното. Само в едно нещо влиянието на „Мисъл“ върху младите остави отпечатък, който трая доста години: то беше в преценката на Иван Вазов. Знае се отрицателното отношение на „Мисъл“, по-право на г-р Кръстев и Пенчо Славейков, към Вазов. Трябва да призная – то бе усвоено от нас без никакви възражения. Вярно е, че ние все тъй пламвахме, когато декламирахме „Левски“ или „Паусий“ от „Епопеята“, както при четене на „Арменци“ или „Нощ“, и все пак чувствахме, че „Епопеята“ със своя национален романтизъм е вече история, че новата българска литература има нови задачи, че гори от гледище на език днес не би могло да се пише „правете ми клик“ или „хром и сляп и клипав“, или „кога нужда беше“. А трябва да се добави, че по онова време творчеството на Вазов – „Казаларската царица“, „Нора“, „Борислав“, патриотичните му военни стихотворения – даваше доста основание за подобно пренебрежително отношение. Ала тогава младостта не ни позволяваше да виждаме пълния образ и размер на нещата; преценките биваха винаги бързи, категорични и гръзки; устремът напред ни караше да не оценяваме много неща, които бяха създадени преди нас. Като че колкото отричането беше по-ожесточено, толкова нашият успех щеше да бъде по-сигурен. За щастие, това влияние, единственото злобредно влияние на „Мисъл“, бе твърде кратковременно и по-късно, когато зрелостта дойде, пиететът към народния поет порасна у нас до такава степен, че и сега още можем

да се радваме на „Чичовци“ и на „Немили-негради“ и мъчно бихме могли да говорим за наша национална литература без него.

През времето, за което става дума, Вазов също тъй бе много продуктивен и напечата: „Светослав Тертер“, „Легенди при Царевец“, „Борислав“ и „Ивайло“. Четири-пет години по-рано Елин Пелин бе издал два тома разкази, а Ан. Страшимиров – „Отвъд“ и „Свекърва“. В периодичния печат освен споменатите вече литературни списания „Библиотека“ и „Художник“, както „Българска сбирка“ и „Демократически преглед“, които имаха политическа буржоазна окраска, в 1909 година се появиха списанията „Начало“, редактирано от социалисти либерали, „Ново общество“ – на широките социалисти (което на следната година се преобрази в „Съвременна мисъл“), но и в двете литературата беше на втори план. От 1908 до 1910 включително списание „Съвременник“, с марксистическа идеология, отделяше значително място за литературния, художествен и театрален живот в страната. Негов редактор и издател беше Георги Бакалов, който се стараше да дава във всяка книжка жив актуален преглед на книги, изложби и поставени пиеси. Бакалов бе успял да събере ценни сътрудници като Н. Стойнов, К. Кнауер, Кирил Христов, Димчо Дебелянов, Д. Подвързачов, Николай Лилив, Стр. Кринчев и др. Ив. Ст. Андрейчин със своето списание „Из нов път“ откри, за съжаление, път, който водеше към едно модерно западно изкуство от твърде съмнителна стойност, и самият той беше най-главният си собствен сътрудник. В 1909 година Димо Кьорчев издаде няколко книжки от сп. „Слънчоглед“, най-ценните неща в което бяха повестта „Земя“ от Елин Пелин и новите стихотворения на Д. Бояджиев. През същото време в ежедневниците се печатаха

преводни романи, повести и разкази (Мирбо, Хамсун, Куприн, Шибишевски и др.), водеха се полемки по въпроси около изкуството, поместваха се театрални и литературни рецензии. А всяко от списанията, освен редактора си, имаше поне един-двама установени вече писатели и привлечаше с тях млади литературни работници.

От множеството имена, които се явяваха тогава по страниците на периодичните издания и в отделни книги, днес, разбира се, са останали само няколко; така е бивало винаги и навсякъде, така ще бъде и утре. Съдът на времето е страшен. Но възмущенията, предизвикани от тия културни събития, интересът към книгата, а особено към театъра, бяха едва ли не изключителни. Групичките, които се събираха около списанията, нямаха, общо взето, никакъв подчертан идейно-естетичен облик: в повечето случаи събирателен център беше личността на редактора, а привлечаше и ширината при подбор на материала, гето не можеше да става дума за никаква строга преценка. Така че в някои списания редом с имената на Вазов, Елин Пелин и Г. П. Стаматов често се печатаха съвсем слаби неща, както, от друга страна, и стихове на поети, които се смятат и днес за най-безспорни представители на символизма. Разбира се, идейните противници се отричаха взаимно с еднакво ожесточение, но това не изключваше сътрудничеството им в едни и същи издания.

Ах, какъв наивно-провинциален и своеобразен облик имаше София, тая столица с най-скъп паваж по булеварда и със стада овце по покрайнините, гето градинските увеселия с конфети, серпантини, „весела поща“ и духова музика, която свиреше Щраусови валсове, ставаха в Градската градина, затваряна в тия дни от четири часа следобед; гето Кр. Х. Пеев на

ул. „Търговска“ рекламираше сигурен цар за буен растеж на коса, а малко по-долу деликатесният магазин на Епщайн бе претърпан с всички френски ликьори и вина, швейцарски шоколади, холандско сирене и московски карамели, а още по-долу, до стария Битпазар, „Диамантен крал“ предлагаше скъпоценностите си с цени от осемдесет стотинки до пет лв.; гето хрисимият поет Рафаил Ст. Тошкин – „Педя човек, лакът брада“ – продаваше из градините и завежденията своите стихотворни съчинения и гето в същото време българското художествено слово и живота театрално изкуство възлизаха към своя зенит! Градът беше полупровинциално селище, с петдесетина хиляди жители, с три трамвайни линии, колите на които спираха, щом някой минавач гадеше знак, че иска да се качи – и с най-модерната в Европа театрална сграда. Къщите към Зоологическата градина, пръснати тук-там между коприва и буренак, не стигаха до Перловската река, а отвъд нея бяха Курубагларските вишневи градини с малки къшурки всред тях, с купи сено и обори за крави, отдето всяка заран се носеше мляко в София, с хълма, гето Пенчо Славейков и Мара Белчева ходеха на разходка и който се споменува в „Псалом на поета“.

Трамвайът „Гарата-Игнатиев“ свършваше до големия дом на инж. Момчилов (сега – съветското търговско представителство), но улицата продължаваше надолу до разкривения гърбен мост, минавайки между празни места. Булевард „Патриарх Евтимий“ бе вече очертан и застроен, но само с ниски къщи. Тук, близо до тогавашната къща на г-р Михайловски, живееше Антон Страшимиров, а там, гето сега е кварталният клуб на БКП, между „П. Евтимий“ и канала, беше кръчма-хан с широк, разкалян двор за каруци и коли. В еднотажната паянтова постройка

на дъното имаше няколко стаи, които се даваха по наем, и в една от тях живееше Петър Райчев, тогава, както вече споменах, само студент в Рисувалното училище и частен ученик по музика на оперния певец Ив. Вулпе. Наблизо, на ул. „А. Каравелов“, беше квартирата на Христо Ганчев и Агрияна Бугевска.

Ул. „Алабин“ бе събрала в себе си повечето от големите книжарници: Олчевата, на ъгъла с ул. „Александър Г“ (сега „Молотов“), дето днес е аптека; по-горе, към ул. „Белчев“ (сега „Г. Генов“) – книжарница и книгоиздателство „Знание“ на Г. Бакалов; още по-нагоре, към ул. „Витошка“ (сега „Сталин“) – книжарница „Денкоглу“, а срещу нея – голямата книжарница на солунчанина Ив. х. Николов. Другата голяма книжарница и издателство „Т. Ф. Чипев“ беше до южната страна на бул. „Дондуков“. На ул. „Нишка“ беше книжарницата „Модерно изкуство“ на Яко Левиев (която след това се премести на ул. „Лега“, на мястото, дето сега има пак книжарница) с най-нови руски книги, репродукции от Третяковската галерия и от музеи, с руската малка „Универсална библиотека“, в която се печатаха почти изключително преводни, класически и модерни литературни произведения. Чрез тая книжарница, а понякога и направо ние си изписвахме, доколкото ни бе възможно, новите книги на младите руски писатели.¹

¹ Ние можехме да имаме веднага след излизането им в Москва, Петербург или от Запад книгите на Горки, на Л. Андреев, на Бунин, Балмонт и Брюсов, на Куприн, Вересаев и др., както и преведените на руски произведения на Хамсун, Ибсен, Хауптман, Верхарн. Сборникът „Чтец-Декламатор“ беше най-разпространената руска книга между младите български писатели в оная епоха, а сп. „В съ“, дето печатаха Ал. Блок, А. Белин, С. Городецки и др., имаше почти четвъртината от броя на абонатите си в България.

1908 беше годината, в която имах първия досег с литератори и с литературните кръгове в София. Поради сътрудничеството си в „Българан“ и „Българска сбирка“ аз се познавах с Ал. Божинов и с проф. С. С. Бобчев (който ме знаеше и като негов студент в университета), но първият писател, с когото се запознах и сблизих, беше Д. И. Полянов. От 1908 до 1911 г. той живя у нас. Свършил сливенската гимназия, Полянов беше запазил добри чувства към учителя си по дескриптивна геометрия, моя баща, а в София, дето неочаквано бяха станали колеги (във II мъжка гимназия), той се привърза към нашето семейство и реши да живее като наемател у нас. Година по-късно, така стана и с Димчо Дебелянов, който до 1913 г. се местеше с нас от една квартира в друга. Живеехме тогава на площад „Позитано“ в една къща, дворот на която бе склад на дървен материал, а под прозорците беше пазарът за зеленчуци и овоци, тъй нареченият „Солни пазар“. Целият ден беше изпълнен с грохота на стоварване и натоварване греди и дъски, тропот на каруци и коли, с викове на продавачи и вехтошари. Само вечерите бяха тихи и ни принадлежаха напълно. Доста хубави часове на моето юношество минаха тук, в стаята на Д. Полянов. Тя беше винаги задимена от цигари, отрупана с книги, вестници, ръкописи и илюстрации – Полянов имаше добър вкус към изобразителните изкуства и сам рисувахе любителски. Той винаги биваше в трескаво възбуждение: пишеше, превеждаше, четеше и си правеше изрезки, ходеше по събрания и вечеринки на партията, дето четеше свои разкази и стихотворения и намираше време за разговори с мене. Аз нямах особена слабост към неговото творчество и той разбираше това; не знаеше, че и аз съм вече съблазнен от литературата, или пък се преструваше, че не зена. Но тъй или иначе,

всяка вечер той ме викаше в неговата стая. Когато огънят в кухнята угаснеше, ние си правехме кафета след кафета на спиртник и очевидно-нему бе приятно да има млад и внимателен слушател, а аз бях поласкан, че един писател ми отгеля толкова време. Той знаеше добре френските поети и писатели, обичаше много Юго и Зола и запознаването ми с гръмливата и ядовита поезия на Les Chatiments и с възвишения патос на La légende de Siecles се дължи нему. До късно през нощта той ми четеше любимите си автори, а когато сам бе написал нещо, стихове или проза, първият му слушател бивах аз. В 1909 година Н. Харлаков и П. Делирагеф почнаха да издават в Солун сп. „Начало“, но твърде скоро редакцията и издателството се преместиха в София. Фактически госта време редакцията беше у нас, в стаята на Полянов, дето всеки ден се събираха той, Харлаков и Койка Тинева. В „Начало“ напечатах няколко социално сантиментални юношески, гребни неща, подписани с псевдоним, които изпращах по пощата (срамувах се да ги давам лично на Полянов).

Постепенно кръгът на участието ми в списания и вестници се разширяваше. От 1910 г. бях вече сътрудник на „Съвременна мисъл“ (по това време, струва ми се, в редакцията на списанието участваше Яворов), на „Наблюдател“ и на „Демократически преглед“. Не знам как е било с другите, по-стари и по-млади писатели тогава, но за всички неща – стихове, прози, статии, рецензии, които печатах почти във всеки брой на изданията, дето сътрудничех, не получавах никакъв хонорар. Впрочем този въпрос изобщо не ме занимаваше: аз още не се осмелявах да мисля, че съм писател.

В дома на Антон Страшимиров можеше да се отиде по всяко време. Семейството, което нямаше деца, живееше почти на бекярски начала и това още повече улесняваше отношенията между писателя и различните млади хора с техните бохемски навици. Стефка Страшимирова беше приятна и интелигентна жена с напълно другарско държание към гостите и в техния дом постоянно се събираха неколцина сътрудници, които представяха малкия екип, тъй да се каже, на Страшимировите списания. Там биваше Илия Иванов-Черен, – едър, къркочос мъж, белетрист на библейски и антични теми, който загина в Балканската война. Там бяха Георги Райчев, тогава само автор на „Страници от войнишкия ми дневник“, и Никола Янев, чипонос, припрян, винаги любезен младеж кукушанин, също начеващ белетрист. Там беше, макар не постоянно, Теодор Траянов, присигнал наскоро от Германия, черноок хубавец, с тънки черти, с мустачки като пиявици и коси-гарваново крило, в черно кадифено сако. Понякога там ходеше Г. П. Стаматов с вечното си черешово цигаре, с присвити очи и хапливи остроумия. Почти винаги биваше Христо Ясенов, наричан от Страшимирови „Бebкo“ поради младостта и детското му лице. Той беше написал вече „Пан“ и вместо глезеното „Бebкo“ ние го наричахме „Пана“. Често намирахме там и Михаил Герджиков, войвода от Огринско, анархист, за когото се носеха легенди, красавец, с голяма тъмна брада, меки усмихнати очи, любимец на мъжете, но още повече на жените, който обикновено само пушеше и малко приказваше. Освен тия верни другари и сътрудници там идваха много други млади хора, които често се сменяха: начеващи писатели, почитатели от провинцията и техните приятели и приятели. Страшимиров не можеше без хора и особено без

млади хора, които да поучава. Най-често той биваше като в афект – негодуваше от някаква неправда, от извършена мерзост, от свои лични неприятности. Неравен в отношенията си с хората, както в творчеството си, неговите чувства не го обвързваха за дълго и понякога той с еднаква лекота минаваше от възвеличаване до отричане – и обратно. Заг привидната сърдечност в неговите отношения имаше известна поза, госта голямо самосъзнание и бравурност, които не изчезнаха и по-късно. В онова време той беше депутат, автор на премирани пиеси, виден македонски геец, но материално животът му бе твърде скромен. Натура, увличаща се от всички „нови веения“ (както се казваше тогава), но без достатъчно дълбока подготовка, той се люшкеше между най-чудновати и несъчетаеми литературни вкусове и в най-произволни амплитуди на собственото си творчество – от „Среща“ до „Бена“, от „Вампир“ до „Ребека“ и от „Свекърва“ до „Над безкръстни гробове“. Но ценното у него бе неугасващият вътрешен пламък, неговата винаги будна гражданска съвест, в услуга на която неизменно бе литературната му дарба и неговата смелост, която често граничеше с ненужен риск. Няколко месеца преди смъртта си той бе поускал да се видим в Горна баня, дето живееше тогава, и аз отидох. Той беше сам (жена му бе умряла), утихнал вече, но все още с планове за списания, за обществено-литературна дейност и ме покани да работя с него. Ала жизненият срок очевидно бе вече изтекъл и той си отиде сравнително още млад, в същата година, когато починаха Йордан Йовков, Димитър Подвързачов и Мара Белчева.

Страшимиров гружеше с артисти от Народния театър (дето се играеха негови пиеси, някои от които той сам режисираше) и чрез него се сближих

с Христо Ганчев и Агриана Бугевска, с които вече се познавах. Те бяха едно от най-симпатичните семейства, независимо от високата класа на тяхното сценично творчество. Съвсем млади, те бяха дали вече на българската публика множество завършени, излезли от благороден метал фигури, незасегнати от ръжда и до днес. Семънов-Пишчик от „Лес“ на Островски, Професорът от „Вуйчо Ваньо“ на Чехов, Подкальосин от „Женимба“ на Гогол – това са само няколко превъплъщения от богатото амплуа на Христо Ганчев. И моя нежен човек, който обичаше безразсъдно само изкуството си и „Агрианка“ (тъй наричаше той жена си), бе изпратен през Балканската война като редник в един от софийските полкове да умре от холера само 34-годишен някъде в равнините на Тракия. Агриана Бугевска беше още тогава неоспорваната първа дама на българския Народен театър. Интелигентна, с дълбок вътрешен живот, хубава и стройна, тя сама, защото тогава нямаше режисьори, със своята огромна дарба и с изумителния си художествен усет, създаде Нора на Ибсен, Амалия от Разбойници на Шилер, Рада от Под игото на Вазов и от Вампир на Страшимиров, Варя от Вуйчо Ваньо на Чехов, Офелия от Хамлет на Шекспир и много още театрални образи, които днес могат да бъдат опитвани от други само защото тия други не са имали щастието да видят в тях Агриана Бугевска. Едно респектиращо всекиго благородство се излъчваше от цялото ѝ същество, от тънката фигура с малка, гордо изправена глава, от оня дълбок гръден глас, вибриращ със затаена тъга, от чудесната дикция и от погледа, в който имаше някаква детска чистота и в същото време чувство на нескривано достойнство. Би казал човек – една Диана Ловджийска, оживяла след хиляди години върху сцената на Софийския народен театър.

Тяхната усамотена квартира в незастроена още улица гледаше право към Курубаглар, потънала в провинциална тишина. Навярно те я бяха избрали тъкмо затова и през по-голямата част от деня не приемаха никого, затворени всеки в стаята си, да работят в творческо уединение. Веднъж, когато трябваше да отида у тях, отвори ми Ганчев, облечен в някаква чудновата дълга роба, нещо като нощница – работна греха – за по-голямо удобство при прочуване на жестовите, позите и стъпките за пиесите в театъра.

Спомням си една вечер у Страшимиров. Бяхме се срещнали с него и с Ганчев и Страшимиров ни покани, както ставаше често, да отидем у тях: ще вечеряме с чай и ще поприказваме. Той носеше от колбасницата „мешано“ – това бе вечерята, а жена му приготви чай. По това време Ганчев беше сам – Бугевска бе командирована за няколко месеца в Париж. Дойдоха още един-двама приятели и Страшимиров се оживи:

– Ето, млади хора – то беше характерното му обръщение към по-младите, – от години вече това е вечерята ни! – каза той, тръсна хубавата си рошава глава и се засмя. И беседата потече пак, както всеки път, повече като дълъг, покъсан монолог.

Христо Ганчев, тоя неотразимо сърдечен човек с широко, светло лице, което поруменяваше при най-малко въннение, беше угрижен. Вестниците съобщаваха, че има опасност Сена да наводни цели квартали от Париж – беше голямото наводнение през 1910 година, – и той се вълнуваше:

– Много се боя за Агрианка – повтаряше той, а Страшимирови се смееха на страховете му. Бугевска, разбира се, не пострада от наводнението, върна се след няколко месеца и напечата в „Съвременна ми-

съл“ два-три очерка по театралното изкуство, което предварително ми беше дала да прегледам. В книгата ми се е запазил, за съжаление, само къс от едно писмо (по-голямата част с датата се е загубила), в което тя ми пише дословно: „... но тук погинах в нашето бласто на живота, потънах и се изгубих. Това знам за себе си набързо и ако бих имала къде да се дъна, да потъна вън-земя, с радост бих се махнала. Агриана Бугевска-Ганчева.“ След време аз се сближих с мнозина големи и по-малки артисти от онай блестяща дружина на българския Народен театър, но първото ми приобщаване с тоя свят остави сиянието на Бугевска и Ганчев в спомена ми и по-късно нищо не можа да го помрачи.

В историята на българския Народен театър първата четвъртина от XX век е период на неговия най-пълен разцвет. И артисти, и репертоар, и ръководство, поне през времето на Пенчо Славейков и Яворов, бяха на висота, за каквато може само да се мечтае. Когато помисля за ония спектакли, спомням си Захари Стоянов, който казва в „Запущките“ си: „...моите оборишки депутати са ангели, най-честните, идеални личности измежду народа... Подобни депутати българският народ няма да види вече, докато свят пребъде!“ – И ми се ще да кажа: „Подобни представления и артисти българският театър едва ли ще види вече!“ Какво изумително разточителство на съдбата се бе изсипало над земята ни през тия две десетилетия, та от своето откриване до опожаряването му, че дори и няколко години след това, Народният театър ни даде образци на съвършено изкуство? Каква бе тая благословена несправедливост, която, лишавайки следващите години, събра в тоя къс период имената на писатели, като Иван Вазов, Стоян Михайловски, Т. Г. Влайков, П. П. Славейков, П.

Яворов, К. Христов, Г. П. Стаматов, Елин Пелин, Димитър Бояджиев, Димчо Дебелянов, Йордан Йовков, заедно с имената на артисти, като Иван Попов, Васил Кирков, Агрияна Бугевска, Кръстьо Сарафов, Савва Огнянов, Златина Недева, Атанас Кирчев, Христо Ганчев, Гено Киров, Маня и Матей Икономови, в едно съчетание, величието на което разбрахме много по-късно! Толстой, Гогол, Чехов, Островски, Горки, Шекспир и Шилер, Ибсен и Хауптман – от чужденците, Вазов, А. Страшимиров, П. Ю. Тодоров, Яворов – от българите – това беше основният репертоар, към който се прибавяха някои актуални или сборови пиеси¹. И не е никакъв хиперболичен образ, когато се казва, че всяко тогавашно представление биваше, поне за младите, истински празник. От галерията на втори ранг или от „правостоя“ на партера много от репликите на Карл и Франц Моор, на Лука, на Никута, на Аким, на 9-р Ранг се изричаха от нас, преди да бъдат произнесени от сцената, а късно през нощта, когато рампата потъмнееше и ние се връщахме из пустите улици към домовете си, в ушите ни звънтеше чудесният заразителен смях на Хлестаков – Кирков: „Кур-р-р-иери, кур-р-риери, трийсет и пет хиляди кур-р-р-иери!...“, и ние забравяхме всичко – и

¹ Не ще е безинтересно може би да се изброят само някои пиеси от репертоара през първите две-три години след откриването на Народния театър. Така: „Крал Лир“ с Йосиф Шмаха в заглавната роля, „Кога ние мъртвите се пробудим“, „Първите“, „Мещане“, „Доходно място“, „Разбойници“, „Мадам Санжен“, „Венецианският търговец“, „Ревизор“, „Женитба“, „Укротяването на опърничавата“, „Ромео и Жулиета“, „Самотни хора“, „Вампир“, „Лес“, „Вуйчо Ваньо“, „Потъналата камбана“, „Силата на мрака“, „Коларят Хеншел“, „Подпорите на обществото“, „Сирано“, „Дяволът“, „Невеста Буряна“ и др.

студа, и вдървените ни от правостоянето нозе, и всичките философски проблеми, с които бяха пълни нашите юношески глави. Ние ходехме по няколко пъти на една пиеса, често вечеряхме с по един геврек и чаша чай (те струваха по 5 стотинки), за да си купим билет за галерията (който струваше петдесет стотинки – горе-долу колкото една студентска вечеря в гостилницата); то беше ненаситима жажда за поезия, някакво изстъпление от красота, която те измъчва и прави щастлив в едно и също време. То се знае, че навсякъде по света и във всички времена младите хора горят повече или по-малко със същия вътрешен пламък – и днес може би повече от всякога. Но подчертавайки театралните възторзи на нашето време, искам да отбележа, че те бяха тъй несъизмерими с обикновените младежки прехласвания, както несъизмерими с обикновените артисти бяха ония, които предизвикваха тия възторзи.

На някогашния площад „Бански“, по продължение на северната фасада на хотел „Македония“, почти до аптеката „Джераси“, имаше едно малко заведение, тясно, дълбоко навътре, полутъмно, с надпис В. Г. Шаханов. Стара Загора – клон София. То беше представителство на известната старозагорска фирма, производителка на спиртни напитки, дето имаше няколко маси, в дъното – малък тезгях с бурета, бутилки и чаши, а до източната стена – стъклена счетоводна канторка. Един ден през лятото на 1909 година аз се намерих там. Пред канторката, с писалка зад ухото, усмихнат, рус, с малка брада, стоеше полуоблегнат млад мъж и разговаряше с друг, също брадат, но тъмнокош, по-нисък човек. Първият беше Димитър Подвързачов, счетоводител на клона „Шаханов“; при него ме водеше художникът Георги Машев, с когото вече се познавах добре. Другият, който разговаряше с Подвързачов и когото ми представиха най-напред с неговите псевдоними – граф Алмавива, Гриша Печорин, беше Георги Райчев. След малко гойде Димчо Дебелянов, който очевидно беше близък и на тримата и с когото също се запознах.

Още там ми се хвърли в очи както разликата във външността на тия нови за мене хора, така и някои характерни черти, с които се проявяваха техните различни темпераменти и духовната им същина. Разбира се, пълното опознаване помежду ни гойде

по-късно, то ставаше постепенно, месец след месец, но и тогава тия впечатления не ме излъгаха освен може би, до известна степен, за Георги Райчев.

Особено ми подеиства първият личен досег с Подвързачов; изведнъж, не знаей защо, той ми внуши някакъв необясним респект и в същото време усетих непреодолима, привличаща сила, която се излъчваше от него. По-късно, когато бяхме вече близки, аз не се чудех на това заробване (съвсем нетърсено от него) на приятелите му и не се мъчех да откривам причината. Сега мисля, че то беше оная върховна отчужденост от гребните неща на човешкото съществуване, оная поглед – привидно далечен, студен („Аз минавам безучастен на живота низините...“), който бе обърнат навътре, оная природна култура, с която съдбата го бе надарила и в която нямаше нищо книжно (той не бе свършил дори гимназия), оная мека полуусмивка, в която се чувстваше знанието на важни неща, непознати за нас, и страшни – и над всичко някаква тъжна мъдрост.

Димчо Дебелянов бе съвсем различен. Аз и сега виждам неговото като че винаги полуобърнато на една страна лице, угължено от рядка червеникава брада, с малки присвити, винаги живи и най-често засмени очи. Той цял беше в импулси, в порив, шеговит, понякога хаплив, неотразимо увлекателен събеседник, категоричен, разбира се, в преценките си, както е винаги на тая възраст, безусловно честен и откровен, дори с риск да стане неприятен. Той обичаше веселбите, приятелските гуляи и тогава биваше неизчерпаемо духовит и остроезичен. По улиците вървеше винаги устремено, без да гледа наоколо си, и най-често като скандираше свои или чужди стихове.

Георги Машев, висок, тънък, много строен, стегнат в затворен черен костюм, с черна дълга ко-

са, с черна широка шапка и черна хвърчаща връзка, беше въшно една небългарска фигура в онова далечно време. Тоя нежен, чувствителен човек, който можеше да се разгаде цял на някой разплакан вагабонтин, имаше малката слабост да се смята за демонична натура и за безсърдечен егоист. Той беше изцяло в своята оригинална, люта живопис и неговото изкуство – би казал човек – скулптираше своя създател.

Когато се запознах с Георги Райчев, стори ми се, че той прилича донякъде на Дебелянов: и той беше приказлив, обичаше да се шегува, имаше един куп весели псевдоними, с които подписваше стиховете си. Трябваше да мине известно време, за да го видя малко по-друг. Той живееше винаги с някакво съмнение в себе си и в другите, ровеше се непрестанно в големите неизяснени въпроси на човешката психика, но беше твърде земен човек, с практицизма на селянина от Тракия. Ала чувствайки липсата на много неща, които средата, възпитанието и образованието дават на другите, той преодоляваше с гигантски и непрекъснати усилия на волята си тия празнини, за да стане след едно-две десетилетия един от новите български белетристи.

Подвързачов редактираше тогава седмичното хумористично списание „Оса“, което идеше да замести спрелия „Българан“, и Георги Машев, сам карикатурист, ме водеше като бъдещ сътрудник на „Оса“, познат вече, както казваше той, от „Българан“, дето бях печатал почти във всеки брой.

Тоя ден е едно от решаващите събития в моя живот. Тук е началото на оная рядка духовна общност между неколцината млади хора, някои от които само след едно десетилетие щяха да оставят имената си в летописа на българската култура. Връзките между хората са нещо по-трайно от тех-

ните физически съществувания. Те живеят сами за себе си, те са в делото, в еднакви устрем, все едно успял или прекършен, в обичта към нещата, дето различията между хората не ги разделят, а, напротив, допълват ги взаимно и още повече ги сплотяват; тия връзки остават дълбоко вкоренени в онова, което се нарича съдба, и смъртта само ги съхранява завинаги в една невехнеща младост. Когато искам да си спомня подробностите на тоя ден – всичко ми се изплъзва, става както при любовта: струва ти се, че си се познавал винаги с тия хора, че си бил близък с тях, откакто се помниш, че иначе не е било възможно. Несъмнено всеки обича младостта и всичко свързано с нея, но не за това става дума сега. Тук въпросите са много по-значителни от личните жалби на някого за отминалите години: и хората, и събитията, за които споменавам, са вече литературна история, но около тях още има неща, за които не се е говорило или се е говорило съвсем произволно. И ако съвременникът трябва да свидетелства с честното усилие да бъде напълно безпристрастен, той има също така и задължението да осветли известни тъмнини, да разсее някои легенди и да посочи истинските стойности. „Истината, пълната истина и нищо повече от истината“ – както е една от формулите на клетвата за свидетели. Защото нашият литературен живот има нужда от пречистване, особено за установяване на фактите от вчерашното минало. Само няколко случая от моя личен опит достатъчно илюстрират това.

Така в 1914 година, за тригодишния помен от смъртта на Д. Бояджиев, в сп. „Звено“, кн. 2 и 3, бе поместена единствената – моя – малка статия за тоя поет. (Преди това имаше, струва ми се, само няколко приятелски реда от Елин Пелин, които после, много

по-късно, бяха сложени като предговор в първото издание на неговите стихове.) Ни един критик, ни един литератор не видя до 1927 година тия петнайсетина, единствени по оригиналността си стихотворения в нашата лирика, които днес, четиридесет и седем години след смъртта на поета, имат четвърто, и то почти изчерпано издание. През същата 1914 г. в същото ср. „Звено“ бяха напечатани последните (предивоенните) стихове на Д. Дебелянов. Тогава, с книжката в ръка, аз ги посочих на някои именити критици, но никой не им обърна внимание. Ала след години, когато Дебелянов бе вече утвърден като един от малцината поети на нашето време, същите тия хора писаха хвалебни статии за него. През 1920 г. „Вестник на жената“ помести един мой възторжен подлистник за Елизабета Б. – по-късната Багряна. Това беше първият и единствен отзив за началните стъпки на голямата поетеса, която идеше с бурната експресия на своята несдържана младост. Тогава друг един български критик изпъстри полетата на тоя подлистник с подигравателни междуметия и забележки и гощаваше приятелите си със своето съмнително остроумие, включено в тия бележки по полетата. Но само две-три години след това по причини, които нямат нищо общо с литературата, за него нямаше по-голяма поетеса от Багряна. Един млад български критик публично заявяваше преди няколко години, че не познава Иван Бунин, тъй като не можел да преодолее отегчението си, когато почвал да чете „Господинът от Сан Франциско“, и че затуй не е и чел разказа. А Иван Бунин още през 1914 г. беше член на Руската академия, през тридесетте години получи Нобеловата премия, в много писма към младите писатели Максим Горки казваше, че трябва да се учат от Бунин редом с Толстой, Тургенев, Лесков и Чехов,

че Бунин е най-големият от живите. Най-сетне преди две години Съветският съюз издаде няколко тома „Избрано“ от Бунин. Какво ли би казал днес тоя критик, който при това е и професор по българска литература? За съжаление никоя епоха и никоя страна не е пощадена от подобни тъжни истории.

Но нека се върнем сега отново, почти половин век назад, в малкото заведение на В. Г. Шаханов, между аптека „Джераси“ и знаменитото тогава Арменско кафене¹. Аз не бях виждал Подвързачов, но го знаех вече от „Лъчите на поезията“ (Сборник за декламации, издаден от Г. Бакалов), знаех науст „Идеалисти“, превода на „Луиза“ от Беранже, пародията на „Дългът“ от Кирил Христов, както и стиховете, печатани в „Съвременник“. В тая пътищенпрогавница наминаваха мнозина негови съграждани от Стара Загора и младата гружина – Дебелянов, Г. Райчев, Г. Машев. Тъй като там не беше много удобно, по-късно ние се срещаме или в дома на Подвързачов, или в печатницата, дето той редеше „Оса“, или пък в някое заведение, най-често бирария „Батенберг“, до гребната църквица „Св. Георги“ (сега в двора на хотел „Балкан“). „Батенберг“ дълго време остана място за вечерни срещи на групата. Постепенно в нея влязоха и други млади хора: Христо Ясенов със своя приятел

¹ Трябва да се кажат две-три думи и за това твърде популярно по онова време заведение, което идаваше своя колорит на някогашната столица. То беше клуб на непризнатите таланти. В действителност беше място, в което заседаваха рошаби, третостепенни, провинциални актьори, винаги спорещи театрално, дето се навъртаха гребни журналисти, дето Ив. Ст. Андрейчин в сивия си сюртук и с малката луличка поучаваше авторитетно младоци писатели, които не успяваха да печатат никъде, и дето беше сигурният адрес на поета Рафаил Ст. Тошкин.

Христо Геров (доскорошен адвокат в София), Никола Янев, Стефан Тошев, един чудесен момък от Кратово, студент юрист, и Людмил Стоянов. Към 11 часа вечер, след работата си в редакциите на утринните вестници, там идеха младите талантиливи журналисти Светослав Добрев и Лука Груев (те паднаха през същия октомври на 1916 г., когато загина Димчо Дебелянов), братята Димитър и Стойчо Стойчеви, студенти журналисти, натурализираният българин, немец по произход Коста Кнауер, мил момък, много културен и даровит публицист, също загинал съвсем млад. В групата бяха и Гьончо Белев, близък приятел на Димчо, известният по-късно преводач на Едгар По и на „Прокълнати поети“ Г. Михайлов, братът на Д. Бояджиев, Иван Бояджиев, който също пишеше стихове, Йордан Мечкаров, пристигнал наскоро от Брюксел и Париж, Петко Атанасов, артист от трупата на Матей Икономов, който беше влязъл вече в Народния театър, Атанас Букорещлиев (племенник на композитора Ангел Букорещлиев и баща на пианиста Андрей Букорещлиев, тогава студент юрист, по-късно известен столичен адвокат, както и Хенрих Левенсон – „Бедният Хайнрих“ от „Оса“ и „Българан“. Доста често към тия познати вече фигури се принаждаха нови, млади хора от провинцията и от София, почитатели или пишещи братя, или просто гуляйджици. Така за една или две вечери компанията се увеличаваше с хора, които не познавахме и които най-често биваха довеждани от Подвързачов или Дебелянов; и двамата просто имаха талант да се сближават със случайни хора, без дори да знаят имената им, да се черпят с тях по цели нощи и след това също тъй лесно да ги забравят. Понякога се намирахме в Градското казино, но тогава казиното се смяташе за аристократично място. Подвързачов

предпочиташе питейните заведения пред кафенетата, а беше и непрекъснато зает: счетоводител на Шаханови, той беше още и секретар на III мъжка гимназия, бе също така отрупан с преводи и коректури и затуй не можеше да идва вечер при нас, в сладкарницата „Цар Освободител“. В сладкарницата идваха и Христо Ясенов, и Никола Янев, и Людмил Стоянов, и оперният певец Жельо Минчев, а от 1913 г. и Йордан Йовков. Между тия двайсетина младежи, не по-възрастни от 20–25 години, Д. Подвързачов беше стожерът, „Бащата“, както го наричаха най-близките, неоспоримият ръководител и съветник. Такъв остана той докрай както през живота си, така и в паметта на всички приятели по онова време. А той не бе навършил тогава тридесет години! Мъчно би могло да се обясни днес на ония, които не познават нито физическия, нито духовния му облик, обичта и престижът, внушавани от тоя човек. Обаянието на неговата личност – това хубаво лице със светли, равнодушни очи, с руси, слабозакъдрени коси и брада, тая иронична, но добродушна усмивка, с която изговаряше винаги остроумни реплики – всичко туй несъмнено упражняваше своето въздействие, но то не бе достатъчно. Необходимо беше още нещо, нещо неопределимо, неизразимо, което само се усещаше: една вътрешна, тъжна яснота и мярка, които стигаха понякога до безпощадност от потребността да бъде честен и строг към себе си и към другите; един сигурен вкус – за всички изкуства (той имаше особена обич към музиката), наистина изумителен за тоя човек без системно образование; неговата остра и тревожна поезия, която той криеше в себе си като свенлив юноша и в гъното на която имаше безнадеждна горчивина („И в своя нежен страх и весело безволие – редакторът на „Смях“ умря от меланхо-

лия)“ – може би това са само някои от причините за доброволното духовно-наставничество, което всички от тая младежка дружина бяха приели съвсем естествено и с радост. Всъщност тук нямаше никаква организирана група или идеен кръг, или хора, сгружени за определена инициатива. Имаше само „Бащата“ (или Митьо), с неговите най-близки приятели – Димчо, Гюро (не знам защо тъй наричахме Г. Райчев), „Машока“ (Г. Машев), един Николай, когото аз още не познавах, който беше някак нереален за мене, живееше в чужбина – Швейцария или Париж, – пишеше новите странни стихове „Пеперуди, пеперуди – тънки сребърни крила“, и бе кръстен вече от Г. Бакалов с псевдонима Лилив. Това беше ядрото и около него, като намагнитени, се бяха събрали останалите. Всеки имаше своя ярко подчертана индивидуалност, никакво уеднаквяване на вкусовете и разбиранията не отличавахе групата и никаква определена идеология или естетика не бе възведена в канон. Както вече споменах, оная епоха би могла да се нарече епоха на еkleктизма и това можеше да се установи във всяко списание и литературна група. Едва по-късно, след края на Първата световна война, почнаха да се очертават по-строго разграничени в идеологично и естетично отношение списания и групи, но във времето, за което става дума, това разнообразие в творчеството съвсем не отричаше общата вътрешна връзка. Общата вътрешна връзка – това беше преди всичко оная всяка година по-силен устрем на младата българска интелигенция да изрази себе си в някакво обществено творчество – политическо, публицистично или художествено, целта на което беше една единствена: да служи на страната си и да направи живота по-хубав. Поколението, на което принадлежа, и онова, което го предхожда, минаха през три епохи, едва

ли не полюсно противоположни една на друга, като пренесоха в своя неравен път една установена концепция за света, изплетена от дълбока хуманност и готовност за саможертва. Те вярваха безрезервно в първичните значения на думите – свобода, съвест, дълг, чест, човещина – и направиха от тях съдържание на живота си. Колкото и неясни да са границите и на тая концепция, когато тя трябваше да се осъществява конкретно – нямаше никакво двоумение или страх: веднага се пристъпваше към действие. Като че за тях се отнасят думите на Антоан дьо Сент Екзюпери, писани три десетилетия по-късно: „Да бъдеш човек – това е тъкмо да бъдеш отговорен. Това е – да изпитаеш срам от някоя беда, за която ти се струва, че не зависи от тебе. То е – да бъдеш горд от някоя победа, спечелена от другарите. То е – да чувстваш, полагайки своя камък, че участваш в градежа на света.“ С годините тая концепция се стесни в ширина, за да се углъби, но действителността издигна едва ли не пред всички млади от онова време своята сляпа стена и стана трагична съдба на тия поколения.

Във всекидневния живот всеки имаше своята работа, своите делнични грижи, за които не се говореше сериозно, и почти всички учеха в университета или в Рисувалното училище. Подвързачов напусна счетоводството и гимназията и остана до края на живота си роб на вестникарството, на преводи и коректури. Дебелянов студентстваше, стенографираше в Народното събрание и превеждаше от френски; Георги Райчев беше секретар на ючбунарската гимназия. Георги Машев рисувахе карикатури за вестниците и учеше живопис; в Рисувалното училище следваше и Хр. Ясенов; Лука Груев и Св. Добрев бяха вече известни млади журналисти и учеха право, Жельо Минчев

беше артист в Оперната гружба, аз следвах в Юридическия факултет и превеждах Доде и Мопасан. Денем всички бяха заети със своя труд за прехрана, само часовете за сън и почивка бяха напълно наши. През тия часове се правеше онова изкуство, на което повечето се бяха обрекли. Тия именно часове бяха и времето за нашите срещи. В тия срещи всяко ново стихотворение на Димчо или на Николай (получено от чужбина), всеки току-що написан разказ на Г. Райчев, всеки започнат портрет или сатиричен цикъл на Г. Машев изпълваха приятелските разговори, в които преценките биваха може би не винаги сигурни, но сред взаимната искреност и уважение всеки сам създаваше себе си.

То беше наистина голяма, пъстра и шумна челяд, сплотена от такава обич, каквато не съм виждал до днес между хората на духовен труд. Никаква завист или интриги, никакви злословия и двулчия не помрачиха тая чиста връзка, която остана същата и след смъртта на повечето от дружината. За това могат да свидетелстват неколцина още живи тогавашни приятели (Людмил Стоянов, Николай Лилюев, Гьончо Белев, Хенрих Левенсон, Иван Бояджиев, Стойчо Стойчев, Христо Геров), както и писмата на Д. Дебелянов.

Всички наши срещи бяха изпълнени извън сериозните разговори с весели закачки, шеги и изгрословици. Най-остроумни бяха Подвързачов, Дебелянов и Лилюев, които взаимно пародираха – експромтно – стихотворенията си, докато Георги Райчев и Хр. Ясенов бяха в непрекъснати римувани и неримувани словесни престрелки, в които се състезаваха по духовитост. Ясенов дори бе съчинил една малка хумористична поема за Георги Райчев.

Помня какво чувство на горда самоувереност

и на радост обземаше всички ни, когато в литературната страница на „Смях“¹ се появяваха „Гора“ и някои от „Елегиите“ на Димчо; най-възторжени бяха нашите приятели не литератори – Коста Кнауер, Лука Груев, Светослав Добрев, Жельо Минчев и Атанас Букорещлиев, които рецитираха отделни стихове. Помня злободневките на „Бащата“, скандирани през нашите вечерни разходки...

*Обичам те като жена,
повлякла ме с безброй оглавници,
о, малка хубава страна,
на изпрацялите държавници.*

*Все тъй си детски жалка ти
и в робство, и във независимост,
тъй важно-весела – почти,
измислена за Simpleximus².*

Помня двата стиха на Жюл Лафорг – „О, боже, що за празнина – аз нямам рима на луна! – по превода на Лилюев; някой от нас си ги преповтаряше, а Жельо Минчев, щом ги чуеше, спираше сред нощната улица, гизаше ръка към месеца и запяваше със своя топъл баритон: Bonsoir, Madame la lune, bonsoir! – C'est ton ami Pierrot qui vient te voir. Bonsoir, madame la lune, bonsoir! И всичко изведнъж ставаше безплатно като мелодията, като сините лъчи на месеца, които се спускаха да ни откъснат от земята. И когато се връщам в тия далечни години, които ми се струват

¹ Всеки брой на „Смях“ имаше една литературна страница, гето се печатаха не хумористични неща – най-често стихотворения.

² Известното в цял свят немско хумористично списание.

сега по-живи и по-значителни от тогава, мисля отново за оная странна власт, скрита в човешкото съзнание, с която то побеждава времето.

А светът през оная епоха бе изпълнен с гигантски фигури, които принадлежаха на две столетия и озаряваха планетата със своите най-различни блясъци: още бе жив Толстой, а освен него на руския кръгзор възлизаха вече имената на Горки, на Иван Бунин, на Александър Блок, на Станиславски, на Немирович-Данченко, на Дягилев и Шаляпин, на Репин, Врубел, Васнецов, Левитан. На Запад шумяха Анатол Франс, Ромен Ролан, Жорес, Верхарн, Джек Лондон, Киплинг, Хауптман, Роген, Сара Бернар. Техните дихания стигаха до нас като наркоза, от която не ни бе съдено да се отървем и до днес. Защото приобщаването ни с външния свят ставаше по две посоки: чрез руската и френската култура. Те идеха, тия култури, с политическите събития, с вестниците, с книгите, с театъра и ни въздействаха пряко: всички от нас четяха руски, а повечето и френски.

Ние се бяхме родили в нашата страна само десетина години след освобождението ѝ. През това време всички влияния, политически и културни, на големия свят бързаха да наваксат пропуснатото и навлизаха бурно – едни, закъснели вече, други – своевременни и естествени, трети – погранични, но напращащи, защото бяха мощни. Духовната култура, както материалната, не остава незасегната от модата. И странно беше да виждаш тия влияния на различните школи в литературата и в изобразителните изкуства, които идеха едновременно, но бяха анахронични. Всъщност най-силно проявените влияния (и те доста закъснели) бяха символизмът в поезията и импресионизмът в живописа. Символизмът гоиде направо с френската поезия, но по-вредоносно – чрез ру-

ските символисти. Освен по силата на културната дифузия между народите символизмът гоиде, както казах, и като мода, както модата на брадите, на меланхоличната любов, на въпросите, които 18-годишните си задаваха: „Какъв е смисълът на живота?“, и мечтаеха за самоубийство, като модата на опиянение, за което Блок пишеше:

*Я пригвожден к трактирной стойке.
Я пьян давно. Мне все равно.
Вон счастье мое на тройке
В серебристый снег унесено.*

И известно време всички ние се опивахме с това книжно опиянение и декламирахме, задъхани от съвсем безпричинни създи и от възторг:

*И только сбруя золотая
Всю ночь видна, всю ночь слышна.
А ты душа, душа больная
Пьяным пьяна, пьяным пьяна.*

Ала здравата, дълбоко витална българска натура не можеше да търпи дълго такива болезнени състояния и скоро изтрезня. Тук трябва да се отвори за малко една скоба и да се кажат няколко думи за българския символизъм, с който тъй много се спекулира. За кои символисти всъщност става дума? Кои от големите български поети е пленник на символистичния канон? Яворов ли? Но нали проучванията, толкова подробни и придирчиви, установиха едно само повърхностно въздействие на тая школа върху неговото творчество? А жизненият път и същността на поетичното дело на оня, който написа „Градушка“, „Арменци“, „На един песимист“, който се

би за Македония и чиито последни работи са дълбоко реалистичните драми, отричат това окачествяване. Или Димитър Бояджиев, в чиито поеми идеите и чувствата са тъй конкретни, ясни, недвусмислени, дето липсват символистичните недомлъвки, смътни нюанси и словесни игри, и в които звънти една остра, дълбоко изразителна трагична лирика, едва ли не извън всяко време и школи? Или може би Димчо Дебелянов? Но кой може днес сериозно да твърди, че авторът на „Елегиите“, на „Стария бивак“, на „Нощ към Солун“ е един от българските символисти? Или най-сетне може би Николай Лилев заради музиката, с която той доказва, че българската поезия може да бъде изключително безплатна, и в същото време обогати невероятно версификацията ни? Но нима същият Лилев не написа poemите „Към Родината“, „Грагът“, „Към Далечния“ с такова трепетно социално чувство, за което напразно би се търсило възхитението на някой декадент? Дори родоначалникът на символизма у нас – Теодор Траянов – твърде скоро се отърси от набеите на немския модернизъм, за да се утвърди като патетичен, подчертано националистичен новоромантик в своите „Български балади“. Останалите, ония, които бяха завъртени от музикално-словесните вихрушки и пъстрите фойерверки на Балмонт и Брюсов, на Бели и Блок, те, или сами по-късно се отрекоха от боговете си, или не са величини, които можеха да променят с каквото и да е образа на българската поезия. А най-сетне кой от значителните писатели би могъл да твърди, че творчеството му не е изтърпяло, макар и за късо време, влиянието на едно или друго естетично направление или школа, за да се излекува след това като от бързопреходна болест? Горки започна като краен индивидуалист, с анархистични схващания, за да стане родоначалник

на социалистическия реализъм. Александър Блок, го „Дванадесетте“ и „Скупи“, не се откъсна от символистичната мъгла. Дори Маяковски, Есенин, Багрицки платиха моя необходим данък на своето време¹. В преценката на една творческа личност не трябва да се преувеличават увлеченията и грешките, присъщи на всички, а да се търси дълбоко личното в неговия най-хубав, непроменен образ. Всичко останало трябва да се изхвърли като ненужен пащкул, от който е излязла чудесната пеперуга. Колкото го обвиненията в асоциалност, в „изкуство за изкуството“, про-словутата „кула от слонова кост“ – всичко това е една съзнателно разпространявана (и мъчно може да се разбере за какви цели!) недобросъвестна легенда. Никаква асоциалност, никакви упадъчни прояви: имаше само усилен труд за прехрана, имаше табански стачки, дето се работеше за бъдещата българска култура, имаше доброволно участие във всички обществени инициативи и борби за свобода и справедливост, без никаква користна мисъл. Не са необходими нито голяма ерудиция, нито дълги и трудни проучвания, за да се установи тая истина. Без да има намерение да води полемика или да защитава някого, съвременникът на тия събития и хора има нравственото задължение пред историята да каже истината и да негодува високо, когато тя съзнателно се изопачава.

В действителност всички тия млади хора, въпреки несгодите и злочестините, които ги връхлитаха, купяха от живот, бяха остроумни, обичаха да се повеселят, да побуйстват, да се спречат с някой груб келнер, след което ходеха с превързани глави (как-

¹ От друга страна – и символизмът, както по-късно футуризмът и експресионизмът бяха за времето си авангардни литературни направления.

то е редно за всички бохеми), да попресилват доброто и лошото, което срещаша по пътя си, да се влюбват романтично, както се влюбва човек на двадесет години. Всички носеха някаква пълна вътрешна свобода, която ги въоръжаваше с гързост, когато трябваше, а още по-често, когато не трябваше; клеймяха „еснафщината“, „филистерството“, самоизяждаха се от угризение, смятайки се потънали в грях (с голямо „Г“) и самотност, макар всъщност да бяха чисти като деца и да не се деляха един от друг като влюбени.

... Виждам отново тия далечни вечери след дванадесет часа в югозападния ъгъл на казиното, до естрадата за музика, около две съединени маси. Оркестърът отдавна е свършил, заведението е полупразно, лампите гаснат една по една. Облегнат уморено върху гърба на стола си, извил поглед над главите на другите, с една мълчалива смътна усмивка, Димитър Подвързачов потраква по масата куп ключове и си тананика нещо. До него Георги Райчев, зачервен, ръкомаха с малките си юмручета (той имаше съвсем женствени ръце), ягосан на Достоевски, и вика: „Взема, мошеникът, отваря едни скоби, че вътре в тях – втори, че след това – трети... и пак, дяволите да го вземат, е гениално!“ А Георги Машев втренчил острия си поглед в Ясенов, спокойно унищожава някого: „Филистер, инфузория, гнида, гнида, която никога няма да стане даже въшка!...“ В другия край Светослав Добрев размахва ръце, с дигнати вежди върху своята маска на Пиеро и тъкмо довършва някоя от безбройните си речи на френски с цитат от Жорес, когато Лука Груев, най-експанзивният и най-нежният от всички, изведнъж гига ръка над масата и го пресича: „Светльо, дай да те целуна!...“ Точно срещу Машев седи Димчо, вчепкал пръсти на лявата си ръка в гъстия кичур над челото, а в дясната – догаря-

ща цигара. Лицето му е без гримаса, някак притихнало – унесено: той рецитира строфа от още ненаписано свое стихотворение:

*Аз бягах през юдол окаяна,
аз бягах от ужаси и срам
и страшният поглед на Каина
едничък ми светеше там!*

После, обзет изведнъж от любимите си хрумвания да съчинява нелепи – ала Козма Прутков – стихове, смуква угарката си, усмихва се със своята широка усмивка, която мигом променя лицето му, и присви-тите очи блясват закачливо:

*Срещу Димчо седнал Гошо,
и ми дума: „Димчо, лошо!...“*

но като вижда, че Машев бърка в жилетката си да плаща, вика към него: „Машок, остави парите, парите са предразсъдък и суета! Ние живеем с вечното!“ – и прихва със своя ситен, ситен, заразяващ смях.

Тук трябва да се разсява друга неистина, за която писах още в първото издание на Дебеляновите „Стихотворения“ – легендата за безпътния живот на Димчо и за крайната мизерия на материалното му битие. И двете твърдения са неверни. Димчо Дебелянов никога не остана без работа, той работеше дори през времето за почивка и изкарваше със своя труд достатъчно за едно сравнително добро съществуване.¹ Но той беше с широка ръка, около него винаги имаше един-двама пишещи братя, които биваха почти изцяло на негова издръжка, а помагаше

¹ Виж спомените на сестра му Мария Григорова.

още и на майка си. В оная компания бе прието изобщо, че щом някой или някои имат пари, значи – всички имат. А един-двама между нашите страдаха от хроническо безпаричие, тъй като не искаха да водят „филистерски“ живот и предпочитаха да се занимават само с вдъхновението си. Обикновено жертва на това общо харчене биваше Георги Райчев. Той беше скромнен и нестелив човек, знаеше си добре сметките, живееше в гимназията, дето беше секретар, и на всички ни бе известно, че в стаята му има голям сандък, дето той гържи многобройните си произведения и спестени пари. Често нощем, в късните часове, когато трябваше да се разплащаме в някое заведение и всеки сложише на масата всичко, което имаше в джоба си, виждахме, че сметката е по-голяма. Тогава всички очи се обръщаха към Г. Райчев: „Хайде, Гюро, поемай!“ – отрязваше безапелационно Георги Машев. И горкият Райчев ставаше, като ругаеше приятелски всички ни, отиваше чак до края на ул. „Пирот“, дето бе гимназията, и след половин час се връщаше, носейки пари, с триста клетви, че това е за последен път. „Добре де, последен – не, но предпоследен“ – обаждаше се някой и Георги Райчев, вече разсмян, клатеше глава: „Знам ви аз, какви сте поглеци!“ Когато имаше пари, Димчо винаги велегласно обявяваше това – и след няколко часа вече нямаше. Колкото до външността си, той беше крайно нехаен и затова дори три-четири десетилетия след смъртта му някои неосведомени хора писаха, че „скитал неоял и полуоблечен из улиците на София“.

Ала ако външността на Дебелянов беше понякога небрежна, аз не знаех измежду всички ни тогава вътрешно по-чист човек от него. Всъщност това се излъчва и от неговите поеми, личи и в трагичните, и в шеговитите му стихове. И то не беше литература,

а дълбоко, нравствено целомъдрие. След всяка нощ, прекарана по-разгулно, дни наред той биваше саркастично жесток към себе си, чувстваше се измърсен дори от обикновени младежки лудории и страдеше. „Легендата за разблудната царкиня“ е най-очевидното доказателство за това, а всеки от останалите живи тогавашни приятели може да посочи не една случка от живота ни, в която тая трепетна чувствителност у него към въпросите на нравствеността се проявяваше най-ярко. Между многото други ще спомена тук нещо съвсем гребно, но твърде характерно за безпощадния критичен поглед, с който Дебелянов преценяваше сам себе си. Беше през зимата на 1909 година. Няколко дни в София имаше гостна мъгла и Димчо напечата в „Оса“ своите „Мисли в мъглата“, подписани с А. мер. Стиховете, незлобиво хумористични, се харесваха на всички от компанията. Но един ден, когато някой от нас процитира:

*Вървя и мисля: колко лесно
бих могъл някъде да влезна,
набързо нещо да откача –
и пак набързо да изчезна.*

Димчо се изсмя със зловна горчивина и рече: „Хм... вървя и мисля... Но сега мисля: какъв низък човек съм аз! Как не можа нещо друго да ми хрумне – а това... Мръсотия!“

Сега вече имената на Д. Дебелянов, на Г. Райчев, на Н. Лилюев почваха да спират вниманието на читателите, които следяха новата българска литература. Всички списания, и чисто литературни, и обществените с литературен отдел, печатаха стихове и прози на младите хора от тая група. 1910 година бе изобщо твърде плодотворна за българската книжнина.

Пенчо Славейков издаде „На острова на блажените“ и „Сън за щастие“, Яворов – „Подир сенките на облаците“, Петко Тодоров – „Невеста Боряна“ и „Змейова сватба“. През тая година бе отпечатана първата „Антология на българската поезия“ („Нашата поезия от Вазова насам“ – както е подзаглавието), съставена от Д. Подвързачов и Д. Дебелянов и издадена от книгоиздателство „Знание“, т.е. от Георги Бакалов. (Това книгоиздателство беше едно малко дюкянче, за което споменах вече, дето се отбивахме понякога с Подвързачов, и Бакалов, любезен, приказлив и непрекъснато зает от трескава дейност, ни посвещавахе в последната си инициатива. По-късно книгоиздателството се премести на „Граф Игнатиев“ със съдружници Роман Аврамов, Н. Харлаков, Б. Симидов и гр. и, струва ми се, тогава се нарече „Хемус“.)

Все през тая година по случай Всеславянския събор в София бе уредена първата изложба на руски книги. Изложбата стана в няколко стаи на I девическа гимназия, точно дето сега е телефонната централа. Това беше голяма радост за младите в София, защото за първи път можехме да видим всички нови руски книги, за които бяхме само копнели. Нови списания, издания на различни „библиотеки“, произведенията на най-младите руски писатели – Горки, Леонид Андреев, Иван Бунин, Балмонт, Брюсов, Блок, Бели, Куприн и гр. бяха наредени по масите на училищните стаи – уви? – за твърде кратко време, защото най-ценните (или най-модните) от тях изчезнаха още в първите дни.

Както е известно, организирането на Славянския събор¹ в София предизвика голямо външение у бъл-

¹ Тоя събор, организиран от знаменосците на старото славянофилство (от втората половина на XIX век), искаше

гарските интелектуални среди, първо, поради единодушния протест на видни обществени и литературни личности срещу реакционния характер на събора и, второ, поради прякото участие в тоя протест – единствено по рода си през живота му – на Пенчо Славейков. Според собствените изрази на Славейков в неговия очерк за Иво Доля: „...при знаменития събор на дахомейците, на който са били насъбрани безброй мухи и насекоми разни да пеят песента на своя нищожен живот. Поеът не изтърпява, излиза из усамотението и стана – бръскалка за мухите...“ Българското общество знаеше за готвената протестна акция две-три седмици до определения за нея ден, 20 юни 1910 година. Известно време преди протестното събрание Петко Тодоров, поканен да участва в събора, отказа със специално писмо до уредниците на събора, което бе напечатано във вестник „Камбана“ седмица преди събранието. Няколко дни след това Пенчо Славейков отпрати своето знаменито послание, печатано на уводно място в същия вестник, до участниците в събора. На следния ден Яворов напечатана пак в „Камбана“, също тъй на уводно място, статия срещу събора – „Македония и Славянският събор“. А два дни преди това Кръстьо Раковски, който беше в София, писа пак в „Камбана“ уводна статия „От Цушима до София“. На 20 юни събранието стана в Народния дом срещу банята и оратори бяха: представител на учителския съюз, представител на студентите, Пенчо Славейков и Кръстьо Раковски. От малката дъсчена сцена в градинката прозвучаха тежко бавните негодуващи слова на поета, прео-

да обедини всички славянски страни в една реакционна общност под водачеството на руските черносотници и на могъщото руско православие.

бразен сега във външен трибун, оставяйки на бъдещето един от най-чистите примери за изпълнен граждански дълг. Някога, когато тая епоха бъде проучена добросъвестно, ще се види, че тогава изобщо не така: тъй наречените индивидуалисти, винаги щом свободата и човешкото достойнство биваха погазвани, все едно де, у нас или в лицето на Франческо Ферера, напускаха своите „кули от слонова кост“, които съществуваха само във въображението на техните врагове, и излизаха на улицата заедно с народа. И истината за тях е тъкмо тук, а не в теориите и това трябва да се казва, да се повтаря и да се установи веднъж завинаги.

Това протестно събрание беше първият голям празник, който Пенчо Славейков ни даде през тая година, и престижът на писателя порасна хилядократно. Странна власт упражняваше тоя човек – и то без да го познаваме лично – върху нашите сърца. С присъщата на младостта екзалтация, ние се възхищавахме от всяка негова дума, дори от някои солени изрази, от всичките му преценки, макар и не винаги напълно справедливи. Ние се радвахме, като влюбени, когато зървахме неговата бавна полуприведена фигура, запътена към Народната библиотека. Една сутрин го видях заедно с Мара Белчева в страничната алея по шосето близо до четвъртия километър. Там имаше ханче, по пътя за което се правеха в онова време по-далечни уединени разходки. Той си почиваше поприведен, облегнат на бастуна си, с панамата и самото, както го бе рисуval Никола Михайлов, с оня тъмен поглед, който в първия миг изглеждаше остър, но веднага след това личеше, че е само дълбоко тъжен. А малко пред него, спряла, за да го почака, полуобърнатата, тя, в тъмно облекло, с широка тъмна шапка, стройна, хубава, с мека, смътна усмивка,

както жена от някое платно на Ренесанса. И тоя ден изведнъж се изпълни със светлина.

Днес е съвсем ясно, че в множеството проблеми, занимания и грижи, които изпълваха неговия ден и цялостен живот, мъчно би могло да се отдели човекът от твореца. Писателят и моралистът се преплитат, културтрегерът и общественикът се покриват.

Пълен с противоречия? Да, той сам признава това. Но пътят към истината винаги минава през противоречия. С много недостатъци? Навярно. Една известна пословица казва, че и слънцето има петна. Само че не в петната е същината, а в блясъка. А българската литературна история не познава и досега друга фигура, която да е импонирала тъй внушаващо, и в тогавашния български живот нямаше друг авторитет, както тоя писател, починал на 46 години, възраст, за която днес се смята, че може да бъде начало на писателско поприще. Затова той беше пробният камък, мярката, духовният водач. Дори когато грешеше, ние чувствахме, че в основата на всяко негово съждение има искреност, безкористие и здрав смисъл.

Преди известно време, по случай четиридесет години от смъртта му, едно тържествено честване увенча неговия „най-хубав сън – сънят на живота му след смъртта“. Беше наистина крайно време за това. Създателят на „Епически песни“, на „Кървава песен“ и на няколко десетки поеми и балади, културният водач на няколко поколения, страстният борец за свобода, правда и човештина, учителят по гражданско мъжество на интелектуалците има корените си толкова дълбоко в нашата земя, че никой не би могъл да ги изтръгне от нея.

Истинската стойност на събитията и хората става очевидна, когато си помислим какъв би бил жи-

вотът без тях. Но тук – това е невъзможно. Невъзможно е да си представи човек нашата нова обществена и културна история без личността и делото на Пенчо Славейков. Подобно епоса на дедите ни, тая личност и това дело са вече част от народа, вграде ни, както казва легендата, в неговото съществуване, за да стане то по-трайно и по-угледно. Неделимо от него и затова – безсмъртно.

Друго събитие за нас бе публичното четене, уредено от писателя, на стихове от новата му книга, която се печаташе – „На острова на блажените“, обявена вече от издателя Александър Паскалев. В онова време публични литературни четения у нас почти не ставаха. Но ние знаехме от руските вестници и списания за вечерите на литературните кръжоци в Москва и Петербург, дето тогавашните млади, знаменити вече писатели, повечето от които символисти, четяха свои, най-често непечатани още произведения. И затова съобщението, че П. Славейков ще чете свои нови произведения предизвика огромен интерес сред интелектуалците. Четенето стана в аудиторията № 45 на университета, дето обикновено се уреждаха литературно-музикални забави. Залата беше претърпана. За обявената книга се носеха най-разнообразни слухове: че е някаква поетична мистификация, че е сборник от най-хубавите работи на Славейков, че е просто том преводни неща, и гр. И освен с интереса към личността и творчеството на писателя публиката бе изпълнена с очакване на някаква интригуваща изненада. Ала когато той се изкачи и сегна без предварително представяне и без протоколните ръкопляскания (тия церемонии гождоха много по-късно), залата занемя като за концерт. Не се забравят тия два часа, които той ни подари. Първото изумление бе от неговата гук-

ция – като че мъчителна, но ясна, бавна, изразителна до последна степен, без никаква театралност, без мимика, без жестове, с дълбокото внушение само на художествената реч. Словото придобиваше неизмеримо дълбок смисъл, какъвто той искаше да му даде, различен във всеки израз, свършен – дори когато бе граматически неправилен. Словото – и заедно със словото тоя единствен, само негов тембър, от съчетанието на които се раждаше едно непознато готова щастие. Никога ония, които не бяха го слушали, не можеха да допуснат, че тоя полупарализиран човек, чиито думи излизаха с усилие, сякаш къртени от дълбочините му, можеше с речта си, независимо от самите произведения, така да подчинява слушателите. Той чете много, но когато свърши, стори ни се, че е почнал преди минута. Той чете „Секирата на истината“, „Сто двадесет души“, „Може би моя“, „Ба-чо Киро“, „Обичам“, „В Ауга“, много други къси стихотворения, но апопоезът тая вечер бе четенето на поемата „Баща ми в мен“ и на очерка за „Иво Доля“. Бяха наистина неповторими минути, когато бавният гръден глас произнесе:

*При твойто слово аз и своето прибавих,
дела приумножих при твоите дела
и съд на бъдното да чакам се изправих:
с теб – две со подвизи увенчани чела!*

Или, когато завършвайки почти шепнешком очерка за „Иво Доля“ – и пред нас мигом израсна образът на стария, сляп поет, комуто той чете неговите собствени работи, заключи: „Тази е надгробната реч за Иво Доля.“ За нас това бяха последните думи на Пенчо Славейков: не бе сторило година от тая вечер и той трябваше да напусне отечеството си ка-

то доброволен изгнанник. А няколко месеца след това почина в Комо Брунаме.

През тая съща година друго събитие от голям мащаб беше бягството и смъртта на Толстой. Целият свят бе развълнуван и следеше час по час трагедията на великия поет, която бързо вървеше към своя край. И странно нещо, когато тоя умря, това наистина беше нещастие не само за Русия, а за целия свят: дотолкова тоя човек принадлежеше на всички хора. Или, както няколко години преди това, Чехов беше казал: „Когато Толстой умре – всичко ще свърши.“ У нас тая новина се почувства особено болезнено, тъй като се знаеше, че той възнамерявал да дойде в България и да се установи в земеделското стопанство на своите близки ученици около Бургас.

Така минаваха дните, които се закръгляха в години, ония няколко години до първите войни, спокойни, осмислени от по-дълбоки проблеми – години от оня „свят на сигурността“, за който писа Цвайг. „Свят на сигурността“, който – уви! – и на него самия е изглеждал такъв. Но онова, което изглежда, не е ли понякога най-истинската действителност?... През ония няколко години, когато политическите вълнения се бяха успокоили временно, страната концентрираше всичките си латентни сили за един бляскав духовен разцвет, запътена към перспективите на културно приобщаване с големия свят. И никой не можеше да допусне, че тая увереност в стабилността на утрешния ден, това спокойствие е твърде крехко, че всеки час ни тласкаше към някакво разрешение, точно противоположно на сигурността, и което беше най-важното, без да бъде в действителност никакво разрешение. Тъкмо затова навярно в тоя кратък период – от Освобождението до втора-

та четвъртина на XX век – интелектуалното разгръщане на нацията стигна своя връх.

Списанията с обществен и политически характер имаха постоянни литературни отдели и се мъчеха да привличат все повече и по-ценни имена. Ежедневниците все по-често даваха място на статии, рецензии, очерци, пътни бележки от писатели. „Смях“, който замести „Оса“, отдели във всеки свой брой по една „литературна“ страница, дото се печатаха неща от установените вече поети и някои от най-хубавите поеми на Дебелянов. Едно непознато дотогава име, Димитър Бояджиев, с което бяха подписани в сп. „Слънчоглед“ няколко стихотворения, бе възлязло незабелязано до върховете на българската лирика. В тия стихове, префинени и дълбоко интимни, но неотразимо сюжестивни, се откриваха неподозирани за нас дълбини на българската душа и една безутешност, която ни омагьосваше, защото беше върховна поезия. Скоро узнахме тоя нов, вече напълно завършен поет, нежен, блед, тъжен, с лице на Христос и със свенливост на момиче. Той гружеше с Д. Кьорчев, с Елин Пелин, с Ал. Божинов, с Ал. Балабанов, с П. Нейков, биваше често с тях в „Средна гора“, казиното и „България“, но никой от нас не се познаваше с него.¹ След спирането на „Слънчоглед“ той напечата в „Българан“ и в „Съвременна мисъл“, няколко стихотворения, последното от които – „Сподавен вик“ – беше зов на отчаяние в пустиня. Но за това по-нататък. Постепенно групите около списанията се сплотяваха по-определено, в Народния театър гостуваха чужди трупи – руски, френски, сръбски, – правеха се изложби на български художници в Белград

¹ Борис Делчев в предговора си към „Стихотворенията“ на Д. Бояджиев греша, като казва, че Н. Лилюев бил негов приятел: Лилюев не се е познавал с Бояджиев.

и на сръбски – в София, връзките между българските писатели с културни дейци в чужбина се умножаваха (Пенчо Славейков кореспондираше с руски, сръбски, чешки и немски писатели, а шведският професор славист Йенсен го бе представил пред Шведската академия за кандидата на Нобеловата премия); П. Ю. Тодоров разменяше писма с Горки, Димитър Бояджиев – с Иван Бунин, сръбската известна писателка Даница Петрович, чиито работи се печатаха в „Мисъл“, пишеше в „Дневника“ си за своето голямо приятелство с г-р К. Кръстев и казваше, че иска да учи български език от Пенчо Славейков – и всичко това създаваше атмосфера на бодрост и на жажда за спокойна, творческа работа. Нямаше никакви предчувствия за бурните идещи години. Все по това време един от дипломатите в сръбската легация у нас беше големият сръбски поет Йован Дучич, който бе близък приятел на писателите от кръга „Мисъл“ и на мнозина български интелектуалци. Неговите „Песме“ и „Песме у прозе“ бяха вече дошли у нас и ние ги четяхме и превеждахме с възторг. Спомням си една среща, в която за пръв път го видях. Една лятна вечер, късно към полунощ, разхождахме се с Григор Василев¹ (при когото следната година стажувах като адвокат) по

¹ Григор Василев е една от интересните личности от нашия минал политически и културен живот. Близък приятел на проф. Д. Михалчев, съученик и приятел на Йордан Йовков, той имаше големи интереси и обич към българската литература и към българската живопис. В своето жилище – къща на ул. „Солун“ (сега „В. Коларов“) и „Цар Самуил“ – той си бе събрал една ценна колекция картини, маслени платна и акварели, която бе може би първата малка частна галерия в София. Той помогна много – материално и морално в живота и творчеството им – на Й. Йовков, К. Щъркелов и Хр. Ясенов, с които го свързваше близко приятелство.

тогавашния бул. „Цар Освободител“. Лампите бяха угасени през една, тихата улица, полупотъмнала в сенки, беше безлюдна, кестените – вече прецъфтели, но откъм горичката (която тогава беше още горичка, а не градинка), пред Рисувалното училище, се носеше гъст аромат на акации. Някъде отдолу, откъм чупката на булеварда към градината, се показва някакъв човек, който идеше насреща ни. Колкото по наближаваше, толкова по се очертаваше висока, тънка фигура на мъж, наметнат с черна връхна греха, с голям бял нагръдник, който личеше отдалеч в мрака, и с цилиндър. Когато вече се срещнахме с него, и той, и Григор Василев възкликнаха едновременно:

– Здравей бе, Дучич!

– Здраве, Глигоре!

Аз наострих уши и се вгледах. Значи, това беше авторът на „Дубровнишкият магригал“, на „Епитафия“, на „В музея“ и др. Строен, тънък, елегантен, в своята черна наметка и бял изрез на фрака, с пура в уста и с цилиндър, с остро, нервно лице, той приличаше на някаква странна нощна птица, съвсем в стил с пустия тъмен булевард, от който бе изникнал с нечути стъпки. Приятелите размениха няколко думи – Дучич каза, че бил на прием в някаква легация и се прибирал. Григор Василев ме запозна с него и добави:

– Дучич бе, нямаш ли някой екземпляр от твоите книги за тоя млад човек! Той знае стиховете ти науст.

Дучич се усмихна, разпери ръце извинително и любезно отвърна:

– Ниемам, Глигоре, ниемам! Сви са ги узели жените!... (той имаше славата на неотразим любимец на жените) – сбогува се, продължи край паметника и потъна в сенките по левия тротоар.

Когато споменавам за нашата приятелска група, човек би могъл да се запита какво всъщност носеха тия млади хора, какво търсеха, към що бяха насочени техните усилия? Казах вече за вярата в един по-добър свят, който предстои да се създава, за тяхната решимост да сътворят сами своята собствена съдба, за техния устрем към красотата на живота, която трябва да се освободи. Естествено, тия общи контури не можеха да дават конкретни линии на тяхното творчество, но в онова време тия въпроси не се и поставяха. И ако е необходимо да се намери една дума, с която да се изразят бурните тласъци, които ни движеха напред, трябва да се каже, че то беше дълбоката, макар и не съвсем осъзнавана, нужда да изразим епохата и себе си чрез словото. И Ботев, и Вазов, и Захари Стоянов бяха вече минало – грандиозно, ослепително, но все пак минало. Останалите писатели, наши съвременници – Пенчо Славейков, Яворов, Кирил Христов, Г. П. Стаматов, Антон Страшимиров, Петко Тодоров, Елин Пелин – ни очароваха с всяка нова книга, но това, което казваха те, още с изказването ставаше познато, т.е. постигнато. А непрекъснатите промени в душата на новия българин, животът, който се преобразяваше пред очите ни, неизвестните богатства на българския език, извиквани за живот като с възшебни заклинания от всеки нов поет и писател – всичко това изостряше необходимостта да преодолееш постигнатото до тебе, да гадеш своето виждане на нещата, да намериш новото съдържание с новата форма на твоите концепции за живота. Друг въпрос е доколко всичко това беше постигнато, но то именно обуславяше нашите отношения към по-старите писатели.

Както вече казах, връзките с тия писатели постепенно се разширяваха и ставаха по-близки. С из-

ключение на Вазов и Михайловски, както и с хората около „Мисъл“, ние се познавахме почти с всички писатели, артисти и художници от нашето поколение и от онова преди нас. Едно другарско взаимно уважение и естествено общуване бе установено с тия среди, дето всеки можеше да намери по-близки лични приятелства и духовно сродство. Познанството ми с Елин Пелин започна в „България“, дето ме бе завел Ал. Божинов при първата ни среща, затвърди се по-късно и продължи до смъртта му. Когато служеше в Народната библиотека, често съм го виждал в служебната му стая, задълбочен в четене на Чехов и Мопасан (които много обичаше) или като пишеше някое стихотворение за деца. През есента на 1946 г., когато той заболя внезапно и тежко в Пампорово, аз трябваше, като представител на Камарата на народната култура, да заведа лекар от София и да нареда по-нататъшното му лекуване в курорта, дето той остана повече от два месеца. С Г. П. Стаматов ме свързваха по-близка дружба, за която ще разкажа по-нататък. Запознаването ми с Яворов стана през 1911 г. Пак Григор Василев, който бе приятел и с него, ме дръпна една вечер да отидем при Яворов в Народния театър, дето той беше драматург. Имал да му казва нещо. Беше късно, но Яворов още работеше в кабинета си. Направи ми впечатление неговата подчертана любезност, в която очевидно имаше желание да скрие себе си, и тъжният, далечен поглед, който се плъзгаше по събеседника му, почти без никакъв интерес. Аз бях онемял от страхопочитание. Той не ми каза нищо и само на излизане нагна и ми подари наскоро издатата трагедия „В полите на Витоша“. Втори път се видях с него няколко месеца преди самоубийството на Лора. Те бяха двамата, срещнахме се по „Раковски“ до ъгъла на „Гурко“ и след като отминаха, той се вър-

на и ме повика. Аз побързах към него. Две-три крачки по-далеч Лора се бе полуизвърнала към нас, докато ние говорехме. Аз я знаех и по-рано и винаги се бях възхищавал от тая странна красота, в която всичко противоречеше на обикновеното понятие за красота: и във физиономия, и във фигура, и във вървеж тя нямаше нищо правилно, уравновесено, отмерено. Но сякаш тъкмо това лице, малко несиметрично, с моя поглед под широката шапка, замъглен от мека мъга, тая висока, леко наклонена напред и встрани снага, винаги облечена в широка и дълга греха, която се спускаше с гънки като античните хитони, тая мъжка походка, с големи крачки – всичко това действаше с някакво непобедимо очарование. Така остана тя в паметта ми от оная последна среща. Яворов ме покани за сътрудник в списанието, което наскоро щеше да започне да излиза под негово ръководство. Списанието, разбира се, не излезе: катастрофата разруши всички планове и предвиждания. Това са единствените думи, които съм разменил с моя любим поет на нашата младост, след когото дълго бях ходил из улиците на София, за да се радвам отдалеч на неговата винаги самотна фигура, която се движеше все край стените, като че той се боеше да не се смеси с множеството. По-късно, след ослепяването му, често го срещях вогден под ръка от други, без да смея да го доближа: то беше нещо безпределно тъжно и за това ще кажа две думи по-нататък. С Кирил Христов се познавах слабо, макар че той ми беше казвал много хубави думи. Поблизък бях, както отбелязах, с Антон Страшимиров, но с него човек изобщо не можеше да бъде сигурен, че се е сблизил. По-късно бях удостоен с приятелството на Т. Г. Влайков, което продължи повече от четвърт век, чак до смъртта му. А вече към 1920 година измежду именитите литератори имах по-близки

отношения с Владимир Василев и Боян Пенев, които скоро се прекъснаха – с първия поради остра литературна разпра, с втория – от смъртта му.

Изобщо, както става винаги, най-близките отношения бяха между връстниците и между хората от нашето и следващото поколение. Всъщност тук именно бяха приятелствата, общата работа, общите инициативи и проблеми, които определяха съдбата ни, макар пътят на всекиго да беше отделен. Тук са всички, за които вече споменах, за които съм писал другаде, всички отминали преди време, от които днес сме останали само двама-трима. Другите, помладите, с които се опознавахме година след година и които дадоха и дават нова окраска на българския живот и литература, те са живи и за тях не мога да пиша споменуи¹.

През лятото интелектуалният живот замираще за два-три месеца. Ваканция за учебните заведе-ния, за театъра, за списанията, за издаване на книги – тия месеци бяха временно спиране на ускорения темп в културния живот и подготовка за есенния сезон, когато обикновено излизаха новите книги, правеха се изложби и почваше театърът. През лятото София навличаше своята изтъркана, безцветна и прашина роба и заприличваше на отегчителна и зане-

¹ Всички събития от политически, обществен и литературен характер се излагат тук (със съвсем редки изключения) хронологично. Същото е и със спомените за приятели, познати, изобщо – за лица. Във втората част на книгата ще гоїде ред на много още факти и личности, които се отнасят във времето след 1920 година. Тук ще бъдат бележките ми за Асен Златаров, Иван Милев, Сирак Скитник, Рачо Стоянов, Григор Василев, Йордан Йовков, Мария Димова и Асен Разцветников.

марила себе си жена. Въздухът имаше вкус на пясъка, който скърцаше между зъбите. Жегата не се чувстваше само в сегашния Парк на свободата, но тая градина беше твърде далеч и още неуредена за удобни почивки. Оставаше единствено Княжево, а вътре в града – мършавата сянка по напълнените тротоари пред някоя сладкарница, дето семейни компании се разхлаждаха вечер със сладолед и сироп. Моите усойни сливенски боази, с пенливи водопади, с бухналите върхове, дето до някой сух гънер сред буковата гора ври като котел дълбок вир с легена вода, малките бентове по Тунджа под пъстра върбова сянка или корите около водениците, дето винаги биваше хладно от водния прах на колелата – припомнянето на всичко това ставаше сега истинска мъка и правеше носталгията още по-остра, особено през първите години. Баща ми, добър турист за онова време, ми беше вдъхнал обич към природата и към пешеходството: бях пътувал като дете с него пеши от Сливен до Търново през Балкана. Но туризмът беше още в зачатъчно състояние – по планините нямаше нито сигурни пътища, нито хижи, нито пък имахме възможност за необходимата екипировка. Въпреки това един ден тръгнахме с него от София за Рилския манастир, дето нито той, нито аз бяхме ходили. В ония времена посещението на Рилския манастир се смяташе едва ли не за половин хаджилък. От София до манастира се пътуваше на два етапа: до Дупница (Станке Димитров), дето се пренощуваше, и на другия ден рано с файтон – до манастира, дето се стигаше вечерта. Планината беше дива, внушителна и неизказано хубава. Още с пристигането ни в манастира, посрещна ни ключарят, заведе ни в неголяма одая с миндерлъци и черги за забиване, донесе ни самун хляб, голям сахан с варен фасул и един турски ибрик, пълен с вино.

За три дни манастирът даваше безплатна квартира и храна на всички поклонници, които, ако искаха, се отплащаха с някоя дребна сума. Манастирът ни смая със своята грандиозност, архитектура и богатство. Тая изумителна постройка посред суровата и в същото време нежна планина – всичко това беше необикновено и съвсем откъснато от света, из който идехме ние. На четвъртия ден рано сутринта поехме пак двамата по един съвсем непознат път, който водеше направо през планината за Самоков. То беше също тъй чудесно пътешествие, с една страховотна буря – мълнии, трясъци, пороен дъжд, под вековните борове, с ношуване в едно сиромашко село, името на което не помня – и след два дни, през Самоков, Долна баня и Костенец се прибрахме в София.

Следната година аз ходих вече сам в организирани излети на Софийското туристическо дружество до Мургаш и Черни връх. Интересни пътешествия бяха тия излети. Със съобщения в хрониката на вестниците се канеха желаещите да се намерят на определено място в определения час, като си вземат храна и грехи. На определеното място и в определения час се събираха наистина доста туристи, но какво любопитно зрелище биваха те: някакво групаво сборище – всеки облякъл стари грехи, стари обуца, мъжете с дълги панталони, жените с дълги рокли, никой с раница, всички помъкнали чанти, малки куфарчета, торбички или вързопчета, бастуни, а някои с чадъри. Единствен водачът, стар турист, биваше обикновено в ловджийски костюм, с тиролска шапка и геза за алпинизъм и с препасан рог през рамо! За излета до Черни връх, който бе традиционно поклонничество в чест на Алеко, имаше и факли „тръгваше се вечер“, но те не можеха да светят и до Драгалевци. За Мургаш минахме през Буховския ма-

настир, край който нощувахме на открито, а на сутринта разгледахме стаичката – една дупка в земята, – дето е стоял арестуван няколко часа веднага след детронирането му от съзаклятниците офицери в 1886 година първият български княз Александър Батенберг. Не зная дали тая стаичка – интересен паметник от новата българска история – е запазена.

Лятото пръскаше за месец-два нашата приятелска група. Г. Райчев си отиваше на село, Г. Машев заминаваше да лекува в Родопите към Пещера началото на туберкулоза, Стойчеви и Ясенов се връщаха в родните си места, Димчо и Гьончо Белев тръгваха за Ихтиман или за Самоков, или пък за Беглика. Оставахме тук само Подвързачов, който трябваше да мисли за семейството си, и аз, който нямаше де да отида. Наистина това неволно усамотяване беше полезно – през това време можеше спокойно и хубаво да се работи, но копнежът за зеленина и въздух се изостряше неумоверно.

Софиянци изобщо смятаха летуването като привилегия на аристократите. Дори ония, които имаха средства, нямаха навика да ходят на курорт. Отиваха по бани и които имаха, и които нямаха нужда. Заминаваха да гостуват на роднини в провинцията обикновено по гроздобер и истинското летуване бе само за един твърде ограничен кръг хора, които имаха вили на първо място в Чамкория и на второ – в Костенец баня.

Ожагнели за планина, за пътешествие в нови места, в един горещ ден, към средата на лятото през 1910 година, ние с Бедния Хайнрих тръгнахме за Чамкория (сега Боровец). Чамкория беше запазено място на двореца „който имаше там няколко малки вили“ и домашният курорт на българския хайлайф. Българският хайлайф? Това беше едно недоразумение – сме-

сица от стари чорбаджийски родове с дворцови хора и генерали, 20–30 богати парвенюта, бивши и бъдещи министри и неколцина дипломати. Тия именно хора, когато не отиваха в Монтрьо или Люцерн, във Виши или Карлсбад „тия места и днес са по-малко курорти за лекуване, отколкото за забавление“, летуваха в Чамкория в собствените си вили, за да бъдат близо до царските дворци. Между тия хора, които разговаряха само на чужди езици, разхождаха се с нашарени бастуни и без шапки по алеите на летовището, които играеха бридж по верандите и идеха тук с готвачките, губернаторките и оргинарците, няколко скромни професори от университета, на първо място проф. Балан, който кръсти още тогава селището „Боровец“, си бяха сградили малки вилчички и също летуваха там. Самоковският общински съвет, дори и комуната на Борис х. Сотиров, за да засели Чамкория и да открие нови приходи и за общината, и за гражданите, отстъпваше по онова време безплатни места за строеж в Чамкория заедно с дървен материал, който се намираще на самото място. Тъй че нашите професори, които получаваха сравнително добри заплати, можеха лесно да си построят малки летни къщички и по-късно постепенно да ги разширяват. Това беше коренното население на курорта. Други хора мъчно се решаваха да отидат – беше им стеснително, а липсваха и удобства: имаше само една стара сграда хотел, един ресторан и тъй нареченото горско училище, което служеше през лятото за туристическа хижа, но в което мъчно можеше да се намери легло за пренощуване. Съобщенията бяха самоковските файтони със звънци и пътят се вземаше за цял ден. Едва няколко години по-късно се уреди автомобилно съобщение до Самоков, по веднъж на ден в двете посоки.

Ала нашият маршрут беше груг: през Костенец – Долна баня – Рагуил – Чамкория. С по двайсе-тина лева в джоба ние не можехме да разчитаме на други превозни средства освен на нозете си. И затова, щом слязохме на гара Костенец, метнахме на рамо горните си грешки, поехме в ръка пътничките чанти и закрачихме по прашното шосе към Рагуил, тананикайки си:

*Мой костер в тумане светит
Искри гаснут на лету...*

Когато се връщам сега назад в мисълта си, всичко, и най-нищожните, и дори досадните тогава неща ми изглеждат хубави: и тежкият зной над полето, и жетварчетата, които църкаха отчаяно по дървесата, и киселите крайпътни сливи, и долнобанската гостилничка под една асма, дето излядохме по половин порция кюфтета, които струваха петнайсет стотинки всяка... И си спомням патетичното възклицание на Гогол в „Мъртви души“: „О, моя младост! О, моя свежест!“

От Рагуил нагоре мирисът на прах от шосето бе развян от гъха на чамова смола; стана по-сенчес-то и стръмно и боровата гора постепенно почна да ни обгражда като многобройна войска, изправена по височините. Когато най-сетне стигнахме, бяхме изненадани и възхитени от всичко, което се открива-ше за пръв път пред очите ни. То не беше, разбира се, пътуването на Алиса в страната на чудесата, но за нашите наивни, още неизкушени очи, всичко тук беше предмет на възхищение: и шеметно високите, прави като мачти борове, и дълбоката тишина на гората, дето само кълвачи потракваха по стволото-вете, и гиздавите къщи в разчистени полянки, и ка-

теричките, които подскачаха по клоните, без да се страхуват от хората, и стубелите с изобилна леде-на вода, и хубавите, срещани из алеите момиченца, които, тъкмо защото не поглеждаха нашите смач-кани фигури, ни се струваха още по-хубави.

Настанихме се в една палатка, безстопанстве-на, както ни казаха, дето спяха безплатно неколци-на туристи като нас в двора на горското училище и която всички наричаха кой знае защо: „Олеле, мале!“ В ресторана намерихме познати – Цанко Бакалов-Церковски, Илия Янулов, един самоковски приятел на Димчо и гр. Тук бяха още А. Протич и един художник със семейството си, които квартируваха в хотела. Ние изкарахме три дни, през които брахме ягоди, бо-ровинки и малини, гледахме отдалеч постройките на „Царска Бистрица“ и на „Ротата“, и в една росна су-трин с лека мъга в сърцата се спуснахме по позна-тия вече път към Рагуил, довършвайки сега строфа-та на песничката, с която бяхме почнали това пъ-тешествие:

*Ночью нас никто не встретит –
Мы простимся у мосту.*

Това пътешествие ме съблазни за един фейле-тон, който се печата след няколко дни в два-три броя на „Камбана“ и има неочаквано ефект на камъ-че, хвърлено в замрялото чамкорийско блатце.

През 1911 година политическият курс в страна-та отново се промени. Демократическото правител-ство си подаде оставката и на власт бяха повика-ни народняците. В областта на културата едно от първите отражения на тая промяна бе уволняване-то на Пенчо Славейков като директор на Народната

библиотека. С. С. Бобчев си отмъщаваше за събранието против Славянския събор и за дръзките нападки, писмени и устни, на П. Славейков лично срещу него. Това беше последната, фаталната среща на Пенчо Славейков с българската действителност от онова време: сега вече той бе принуден – за да може да живее спокойно и да довърши жизненото си дело – да бяга от отечеството си и да умре далеч от него.

*Да се заскитам пак в чужбина и в оскуди,
от моя роден край разбойник ме прокуди
на друг разбойник стар с подписаний указ.*

Цялото просветено българско общество бе изненадано и отвратено особено като стана известно, че на мястото на Славейков министърът на просвещението бе назначил в Народната библиотека брат си г-р Н. Бобчев. Но това възмущение не промени, разбира се, нещата.

От 1910 година до есента на 1911 нашето семейство наемаше долния етаж от къщата на бул. „Патр. Евтимий“ № 1, т.е. ъгъла на бул. „Патриарх Евтимий“ и бул. „Фердинанд“ сега „Маршал Толбухин“. По-късно жилището бе превърнато в кръчма, а сега е някакво учреждение. В крайната стая, която гледаше към бул. „Фердинанд“, живя известно време при нас Д. Ив. Полянов, до неговата стая бе моята, а във вътрешната, към градината на двора, живееше Димчо Дебелянов. При него често дохождаше да нощува Людмил Стоянов, който не винаги имаше квартира. Кварталът беше просторен, тих, не съвсем застроен и къщата приличаше на лятно жилище в околностите на града. Тук почти всеки ден дохождаха нашите общи приятели – Машев, Райчев, Букове-

щалиев, Левенсон, често се отбиваше Петър Райчев, който живееше няколко крачки по-надолу и ни пееше. Всеки ден край прозорците ни минаваха съседите А. Страшимиров, Хр. Ганчев и Агриана Будевска, досъщ като хора от една махала в провинциален град, а нощем старите тополи по булеварда шумяха замислено. Къщата бе собственост на полковник Петрунов, командир на 6-и софийски пехотен полк, вдовец, който имаше няколко малки гъщери, най-голямата от които, Елена, бе свършила гимназия миналата година и сега студентстваше. Това бе момичето от трагичната, сантиментална история на Д. Дебелянов. Димчо пребеждаше тогава „Афродита“ от Пиер Луис, работеше усилено, пушеше непрекъснато, целият напрегнат и обзет от работата си, и когато дохождаха приятели, често ни четеше по някоя и друга страница или рецитираше френски и руски стихове. Той не бе човек на интимни излияния за сърдечните си възмущения (или поне с мене бе сдържан и стеснителен в това отношение) и ние разговаряхме най-често за литература, наша и чужда. Той знаеше много, имаше вече сигурен вкус, невероятен за един 22–23-годишен младеж, беше пълен с намерения, планове и инициативи, външно весел, приказлив и остроумен, верен и безукорно честен другар. Той беше ходил в Атина с екскурзията на студентите и донесе оттам неизчерпаеми – истински или измислени – истории, които разказваше чудесно със своя образен език и сочен хумор. Аз погозирах неговото силно увлечение в пламенното чернооко момиче от горния етаж, което също не можеше да крие чувствата си, но никога не разменихме и дума за това. За съжаление трябваше най-неочаквано да бъда свидетел при потресния край на тая голяма и чиста любов.

Една вечер в началото на юни (трябва да е било

9 или 10 юни) аз се връщах към полунощ вкъщи. През тия дни бях сам, домашните ми бяха в Панчарево. По „Граф Игнатиев“ се настигнахме с Димчо, който също се прибираше. Беше хубава, почти пролетна нощ, с мирис на зеленина и закъснели славеи, които се чуваха в галечината откъм градината. Когато стигнахме до ъгъла, дето сега е паметникът на Патриарх Евтимий, изведнъж нещо необичайно се хвърли в очите ни: сред тъмното малко площадче пред жилището целият горен етаж блестеше осветлен като за някакъв празник, пътната врата бе разтворена и отвътре се чуваше неясна глъчка и шум. Ние се учудихме, но продължихме без никаква тревога, мислейки, че хазияте горе имат гости. Но когато влязохме, видяхме по стъпалата за горния етаж просната по очи някаква фигура на жена, която ридаше. Познахме балдъзата на полковника, хубавата съпруга на бившия министър Кръстев, от коридора из стаите на етаж се чуваха писъци и тропот. Разбрахме, че нещо лошо се е случило, и бързо изтичахме горе. Вратата на една от стаите беше разтворена и пред нея стоеше стражар. Без да разбираме още какво е станало, влязохме в стаята. То беше спалня, със спуснати транспаранти и един лек, остър мирис се носеше из въздуха. На едно легло, покрита със завивката си, лежеше Елена Петрунова със затворени очи и спокойно лице, госящ като заспала, а на белия чаршаф от завивката, тъкмо над гърдите ѝ, имаше мътночервено разлято петно. На една кушетка до другата стена, седнал напреко и опрян с гръб до стената, но полуизвит надолу, хъркаше, грусайки се цял, също със затворени очи, полковникът, стегнат в униформа, но без ботуши. Един голям револвер лежеше на земята. Гъста, злобеща тишина напрягаше малката прикътана стая, дето се чуваше само силното и пресечено

хъркане, а от коридора идеше плачът на по-малките сестричета. Какво се бе случило тук, в тая моминска спалня? Каква страшна грама изпълваше с ужаса си малката стаичка, дето някаква огромна злочестина бе накарала един баща да пресече живота на детето си и след това да вдигне ръка срещу себе си? Защото, очевидно бе (а и стражарят ни обясни), че полковникът застрелял дъщеря си и после – себе си. Ние стояхме като треснати, лишени от способността да мислим, да съобразяваме, да действаме или да разбираме: това наистина по никакъв начин не можеше да се разбере. Така си остана и докрай – неразбираемо.

От тая страшна нощ не помня никакви други подробности. Не помня колко време стояхме там, до мъртвата девойка, по-хубава от всякога, и до агонизиращия баща. Не помня Димчо каза ли тогава нещо и какво. Помня само, че когато дойдоха властите, слязохме долу, но не си отидохме вкъщи, а тръгнахме нанякъде. Вървяхме дълго: вървяхме по потъналия в мрак бул. „Цар Освободител“, запътени към градината, а Димчо непрекъснато повтаряше, като изумял, с някакъв чужд, угаснал глас, вдигайки ръце към главата си: „Брей!... Какво стана!... Брей!... Какво стана!...“ Помня още, че после вървяхме по Цариградското шосе, без да мислим къде и за какво отиваме, че на едно място се отбихме встрани, в някаква нива, дето Димчо се тръшна на земята, все така повтаряйки: „Брей!... Какво стана!...“ Той не заплака, не каза друго нещо, не изохка, не запуши. Той седеше като побъркан и само повтаряше тия две думи като беззвучно стенание: „Какво стана!“ Не знам колко сме седели така, спомням си, че откъм градината все тъй се обаждаха славеите, в тъмнината по шосето заскърцаха коли, натоварени с дъски от Самоков. После изведнъж небето посивя. Съмваше. В казармите

изсвири утринна тръба. Ние станяхме да си вървим и сега отново нищо не мога да си спомня: всичко потъва в някаква гъста, кошмарна мъгла.

Няколко месеца по-късно в чужбина, когато през декември получих броя на „Смях“, в който бе напечатано стихотворението „Последна скръб“, и прочетох:

*Ти смътно се мяркаш
из моята памет
кат бродница сънна
в бездънна гора.
Аз спомням очите
и тръпно ме мамят
в мъглите вечерни
две черни пера. –*

бях уверен, че това беше помен за оная без време прекършена любов, помен за малкото момиче с черните като гарванови пера коси, което бе видяло от живота само неговия ужас.¹

Така се редуваха дните, понякога еднообразни, друг път съвсем противоположни един на друг, с неравен, произволен ритъм, дните на оная младост, която се носеше устремно през „пълна с бури тишина“ (Д. Дебелянов).

Месец и няколко дни след нещастията на бул. „Патриарх Евтимий“ № 1 друга зловеща новина пропъзля из града: Димитър Бояджиев се бе застрелял. И макар че „всяка скръб идва много рано“, ние като че

¹ Димчо трябва да е бил страшно потресен от това нещастие, защото през зимата (когато живеехме вече в друга квартира – на ул. „Венелин“, нервите му са били така разстроени, че нощем връзвал единия си крак за крака на кревата, за да не би в съня си да се хвърли през прозореца.

не бяхме изненадани: четири-пет месеца преди самоубийството си, той бе напечатал вече „Спогабеният вик“. Помня, че когато книжката на „Съвременно мисъл“, дето бяха печатани тия стихове, излезе, Ал. Паскалев, издателят на списанието, ми го посочи със загрижено, дори малко разтревожено лице. Беше съвсем ясно какво казваха тия горестни редове:

*И кога пристигне
в моя час уречен
гнявната разплата –
кой ръка ще дигне
близък и сърдечен
да ми спре ръката?*

Изпратихме го в тихата лятна привечер, когато слънцето позлатяваше кръстовете и фенерите на гробищата. Без церемонии, без речи. Минаха години, едно, две десетилетия, и неговите петнадесетина поеми бяха известни само на съвсем малък кръг хора, които го обичаха като поет, без дори да познават човека. И ето сега пред очите ни чудото на човешкото слово, на което времето придава по-силен блясък вместо да го замъгли. Днес, почти половин век от смъртта му – от смъртта на един от най-одарените български поети – с неговите стихове се радват и тъжат десетки хиляди млади хора у нас. Това наистина е възмездието, триумфът на живота над смъртта... Но тия негови тридесет и една година, които са носили цял свят в себе си, неповторим и останал непознат завинаги, тия тридесет и една години кой ще ни ги върне?... Кой ще ни върне и неразцъфналите съществування на Димчо Дебелянов, на Пею Яворов, на Пенчо Slaveйков? В тоя начален период от Освобождението до края на Първата световна война, само в няколко години, четворица от

най-големите ни поети паднаха поразени от съдбата, която е една и съща за всички: бруталното лице на действителността. Мартирологът продължи с нова поредица: Смирненски, Ясенов, Гео Милев, Никола Вапцаров и отгелно – Ракитин. Сякаш същият този живот, който ги ражда, изяжда сам като митологическото чудовище своите най-ценни деца.

В историята на всяка нация има, разбира се, случаи на загинали преди или в разцвета си огарени личности. Но това, което се хвърля в очи у нас, то е, че тук те изобилстват в страшна несъразмерност в сравнение с големите страни. Средната пределна възраст на българския интелектуалец е много по-ниска от средната възраст на интелектуалците в чуждите културни страни. А и понятието за старост у нас е съвсем друго, с много по-стеснени граници, отколкото другаде. Когато човек направи малка, бърза справка за жизнения предел на почти всички наши писатели, все едно загинали естествено или от насилие, остава поразен. Христо Ботев загина на 28 години; „патриархът“ на българската литература Иван Вазов (когото наричаха „дядо“ още от четиридесетата му година) умря на 71 година; Захари Стоянов – на 38 години; Стоян Михайловски – на 71; К. Величков – на 52; Антон Страшимиров – на 65; Пенчо Славейков – на 47; г-р К. Кръстев – на 53; П. К. Яворов – на 37; Петко Тодоров – на 36; Йордан Йовков – на 57; Д. Подвързачов – на 56; Н. Ракитин – на 49; Д. Дебелянов – на 28; Гео Милев – на 30; Хр. Ясенов – на 36; Хр. Смирненски – на 25; Н. Вапцаров – на 34. Като че поникнали в гревната българска земя, те умираха от излишък на жизненост, както цветя в пренаторена почва прегарят от сила, преди да са разцъфтели напълно.

В една мъглива привечер през първите дни на ноември 1911 година аз се изправих пред гишето в юго-западния ъгъл на Софийската гара, дето се продаваха билети за чужбина, купих си един билет София – Париж (който струваше шейсет и девет лева) и се качих в третокласния вагон на конвенционала.

Това беше груг изключителен ген в моя живот и той също така се е отпечата с всичките си подробности: и прихлупеният перон на гарата, и тъпната изпращачи на перона, и двете куберози на петлицата ми, които пръскаха до края на пътуването своя сладникаво болезнен мирис.

През лятото бях свършил Юридическия факултет на университета, оставаше ми само гържавен изпит и след него – на двадесет и една годишна възраст – ме чакаше отговорната и не лека професия на съдия или адвокат. Това предивременно заробване от живота не учудваше тогава никого, то беше естествено: ние трябваше вече сами да изкарваме хляба си. От груга страна, и епохата със своя темп стимулираше нашия ускорен растеж и от юношество ние веднага скачахме в зрялата възраст, лишени забави от безгрижна и свободна младост. Двадесет и пет годишните младежи трябваше да придобиват съзнанието на солидни мъже, обвързани с всичките условности на социалните задължения и на морала,

а нашите бащи, едва минали четиридесет години, се смятаха за свършени, стари хора.

Чувствайки несправедливостта на моя рег, и аз, и родителите ми решихме – преди започването на новия, не особено радостен живот – да видя, макар за малко, далечния и голям чужд свят, за който бях само слушал, чел и мечтал.

Баща ми направи заем от хиляда лева срещу полица (с почтената лихва около 12%) от една частна банка (още виждам учуденото лице на шишкавия запасен полковник, собственик на тая „Витошка банка“ до „Панах“, който ме изгледа от глава до пети – аз бях поръчител на баща си), вуйчо ми помогна с други хиляда и петстотин лева и с това сметнах, че съм осигурил пътуването, максите в Сорбоната и пребиването си във френската столица за няколко месеца. По онова време с една сума от 180–200 лева месечно там можеше да се кара съвсем скромно студентски живот. Но извън поменатите средства разчитах и на друг малък доход. Седмица преди заминаването си бях уговорил с редактора на „Демократически преглед“, дето сътрудничех редовно, да пращам всеки месец от Париж по една дописка за списанието, срещу което Т. Г. Влайков се ангажираше да ми плаща по четиридесет лева. По-късно узнах, че Влайков уговорил същото и със Сирак Скитник, който беше тогава в Петербург. И действително, аз напечатах през 1912 година в „Демократически преглед“ четири „Писма от Париж“, а Сирак Скитник – една статия – „Художествени изложби в Петербург“. Така ние бяхме първите кореспонденти в чужбина на българско списание, с уговорен хонорар, който получавахме напълно и винаги на определеното време. От в. „Камбана“, дето също сътрудничех, Кръстьо Станчев ми даде карта на кореспондент в чужбина, с която често ходех без-

платно в някои парижки театри и изложби. Екипиран по тоя начин, на 9 ноември в пет часа и четиридесет минути аз поех пътя към Запад.

Едва когато влакът затрополя по железния мост над Сава, между Белград и Земун, и след две-три минути спряхме пред първата австрийска митница, аз се почувствах наистина в чужбина. Дотук всичко беше познато, изчерпано, неинтересно; сега почваше новото, към което се бях запътил. И от тоя миг нататък потънах – за цели седмици – в едно състояние на непрекъснати изненади и възторзи по най-нищожни поводи, което по-късно ми изглеждаше детинско и смешно. Толкова страстен е бил наистина копнежът за тоя голям непознат свят, че сега всичко ме караше да се прехласвам: и кокетните железопътни станции по линията (двойна навсякъде), дето поднасяха до вагоните минерална вода и бира; и вътрешните мелници, размахали бавно криле в унгарската равнина, и едноконното файтонче-грожки, което ме закара посред нощ от гарата на Будапеща до хотела; и първият асансьор, който ме пое и отнесе до третия етаж на тоя хотел; и след едно денонощие – автоматичният ресторан в Мюнхен, пред витрините на който зяпах изумен... Валеше едър, бърз сняг и веднага се топеше по асфалта на баварската столица, вечерните улици бяха светнали празнично от заведенията и прозорците на къщите (наближаваше Никулден, денят на детските играчки, и Коледа) и над целия град се пръскаше мелодичният звън на катедралата, който падаше сякаш заедно с парцалите сняг и със светлините на високите лампи. Всичко приличаше на гигантска илюстрация към някоя от ония немски приказки, които бяха представени във витрините...

Тоя първи досег с чуждия живот остана в паметта ми като видение. На другата заран бях вече във френска земя. Днес, в епохата на атома, на реактивните самолети и спътниците, това пътуване, за което тогава бяха необходими три-четири дни и нощи, изглежда доста примитивно. Сега са достатъчни само четири-пет часа летене. Но от това за бедния човешки ум загадката на времето и пространството съвсем не се решава – напротив – става още по-непостижима.

Животът на всички големи страни и на техните столици винаги е изпълнен от събития и личности със значителност, която надхвърля териториалните им граници. Политическият облик на Франция от онова време се очертаваше от фигурите на Клемансо, Поанкаре, Жорес, Милеран, младия Бриан, Жюл Гед, в стълкновенията и борбите на които имаше достатъчно граматизъм, наистина не винаги достоен за опоемизиране. Ние знаехме тия имена, но те ни интересуваха много по-малко, отколкото оня раздвижен и напрегнат културен живот на френската столица, който ѝ създаваше реномето на „града-светлина“. В литературата беше епохата на късните символисти и едновременно на консервативния академизъм, на меланхоличната екзотика, на ироничния скептицизъм и на един стегнат и експресивен реализъм. В живописа – триумфалното шествие на импресионистите и на техните гениални продължители, на новите школи – кубисти, фовисти, примитивисти, както и на първите пристъпи на абстрактната живопис; всички с естествената гързост на младостта. Театърът – то беше друг очарован свят, дето царуваха хора, които са вече в историята. В пролетните сезони, сезоните на гос-

тувания, публиката лудееше по руския балет, който Дягилев ѝ откриваше с Нижински и Карсавина, с декори от Бакст и музика от Стравински. А в същото време из улиците и булевардите се носеше неуловимият „фантом на сивия автомобил“ с Боно и Гарние, прототипове на американските гангстери (те искаха да минат тук за анархисти), и сееше ужас сред мирните буржоа в града и околностите...

Тоя именно Париж, с цялата си сложност и контрасти (които щях да проумея много по-късно), приближаваше още невидим през оная ноемврийска сутрин с всеки нов писък на влака, който фучеше през малки гары, без да спира, край стени, на които пишеше Paris – 5 km, после Paris – 3 km, после Paris – 2 km и най-после изведнъж изпълни целия хоризонт: стари, тежки, опушени здания, ръждясали ламаринени покриви с безброй комини, високи калкани, нашарени с огромни реклами, целия замайващ хаос от посивял камък, убити багри и тъмнещи улици, пред които човек се усещаше смутен и съвсем нищожен.

– M-r Mikhailoff, s'il vous plait – аз стоях пред портiera на дом № 10, улица „Бару“, мъчейки се да говоря колкото може по-правилно и по-самоуверено. Това ставаше два-три часа, след като бях пристигнал и се бях настанил в една тъмна хотелска стаичка на улица „Расин“, току до театър „Огеон“. Един фуакър¹ за около час ме бе прекарал из сърцето на града – кейовете на Сена, Конкорд, Тюйлери, Елисейските полета – и ме стовари, съвсем изумен от това, което бях видял, на адреса, познат още от София.

¹ Егноконно куне – такси.

Възрастната жена ме изгледа преценяващо от глава до пети (аз носех широка черна шапка, дълга коса и хвърчаща връзка), отговори: . . .

— Tout de suite, monsieur — и тръгна нагоре по стъпалата.

Не бяха минали три-четири минути и същите стъпала затрополяха, заскърцаха силно, един едър млад мъж, с широко лице, голямо чело и плах, като че виновен поглед изтича, сякаш се бе търкулил отгоре, здрависа се — „добре дошъл бе, Константине“ — с нежен, топъл глас и ние се погледнахме.

Това беше първата ни среща с Николай Лилиев, който тук се именуваше още Николай Михайлов. Месец-два преди да тръгна, ние бяхме разменили по едно-две писма, аз му бях съобщил вероятната дата на пристигането си и идех тук със сигурността, че в тоя огромен чужд град ще имам поне един по-близък човек. Точно така и стана.

През първите дни Лилиев ми беше неуморният и винаги безкрайно внимателен чичероне — за всичко. Той ми помагаше в най-важните от практически характер неща: формалностите в префектурата и по настаняването в университета, дето се бях записал за два семестъра, в манипулирането с трамваи, метро, пневматичните писма, до дреболиите, като например неумолимия закон за пурбоара (бакишиша) или церемонията при влизането в някое заведение, дето бездруго трябва да поздравяш, като побутнеш шапката си и да кажеш сакраменталното мессие — гам („господа и госпожи“), на което собственикът или касиерката отговарят като ехо „мосьо-о“ и как на излизане всичко това ще се повтори... И много още мънички, смешни, но необходими неща от тоя съвсем непознат за мене парижки бит, с който той отдавна бе свикнал.

След десетина дни аз вече нямах нужда от водач, а и Лилиев бе премного зает, за да се занимава с мене. Той учеше усилено в един висш институт за търговия и търговски консули. Ала през свободното му от занятие време и особено нощем ние почти винаги бивахме заедно. Така моите спомени от това първо пребиваване в Париж са свързани неотделимо с Лилиев.

За нас, които идехме от миниатюрната столица или от провинцията на нашето балканско отечество, тоя град беше цяла вселена. И не е необходимо, струва ми се, да се доказва огромното влияние, което можеше да упражни пребиваването ни в него върху нашето духовно развитие.

В България опознаването ни с живота на чуждите страни беше твърде ограничено. С изключение на Русия. Защото освен политическите събития, които ставаха там и на които се отделяше голямо внимание в нашия печат, освен книгите, с които бяхме запазени от детинство, освен театъра, с предимно руски пиеси, ние имахме още и живите руси. През последните години в София се бе събрала доста голяма емигрантска група от руси, повечето интелектуалци, които носеха със себе си „климата“ на родната си страна. Аз имах приятели между тях, особено едно младо семейство социалреволюционери, осъдени и двамата на смърт от военните съдилища на Николай II. Така че чрез вестници, книги и хората ние знаехме почти толкова добре, колкото и героите на нашето Възраждане, фигурите на руските „будители“ — народоволците и революционерите — Херцен, Чернишевски, Добролюбов, Некрасов, Кропоткин, Вера Фигнер, Вера Засулич, Нина Перовска, Григори Гершуни, Владимир Бурцев, Борис Савинков. Знаехме го-

ри и злобещата слава на поп Гапон, а по-късно и на Азев – тоя единствен в човешката история агент-провокактор.

Не беше тъй със западния свят. Затуй още от първия досег с него всеки миг ни разтваряше по една непозната, изумителна страна. Тук всичко беше комплицирано, не твърде разбираемо за нас, изпълнено с древност, величие и красота, както и с най-новите чудеса на човешкия гений, и в същото време с дълбока нищета, като че тия неща трябваше бездруго да бъдат неразделни. Ние не можехме да влезем в тоя свят и оставахме само зрители. Вековният град живееше своя многообразен живот, без да ни обръща каквото и да е внимание. Ала той винаги е имал някакво признаване от всички очарование и топлота за чужденеца, който се чувства тук във второ отечество, тъй че тия сиви каменни грамади, това непрекъснато, като че подземно бучене на човешки тълпи, тоя мирис на асфалт, бензин и горещо кафе, тоя зеленикав, мъртвешки блясък на тогавашните фенери със светилен газ, всичко това, което в първите седмици потиска чувствата, става по-късно в спомена избор на остър копнеж за през целия ти живот. Защото тоя град е като гениална книга, която при всяко ново четене открива все по-нов и по-дълбок смисъл и подчинява съзнанието ти без никаква воля за съпротива.

Но погледнат с днешни очи, колко идилично-смешничък ни се струва тогавашният Париж! Париж на la belle еpoque – „прекрасната епоха“, както казват сегашните французи, може би с малко ирония, а може би и с госта тъга за онова време. La belle еpoque – епохата на Третата република, на бомбата и гарсонетите, на острите брадички и мустаците, на корсетите и дългите рокли с волани, на

шапките със страусови пера, на безкрайните редици фиакри, почти нереални през ситния гъждовен прах с лакираните цилиндри на техните кочиаш; „прекрасната епоха“ на „Мулен Руж“, на „Сирано“ и „Шантеклер“, на Блерио, който пролетя Ламанш, на първите „апашки“ кафенета, приготвени за чуждите туристи, на премаляващия от сладостна меланхолия валс *Songe d'automne*, хлупан от ламерните на кварталните панаури...

Колко пъти сме вземали при „Одеон“ омнибуса „Пантеон – Курсел“, който минаваше през самия център на града, за да отиде на другия му край! Качвахме се на империяла¹ и за повече от час се откъсвахме дори от собствените си съществувания, понесени само срещу няколко сантима в едно пътешествие, което наистина биваше чудесно. През леката мъглица на слънчевите зимни утрини пред очите ни се редяха тесните живописни улички по левия бряг около Бурбонския дворец, прекрасните, един след друг мостове над Сена, Конкорд и Елисейските полета с неспирния двоен поток от каляски и автомобили, който свързваше с движеща се верига Арката с Карусел, и най-сетне малкият парк „Монсо“, потънал в тишина със своите поетични паметници на Гуно, Шопен и Мопасан... Последният омнибус – конски трамвай на Париж с високата капра на кочиаша, с неговия сигнален рог, с четирите егри коня, които тропаха отмерено и спокойно по гървения паваж – той беше някакво закъсняло носталгично ехо, което призовава днес във въображението ни Moulin de la Galette на Реноар и героите на Куртелин.

Несъмнено истинският лик на страната, как-

¹ Вторият етаж на колата (върху покрива), дето имаше скамейки и се пътуваше на открито.

то и на града, ни избягваше: ние виждахме само външния образ, а смятахме, че сме проникнали до същината. Необходимо беше доста време, необходими бяха многократни пребивавания, кога по-дълги, кога по-краткотрайни, в тоя град и в страната, за да установим техните неоспорими, макар и не напълно проумявани стойности. В онова време всичките контрасти в социално отношение или в духовната област предизвикваха у нас, както става обикновено, бързи, опростени и категорични утвърждения, за които днес си спомням с усмивка. Едва по-късно щяхме да разберем, че тия противоречия в политическия и социален бит на Франция и особено в духовното творчество са само белег за голямото, най-разнородно богатство на народа и за сложния вътрешен живот на тоя народ.

Помня как през първите месеци моето наивно до глупост, целомъдрено сърце бе поразено от разюздаността на парижанките, която те демонстрираха без свян по кафенета, забавителни места и по улиците. Аз недоумявах – как беше възможно същият този народ да е създал такава нежна, чиста, дълбока и тъжна поезия, която познавахме от книгите на Мюсе, на Верлен, на Самен, на Жюл Лафорг, на Мадам дьо Ноай и на толкова още други френски лирици! Трябваше голяма наблюдателност може би, за да се види, че онова, което смятахме за истински живот на града, е само неговата нечиста пяна, кипнала на повърхността, че тия безсрамни жени са само нещастни проститутки, с които чужденците в който и да е голям град се забавляват, че същинският лик на французина – мъж и жена – е съвсем друг, непознат за нас, който само случайно допиряхме лакти на улицата с тия бързащи, заети, чужди хора.

Но ние бяхме още полудеца; освен това няхмахме

нищо намерение, нищо необходимата подготовка да правим социални или народнопсихологически изследвания, за които, от друга страна, са потребни дълги години на наблюдения. Най-сетне нас ни интересуваше преди всичко, ако не изключително, изкуството на тая страна във всичките му разнообразни проявления и тъкмо то беше наркозата, която постепенно, ген по ген, ни замайваше, като едновременно с това непрекъснато ни изпълваше с негоумение. Защото тук противоречията ни се струваха най-неразбираеми.

Например как биха могли да се съгласуват дълбоко личните, болезнени и безнадеждни поеми на Бодлер, знаменития предтеча на символистите (когото Юго поздравя възторжено, че „внеся една нова тръпка в поезията“) с неговите поеми в проза, дето едно остро социално чувство, изразено в безукорна художествена форма, негодува срещу нищетата, несправедливостта и страданието на човека? Нещо повече: тоя рицар на „упадъчното творчество“, на безпределната безумност бе застанал на барикадата заедно с революционерите през 1848 година. Друг още по-очебиен случай: един от най-талантливите знаменосци на символизма, Артюр Рембо, чиято поезия няма какъвто и да е досег с идеите на Парижката комуна от 1871 година, бе взел пряко участие, като „стрелец на комуната“, на седемнадесетгодишна възраст. Или великият Паскал, гениалният математик, моралистът и религиозният философ на XVII век, Паскал, който носи под ризата си пояс от верига, за да не забравя нищо миг греховността си, и който възридава едва ли не с библейските думи: „Вярвам, господи! Помогни на неверието ми!“ Или живият академик Франсоа Мориак, един от четворицата големи писатели католици на Франция (другите

трима – Клогел, Пеги и Бернанос), на когото един от неговите събратя пише: „Вашите романи по-малко ще накарат грешниците да станат християни, отколкото да напомнят на християните, че на земята има и друго нещо освен безгрешното на небето.“

Едва по-късно ние разбрахме, че за всяка стара култура противоречията в мисълта и творчеството са необходими етапи в търсенето на истината и са най-характерното в многообразието на един народ или на един човек. Защото, както казва един френски писател, „Правият път води винаги само към целта.“

Париж от ония години ни изумяваше непрестанно със своя напрегнат и безкрайно разнообразен художествен живот. Символизмът залязваше вече с един величав блясък в творчеството на Анри дьо Рение, Жан Мореас, Франси Жам, Метерлинк и Верхарн. В прозата Пол Бурже и Пиер Лоти още поддържаха славата си, но Анатоли Франс бе неоспоримият *maître* на епохата, а Ромен Ролан, А. Жид, П. Клогел, Ж. Ренар вече възлизаха на литературното небе. В живописта беше царството на Реноар, на Дега, на Синяк и Вламенк, на Монар и Матис; в скулптурата – Роден и начеващите Бурдел и Майол. А френският театър едва ли някога бе стигал до такова пълноценно, голямо изкуство: ние имаме щастието да присъстваме на празниците, които всяка вечер даваха Сара Бернар, Мадам Режан, Муне Сюли, Пол Муне, Фирмен Жемие, Сюзан Депре, малката Ева Лавалиер (която след няколко години отиде в манастир), Дьо Макс и Люсиен Гитри. Днешният академик Ж. Кокто, най-мощният в онова време младеж, пиленееше своето пъстро като опашка на паун гарование във всички изкуства: поезия, живопис, театър, пиеси за балет и есета. А градът, сам по себе си огромно произведение на изку-

ството, беше всеки миг, денем и нощем около нас и с красотата на своите улици, паркове, площади, мостове и кейове, с антиквари и букинисти можеше да даде смисъл на цели години човешки живот.

По неизменната традиция на студентите аз живеях в Латинския квартал. Тази най-стара и може би най-грозна част на Париж имаше своеобразна прелест, от която кварталите по десния бряг бяха лишени. Тук всичко твърде скоро ставаше някак свое, домашно – и тесните улечки с газови фенери, и евтините кафенета с мирис на топли кроасани, и старият фонтан на площада „Сен Мишел“, и съседите бакали, които ни поздравяваха приятелски, и старите жени от ъгловите будки, дето се продаваха вестници и мимоза, и оня слепец с кучето, сигнал до портата на музея „Клюни“ като мрачен паметник, край пъстрата, стремителна река на булеварда.

Много често ние тръгвахме следобед от метро Сен Мишел, пресичахме булевард „Сен-Жермен“, за да минем през улица „Мосьо льо Пренс“, в един от жалките хотели на която бе живял болен и в мизерия странният поет Жюл Лафорг. Сетне спирахме в галерията на „Огеон“, за да поровим току-що излезлите книги, изложени по масите. След това влизахме в Люксембургската градина. Някъде над Паси гаснеха мътните жълто-червени талази на залеза и в стария парк на Мария Медичи тълпата каменни статуи се събуждаше за своя нощен живот. Ние поемахме бавно по тихата улица на Обсерваторията, към известното и гнес кафене „Клозри дьо Лила“, дето се събираха тогавашните знаменити поети, и се връщахме бавно с надеждата да видим някого от тях.

Друг път се намирахме пред някой театър и „правехме опашка“ за представление в същата вечер. Обикновено това биваше в по-късните следобедни

часове, тъй като евтините билети не се продаваха предварително и не можеха да се купят без чакане от два-три часа. Тук за пръв път научих какво значи „опашка“ – и то не за нещо материално, а за духовна храна. Но какви приятни опашки са те: организирани, ако може да се каже тъй, с всички удобства. Хората идат, като носят, или пък наемат съгваеми столчета, които предприемчиви търговци, най-често жени, предлагат срещу няколко сантима; а от околните кафенета обикалят келнери с подноси, на които има горещо кафе, кроасани, сандвичи и чаши бира. През тия два-три часа, в които човек може да направи на крак вечерята си и да прегледа вечерния вестник, почват разговори с другарите по опашка, завързват се познанства с хора от всевъзможни нации и страни и когато най-сетне вратите се разтварят и всички хукват нагоре по стълпалата за последната галерия, всеки има чувството, че и той е донякъде гражданин на тая столица на човечеството.

*Шуми навън. От чужди речи
задавен ек... „Aiglon... Sarah...“
И ний сме наредени вече
пред портите на „Опера“.*

*Към шестия етаж понесен
по стълбите аз чувам смях,
и някаква незнайна песен,
и някакъв незнаен страх.*

Тия звънтящи строфи на Лилиев бяха изпълнени с особена значителност и истина, когато отивахме да гледаме Сара. Във „Федра“ или в „Дамата с камелиите“, когато тя падаше, за да умре, целият театър настръхваше за един дълъг миг – докато за-

весата се дигнеше под ураган от ръкопляскания – и всички въздъхваха с облекчение и радост, че тя не е умряла наистина. Защото тая жена, която играеше осем пъти седмично (четвъртък и неделя – дневни и вечерни представления), чийто глас беше истинско сребърно звънче, и която с такава необикновена експресия се превъплъщаваше в своите трагични персонажи, все пак беше вече над 68 години и възрастта – неумолима! – се проявяваше в някой по-бабен жест, в някое неволно облягане, в някоя не твърде сигурна стъпка. Би казал човек, че тя съзнателно търсеше да свърши тъкмо тъй – на сцената – като Маргарита Готие, като Федра или като нежния Райхцадски херцог, сина на Наполеон. И някоя вечер при делириума от ръкопляскания, при викове „браво!“, „Сара!“ и гъжд от цветя щеше да излезе някой от артистите, още в своя театрален костюм и грим, и с треперещ глас щеше да съобщи, че „Сара вече я няма“. И това би било наистина най-хубавата смърт за нея.

Нощем движението из града на отделни, самотни лица не беше съвсем безопасно. Тъкмо тогава върлуваха прочутите парижки апашии, които за няколко франка или просто от прищявка разпаряха нощем на бърза ръка коремите на закъснели парижани. Полицията правеше всичко, за да премахне това петно на френската столица, но престъпленията, макар и да намаляваха, не изчезнаха съвсем. Затова, когато се случеше да пропуснем последното метро, ние трябва да се изпращаме взаимно из затихналите улици и булеварди – докато съмне. Лилиев живееше в другия край на града два часа пеша далеч от моята квартира и за да избегнем безцелното разхождане из нощния град, отивахме до Централните хали. Там го заранта купеше трескава работа около пристигащите от предградията влачета и коли, натоварени с ме-

со, зеленчук и цветя. Сетне забивахме към Операта и стигаме до ул. „Монмартр“, дето имаше забегуване, което цяла нощ произвеждаше топли крафчени (понички) и палачинки. След това се връщаме бавно по същия път; над кулите на „Нотр Дам“ небето почваше да посивява, първите трамваи заскърцваха по завоите и работници с торбички през рамо бързаха към фабриките. Всеки час от тия нощни скитания, които не се забравят, беше наситен с поезия, с една сладостна носталгия за България и с последователно взаимно и несъзнавано разкриване. Лилюев не е човек на лесното доверяване, дори напротив – неговата подчертана любезност и внимание към другите е, както беше у Яворов, само броня, под която най-сигурно крие себе си. Той повече се интересува да узнае и да проумее събеседника си, отколкото да му даде нещо от себе си. Ала въпреки това през ония безкрайни нощни разговори, в които преценки за хора, за книги, за събития се преплитаха със съжаления, желаниа и надежди; с неговите ненаситни въпроси за нашите приятели в София и за младите писатели, които не познаваше – в отговорите му на моите питання за френските поети, в стиховете, които рецитираше, вървейки от Блок до Албер Самен – с всичко това, изпод черупката, в която се криеше моя едър, несръчен момък, който пишеше винаги с малки моливчета и хапеше ноктите си, когато се замисляше, който имаше изумителна памет, все тъй точна днес, както и тогава за всички неща, и добри и лоши, ясно прозираше един много нежен и много самотен поет, за когото всеки по-рязък досег с действителността беше страдание.

Натура комплицирана и странна, той имаше постоянната радост да дарява на другите всичко, каквото преживяваше – от най-обикновените ма-

териални неща до най-духовните. Не познавам по-непрактичен българин от него и по-голям безсребърник. Затова мнозина използваха най-безскрупулно тая негова беззащитност пред нахалството. Не искам да правя от него светец – той беше човек и имаше човешки слабости, но те са толкова нищожни пред онова, което се нарича добродетели, че не бива и да се споменават. А независимо от това дисекцията на големите личности винаги ми е била противна.

Той беше аполитичен: неговата вътрешна свобода не можеше да се съгласува с никакви политически и социални канони освен с нравствените повеления. И всеки опит да се твърди противното цели само да установи съзнателно и недобросъвестно една неистина. Но аполитичност в никакъв случай не значи егоцентризъм, безразличие към чуждите съдби и самодоволство. И авторът на „Градът“, на „Война“, на „Родина“ е очевидно един от най-хуманните български поети и най-чист патриот.

Такъв помня Лилюев от младини, такъв, струва ми се, остана той докрай.¹

По онова време българите в Париж не бяха много на брой. Имаше неколцина студенти, охолни, момчета, които следваха по пет-шест години, посещаваха лекциите си, но по-редовно кафенетата „Вашет“ и „Суфло“, дето можеха да се видят по всяко време. Бяха там и двама професори – Йор. Иванов и Кирил

¹ Тия бързо нахвърляни черти, както и ония за споменатите в предишните глави писатели и особено за приятелите от групата на Подвързачов, нямат никаква претенция за характеристики. Всяко от тия имена заслужава подробно проучване в начина на живот, в характера, в неговата психологична неповторимост. Това ще бъде работа на бъдещия изследовател.

Попов, които четяха курсове в Сорбоната. Имаше още двайсестина души, без точно определени цели и занятия. Ние се виждахме тъкмо с тая последна категория – сам не знаех защо – може би защото тя беше най-интересната. Това бяха хора, дошли да учат език и да видят Париж, но това виждане бе губително за тях: те нямаша сили да си заминат, макар че сроковете и средствата им отдавна се бяха свършили. Те живеяха в немотия, но не се откъсваха от този град, който бе станал тяхна съдба. Някои казваха, че имат работа, за която не обичаха да разправят. Други очевидно бяха издържани от жени. Един беше прикачил частицата „дъо“ на българското си име, за да стане аристократ, биеше възрастната жена, белгийка, която даваше уроци по френски, за да го храни, а той печаташе на свои разноски глупави поеми на френски език и се наричаше *homme de lettres*. От време на време се появяваше някой, който загатваше, че е анархист, гонен от България (тогава анархистите не бяха гонени от България, дори, напротив, емигрираха от другата страна на нас) и пак тъй неочаквано изчезваше. Изобщо, повечето бяха корабкрушеници в този световен водовъртеж и плуваха, заловени за някоя гъска, готови всеки миг да потънат. Те се събираха в едно от многобройните най-евтини кафенета – „Бикар“ – на „Сен-Мишел“, с цинков тезгях до вратата и с глъга, тясна зала навътре, дотам имаше три-четири маси. В тая зала обикновено играеха на белот, а проститутките от квартала се отбиваха да отидат до тоалетната и да си починат. Там можеше да седиш цял ден срещу консумация от две-три кафета, да размишляваш, да съчиняваш или просто да слушаш равната неясна глъчка на булеварда и бързите реплики на работници, дошли да глътнат на крак своето кафе-натюр с ром или чаша бяло вино. Там ходехме

почти всеки ден и ние; там също тъй редовно идваха и двама-трима приятели, един от които бе пристигнал от Америка (доскоро той бе висш чиновник в Народната библиотека), друг, който днес е журналист и преводач, третият – един млад, с лице на светия, швед, когото учехме на български.

Повечето от тия хора се хранеха в „Шартие“ (фирма с десетки клонове в Париж – най-евтини ресторанти, с при-фикс за менюто 1,25 франка, а при купуване на десет купона – 1,10 фр.) или в гостилницата на бай Робийар – *pere Robillard*. Това заведение, което се намираше по ясната страна на улица „Ла Монтан дьо Сент Женевиєв“, когато се слеза надолу към Рю дез'Екол, беше един дълъг тесен коридор, в който бяха наредени пет-шест дълги маси без покривки, а в дъното, на широко огнище с въздушен газ, вреше супа, цвъртяха в тигани ескалопи (нещо като шницели), пържеха се картофи и риба. Там се чакаше ред, за да вземеш място. Една гърдеста бретонка – Ивон – разнасяше гозбите, приготвени от бабичката на бай Робийар, а самият той, седнал до вратата, беше касиерът. Тук можеше да се нахраниш сито и със сигурни продукти (всичко беше на открито, до огнището, и можеше да се провери) за 60–70 сантима включително десерта (конфитюр или кафе с мляко) и хляба. Всеки сам правеше сметката си и плащаше на излизане: бай Робийар имаше вяра в клиентите си, които не го лъжеха. Там се хранеха студенти-чужденци, между които много негри и мулати, всички се смятаха познати и атмосферата бе почти като в семеен пансион. Все пак някои от нашите сънародници не устояваха на изкушението да изиграят доверчивия старец и почти редовно плащаха само половината от онова, което консумираха, като не се стесняваха да се хвалят.

По това време в Париж пребиваха, командировани за по няколко месеца, младата (тогава граматическа) артистка Констанца Кирова и Жельо Минчев, артист от Оперната гружба. А от вестниците научихме, че в същото време друга млада българска певица, чиято слава твърде наскоро проумя у нас и в Европа, Ана Тодорова, която бе изпратена от нашето Министерство на просвещението да учи в Италия, имала неподозиран успех с първия си концерт в Рим. Четиринадесет години по-късно видях Ана Тодорова в казиното на Ница: тя беше гостувала вече в Голямата опера на Париж, имаше ангажименти за други страни, а сега пееше „Кармен“ в операта на Ница. Ана Тодорова е, навярно, първата българска певица, канена да пее в голямата парижка опера, и то в годините току след Първата световна война, когато лошото чувство на французите срещу *les petits boches* – малките немци – българите, още не бе изчезнало. Все по това време пристигна в Париж и художникът Константин Щъркелов. Той бе направил в София първата си изложба, посрещната възторжено от публиката, събрал беше някой и друг лев и бе решил да излезе за малко от България. След като стоял известно време в Мюнхен, той гоиде във френската столица. Ние бяхме приятели и няколко дни той живя при мене, докато на по-горния етаж в същия хотел се освободи стая за него. Там насмалко щеше да стане неоправима беда. Щъркелов не знаеше езика, но твърде бързо се усвои с града и нямаше нужда от водач. Една нощ, върнал се късно в хотела и качвайки се по тъмните стълби (тогава нямаше осветление по стълбите и ние носехме в джоба си специални восъчни свещи), той сбъркал етаж и пхнал ключа си в бравата на друга врата. След минутавге вратата се отворила, пред него се изправил не-

познатият обитател на стаята с насочен насреща му револвер и му извикал нещо. Щъркелов, естествено, не разбрал какво казва другият, но разбрал, че е сгрешил, помъчил се да обясни с мимики и жестове и слязъл по-долу, дето бе неговата стая. На сутринта Кочо ми разказа приключението си, като се смееше, а аз изтръпнах, представяйки си колко лесно – и с основание – можеше да бъде застрелян... Той не остана в Париж дълго: парите му се свършваха и трябваше да се прибира в София.

В ония години малко български интелектуалци ходеха в тоя град. Не беше така по-късно. След Първата световна война и особено след 1923 година в Париж имаше цяла българска колония. Тя се състоеше от две групи: едната – емигранти комунисти и земеделци, другата – командировани от Министерството на просвещението интелектуалци: гимназиални учители, професори, писатели, артисти и художници. Няколко хотела в Латинския квартал бяха заети предимно от българи. През 1925 година между другите там бяха командировани професор Спиридон Казанджиев, професорът художник Стефан Иванов, артистът Владимир Трандафилов, писателите Николай Райнов, Дора Габе, Йордан Стубел и Д. Б. Митов, тогавашният директор на Народната библиотека Р. Райчев и други. Но във времето, за което става дума (1911–1912 година), нямаше никакви командировки на писатели или художници и ако някой искаше да отиде в чужбина, трябваше да разчита на спестени пари или на заем. Затуй и времепребиванието биваше съвсем кратко.

Съвсем кратко беше и моето време: през април 1912 година трябваше да се връщам. Лилюев остава там да довърши науките си; оставаха всички други, с които бе свързано това посещение на Париж;

оставаше самият град с неизлечимата магия, която ни молепсваше завинаги, оставаха всичките някогашни копнежи, сега хиляди пъти по-остри, защото бог знаеше дали щяха наново да се осъществят. Аз се прощавах вече с невъзвратимия свят на младостта и отивах направо в живота¹.

Сега пътят ми за България водеше през Швейцария – Симплон – Италия. Това пътуване беше наистина сън. По-късно минавах пак по същия път, но онова очарование го нямаше – то се бе разсеяло с моите двадесет и една години. В Ломбардия пролетта бе настъпила вече с пълна сила и крайпътните гари, градчета и езера, потънали в палми, борове и цъфнали овощни градини, и далечните селца с камбанарии в прегорели тонове, с кипариси и пинии, изглеждаха сътворени от някакво разточително въображение. По-късно, когато си спомних това бързо преминаване край Лаго Маджоре, някъде, като че извън мене, зазвучаха няколко кадансирани строфи, които напечатихах и в които звънтя, струва ми се, напевният ритъм на влака, летящ през оная прекрасна земя.

*Палми и слънце, чужди простори...
Влакът внезапно изви.
Дигат изрязани Алпите горе
своите снежни глави.*

*Спомен далечен днес ми говори,
спомен за теб ме гнети...
Лаго Маджоре, Лаго Маджоре –
беше ли истина ти?...*

¹ За Париж съм писал много пъти: „Писма от Париж“ в „Демократически преглед“ – 1, 2, 3 и 4 кн., 1912 год., – в книгата „По земята“ и в някои разкази. Затова тук са нахвърляни само бързи черти от тоя единствен град.

Венеция, в която трябваше да спра един ден, окончателно ме смая. Пред погледа ми, още неосвободен от блясъка на Париж, сега се разкриваше един друг, съвсем неочакван образ на тая стара земя, която имаше като че хиляди различни, непознати за нас лица. Тия мраморни дворци, изникнали над Лагуната, тия черни гондоли из зелената вода на каналите, това златно сияние на базиликата под лазурното небе, тая странна тишина, слязла сякаш от картините на Фра Анджелико, нарушавана само от пърхане на гълъби – всичко беше тъй ново и тъй необикновено, че човек не можеше да го повярва. Беше сезонът на портокалите и пред дюкяните на тесните улички имаше купчини от ония дребни, но особено сладки италиански плодове (нарочани, струва ми се, сангвини), сокът на които – ален и гъст – беше изпъстрил плочите като с петна от кръв. Цял ден скитах из тоя невероятен град, сядайки от време на време да почина на някоя пейка по малките площади пред църквите. Не можех да вляза в никое заведение: бях свършил парите си и в джоба си имах само пътния билет до София. Сутринта бях сменил последните няколко франка за лирети, които щяха да ми трябват за превоз до парахода, купих си една кифла за по пътя – имах още две денонощия до София – и това бе всичко. Привечер една гондола ме откара до товаро-пътнишкия паракход на Австрийския Лоид, с който щях да пътувам и гето мястото на третокласните пътници беше в трюма. До мръкване, когато трябваше да сляза долу между балите и сангъците със стоки, останах на кувертата. Нямаше други пътници, товарът беше взет, паракходът – тих, само машините глухо тупаха в дълбочините му. Слънцето бе слязло някъде над Местре и залезът огряваше с мек блясък залива, златисто-розовия град, извишената над него кампани-

ла и убиточервения палат на Догжите. Тоя подарен от съдбата ген завършваше със същата лъчезарна усмивка, с каквато ме бе посрещнал. Аз съзнавах, че той никога няма да се повтори и че напразно ще търся някога своя чист младежки образ, отразен за миг тук, в патинираните води на Агриастика. И затуй възбращението ми повтаряше всеки час от моя ген, стъпка по стъпка, за да му се насладя отново и по-пълно: слизането от влака пред тия дворци от мраморна гантелеа, стегнали от двете страни големия канал, моста на Риалто с пазара, плацата с лъва на колоната и часовника; връщането към парахода по малките канали с мрачни дворци, които носеха старинни гербове, с цъфнал жасмин, надвиснал над водата, с оная жена в траур на един прозорец, която махаше с ръка някому – може би на мене, в гондолата, която се плъзгаше мълчаливо, може би на ялото гълъби, което чезнеше порозовяло във вечерното небе... Сега камбаните на Сан Giorgio о о Маджоре звъняха като мелодия от далечна арфа и всичко в тая минута приличаше повече на сцена от „Хофмановите приказки“, отколкото на действителност.

Рано сутринта, след една безсънна и студена нощ в тъмната утроба на парахода, спряхме на кея в Абадия. До София оставаше още доста време, а гладът вече почваше да се обажда. Но и умората, и безсънието, и гладът не бяха неща, които можеха да почернят настроението ми тогава, напротив, това ме изпълваше с приятна лекота и ми се струваше още по-интересно. Изядох кифлата от Венеция и една таблетка шоколад, която носех от Париж, вдигнах куфарите си и до часа за влака скитах из това хубаво курортно градче с палми по брега, с луксозни магазини, които още не бяха отворени, с немски надписи и хубави австрийски момичета – прислужници в

ранните кафенета, дето не можех да вляза. На третия ден по обед бях отново в София.

Външно тук всичко беше така, като че никак не бях отсъствал: и градът, и хората, и всекидневният бит. Ала още след седмица-две разбрах, че известни политически факти, които отдалеч можеха да се сметнат за отделни, изолирани явления, сега се слагаха в някаква наистина не съвсем ясна редица, но бяха свързани помежду си и израстваха в събития, изпълнени с напрежение, които носеха всевъзможни изненади. Италия беше във война с Турция за Триполитания и тоя конфликт занимаваше канцелариите на всички големи столици в света. В самата Турция режимът не бе успял да уреди ни един от висящите за разрешение въпроси – политически, стопански, финансови, вътрешнопартийни – и правеше диверсии с изстъпления над унородните малцинства. Кланета на българи (Щип, Кочани, Кратово и др.), на сърби, гърци, албанци зачестяваха и вълнуваха още повече възбудените от патриотични пориви балкански народи. Отново се заговори за реформи в Турция, български пълномощници обикаляха европейските столици, за да търсят дипломатическа и морална помощ за поробените ни сънародници, почна да се подхвърля идеята (съвсем не нова, а проповядвана възторжено още от Г. С. Раковски) за сговор и общо действие на балканските народи срещу общия враг. Във вестниците се разпалваше словесна война против Турция, свикваха се митинги, произнасяха се несдържани яростни речи, беше ясно, че отивахме към бързо разрешение. Ала въпреки всичко то не дойде тъй бързо, а едва през есента на тая година.

Но до това време няколко събития от съвсем друг род – едни от световен мащаб, други чисто наши – заеха през първото шестмесечие нашето вън-

мание. Така например към края на февруари французинът Салме бе прехвъркнал с моноплан „Блерио“ разстоянието от Лондон до Париж за 3 часа и 12 минути и вестниците на всички страни се занимаваха дълго време с тоя невиждан рекорд¹.

На 2 април светът бе потресен от вестта за потъването на „Титаник“ – един свършено нов, грамаден презокеански параход, който правеше първото си пътуване Европа–Америка и се бе сблъскал с айсберг (ледена планина). При тая катастрофа бяха загинали около две хиляди души – пътници и екипаж. То беше навярно най-голямата дотогава морска злополука. Седмици наред телеграфните станции и кореспондентите печатаха подробности около нещастията, описвайки героизма на отделните лица в решителните минути. Макс Нордау написа специална статия за достойнството и за вярата в човека, като сочеше за пример радиотелеграфиста на „Титаник“, останал на поста си до последния миг, изпращайки по радиото на всички страни сигнали за бедствието; а вестниците се пълнеха с изрази на преклонение пред оркестрантите на кораба, които също тъй останали и потънали с него, свирейки известната погребална евангелистка песен: „По-близо до тебе, господи..“ По-късно пак, струва ми се, от

¹ Това наистина беше сензация. Ето какво писа един наш вестник, съобщавайки за събитието: „Разстоянието между двете точки е 360 км. Вземайки под внимание прехвъркването над вечно неспокойния пролив за три часа и дванадесет минути, не може да не се признае, че това е една наистина изумителна бързина.“ Как ли трябва да се нарече днес бързината, която развива Ту-104, вземайки разстоянието Москва–Париж за около 3–4 часа, или пък бързината на апаратите Boeing, които прелитат от Ню Йорк до Париж за 7–8 часа!...

вестниците научихме, че тоя оркестър, ангажиран от презокеанския кораб, бил оркестърът, който свиреше миналата година в софийското Градско казино. Припомнихме си хубавия момент със слабо закърпени руси коси, диригента на малкия оркестър, който ни се покланяше усмихнат, когато му ръкопляскахме и искахме да повтори „Солвейг“ от Григ или „Менуетът“ от Бокерини. Той бе дошъл в тая чужда страна да изкара оскъдната си прехрана, създавайки всяка вечер удоволствие на охолните хора по масите, и сега бе загинал с ореол на трагично мъжество. Ние не знаехме кой е, отгде бе дошъл, как се наричаше, но почувствахме истинска скръб, като че в това нещастие бяхме загубили много близък човек.

В края на май най-неочаквано дойде злобещото съобщение, че на 28 в Лаго ди Комо е починал Пенчо Славейков. Днес мъчно би могло да се повярва какво потресно впечатление произведе тая новина. Всички знаеха, че само преди шест месеца големият писател трябваше да напусне отечеството си и да живее в чужбина – огорчен, болен и в немотия. Но никой не очакваше толкова бърза развръзка. Негодувание и дълбока скръб заля културна България. Два-три месеца преди това в София бяха започнали системни публични лекции за творчеството на Пенчо Славейков от професорите К. Кръстев и М. Арнаудов, придружени с рецитации от произведенията на поета. През тая съща година се очакваше и избирането му за лауреат на Нобеловата награда. Сега той беше вече само спомен.

Когато чухме тая тежка новина, ние останахме поразени. Никога по-рано не бяхме предполагали, че тоя човек, когото никой от нас, младите, не познаваше лично, ни е бил толкова скъп. Почувствахме наистина удар, от който осиротяхме. Вечерта се събрахме, както винаги, но сега мълчаливи и мрачни,

като на погребение. Някой предложи да отидем до четвъртия километър: там ходехме, когато се случваше нещо изключително и ни се искаше да бъдем извън шума и хората в града. Вземме файтон и потеглихме все тъй мълчаливи. Бяхме четворица: Подвързачов, Дебелянов, Г. Райчев и аз. Колата възлизаше бавно по нагорнището, сякаш бе натежала от скръбта ни, и от време на време някоя дума падаше, като канка мъка в бистрата река на майската нощ. То беше най-хубавият помен за него. Тая нощ решихме да направим в най-близки дни едно паметно утро, на което да прочетем неща, написани специално за случая, да се рецитират негови работи, а след това четените работи да издадем в малък сборник. Това беше направено: на 3 юни ние устройохме първото паметно утро за Пенчо Славейков (в същата аудитория на университета, дето предната година той бе чел неща от „На острова на блажените“), на което бяха четени работи не само от поменатите по-горе четирима, но още – стихове от Людмил Стоянов и Христо Ясенов и проза от Коста Кнауер. Две-три седмици по-късно тия работи бяха напечатани в едно сборниче, корицата на което изработи Георги Машев, а самата книжка бе издадена безплатно от печатаря Ст. Стайков. По това време един от богатите почитатели на Пенчо Славейков, Н. Коларов, обяви, че открива подписка за събиране сума, с която да се построи паметник на поета в Лозенец, на неговото обично за разходка място. Ние дадохме прихода от нашето сборниче за този фонд, в който постепенно се събираха вече доста пари. Какво стана по-късно с тия суми, не ми е известно, но паметник, както се знае, няма и днес¹.

¹ Д-р Н. Михов, тогава поддиректор на Народната библиотека, излезе веднага след смъртта на Пенчо Славейков с

За щастие смъртта твърде рядко е трагичен проблем за младите и скръбта от загубата на нашия любим учител се изживя в култа към неговата личност и дело и в нашата собствена литературна работа. Но сега, извън интересите и тревогите в културния живот, напрежението в страната растеше и целият народ бе стигнал незабелязано до обща психоза, външната проява на която бе една растяща патриотична екзалтация. Когато човек се връща в спомена си за онова време, мъчно би могъл да възстанови неговия истински образ. Изобщо съмнително е дали това, което виждахме, беше истинският образ. Несъмнено в дъното на всичко бе възкръсналият патос на възрожденските борби и на освободителната война. Но бенгалските огньовете на евтиния вестникарски патриотизъм, с които обикновено се замайват народите, хитрите и все пак ярко прозиращи политически стратегии и цели на тъй наречените велики сили, чудогейното превръщане на взаимните вражди между нас и съседите в братска обич и вяроност, което се декларираше с неубедително гръмогласие – всичко това създаваше състояние на възторжена халюцинация, дето чувството за реалност почти липсваше. В такава атмосфера обикновено се подготвят фаталните народни движения. Войната, която беше на всички устни, във всички писания и която малцина бяха виждали¹, не само че не изглеждаше никак страховтна, но напротив – беше триумфално поетична и

едно протестно писмо във вестниците срещу министъра на просвещението. Като последица от тая постъпка той бе уволнен от библиотеката и изпратен учител в Габрово. Той си даде оставката.

¹ От последната Сръбско-българска война бяха минали двадесет и седем години, а освен това тя беше прошумяла като бързо, героично и победоносно шествие.

единствена развръзка на заплетените политически и морални въпроси. След нея идеше някакво не съвсем ясно наистина, но несъмнено – бляскаво бъдеще. Никой не можеше да предположи тогава, че тия няколко мирни месеца, които ни оставаха, бяха може би най-спокойното, най-щастливото време на тоя народ, който още със започване на войната срещу турците пое своя дълъг път на мъките.

Вестниците се пълнеха със съобщения за нови въстания в Македония, кланетата на българи, сърби, албанци и арменци продължаваха, възбуждението бе стигнало до експлодиране. На 17 септември България обяви обща мобилизация на своите военни сили; в същото време мобилизираха Сърбия, Гърция и Черна гора, а Турция бе вече мобилизирала. Сега опиянените обзе целия народ. Предстоящото освобождение на поробените братя се чертаеше във въображенията като лека и бърза работа, осеяна с романтика, с блясъка на безкористен героизъм, и която безусловно води към театрално победоносен завършек. Обявяването на мобилизацията бе повод за възторжени манифестации в София пред сръбската и гръцката легация. Произнасяха се речи – от едната и от другата страна – „за вечно братство“, за „край на враждите между балканците“ и пр. – и пр.¹ Мобилизацията

¹ За съжаление, не бе минало много време, още през 1913 година, а и по-късно в 1915 година, ние бяхме свидетели на нови манифестации, сега вече от друг род: с оскърбителни викове, закани и чупене на стъкла на същите легации от същите „патриотични тълпи“. Това наистина е злокобна съдба на нашия народ: през тия петдесет години, за които се говори тук, колко такива демонстрации пред чужди легации сме виждали и колко хули, трошени на стъкла и буйства пред сградите на същите легации. И плащането за тия „народни“ проявления е бивало винаги жестоко.

беше обща – тоест всички служили вече във войската или числящи се като военнослужащи (дори и някои неслужили, обложени с военен данък) бяха свикани.

Изведнъж целият досегашен живот спря, или поточно – преобрази се в друг живот, смисълът и целта на който беше изключително предстоящата война и победата, в която никой не се съмняваше. Всякакви културни институти, предприятия и начинания – театри, списания, училища, дори някои вестници – спряха. Градът промени изцяло образа си: изпълнен с бързащи, задянати с торбички, със сандъчета, с вързопи хора, със запасни военнослужащи в нови измачкани униформи, които миришеха на нафталин, разтърсван от тежки военни каруци, той сам заприлича на непотегнат войник, облечен в шинел, но отгоду в цивилни грехи. Въздухът денонощно ехтеше от военни маршове, от патриотични песни и „ура“. Записваха се доброволци, от селата прииждаха реквизирани коли, коне и волове. Вестниците съобщаваха, че са пристигнали вече чужди кореспонденти, между които и старият руски писател публицист Немирович-Данченко, кореспондент на руските вестници още в освободителната война. Македонските четници и войводи в своите комитски одеяния заминаваха, да се прехвърлят отвъд още отсега. Един ден видях Яворов с един известен македонски деец, също екипирани комитски, като заминаваха с кюстендилския влак, за да прехвърлят границата преди войските. (По-късно научихме, че за да оформи връзката си с Лора Карабелова, Яворов се венчал за нея в деня на заминаването си.) С една дума, тласъкът бе даден, колелото се бе завъртяло, увеличавайки прогресивно скоростта си, и сега вече никаква сила не можеше да го спре. Войната не беше обявена още, но това нямаше никакво значение: тя беше вече в съзнанието и в действията на всички.

Хората на изкуството не бяха изключени от мобилизацията: всички, попадащи в категориите за свикване, трябваше да се явят в частите си. От ония които бяха в София, помня, че бяха мобилизирани като запасни подпоручици писателите Владимир Василев, Михаил Кремен, Д. И. Полянов, Вас. Ив.-Черен, Стр. Кринчев. Бяха мобилизирани също тъй артистите от Народния театър Сава Огнянов, Атанас Кирчев, Христо Ганчев, Гено Киров и др. От нашата група бяха повикани да се явят в Самоков като новобранци (но не служиха тогава) Димчо Дебелянов и Йордан Мечкарров. Любимил Стоянов замина като редник в частта си и изкара там Балканската и Междусъюзническата война. Д. Подвързачов, неслужил и ганъчен, бе изпратен във военните фурни в Харманли. Георги Райчев, старши подофицер от телеграфната дружина, отиде на местоназначението си. Замина и не се върна вече и нашият млад приятел Неделчо Василев, един извънредно одарен младеж с бъдеще на голям артист, който рецитираше по нашите литературни забави и участва в помена и лекциите за Пенчо Славейков. Останалите, освобождавани дотогава от военна служба, чакахме реда си. Един ден срещнах Сирак Скитник, школьник, разжалван за недисциплинираност в редник, който отиваше с домашна торбичка на рамо за частта си. Друг ден изпратихме по Цариградското шосе софийските пехотни полкове, с които заминаваха като войници Христо Ганчев и Антон Страшимиров. Страшимиров беше болен и вървеше мъчно, обременен с тежка раница, пушка и амуниция, но се опитваше да бъде весел. Мобилизацията продължи три седмици. Всеки ден заминаваха войски; всеки ден гърмяха военни музики и „ура“; всеки ден млади и възрастни мъже, окичени с есенни цветя, отиваха към гарата или шосетата, над кои-

то синееше хладното септемврийско небе. Заловени за ръкава на шинела, мъчейки се да стъпват в крак с войниците, с тях вървяха изпращачите – майки, жени, по-големи деца – и по лицата им бе замръзнала разкрибената гримаса на някаква жалка усмивка. Из улиците скърцаха бавно, тежко натоварени, покрити с чергила, волски и биволски коли и мълчаливите добичета, за които по-късно Иван Лазаров щеше да извае своята прочута група „Те победиха“, а Йовков да напише своя първи поетичен феъретон със същото заглавие, преживяха кротко из шумотевицата на града, водени от възрастни чичовци.

От тия дни в душата ми е останало смесено чувство. Същото бе и с приятелите, останали в София. То се знае, ние бяхме синове на тоя народ, купнал в щастлива самозабрава, и опиянението действаше и на нашите юношески глави. И все пак... Все пак, когато изпращахме тия запътени към границата полкове, когато познати и непознати мъже, облечени в униформа и загянати с раници и пушки, махаха с ръце – „дравиждане!“ – и ние им отговаряхме – „На добър час!“ – сърцата ни се свиваха от неясна болка. Те не бяха вече обикновените като нас хора; те бяха придобили сега нещо друго, някаква неподозирана значителност; те носеха като че студения гръх на смъртта, с която скоро щяха да се срещнат и която ние – за първи път сега – чувствахме не като литература. Това, което четири години по-късно Дебелянов изрази само в два стегнати стиха:

... И върху хиляди чела
чер жертвен кръст е начертан.

На 5 октомври с царски манифест бе обявена война на Турция. Между другите гръмогласни и оби-

чайни за подобни случаи фрази в манифеста се казваше: „Редом и заедно с нас ще воюват срещу общия неприятел за същата цел войските на сдружените с България балкански гържави: Сърбия, Гърция и Черна гора.“ Черна гора дори бе изпреварила съюзниците си: още на 27 септември тя бе обявила война на Турция и от първите дни бе спечелила победи. (Тук може би пак е необходимо да повтора, че аз не пиша нито политическа, нито военна история; но разказвайки живота през две от най-тежките години на страната ни, неминуемо трябва да направя бърз хронологически преглед на събитията, които ни връхлитаха едновременно от друго по-съкрушителни.)

Балканският съюз бе вече оповестен официално и действаше. Очакваната с нетърпение война започна. За ония, които четяха само военните съобщения и вестниците, тя беше светкавичен, победен марш на нашите и съюзнишките войски. Но независимо от всички бележки, които биха могли да се направят, все пак трябва да се признае невероятно бързият разгром на турската военна мощ от съюзните балкански армии. След тежки, решаващи сражения в срок по-къс от месец българите бяха пред Чаталджа¹. През това време съюзниците завзеха почти цяла Македония и част от Беломорието. Турция поиска мир, но тъкмо тогава – беше началото на януари 1913 година – в Цариград отново се извърши преврат и турците почнаха да протакат преговорите, което принуди българското правителство да прекъсне сключеното примирие. На 13 март след няколкомесечна обсада и един ожесточен пристъп падна Одрин. Великите сили поискаха да се прекрати войната и настояха пред

¹ Главният боен театър беше в Тракия, гето действаше само българската армия, и там именно бе нанесен съкрушителният удар.

воюващите да започнат преговори за мир в Лондон. С това завърши първата фаза: бляскавият патетично романтичен период на войната, и сега действителността – гола, настръхнала от мрачни признаци за бъдещето – се озъби срещу неизтрезнелия още от радост български народ. От всички страни – от съюзниците и от северната ни съседка Румъния – почнаха да идат лоши новини. Съюзниците, сърби и гърци, чиито войски действаха изключително в Македония и Източна Тракия (само една малка сръбска част имаше около Одрин), възползвани от отсъствието на български войски в тия области на бившата Отоманска империя, окупираха места, населени с българи и определени по съюзния договор на България. От друга страна, тъй като според същия съюзен договор известни части от турското наследство бяха означени като „безспорна“ зона (тоест тия земи се окупираха от съответните войски веднага и окончателно), а други – „спорна“, за която в случай на разногласие се предвиждаше арбитраж на руския император, голяма част от спорната зона бе завзета от сърбите, които претендираха за окончателното ѝ присъединяване към Сърбия. Те мотивираха това със своето по-голямо от предвиденото по договора участие във военните действия и с твърдението, че населението в тия места било сръбско. Същото бяха направили и гърците. Разногласията зачестяваха, стигнаха (с гърците) дори до въоръжени сблъсквания, взаимните недоволства, обвинения и закани нажежаваха и без това ненормално високата температура; вестниците и в трите страни всекидневно подлютяваха настроенията с истински или измислени инциденти – и по всичко личеше, че прословутият Балкански съюз, посрещнат преди няколко месеца с невиждан възторг в тия страни, сега вече бе прояден, и то

смъртоносно, от фаталната болест: грандомания на балканските управници. Опиянени от късогледо патриотарство, правителствата и на трите съюзни държави бяха упорити максималисти в своите претенции, надценяваха заслугите си и омаловажаваха другите, насъскваха народите един срещу друг и по тоя начин губеха окончателно щастливата възможност, която сключеният съюз им предлагаше за една политическа и стопанска общност, единствено спасение за малките държавици. Династическите интереси на тримата балкански монарси, подхранваният от години шовинизъм и в трите държави, заг които маневрираха великите сили, осуетяваха всякакви надежди за умереност, за далновидно държавничество и мир в тоя винаги размирен кът на Европа¹. Отношенията между съюзниците ставаха вече нескрито враждебни, вестниците и на трите държави пишеха, че войната е неизбежна. Сърбите и гърците добавяха, че България е сама срещу двата съюзника, които имали споразумение да действат заедно срещу нас. А през това време преговорите в Лондон се бавеха поради протаканията на Сърбия и Гърция. Най-сетне на 17 май в Лондон бе подписан мирът. Ала това беше мир с Турция, която отстъпваше общо на съю-

¹ Един малък пример илюстрира много добре некадърността на българските управници от онова време за предвиждане на ходовете в международната политика, некадърност, която донесе на страната три народни погрома: 1913, 1918, 1939–1944. През 1915 година, един пленен в 1912 година български запасен офицер, Асен Радославов, писа в спомените си („Народ и армия“ – май-юни 1914 г.) за пленничеството, че в случаен разговор с един турски офицер последният му казал: „...Съюзът ви с гърците е един съвсем неоснователен съюз, вие непременно ще имате война с тях и тогава ще гойде нашият рег...“ Това пророкуване за нещастие се изпълни с изумителна точност...

зниците известни територии и поемаше също така други задължения общо към балканските съюзници. Предстоеше делба на турското наследство, която очевидно не можеше да стане доброволно и приятелски. Срещу позива на руския император за арбитраж сърбите поискаха ревизия на съюзнишкия договор, а българите – точно противното – неговото стриктно изпълнение. Дните минаваха в ожесточени разпри. А имаше и нещо по-лошо: още след първите големи победи на българската армия в Тракия, Румъния официално поиска „поправка“ (разбира се, в нейна полза) на добруджанската ни граница. Това бе възмутило всички българи, но румънското кралско правителство упорито продължи да настоява и трябваше да се започнат преговори и с него, при които, според слуховете, България щяла да отстъпи на румъните Силистра. Беше явно, че съществуваха, ако не формален съюз-заговор, най-малкото съгласувано едновременно действие на съседите срещу нас, което не предвещава нищо добро. И тъй като една беда не иде никога сама, на 10 юни Северна България бе раздрусана от катастрофално земетресение, което разруши голяма част от Търново, Г. Оряховица, Лясковец и гр., като причини смъртта на около трийсет-четирийсет души, предимно деца. Природното бедствие усложни още повече тежкото вътрешно и международно положение на страната. Несъмнено една разумна реалистична политика и държавнически такт от правителството на Фердинанда биха променили до известна степен събитията, които настъпиха твърде бързо; но нещастие то бе, че тъкмо такива неща не можеха да се очакват от Фердинанд и от неговите правителства. Порасналото самосъзнание, амбициите на гворцови, военни и политически кръгове, както и навънната вяра на някои държавници в честността на

международните отношения, тласнаха неугържимо страната към страшното лято и есента на 1913 година. Това се улесняваше и от психозата на шовинистична воинственост, която бе обзела за съжаление и част от населението – онай част, разбира се, която беше в тила. Спомням си какви ожесточени препирни се водеха в София навсякъде – по улиците, в къщите, из кафенетата – за „спорната“ и „безспорната“ зона, за Солун – „гроба на Македония“, – за Лозенград, Одрин, Охрид, Скопие, Кавала и Дедеагач, без които България не могла да съществува, и пр., и пр. Препирни, които свършваха с лични обиди и едва ли не със сбивания; какви искрени, горчиви и зли възмущения от поведението на всичките ни съседи се чуваха всеки час и се изливаха неугържимо, подправени с хитри грандомански закани от жълтите и от някои партийни вестници. (За съжаление само след няколко месеца видяхме, че България може да съществува и без такива максималистични претенции, за които винаги се дават съвсем излишни жертви.) Но трябва да се отбележи, че ако навечерието на войната с турците бе изцяло напрегнато от радостно нетърпение, сега някаква неопределена боязън, чувство на тревожна неизвестност изпълваше дните. Дори нещо повече: знаеше се, че в някои полкове, които бързо се прехвърляха от Тракия на сръбската граница (защото и ние, и довчерашните ни съюзници се готвехме за нова война, сега вече помежду ни), избухнали бунтове¹. Със своя изострен и както винаги верен усет, народът предчувстваше вече катастрофата, към която се отиваше, и инстинктивно реагираше с противодействие. Ала нищо не по-

¹ Тая именно атмосфера роди оня известен марш – „Съюзници-разбойници“ с идиотския текст („Поехме ний ръка на брат – У вас се крила душа-аг...“), който години наред се тълчеше в главите на учащите се и на войниците.

могна. На 16 юни от нашето Главно командване бе дадена фаталната заповед да се настъпи след полунощ по фронта срещу сърбите¹.

Тая историческа дата е дата на първия национален погром.

Поражението ни при Брегалница и отстъплението до Кресненското дефиле са началото. Нахълтането на румъните чак до София и връщането на турците в Тракия е безславният завършек на тая кампания, предисторията на която е фантастично триумфална. Всичко, което бе спечелено в няколко месеца (от октомври 1912 до април 1913 година), възторженото изумление на цял свят от чутовната храброст на българския войник-селянин, порасналият престиж на тоя малък балкански народ, който учудваше чужденците със своя безграничен патриотизъм, с простодушието и честността си – всичко това се бе превърнало сега в презрително и враждебно отношение към тая нация, чиито управници сами помрачиха славата ѝ с коварство и с неумерена алчност при дележа на пляката с бившите съюзници. Победеният няма приятели, особено когато е победен по своя вина. Но възмездието беше наистина изключително жестоко. След Брегалница войските ни отстъпиха почти до старата граница, гърците настъпваха по Струма. В края на юли северната ни

¹ По-късно тая дата – 16 юни 1913 година – стана символ на безразсъдство, на грандомания и на недобросъвестност в международните отношения. Защото България бе приела арбитража на руския император и въпреки туй нападна сърбите, без да дочака тоя арбитраж. И изразът „Престъпното безумие на 16 юни“ щеше да се премията отсега нататък – чак до Първата световна война – в речи, статии и брошури, с които се търсеше виновникът за това безумие, макар че както е известно, тоя виновник беше Фердинанд.

съседка ни обяви война и войските на Карол навлязоха безпрепятствено в останалата без мъже Северна България и скоро стигнаха до Враждебна, като проявяваха по пътя безпощадния си героизъм срещу кокошките и сливите в градините¹. А съвсем скоро след това турците се върнаха отново във всичките си предишни тракийски земи, завоювани от нашите войски с величави победи, и спряха до Хасково.

София бе изпълнена с бежанци от Македония, от пиринския край, от Тракия; когато излизаме отвъд Подуяне, съзирахме разездите на румъните край Враждебна. За известно време българската държава се събра само в столицата и в някои градове от Южна България.

Не помня по-люта мъка от ония дни, когато всеки миг чакахме да ни връхлети някоя нова, още по-тежка беда. Те могат да се сравнят само с дните, които дойдоха след пет години: когато предградията на София бяха изпълнени с окупаторите – френски (сенегалски) войски и италиански берсалиери.

Прег очите ни бе оживяло старинното предаване за някаква триж прокълната страна: пушеци димяха и закриваха хоризонта, копитата на вражески пълчища тъпчеха изкласилите нивя, страшен мор душеше хора и добитък, камбаните непрестанно биеха за умряло, непогребани мъртъвци лежаха, откълили очи към небето... Най-сетне самата стара, изранена земя се надигна, затресе и пропука от ужас и негодувание...

¹ Скоро голяма част от кралската армия беше парализирана от дизентерия, причинена от зелените плодове в България, и на много места останаха гробове на румънски войници, загинали от тая болест.

Още в началото на юли правителството бе сменено с кабинет на В. Радославов. Първата работа на новата власт бе да води преговори за мир, сега с четирима неприятели: Сърбия, Гърция, Румъния и Турция. В края на юли в Букурещ бе подписан мир с бившите съюзници и с Румъния, а през септември – в Цариград – мир с Турция. С тия договори за мир България, която за по-малко от година бе сгромолясана от върха на световната слава до състоянието на жалка, унижена и обезправена страна, не само че се лишаваше от спечеленото с кръвта на много хиляди свои синове, но загуби и стари свои територии, владени преди почването на войната. Това беше финалът на погрома.

Трябва да се признае, колкото и странно да изглежда, че при вестта за подписването на тия тежки мирни договори първото нещо, което изпитваха всички, беше чувството на облекчение: толкова кошмарна беше тая действителност, за която не знаехме какво още ни носи. Другото дойде малко по-късно: скръб, възмущение срещу виновниците за голямото нещастие и признание на собствените ни грешки. Сега изведнъж всичко бе затихнало, отшумяло и в оная кротка златиста есен страната приличаше на оздравяващ, още слаб, но с бликащи жизнени сили, които порозовяват вече страните му. Неочаквано като че целият народ се опомни и съвзе. Чувство на кристика, на себепреценка, придружено с гордо достойнство, избистри погледа на бугната част на народа. Вестниците пишеха: „Не униение, а съвземане!“ Вълна на бодрост и самоувереност заличи отчаянието и чувството на малоценност. Разредените редове се сплотяваха. Спелите вестници и списания продължиха да излизат. Нови се явиха все със същата цел – да вдъхнат вяра в обезверения народ, да сгруппи-

рат нови и особено млади сили в служба на отечеството. Неколцина общественици заминаха за чужбина, за да разсеят клеветите срещу българския народ и да му възвърнат поне отчасти загубения престиж.

Какво беше отношението на интелигенцията и по-тясно на младите писатели към политическите събития през тия две съдбоносни години? Рисковано е да се обобщава и аз мога да свидетелствам само за настроенията и схващанията на хората от моето поколение. Но от друга страна, тъкмо тия хора бяха младите интелигенти и чрез тях трябва да се проверява истинският пулс на страната от онова време. По възпитание, по наследствени традиции, по своя личен опит и по историческите обстоятелства, които идеха да го дооформят, това поколение беше дълбоко патриотично. Ние бяхме закърмени, както вече споменах, от училищата с омраза към потисниците на народа през петте века робство, което продължаваше още за голяма част от съотечествениците ни. Но като юноши ние растяхме под изключителното влияние на принципите, които осмисляха XIX век: свобода, справедливост, равенство, обич към всички онеправдани. От моя роден град още в началото на деветдесетте години един мой братовчед офицер – Х. Луков – бе отишъл да се бие за свободата на Македония, а само няколко години по-късно същото сториха и други двама големи съграждани – Кръстьо Асенов и Чудомир Кантарджиев. Ние се опивахме от патоса на „Епопеята“ на Вазов, на „Арменци“ и „Бежанци“ на Яворов. А многобройната македонска емиграция у нас само със съществуването си поддържаше у всички болезнено нетърпение да се разреши веднъж завинаги тоя съдбовен за нацията въпрос. От друга страна, моите връстници, както и поколението преди нас, нямаха никаква що-годе правдоподобна представа за

войната, която се чертаеше във въображението ни като едно бързо и ослепително тържество, в което на първо място беше собствената ни жертвеност, а не причиняването от нас смърт и разрушение. Но в същото време хуманитарната атмосфера на епохата, книгите, нашата истинска храна, бяха вкоренили в душите ни отвращение към грубата сила и бяха направили от нас противници на всяко кръвопролитие. Известно е, че през ония години в Източна и Югоизточна България толстоизмът и тъй нареченият „кромтък“ (сиреч само теоретичен) анархизъм бяха много разпространени и това също усилваше антимилитаристичните настроения. Имаше процеси и осъдени младежи, които поради убежденията си не искаха да служат войници дори в мирно време. С такива комплицирани и противоречиви чувства младата българска интелигенция посрещна мобилизацията, войната срещу турците и Междусъюзнишката. Но макар че преди това, а дори и после тая младеж често бе обвинявана в безотечественост, ни едно петно не замърси нейното име през тия тежки години.

Радвайки се с целия народ на бързите зашемяващи победи, които носеха свобода от една средновековна тирания (и по тоя начин оправдаваха тая война), ние все пак не загубихме ума си и преценявахме критично нещата дори сред най-шумните тържества. Така, когато стана известно какви са „грижите“ за болните от холера бойци или когато узнахме за замръзналите при Булаир войници, или когато се разчу, че се приготвя парадната каляска за влизането на Фердинанд в Цариград (но преди това щели да бъдат атакувани – за кой път! – почти непревзимаемите позиции на турците при Чаталджа), вълна от ярост и негодувание заля българското об-

щество и особено младежта, стигна до първите линии на фронта и се върна засилена тук. Трябва да се отбележи, че дори когато хвъркне в-самозабравата си твърде нагоре, българинът не изтрайва повече от един миг и веднага намира равновесието и през-веността си. Не знам дали от гледище на съзнание за гържавност и на национална самоувереност това е качество или фатален недостатък; но факт е, че въпреки някои патриотични и патриотарски съчинения у нас през всички войни, никой български поет не е изразявал тъй грастично, както един именит сърбин, шовинистичния максимализъм, че не може едновременно да блестят на Балкана

*И круна Симеона,
И скиптар крал Душана¹.*

Дори нещо повече: воинственото патриотарско стихотворство винаги е било у нас белег за твърде лош вкус. Това не се отнася, разбира се, за народния поет: Вазов е немислим без тая поезия – резонанс на всички народни, а понякога само и на политически събития. Освен него единствен Стоян Михайловски от по-възрастните се опита да оправдае със стихове (във вестник „Мир“) Балканската война, която се водеше за свобода и независимост. (Все пак старанието да убеждава гругите в това схващане показва, че и той бе принципен противник на войната.) Но у Михайловски това не беше вулгарно ураджийство, както не беше и претенция за... поезия, и затуй тия словесни произведения не гразнеха.

Но аз помня с каква презрителна насмешка четяхме и слушахме „патриотичните“ съчинения, като:

¹ И короната на Симеон, и скиптарът на крал Душан.

*Идем, идем, сган проклета,
срещай ни и трепери!*

Сърби я, Сърбия, сърби я...¹

Не, в оня ураган от екстатически устрем на целия народ за свободата на братята ни, в ония дни, неповторими по величавото и трогателно всеотдаване, когато лъчите на есенното слънце се смесваха с гъха на гергините и зрабеца, закитени по шинелите, когато лекият облак прах скриваше чезнещите в далечината колони, отдето непрекъснато тъмнеха ригаещите тактове на „Шуми Марица“, ние, разбира се, бяхме с всички.² Но имаше нещо, което ни пречеше да възпяваме с възторг дори когато го приемахме като неизбежно, това разрешение, в което и смъртта участваше. Дълбоко в себе си ние все пак оставахме противници на всяко насилие и убедени миролюбци. От друга страна, гамата на радостта е доста оскъдна, докато диапазонът на страданието е неограничен по дълбина и по разнообразие в нюансите. Може би това обяснява мълчанието на големите поети

¹ Кирил Христов

² Любопитно е да се спомене тук, че изумителните успехи на нашите войски предизвикаха публично възмущение срещу нас и дълбоко съчувствие към турците от твърде четения в България френски писател Пиер Лоти, който напечатана статия по тоя повод. Един арменец, поручик Тарком от българската армия, отговори в нашите вестници на П. Лоти и му обяви дуел. Той отиде в Париж и се би вместо с Лоти с един негов почитател.

Статията, изпълнена с ругатни срещу българския народ, напечатана през Междусъюзнишката война груг писател – русинът Леонид Андреев, който имаше безброй почитатели у нас. Нему отговориха мнозина общественици и, ако не се лъжа, самият народен поет Иван Вазов.

(с изключение, както споменах, на Вазов, Михайловски и Кир. Христов) и на младите, което изведнъж престана, щом настъпи лятото и есента на 1913 година. Страданието наистина, както гласи баналната максима, оплоди българския гений. И това време обогати литературата ни с няколко от най-ценните ѝ произведения.

Тук трябва да се спра най-напред на списание „Народ и армия“, което младият общественик Григор Василев заедно с двама-трима другари започна да издава в края на 1913 година и продължи до юни 1914 г. Целта на редакцията бе да ободри българската интелигенция след всичките нещастия, върхлетели народа, и да я импулсира за една обновителна, патриотична работа. И списанието извърши блестящо задачата си. През своето кратко, няколкомесечно съществуване то събра извънредно ценен материал от исторически, народностен и военен характер, както и няколко несъмнено художествени неща.

Още в първата книжка на списанието се яви едно непознато дотогава име, което скоро щеше да стане гордост за българската книжнина: Йордан Йовков. В „Народ и армия“ се напечатаха две от най-хубавите български балади – „Тайната на Струма“ и „Смърт в равнините“ от Теодор Траянов. Тия две произведения, в които няма и помен от воинствено многословие, имаха огромен успех сред българската младеж, първо, защото бяха истинска поезия и, второ, защото в тях дишаше времето, което живеехме. И в зловещия вик „О, кой ще ме зарови!...“, който затваряше всяка строфа, кълтеше някакво далечно ехо от „Баладата на обесените“ на Вийон.

Христо Ясенов, познат дотогава само като автор на поемата „Пан“, даде в същото списание „Елегии“ (допълнени след това в „Наши дни“ на А. Стра-

шимиров), които по-късно излязоха в сборника „Рицарски замък“. Може би поетическият градус на тия стихове не беше много висок; може би в тях имаше реминисценции от „два гренадера“ и от баладата „В двенадцат часов по ночам...“... Все едно: те оправдаха съществуването си със своята шумна популярност в ония дни. Малкото останали съвременници ще си спомнят горчивото упоение, с което се рецитираха последните брабурни строфи:

... И аз ще спя – и аз ще бя...

И ако някой светъл ден премине буря през града
и чуя тропот на коне и металичен звън на шпаги

Ще вдигна своя боен стан
и пак ще бъде ураган...

И аз отново ще заспя, и пак наново ще израсна,
стихиен, шеметен и горд, стихиен, шеметен и щедър!

(Горкият Ясенов, помня как го закачахме, че е сложил „щедър“ само за рима на „ведър“ по-горе, а той малко засрамено се усмихваше, отговаряйки, че „може и да е така“. Никой от нас, а най-малко самият той не подозираше тогава, че след три-четири десетилетия този стих – един от немногото негови стихове с тържествено-разлюшкан ритъм – ще звучи все тъй свежо, но с ново значение на тая дума „щедър“, която той случайно бе избрал за рима, но която интуицията му бе подсказала за нейния нов смисъл.)

Пак там Николай Лилиев напечата две от своите най-хубави поеми – „Война“ и „Към родината“, – в които беше намерил най-верния път и най-нежния тон за приобщаване с народа си.

За събитията на фронта през Междусъюзниш-

ката война, събития, които се развиваха като подгряващ кошмар, Михаил Кремен пиеше вече „Брегалница“, която щеше да излезе няколко години по-късно. Една глава от книгата бе поместена в „Народ и армия“ и от нея вече личеше художествената и документална сила на тая жестока фреска, единствена може би от моя род в нашата литература, в която националното стигаше на места дълбината на общочовешко проникновение.

Ето още веднъж парадоксалността на нещата: потребна бе тая наистина неизмерима по бедствията си есен, когато думата „погром“ бе на всяка уста и във всяка мисъл, за да се разбуди и възвърне към живот българското духовно творчество. Но за това ще стане дума по-нататък. Сега ние отивахме към края на тази апокалиптична година, която, уви, не бе изчерпала своя фатален товар от злочестини.

На 17 ноември сутринта, една мрачна сутрин, повече привечер, отколкото ден, с ниско небе, от което идеше студ и чувство на безутешност, излязох от къщи, запътен, както обикновено, към окръжния съд, гето служех вече втора година като съдебен кандидат. Минавайки по ул. „Гурко“, на кръстопътя до Градската градина изтичаха внезапно в разни посоки, няколко вестникопродавачи, които викаха: „Двойното самоубийство!... Поетът Яворов и жена му Лора самоубиха!...“ Аз спрях, втрещен, на тротоара и за миг се насилих да проумея думите, които падаха като камъни из улицата: толкова невъзможно ми се струваше това, което чувах. Само преди няколко дни бях го срещнал до кръстопътя на тая съща улица с ул. „Раковски“, бяхме разменили няколко бързи думи, а тя се бе изправила, три-четири крачки по-далеч, в своята дълга наметка, едното рамо малко по-високо от другото, като своеобразна модерна скулпту-

ра... Каква беше тая чудовищна орисия, която само в последните две-три години тъй злорадо и последователно поразяваше отечеството ни? След Димитър Бояджиев, след Пенчо Славейков, сега и Яворов си отиваше... Взех вестник, прочетох съобщението на репортьора за произшествията и в първата минута почувствах някаква плаха радост, че той все пак е жив. Уви, трябваше не да се радваме, а да скърбим, че той не бе умрял през тая нощ. Защото от тая нощ почна кръстният път на моя полужив мъченик, за да продължи – физически – цели единадесет месеца, а след това неговото име да се разпъва и до днес. От тая нощ се развихри безотговорната цинична оргия на „близане в душата със стражарски ботуши“, както казваше Г. П. Стаматов. От тая нощ насетне знайни и незнайни хора, и близки нему, и далечни, тръгнаха да правят углавни и психологически изследвания, да дават мнения, да държат сказки, да пишат книги, вмъквайки се без канка пиетет в най-интимния свят на двамата мъртъвци, да излагат едва ли не алковни подробности, за да хранят пошлото любопитство на една публика, която няма никаква работа с поезията. И вършейки безнаказано това, те обясняваха подозрителното си усърдие с предлога – че търсят виновния и откриват истината. Като че в една човешка грама, гето и двамината са жертви, има място за вина. Като че истината може да бъде открита с един съдебномедицински акт, като че може да става дума за същинската истина, там, гето в един страшен миг действителността е изчезнала и е останал някакъв пъклен хаос, от който има само едно единствено освобождение. Като че дори да се установеше, че Яворов е убил, това не би увеличило собственото негово страдание. Като че най-сетне дълбокоумните анализи и заключения ще засилят или

намалят сиянието на поетичното дело, което съществува само за себе си и в което всеки творец дава същината си най-пълно и най-истински.

Не зная по-тъжна и по-недостойна страница в културната история на нова България от тая, която се занимава да чопли, да подмята и да „разкрива“ със сладострастно любопитство живота и съдбата на Пейо Яворов. Четиридесет и пет години тя стои разтворена, попълвана от време на време с нови „свидетелствувания“ и изводи. Всяко ново старание възкресява сагизма на онова време, което отрови последните му дни; за нещастие винаги се намират любители да хвърлят и те, щом има повод, своята буца кал. Малки хора, които нямат смелостта да го кажат открито, шушукат и днес наляво-надясно, подсмивнати злобно, че големият поет, чиято участ напомня най-жестоките антични трагедии, и тук, в самоубийството си, позирал, или още по-точно, фалшивил, както правел и в поезията си. Те не съзнават, че хулата, особено за мъртвец, измърсява само оня, който я изрича. А със своя живот и със своето дело отгавна преди смъртта си той бе неизмерим за мащаба на литературните джуджета.

Самоубийството на Лора и несполучилото самоубийство на Яворов щяха бездруго сами по себе си да обърнат вниманието на властта към това „произшествие“, което излизаше от категорията на баналните самоубийства. Тук, в първия миг, наистина имаше нещо неизяснено. При това поразени бяха една от най-личните жени (с многобройни и значителни връзки в обществото) на София и един голям поет, граматург и общественник. Най-сетне приятелските, политическите и обществените групи, на които принадлежаха и двамата и които още преди брака им били скрито враждебни едни към други, веднага на-

стръхнаха. Близките на Лора заговориха открито за убийство и за симулирано самоубийство, образуваха неприятелски лагер и поискаха съдебно разследване след полицейското дознание. И тъжната история започна с врявата на улична сензация.

Като съдебен кандидат в Софийския окръжен съд аз можех да зная някои подробности по следствието, не много съществени може би, но значителни, защото несъмнено бяха увеличили и изострили страданията на злочестия поет. Вече самият факт, че се води следствие, за да се установи дали има самоубийство, или убийство на Лора (тоест не се вярва на неговата записка, оставена през нощта, както и на следващите му обяснения), е бил достатъчен да го потисне окончателно, прибавяйки към ужаса на станалото общественото подозрение, че е убиец. Доколкото помня, работата беше така: следователят, един добър съдия и спокоен човек изпълни задачата си с крайна добросъвестност, като се стараше да спести мъчителните разпити на Яворов. Когато следствието бе привършено, той изпрати според тогавашния закон за углавното съдопроизводство следственото дело със „заключително постановление“ за прекратяване по липса на престъпление. Както събраните данни, така и неговото убеждение бяха: липсват доказателства, че Лора е била убита дори, напротив, доказателствата са – че тя се е самоубила. Според споменатия вече закон за углавното съдопроизводство съставът от трима съдии, който ще проучи следственото дело, трябва или да се съгласи със следователя и да прекрати делото, или – ако не се съгласи – да го върне за допълнително разследване (евентуално – с предложение за привличане на определено лице като обвиняем) и да чака новото разследване. Съдебният състав, очевидно прегубеден, че Яворов е убил жена

си, не се съгласи със заключителното постановление на следователя, и делото бе изпратено (съвсем погрешно от юридическо гледище) в Апелативния съд, за да реши той несъгласието между съдебния състав и следователя. Това беше нов тежък удар за Яворов и нова храна за злословията срещу него. Около тоя ослепял, злочест човек, за когото вече открито се разправяше, че съдът го смята за убиец, че е играл комедия със самозастрелването си, почна постепенно да се образува празно пространство и дори довчерашните му събратя и познати не само избягваха да се срещат с него, но и направо го наричаха престъпник. (Във в. „Камбана“ един писател, възторжен поклонник на Лора Каравелова и човек от софийския хайлайф заяви без каквото и да е колебание, че Яворов е убиецът на Лора, като прибавяше за подсилване на обвинението, че отличителна черта на убиеца било известното негово „византийство“.) Явно беше, че улицата и злобата на определени политически и обществени среди създаваше клеветническата мъгла и след това хитро я използваше, за да се намесва в работата на съдилищата. Ония, които бяха близки с Яворов (някои от тях са още живи), свидетелстват за страшния ефект от протакането на следственото дело и от изпращането му в по-горната инстанция. Най-сетне Апелативният съд прекрати делото, ала обществено и морално Яворов беше вече загубен човек. Физически – напълно сялп, материално – без никакви средства за съществуване, обществено – изолиран като престъпник, който се е изплъзнал от закона, около него останаха само неколцина верни приятели (г-р К. Кръстев, Вл. Василев, Ал. Паскалев, Тод. Александров), които правеха каквото можеха, да го задържат в живота. Но връзката с тоя живот бе прерязана и нищо вече не можеше да я възстанови.

В кабинета на драматурга при Народния театър „Кръстьо Сарафов“ на стената срещу писалищната маса има един малък етиюд с маслени бои на Яворов през ония месеци, рисуван от Цено Тодоров. Няма по-истински негов портрет от последните му дни и не съм виждал по-безутешен образ, предаден с такава изразителност, в който събраното от векове човешко отчаяние вика безмълвно насреща ви в тая безпомощно приведена на стола фигура и в тия слепи очи.

Такъв ходеше той из улиците на София, воден под ръка от някой приятел или от по-малкия си брат Атанас.

Веднъж (беше на ул. „Лега“ по десния тротоар, когато се отива към центъра, близо до помещението на някогашната италианска банка) вървяхме с Димитър Подвързачов към бившата „Търговска“ улица, когато съзряхме, че насреща ни, от ъгъла при магазина на Пипев (срещу Музея), идеше Яворов, воден от брат си. Той се движеше бавно, с бастун, повече приведен от по-рано, в извехтели смачкани грехи, носеше черни очила и бе наклонил безпомощно глава към момъка, който изумително приличаше на него. Когато приближихме една-две крачки до тях (той, естествено, не знаеше кой иде насреща му), Подвързачов се обади високо и подчертано богро:

– Здрасти бе, Пейо! Как си?

Яворов трепна, спря се, гизна глава, като че искаше да види, но в това време брат му каза кой се бе обадил и той веднага отвърна със своя малко глух, мек и напевен глас:

– Здрасти, Митьо... Как ли съм?... Нали виждаш – мъртвец, който търси гроба си...

Той хлъцна чудновато (това приличаше едновременно и на кикот, и на изхлипване), цял се разтърси за един миг и лицето му се изкриви в безкрайно тъжна гри-

маса, която искаше да бъде усмивка. Тия думи буквално пронизаха като шиш мозъка ми и аз не чух вече нищо друго, нито помня какво отвърна Подвързачов (дълго след срещата той вървя мълчалив и отсъстващ), нито какво още каза – и каза ли изобщо нещо повече Яворов. Но ето, почти половин век оттогава, аз още чувам оня гальовно-мек, малко заглъхнал тембър, виждам онова пръстеножълто лице с разкритен израз, като антична маска, с двата черни кръга на очилата, като очните дупки на череп. Тия угаснали очи бяха надникнали отвъд чертата на човеешкото познание и затуй не можеха вече да гледат живота.

На 16 октомври следната година, точно единадесет месеца след първата фатална нощ, той прекъсна окончателно механическото съществуване, което влачеше едва-едва с последни сили, подобно огромно каменен блок, вързан за нозете му. За да няма вече никаква несигурност, той бе прибавил сега към револвера и отрова.

Последните думи, които чух от него, не бяха никакъв поетичен образ, а безпощадна истина: от нощта на 16 ноември 1913 година той беше вече извън живота. По едно като че не случайно съвпадение завършъкът на тая ужасна година донесе и края на един от най-големите български поети. Така тъжната равностметка на неизброимите загуби приключи с най-непоправимата: защото тя не бе материална.

1914-а гоиде с ново, чисто и спокойно лице. Всичко загубено окончателно или покрусено – хора, места, упования, всички тъй наречени „национални идеали“ – неосъществени и унижени, – всичко това беше вече назад, отшумяло минало, към което не можехме да се върнем. Животът, тоя самоуверен и весел негодник, пося зеленина и цветя върху гроба на това минало и продължи усмихнат по своя вековечен кръговрат.

Разбира се, епохалните събития, които връхлетяха света през втората половина на тая историческа 1914 година, не можеха да се предвидят от никого. Без да забравя болката си по своите откъснати части¹, народът се бе прибрал в себе си, не искаше да гледа назад и уреждаше грижливо своя дом. Едно спонтанно чувство на преодоляване се носеше във въздуха. Политически – левите партии за лишен път обвиняваха двореца в престъпна безотговорност и търсеха начини за премахване на тая система. Социално – професионалните съюзи ставаха вече институт, с който всяка власт трябваше да се съобразява. Стопански – отбелязваше се подем в част-

¹ От онова време датира друг военен марш – „О, добруджански край!...“, – пак от автора на „Съюзници-разбойници“, със също такъв идиотски текст. С него нашите войски настъпваха по-късно в Румъния.

ните и обществените предприятия и по-широко развитие на индустрията. Ала устремът напред беше може би най-очевиден в културната област.

Народният театър продължи работата си с най-сериозен репертоар (Толстой, Хауптман, Вазов, Яворов). На 17 март Съюзът на българските писатели, учреден през септември 1913 г., устрои в Народния театър един „Апотеоз на българското слово“ с паметичен спектакъл, който имаше голям ефект. Артисти от театъра – гримирани и облечени като Паусий, Раковски, П. Р. Славейков, А. Каравелов, Хр. Ботев, Ив. Вазов, Ст. Михайловски и П. П. Славейков – рецитираха свои или написани за тях произведения.

Освен „Народ и армия“, за което вече споменах, започнаха да излизат новите списания „Художествена култура“ с редактор В. Димов, „Картинна галерия за деца и юноши“ с редактор В. Палашев и „Звено“ с редактор Д. Подвързачов¹. През тая година почна и ежедневникът „Слово“, който продължи да съществува само няколко месеца, но за който заслужава да се кажат няколко думи. След 1920 година неговото име бе взето от един партиен вестник, но „Слово“ от 1914 година не бе свързан с никаква партия:

¹ В една литературна бележка Ангел Тодоров писа, че Подвързачов бил едва ли не водач на символистите в България и редактор на тяхно списание (к.м.). Ангел Тодоров очевидно греши: Подвързачов не е бил редактор на никакви други издания (вестници или списания) освен на хумористичните седмичници „Смях“, „Българан“ (заедно с Ал. Божинов) и „Оса“, както и на списание „Звено“. Българските символисти имаха списания, но много по-късно – след Първата световна война: „Хиперион“, с редактор Т. Траянов, Люб. Стоянов и Иван Рагославов, „Везни“ – с редактор Гео Милев. Но редакторът на „Звено“, не е имал каквото и да е участие в „Хиперион“ или „Везни“.

той искаше да бъде български Le Temps или Times. Доколкото помня, негов стопанин-издател (както се казваше тогава) беше един от известните големи търговци в София, братя Иванови. Разправяше се, че бил културен, напредничав и с широка ръка човек, който искал да създаде в България вестник по образеца на големите западни и руски ежедневници. Той бе пожертвал навярно доста пари, защото оценките броеве от вестника и днес още правят впечатление и с печатания материал, и с техническите си за времето съвършенства. Размерите, хубавата хартия, шрифтът – разнообразен, чист и нов, кореспонденциите от чужбина, постоянният фейлетон, всичко това действително правеше от „Слово“ един вестник образец за ония години. В първия брой – началото на януари 1914 година – бяха поместени на първа страница едно актюелно стихотворение от Ив. Вазов и стихове от Ст. Михайловски – „Песни на надеждата“. Тук бяха публикувани за първи път някои от фейлетоните-разкази на Йордан Йовков („Безотечественици“, „Последни римляни“ и др.), печатани бяха преводи от Марсел Швоб, от Едгар По, от Теофраст и др. Кой бе редактор на вестника, кой определяше неговата насока, кой му даваше тоя умерено-прогресивен, почтен облик – не зная. Зная само, че там работеше като един от уредниците покойният художник Асен Белковски (той се занимаваше освен с живопис и с литература – пишеше стихове, превеждаше), а Д. Подвързачов беше коректор.

Един ден, когато нашата млада компания се беше събрала, гоиде Подвързачов и ни съобщи, че сега можем да имаме списание. „Стягайте се!“ Ние се слушахме от радост. Наше списание – това беше мечта на всички ни, но тя винаги изглеждаше неосъществима. Сега това беше вече действителност.

Подвързачов ни обясни: издателят на „Слово“, Иванов, отделил от хартията за вестника (тя беше хубава, плътна хартия) достатъчно количество за десет книжки на бъдещото списание, която ще му се заплати, ако се съберат необходимият брой абонати. Печатарят Стефан Стайков, приятел на Подвързачов и познат на всички ни (споменах по-рано, че той отпечата гаром сборничето за Пенчо Славейков), обеща да печата списанието на кредит, без никакъв определен срок за плащане. Щяха да трябва още някои гребни суми – за корици, за пощенски марки, за покани по записване на абонати и пр., – но за тях веднага решихме, че ще ги съберем помежду си. Тъй че от материална страна всичко беше наред – оставаше да се мисли за произведенията, които щяхме да предлагаме всеки месец на читателите. Но това не беше никаква грижа: всеки от групата имаше достатъчно готови ръкописи, а пък и всички щяха да се мобилизират за написание на нови неща. За редактор, разбира се, единодушно бе избран Д. Подвързачов. Името на списанието, както и подробностите около размера, отделите, шрифта и гр. щяха да се установят в следната ни среща. За хонорар, естествено, не стана дума. Всеки от нас имаше някаква работа, от която се препитавахе, а другото, онова, което вършехме като дълбоко интимно занимание, него ние не можехме да свързваме с пари. Така мислехме в онова време и днес аз не мога да оскърбявам със снизходителна усмивка чистотата на нашата галечна младост.

На другия ден, когато решихме всички въпроси по външното и вътрешното оформяване на списанието, стигнахме до името. От няколкото предложени имена единодушно бе прието онова, което аз

предложих – З в е н о¹. На следния ден нашият общ приятел художникът Георги Мащев донесе нарисуваното заглавие за корицата, дадохме поканите за абонати да се печатат – и с това всички приготовления свършиха. Почна работата. Фактически целият материал се преглеждаше от всички, или по-право – от Димчо Дебелянов, Г. Райчев, Ник. Янев и мене (Н. Лулиев през това време учителстваше в Свищов, а Й. Йовков още не бе близък с групата); но окончателно всичко се одобряваше от Д. Подвързачов, който носеше и отговорността като обявен на кориците редактор.

Така се рогу и така съществува пет месеца „Звено“ (от февруари до юли, пет книжки в три свитъка, 2 и 3, 4 и 5 двойни книжки, в по един свитък), което имаше всичките перспективи и предпоставки за дълъг, интересен живот.

В онова време юли и август бяха „ваканционни месеци“, което значеше, че не само училищата и университетът не работеха, но и Народният театър, и списанията имаха двумесечна почивка. Шестата книжка на „Звено“ щеше да излезе през септември. Както споменах, откъм средства списанието бе сравнително добре, а след първите книжки имаме вече и около 500–600 платени абонати, което за тогавашните условия, без плащане на хонорар, беше великолепно. И ако съществуването на „Звено“ се ограничи само в тия пет книжки, причините са изключително в необикновените събития, които върхлетяха света в това второ шестмесечие на годината и за които ще стане дума по-нататък.

¹ Както „Слово“, и „Звено“ след години стана име на партийно списание, без да има абсолютно нищо общо с литературното списание Звено от 1914 година.

Нека не се вижда странно вниманието, което отделям тук на това списание, живяло само пет месеца, и то преди четиридесет и пет години. Живите съвременници на епохата, както и литературните изследователи, а така също и някои млади любознателни читатели, които са прелиствали петте книжки в някоя библиотека, знаят много добре художествената и историческа стойност на списанието. Но за ония, които първи път ще чуят това име, трябва да се дадат няколко къси обяснения.

„Звено“ е, ако не етап, най-малкото преход между два периода в българската литература, както времето, в което се появи то, е преход между две епохи. След бурните и трагични моменти, с които завърши мирният и издигнат къс от живота на нацията, след изчезването на поколението около „Мисъл“ времето на „Звено“ и самото списание са несъмнено връзката между две епохи, символично изразена в самото име. Групата, обединена вече в списание, даде, както вече споменах небеднъж, няколко от големите имена, които са достояние на новата българска литература.

В първата книжка на списанието бе напечатана „Легенда за разблудната църкния“ на Дебелянов. В книжки 4 и 5 той напечата цикъла „Под сурдинка“. Тия неща са последните негови произведения преди стихотворенията му от фронта. Тук също тъй той даде интересни литературни бележки (кн. 2 и 3). Й. Йовков освен един разказ помести в „Звено“ (кн. 1 и кн. 2 и 3) два от най-хубавите си феълетони: „Те победиха“ и „На старата граница“. Николай Лилюев напечата седем стихотворения, цикъла „Война“, няколко великолепни превода на поеми и една интересна статия за шестима френски поети. Георги Райчев даде в „Звено“ един граматически опит и един разказ. Две непечатани стихотворения от покойния Димитър

Бояджиев бяха поместени в кн. 2 и 3. Гео Милев изпрати от Берлин голяма статия за модерната европейска поезия и седемнадесет превода на стихотворения от неколцина западни поети. Всеки брой на списанието имаше богат „Преглед“ – рецензии за книги (наши и чужди), за театъра, за художествени изложби, всички написани живо, с темперамент, но с мярка, а често и с хапливо остроумие.

Колкото се отнася до идейно-естетическата насока на списанието, трябва да се признае, че то нямаше определено, предварително избрано литературно credo. Както и другите литературни списания от оная епоха (за които говорих по-рано), обликът на „Звено“ се очертаваше от произведенията, които се печатаха в него. И както вече се спомена, ни едно от българските списания (с изключение на „Ново време“) нямаше строго определена художествена програма и литературният материал на всички беше неизбежно еkleктичен. Дори списанието на Георги Бакалов – „Съвременник“ – имаше за сътрудници Кирил Христов, Д. Дебелянов, Д. Подвързачов, Ник. Лилюев. И не можеше да бъде иначе: залязващият на Запад символизъм бе родил в Русия една закъсняла символистична поезия, с която се свързаха мнозина от най-младите и най-значителните руски литератори, някои от които еволюираха по-късно към футуризма, а политически – към комунизма. Балмонт, Брюсов, Бели, Блок, Маяковски, Есенин, Багрицки и др. влияеха успоредно със западните символисти на някои от младите български поети. Но докато в Русия поради богатото и разнообразно литературно творчество можеше да се набележи ясна диференциация в насоките и да се появят списания и сборници с чисто символистични концепции, у нас това бе немислимо – първо, защото символистичното творчеств-

во не може изобщо да пусне дълбоки корени (освен в началните произведения на Т. Траянов, Людмил Стоянов, Ем. п. Димитров, в някои неща на Яворов, на Лилюев, на Ясенов, на Гео Милев и др.) и влиянието му у нас бе госта повърхностно и, второ, защото споменатите имена почти изчерпваха даровитите български поети. Затова в „Звено“ се напечатаха някои неща, които бяха неизбежният данък на времето. Но ясната, несъмнена насока на списанието бе по линията на реализма. Това личи не само по имената на най-близките сътрудници, но и от поместените работи. По този повод характерен е случаят с литературния критик Иван Радославов, по-късният знаменосец на групата символисти около сп. „Хиперион“. В първата книжка на „Звено“ бе поместена статията на Ив. Радославов „Малък повод за големи въпроси“, в която авторът ѝ заявяваше: „Реализмът създава една естетика, която няма нищо общо с творчеството изобщо...“, „реализмът е погрешен в основата си като художествено схващане...“, „... от първия ден на своето появяване до днес изкуството се е появявало като символизъм, ту съзнаван, ту не...“ и пр., и пр. Как беше влязла в списанието тази статия, не можахме добре да разберем, но след нея за редактора и за близките сътрудници беше ясно, че Ив. Радославов не може повече да печата в „Звено“. И затуй пък той почна кампания срещу списанието. Възразявайки на Радославов по основните му „максими“ в една полемика, която започна във вестник „Воля“ („Звено“ беше вече спряло) и продължи в три подлистника, аз се постарях да му противопоставя аргументи против тази тесногърда и погрешна концепция и да защита принципно богатото и разнообразно творчество на реализма. Това беше схващането и на „Звено“. Разбира се, ние приемахме и символизма, но само като мо-

мент от литературното развитие. Навярно така не биха мислили тогава и Н. Лилюев, и Гео Милев, и Людмил Стоянов. Но Н. Лилюев не участваше в редактирането на списанието, както и Л. Стоянов, а Гео Милев беше в чужбина, нямаше никаква връзка с групата и неговата статия бе поместена в „Звено“, защото бе жива, гръзка, оригинално написана от един културен и очевидно даровит младеж, който нямаше още двайсет години. Във всеки случай не помня някога да е имало спор между нас по този въпрос. Нещо повече дори: редакторът честичко обичаше да цитира (и преди, и след спиране на списанието) двамата свои приятели поети – Дебелянов и Лилюев, – за техните увлечения от символистите и понякога неговите остроумни закачки така нараняваха Лилюев, че очите му се изпълваха със сълзи.

Малката канторка в печатницата на Ст. Стайков, отделена с гърсени стени от помещението на словослагателите и на книговезницата, се превръщаше за няколко дни от месеца в редакция на „Звено“. Ние се струпвахме там, поправяхме, преглеждахме, коригирахме и стопанинът често се правеше на яросан, че му пречим, но в действителност се радваше на тази вдъхновена младеж. Там нагписвахме още „топли“, току-що отпечатани книжки, лепяхме марките и ги понасяхме, всеки натоварен с по четиридесет-петдесет броя, към пощата. (По този екземпляр, запазени тук-там в скромните библиотечки на някогашните абонати, още личат бисерно ситните букви от почерците на Подвързачов или Дебелянов.) В този физически труд имаше някаква остра духовна наслада.

Интересно е да се отбележи, че самото съществуване на списанието изведнъж придобива по-голяма тежест на всекиго от групата „Звено“. Дотога-

ва всички печатаха редовно в добрите литературни списания, всеки беше вече познато име, но събирането заедно правеше от групата един литературен факт, а всеки участник в нея – по-значителен и по-ценен. От друга страна, новото списание лишаваше останалите списания от най-търсените им сътрудници, повечето от които сега не само не можеха, но (което е по-важно) не искаха да печатаат другаде освен в „Звено“.

Възвръщайки се чрез спомена в ония дни, аз знаех, че най-истинското и най-значителното у всекиго е в миналото. Настоящото изобщо не съществува: то веднага се изплъзва назад; в бъдещето ти още не присъстваш. А миналото – това е всеки час, който вече е прозвънил, минутата, която току-що е хвъркнала, годините, които са се изнизали, без да ги усетиш, и в които по-късно търсиш да намериш истинското си лице, запазено като в дъното на дълбок кладенец, над който си се навел някога, за да погледнеш, и което е останало заключено там завинаги.

Веднъж, когато излязохме от „Народния театър“, дето се бе чествала паметта на един от нашите общи някогашни приятели, Людмил Стоянов се спря настрел улицата и ми каза: „Знаеш ли, Коста, колко страшно е това: те всички бяха млади като нас – и Неделчо Василев, и Димчо, и Коста Кнауер, и много още други... Те умряха, а ние останахме... И живеем, ето вече десетки години... И като мисля за това, винаги ми става съвестно...“

А аз мисля, че ние сме свързани завинаги с мъртвите и че в това е вековечната победа на живота. Мъртвите не стареят, те са останали такива, каквито ги помним. Всеки от тях, отивайки си, е отнесял нещо от нас, защото човек не живее само със своя живот, а и във всички, които обича. Възкресявайки в

спомена изчезналите, ние си възвръщаме частица от най-истинското у нас, изчистено сега от петна поради далечината и избистрено от времето. Кое е една нова младост в сумрака на вечерта.

В ония тихи слънчеви дни на юни кой би могъл да повярва, че някъде зад хоризонта, още невидими, се трупат грамади куршумени облаци, които скоро щяха да помрачат светлината и да удавят света в нечувани бедствия? Както младият човек от „Идеи“ на Хайне не подозира, че неговото нещастие се крие в нанкиновите панталони, които се тъчат за него някъде далеч, и се шегува, и се смее, и танцува, така и светът не подозираше, че неговото нещастие се приготвяше през тия дни в едно почти неизвестно босненско градче. И светът беше безгрижен и радостен, светът пиеше на големи глътки живота и не мислеше за никакви страшни неща.

На 15 юни в столицата на австрийската провинция Босна – Сараево – бяха убити от сръбски младежи-заговорници австрийският престолонаследник ерцхерцог Франц Фердинанд и жена му. Тук е началото на редицата събития, последното от които е избухването на Първата световна война точно един месец и три дни след убийството. През тоя месец ритъмът на международния живот, който готозава беше нервен, изведнъж стана прогресивно-ускорителен. Ноти, ултиматуми, постъпки за посредничество между изправените една срещу друга Австро-Унгария и Сърбия, преговори и приготовления в двата лагера – Тройния съюз и Тройното съглашение – и всичко това завърши с обявяване на война от Австро-Унгария на Сърбия като първа фаза на световния конфликт. Сърбите приеха войната и почнаха геройски защита на земята си. През това време ве-

ликите сили, свързани със съюзи, които ги ангажираха изцяло, обявяваха мобилизации – една след друга. Ала все още имаше идеалисти, които се надяваха, че могат да спрат поне общата война. В края на юли Жорес се среща в Брюксел с водачи на германските работници (в ония години Германската социалдемократическа работническа партия беше най-силната в света, брояща около 3–4 милиона организирани членове), за да се уговори генерална стачка на работниците в двете страни и по този начин общата война да бъде осуетена. На 17 юли той се върна в Париж без особени надежди и почна подготвянето на нова среща със същата цел. Но на 18 юли вечерта Жорес бе застрелян в кафене „Кроасан“ в Париж от един шовинист католик. Така последната малка надежда за отстраняване на надвисналото бедствие се разсея окончателно. На 19 юли Първата общеевропейска война пламна с нашествието на германската армия в неутрална Белгия. Установените с международни договори и с вековните нравствени норми задължения за зачитане на неутралитет бяха пометени брутално и с цинизъм.

„Приготвяме се да навлезем в един дълъг тунел, изпълнен с кръв и тъмнина“ – отбеляза на 18 юли в дневника си един от големите френски писатели на онова време.

У нас тия събития предизвикаха пълно объркване. Никои не знаеше, нито можеше да предвиди какво ще става дори в най-близките дни. За първи път в историята на човечеството започваше подобна война, в която участваха държави със стотици милиони население. Два могъщи блока бяха вкопчени в смъртна борба: Тройният съюз (Германия, Австро-Унгария и Италия) и Тройното съглашение (Русия, Англия и

Франция). В действителност Тройният съюз още от първия ден на войната стана двоен: Италия заяви, че напуска съюза и ще пази неутралитет. Останалите европейски държави трябваше да избират: или да се присъединят към една от двете воюващи групировки, или да се обявят за неутрални, без да бъдат уверени, че неутралитетът им ще бъде зачитан. С изключение на Швейцария, неутралитетът на която бе полезен и за двата партньора, ни една от другите малки държави не можеше да бъде сигурна, че няма да бъде прегазена като Белгия. И тогава почваха сметките и съображенията: кое е по-изгодно – да участваш пряко в общия конфликт, като поемеш всички рискове, но с вероятност и за печалба, или за да не се накървяваш, да сеявиш неутрален – тоест фактически да си срещу двете групировки, с риска да загубиш всичко (и мира, и земята си), без никакъв шанс да спечелиш нещо? Задачата на държавниците наистина беше трудна. Но за страна като България, току-що излязла от две последователни войни, уморена физически и морално, изтощена в материалните си източници, не трябваше да съществува и най-малкото колебание, че е необходимо да остане извън конфликта. Или ако това е невъзможно (да речем, по причина на географското си положение) – да избере възможността за най-малко нови жертви и най-големи бъдещи изгоди, като се присъедини към групировката с най-вероятна окончателна победа. Разбира се, и тогава предвижданията можеха да излязат погрешни, но сметките щяха да бъдат правени свободно и само с оглед на нашите интереси. За съжаление тогавашното българско правителство не можеше изобщо да избира: то беше предварително ангажирано с единия от двата блока. На власт беше партията на г-р В. Рагославов, свързана още от основаването си с австро-германската по-

литика. Независимо от това в някои политиканстващи кръгове излязоха явно на повърхността скриптите дотогава реваншистски планове. По улици и заведения почнаха отново спорове около вероятностите за победа на единия или другия блок. В някои ежедневници открито пишеха, че нашата политика трябва да бъде срещу Русия (тоест срещу Съглашението), защото ако се присъединим към Съглашението, дори в случай, че то победи (за което нямало никакви основания, нито признаци), Русия ще покровителства Сърбия, а не нас. А в случай, че Съглашението загуби, естествено, ще загубим и ние. Напротив, свързването ни с Австро-Унгария и Германия – естествени врагове на Русия – откривало само бляскави перспективи на България при победата (която била повече от сигурна) на германския блок. Тогава всичко, което нашите коварни съюзници-съседи ни ограбиха, щяло да ни бъде върнато, националните идеали – постигнати, и България отново щяла да заеме мястото си на най-голяма и най-силна страна на Балканите. Това отношение на Централните сили към България се диктувало и от техните собствени интереси, тъй като те искали на Балканите да има една силна България, враждебна към Русия и Сърбия. Това беше – изразена в няколко думи – тезата на част от „патриотичния“ печат, т.е. на официалния правителствен печат. Тая теза в различни варианти се поддържаше цяла година и тя обяснява намесата ни във войната. В същото време подобна аргументация, използвана сега пък с някои дребни корекции, като довод за присъединяването ни към Съглашението, изпълваше речи, статии и резолюции на русофилските партии. Ала огромното мнозинство от интелегенцията и народа беше за пълен, строг и ненарушим докрай неутралитет. Никой от ония, които бяха изпитали на своя гръб войните, не

искаше и да помисли за нова война, и то само две години след Междусъюзнишката. Но нека следваме събитията хронологически.

Още от първите дни Европейската война възпря всичко освен най-неотменимите, най-първичните, тъй да се рече, отправления на държавния и обществен живот. Тревожно очакване повисна във въздуха и пресече всички дейности не от първа необходимост. Всякакви нови инициативи, особено в културния живот, спряха. Наистина театърът продължаваше представления си, списанията не спряха, но това бяха прояви повече на автоматичност, движение по инерция, подобие на живот – не същински живот. Същинският живот се отмести в друга плоскост: войната, която унищожаваше вече цели градове и земи, която бучеше и тук, непосредствено до нас, отвъд западната ни граница, и която утре може би щеше да ни завлече в своя огнен въртоп. Сега вестникът стана храна по-насыщна от хляба, политиката и военните новини занимаваха всички глави. Очевидно, подобна атмосфера е най-малко сгодна за духовна работа и от тая втора половина на годината до края на войната мъчно би могло да се говори за истинско художествено творчество. „Звено“, което трябва да продължи след лятната ваканция, спря тъкмо по тия причини. Никой не бе сигурен дали утре – в буквалния смисъл на думата – няма да дойде и нашият рег: защото вече нямаше никакво съмнение, че и ние ще влезем в смъртната игра. Достатъчно бе да се четат официозите и да се видят чудноватите чужденци, гости на хотел „България“ – руси, бръснари, всички облечени в нови костюми, едва ли не униформени, които говореха немски и се движеха по дваматрима с твърда, отмерена стъпка. Други такива

пътници можеха да се видят всеки ден във вагоните на влака за Цариград.

В настърхналите от тежки предчувствия дни на тия месеци едно събитие мина почти незабелязано: на 16 октомври Пейо Яворов се самоуби втори път, сега вече окончателно. През април г-р К. Кръстев го бе водил във Виена за лекуване на очите му, но и това не беше помогнало. Страданията на живия човек най-сетне свършиха, но недостойната игра с неговото име продължи¹.

Какво странно време беше тая есен на историческата 1914 година! Когато човек се връща назад с мисълта си, това наистина изглежда някакъв злобещ фантасмагоричен живот.

Привидно, ние живеехме нормално, дори се забавлявахме, четяхме военните съобщения на воюващите, в които се разправяше за мълниеносни нашествия, за десетки хиляди жертви, за разрушени паметници на науката и изкуствата, за чудовищни оръдия, които стрелят през десетки километри... До нас западната ни съседка бе напуснала столицата си, бомбардирана жестоко, и бе направила Ниш свой престолен град... Та това приличаше гостъщ на опустошителен пожар в съседната къща, залепила стена до нашата, дето ние въпреки пращането на огъня и главните, които хвърчат наоколо, спокойно разговаряхме и пиехме безгрижно кафето си. Като че старецът от „Намтрапницата“ на Метерлинк не чукаше вече на нашата порта, като че зад прозорците не се чуваше приглушената глъчка на хората, които носеха удавницата...

¹ Една любопитна подробност: за седмицата, през която той се самоуби, в програмата на Народния театър фигурираше пиесата му „Когато гръм удари“...

Нашата група бе съвсем потисната от събитията. Списанието спря и ние бяхме като пилци без гнездо. Всеки се ограничи само в работата си за прехрана. Всички имаха приготвени за печатане работи, планове за нови неща, инициативи за самото списание, което щеше да се разшири и да печата произведения и на някои от по-старите писатели, както беше обявено в поканите. При това в касата имаше вече събрани около 800–1000 лв., а интересът към списанието растеше и нови абонати щяха бездруго да се запишат. Спирането на „Звено“ беше „временно“, докато положението се уясни, но постепенно всички виждахме, че „уясняването“ всъщност отива към лошо, че перспективите за продължаване на списанието всеки ден стават по-несигурни, и след няколко месеца на ентузиазъм и на вдъхновен труд съвсем неочаквано се намерихме напред път, лишени като че от смисъла на живота си. Подвързачов потъна отново в своите преводи и коректури; Дебелянов работеше в Сметната палата като докладчик; Георги Райчев секретарстваше в гимназията; Георги Машев рисувахе карикатури за ежедневниците; само Йордан Йовков печаташе по някой разказ, защото той изобщо нямаше друга работа. Аз вече замествах (като съдебен кандигат) мирови съдии в провинцията и живях известно време в две-три малки селища. Сегиз-тогиз някой от гружината напечатваше нещо гребно в списанията и литературното ни творчество свършваше с това.

А бяха едни чудесни дни през тоя септември! Топли, премрежени, без движение, без никакъв шум, усмихнати, сякаш заслушани в нещо далечно и радостно. Особено живо помня няколкото седмици, които прекарах тогава в Етрополе, като кандигат мирови съдия.

От София дотам се пътуваше два дни. Обикновено вземаше се „пощата“ за Орханлие (Ботевград) или с влака до Мездра и оттам пак с „пощата“. От Орханлие до Етрополе три пъти седмично отиваше друга „поща“ – една каручка, отрупана с колетци, пакети и един-двама пътници, кацнали сред тях. Тя се движеше, без да бърза, по мекия междуселски път под едно небе, още по-безпределно поради дълбоката тишина, в която и мислите добиваха тежест. Никога дотогаз не бях виждал по-самотно, по-смирено, сякаш съзнаващо своята нищожност, градче и по-трогателно в своята усмивка, с която посрещаше чужденеца. Мярнаха се през жилестите клони на орех сините стени на стара църква. После почернели от времето двукатни гървени къщи с мутафчийски дюкянчета отдолу, дето още се пресукваха върви и се тъчеха чулове и зебла; една берберница със закачен до вратата леген; вместо околийски началник (градчето не беше дори център на околия) един старши стражар с навои, една джамия с пречупено минаре и с празно щъркелово гнездо отгоре; тук-там в крайнините – сочни, зелени ливади, като високи алпийски пасища. Привечер кервани коли с гървен материал се смъкваха от чарковете в Балкана скрибуцайки, попираха да починат до кооперативната маслобойна и в мрака, сред който не се виждаха едрите биволи, чуваше се само кроткото дишане на добичетата... По портите на много къщи висяха траурни парчета плат с кръст и инициали за паднали през двете войни мъже и пребрадени с черни кърпи жени отиваха с бакъри до чешмата. Тук преди години беше минала триумфално войската на крал Карол и бе опустошила курниции и градини, оставяйки в спомена на чистосърдечните планинци само чувство на презрение.

Сега тия хора не искаха и да чуят за нова война. Така беше тогава навсякъде по българската земя.

Политическите събития следваха своя неравен ход, а мелницата за хора на фронта работеше с ускорен темп. Всеки ден гинеха хиляди млади и здрави мъже. Неочаквано Япония и Италия се наредиха със Съглашението, Турция – с Централните сили, а Румъния и Гърция чакаха своя час като неутрални. Жестоки сражения разоряваха Източна Прусия, Полша, Галиция, Белгия, Североизточна Франция. Австро-Унгария след няколко незначителни успеха в началото тъпчеше сега на едно място, като губеше хора и материали. Двата блока наддаваха пред останалите във от конфликта страни: непрекъсната засилена дипломатическа активност характеризира тоя първи период на войната. Годината изтече в една алогична смесица на бруталност и перфидни хитрини, на колебания във военното щастие и несигурност в прогнозите. Хиляда деветстотин и петнадесета не донесе нищо ново, ако не се смята почти явното определяне на българското правителство към страната на Централните сили. Левите опозиционни партии – земеделци, демократи, радикали и социалисти – всеки ден протестираха в общи акции, свикваха се публични събрания, изпращаха се делегации при Радославов; тесните социалисти също протестираха, но отделно; всеки ден цензурата (установена с военното положение) изпъстряше с бели колони опозиционните вестници или просто ги спираше. Но линията на правителството не се променяше ни на косъм. Политическата безскрупулност и терорът излюпиха, както става винаги и навсякъде, злоупотребления и гешефти в огромен размер, най-грастичните от които бяха закупването – чрез

агенти на двата блока – на българското жито (аферата „Деклозиер“, с участието на г-р Н. Генадиев, за сметка на Съглашението, закупването на жито от германски банки), които „сделки“ в няколко месеца оставиха страната без хляб. Със златото, плащано за българското жито, двата лагера, подпомагани пряко от български държавници (и от властта, и от опозицията), се напреварваха да купят военното участие на българския народ. Но българският народ и сега не видя никакво зло: високоставените посредници не бяха глупави и плащаха на производителя стотинки, а златото вземаха те и като връх на всичко настъпи, както се спомена, бърза оскъдица. Необикновеното поскъпване на хранителните продукти наложи създаване на специален държавен институт – „Комитет за обществена предвидливост“.

Организираните в съюзи работници и държавни чиновници, интелигенцията, огромното мнозинство от селяните, изобщо онова, което е истинският народ, изразяваше открито своя протест срещу правителството. А то продължаваше да твърди, че ще пази най-строг неутралитет, но все пак тръбеше постоянно за „националните идеали“, които чакат осъществяването си, и държеше мобилизирана голяма част от армията. През това време бойните действия по всички фронтове продължаваха без изглед за решаващо надмощие на едната или на другата страна. В задимената от пушеците на войната далечина никой не можеше да вижда ясно и да предрича, но в полузрака на дните, наситени със злокобни предчувствия, едно разюздано от алчност и раболепие правителство водеше българския народ като добиче към световната кланица.

Не помня през тия месеци нещо, с което човек би могъл да се откъсне от тая мрачна действител-

ност или да се издигне над нея: всеки от нас беше утрепен фигурант в голямата драма и чакаше за кулисите своя момент. Не можеше да става и дума за духовно творчество и не си спомням нищо значително в литературата, изобразителните изкуства, музиката или театъра освен две-три изложби. Всеки от нас чувстваше, че е абсолютно зависим от събитията, и в същото време всеки се усещаше безкрайно безпомощен и самотен в своята лична съдба, която бе спряло сега пред стена. Синовете на големите нации бяха уверени въпреки всички бедствия – поражение или дори разгром, който можеше да им донесе войната, – че техните отечества все пак ще съществуват. Ние не знаехме нищо, не можехме да се надяваме на нищо. Само преди две години страната ни бе пред пълно разпокъсване. Сега бяхме едно поколение, лишено от бъдеще.

Тъкмо в тая безутешна атмосфера едно загадъчно престъпление, замъглено с предлога за някаква идейна акция, разтърси от гняв и отвращение обществените среди в София и държа изострено вниманието на всички. То беше известният атенат в Градското казино. През една карнавална нощ – бал с маски – в казиното избухна агска машина, която уби няколко души и нарани други. Това безсмислено злодеяние, за което някои твърдяха, че е анархистичен атенат, остана необяснено и след екзекутирането на някои от престъпниците. Образованият процес бе шумен, продължителен и характерен за онай епоха, в него пак се примесваха (както и в процеса по убийството на Д. Петков) имена на големи общественици, без да се установи пълната истина. Той се гледа около три месеца след деянието, тоест в началото на лятото, когато страната вече безвъзврат-

но се плъзгаше надолу и съзнанието на всички беше обсебено от по-големи тревоги.

В злополучната си кампания срещу Дарганелите Съглашението търпеше последователни неуспехи. Австрийците подготвиха голяма офанзива срещу Сърбия, сега вече с германска помощ. Усещаше се, че наближава нашият час.

В началото на есента от официални изявления, от статии в правителствените вестници, от чуждия печат ставаше ясно, че сме окончателно обвързани с Централните сили. Темпът на събитията се ускоряваше.

През пролетта бях назначен мирови съдия в Цариброд. Останах там до май следната година, когато отидох да служа войник в Школата за запасни подпоручици с 40-и набор. Пограничното градче с неговата железопътна станция – порта към запад – беше малък, но извънредно богат и интересен свят, особено през втората половина на годината. Човек наистина не може да се освободи, както казва Доде, от властта на местата, дето е оставил част от съществуването си. И сега още виждам скромното прашно градче с неговата гълга, права главна улица, пресечена от железопътен прелез, и линията, дето профучаваха конвенционалните влакове, които ние гледахме с безнадеждно възжеление. Виждам червените казарми на 25-и драгомански полк, лепнати на срещния склон, малкото манастирче над града (което всъщност беше само параклис), Ерма – тъмна, потайна, – която носеше между бухнали брегове безшумните си води към погановския манастир, белите стени на нашите и сръбските постове до Суково... Един хотел, полухан, няколко едри търговци, износители на жито, паянтовата сграда на съдилището, в

заседателната зала на което зад гърба ми гледаше усмихнатият портрет на Пепо, гървения павилион сред града, дето в събота следобед и в неделя свиреше полковата музика. Виждам още оня оживотинен от немотия народ, който казваше „жито“ на царевичката, пръснатите из околията села, които обикалях на кон, придружен от стражар, и които само се наричаха села, а бяха няколко къщи, кацнали тук-там по сухите ридове и далеч по два-три километра една от друга... Бугката на Хаджията на перона, с мускали розово масло по прозорчетата, с надписа Change – разменна кантора за всички валути, – безбройните славеи, които не млъкваха през юнските нощи в китната станционна градинка, оня странен учител тракиец, когото намерих в Поганово, заселен там отпреди двайсет години, завъдил чудесен пчелин и чиято история приличаше досъщ на поетичния Мопасанов разказ „Щастие“ – за избягалите в Корсика влюбени...

Но това беше обикновеният, мирновременният образ на градеца, оня, който човек виждаше само с едното си око, когато биваше затворен вкъщи или в учреждението или когато срещаше привечер говедата, които се връщаха бавно по главната улица, и откъм Желюша пристигаха хора с пълни кошници от прочутите бели черешки... Но градчето имаше сега и друго лице, по-наптрапчиво, което ни караше да разтваряме от учудване и тревога и двете си очи: тук много повече от София се чувстваха спазмите на войната.

На няколко километра от нас една малка стража воюваше вече почти година с могъща империя и не се предаваше. Белград бе разрушен, правителството продължаваше да стои в Ниш. Човек можеше да си представи как живееха сега тия хора, които като

нас бяха изкарвали само допреди две години други две войни. Ние имахме възможност да долавяме техните страдания по-непосредно, тъй като из моя край във всички погранични селища от двете страни повечето от жителите бяха свързани с родство. Тия връзки бяха особено многобройни в Цариброд и Пирот и в нашето градче хората се безпокояха за близките си отвъд. (Родът на моите хазяи например, пръснат и в двата града, беше особено голям и известен. Но тия, които живеяха тук, се смятаха българи, а ония в Пирот – сърби. През есента след превземането на града от нашите войски една братовчедка на хазяите ми дойде в Цариброд и когато разговаряхме, тя винаги казваше: „вие, българите“ и „нашите“.) Сръбските железничари и митническите чиновници, които всеки ден пристигаха на гарата, бяха мълчаливи, угрижени и поздравяваха с враждебна студенина. И това беше съвсем естествено: ние все още живеехме в мир, бяхме спокойни, можехме да се смеем, а те идеха от страна, връхлетяна отново от страдания и смърт.

Когато пристигнах в Цариброд, за моя голяма изненада и радост намерих там Георги Машев, учител по рисуване в местната непълна гимназия. (Поради няколкомесечното си отсъствие от София, не знаех, че Машев също от няколко месеца учителствал тук.) Той и тук беше все тъй елегантен, малко страшен на глед, но всъщност само гръзко шеговит със своите солени закачки, състезавайки се в това отношение с местния аптекар, който винаги го надвиваше.

В това малко селище – полуградче, полусело – Машев си бе спечелил вече много приятели между гражданите и много обич между учениците, някои от които и днес го поменуват с възхищение и почит.

Той готвеше изложба за през есента, а по молба на съдията, когото аз заместих, нарисувал портрета на Пепо в съдилището, разбира се, безвъзмездно. Заварих го като петел сред цяло ято учителки, които непрекъснато се червяха от неговите двусмислени думички, и може би тъкмо затуй още повече го търсеха. Той бе успял вече да се спречка с началството си – директора на непълната гимназия, който пишеше стихове. Машев бе изпратил за „Българан“ цитати от поезиите му за Балканската война, между които имаше такива редове: „Тихо куршуми летяха на бой“, и всички учители и учителки ги бяха запомнили. Друг един местен момък, свършил по математика, също учителстваше в гимназията; по-късно, когато Цариброд остана в Сърбия, той създаде организацията „Въртоп“¹ и стана неин ръководител. Компанията, в която веднага влязох, се вдъхновяваше, тъй да се рече, от Машев, познат вече като карикатурист от вестниците, и в нея бяха още пограничният поручик, весел момък, началник на заставата, синът на бюфетчика на гарата, също тъй висшият математик, който работеше сега на тезгяха при баща си, и най-сетне един машинист от жп депо, който често ни караше контрабанда с машината до София. Хранехме се в бюфета на гарата (абонамент – 60 лева месечно – обяд и вечеря), който бе известен и в София с хубавата си кухня, съперничаеща дори на „Панак“². Два пъти дневно международният влак (който сега

¹ Нелегална организация за възвръщане към България на Западните покрайнини.

² След обявяването на войната Цариброд беше едно от малкото на брой гранични места за връзка на Русия със Съгласението. Пътническият трафик бе извънредно увеличен и гара Цариброд стана за известно време голяма гранична станция.

минаваше през Ниш—Солун и Дедеагач—Цариград) от и за запад спираше тук около два часа — за митнически преглед, за смяна на персонала, за паспортни формалности и гр. — и тогава перонът и залата на бюфета се изпълваха с пъстра, най-разнородна публика. Цели семейства, богати руси, прибирайки се от европейските курорти, французи от Русия, запътени за Франция, англичани, румъни, групи бедни и бърбиви италианци, мълчаливи, загадъчни мъже, с непромокаеми палта на ръка и с пура в уста, някоя елегантна парижанка със зелена воалетка и с малко кученце в скута, някой католически духовник в кафяво расо — те изведнъж придаваха на нашето незначително селище лъх на космополитен кръстопът. Суетния, глъчка на разни езици, биене на звънци, отпушване на бутилки, смяна на пари и злато — всичко ставаше загъхано за няколко минути, в които се извършваха бързи сделки, и човек можеше да забогатее тук само в две-три седмици. От нашата маса в ъгъла ние гледахме тая живописна и шумна навалица, която влакът изсипваше и щеше пак да прибере, и ни се струваше, че стоим на някакъв бряг, край който се изнизва светът. Всеки от тия хора вървеше след съдбата си. Те не се интересуваха от нищо друго; те гледаха наоколо си, но не виждаха. Но ние ги гледахме жадно и във въображението ни се преплитаха най-различни, невероятни повести, бързи и тревожни като кълбата пушек на влака, който ги отнасяше. Обикновено, когато пътниците биваха по-многобройни, нашият артист-готвач изиграваше своя номер: с бяла престилка и бяла шапчица той минаваше през пълната с пътници зала, запътен към нашата маса, дигнал високо пред себе си поднос с бухнал златистобял омлет-суфле, полят с малинов сироп и посипан със захар, върху който мърдаха сините езичета на запален

ром. Това беше за реномето на заведението пред чужденците: да запомнят хубаво близането или излизането си от нашата земя. При тоя ритуал всеки път, без да ща, аз се обръщах към вратата, дето седяше обикновено сръбският паспортен пристав: той извиваше очи с нескривано зло изражение към нас, захапал камъшеното цигаре, поглеждаше часовника си и ставаше. Тръпка на угризение и неловкост свиваше сърцето ми: тоя човек всеки ден идеше и се връщаше в една страна, потопена в кръв и смърт, а ние тук все пак живеехме още в мир, угаждахме си и се забавлявахме...

Бяха спокойни летни дни, последните мирни дни на тая година, и в дъното на душата си ние не искахме — въпреки очевидността — да вярваме, че те скоро ще свършат.

Но още в първата половина на септември събитията почнаха да се надпреварят по значение и по категоричност. На 10 септември в България бе обявена обща мобилизация и правителството заяви, че ще пази „въоръжен неутралитет“. Разбира се, това не можеше да излъже никого — нито вън, нито вътре в страната. На 15 септември Съглашението направи известни предложения на България — или за намеса на негова страна, или за неутралитет. Предложенията бяха отхвърлени. Тъкмо през това време австрийците, подпомагани от германците, подготвиха голямата офанзива срещу Сърбия, която трябваше да бъде решаваща.

Когато бе обявена общата мобилизация, за всички в страната бе ясно, че това значи война. Но мнозина имаха малката надежда, че тоя „въоръжен неутралитет“ може да продължи повече. С такова чувство заминаваха повиканите в армията. От приятелите мобилизирани бяха Георги Райчев, Йордан

Йовков, (по-късно той беше назначен в редакцията на в. „Военни известия“), Людмил Стоянов, Христо Ясенов, Коста Кнауер, Светослав Добрев, Лука Груев и братя Стойчеви. Димитър Подвързачов, като неслужил, остана коректор на „Военни известия“. Димчо Дебелянов бе временно освободен от мобилизиране поради службата си: докладчик във Върховната сметна палата. Георги Машев отиде като художник на конната дивизия. Аз оставах да чакам свикването на набора си.

Към края на месеца Съгласението с нова нота поиска България да скъса връзките си с Централните сили. И това бе отказано. На 28 септември бе съобщено официално, че в някои гранични пунктове сръбите нападнали нашите войски, които ги отблъснали и започнали да ги преследват в сръбска територия. А от 4 октомври почнаха да се издават „бюлетени за военните действия“.

Не се забравят ония няколко дни от октомври 1915 година. Денонощно по шосето, което води от София към Запад – „международния път“ – вървяха, вървяха безкрай пехотни, артилерийски и пионерни части. Под ниското есенно небе се носеше равен, без начало и без край, глух шум като далечна река, която влече камъни. Минаваха леки и тежки оръдия, трополяха обозни каруци, чуваха се отсечени, невисоки команди. Те вървяха уморено, отрупани с раници и платници, обвързани с ремъци, като добитък в ярем, тия здрави, смръщени, възрастни хора, които само преди две години се бяха върнали от груг поход срещу смъртта. Те се движеха полуприведени, обременени от своя товар на оръжия, грижи и спомени, не поглеждаха встрани, не разговаряха, не се шегуваха. Полковите музики, нахвърляни в каруци, също мълчаха. Сега нямаше „Съюзници – разбойници“ (той се чу-

ваше само в градовете), нито „Добруджански край“. Беше едно шествие на мрачни воини, които знаеха, че по този път няма добро връщане.

Аз стоях встрани и ги гледах с часове. Повечето бяха тракийски полкове. Струваше ми се, че край мене минава моето детинство, с далечното сияние на сините балкански върхове, с мекия блясък на Тунджа. Бяха същите ония снажни мъже с бозови потури, червени пояси и калпаци, които се викат проточено: „Жилязко бе, ила сам бе, адаш!...“ Бяха същите ония пеещи талиги и коли, преобразени сега на военни обози, с тихичките, звънливи мелодии, които призоваваха в паметта пожънати полета с прашни пътища, с малки блатата, дето нощем блещукат звезди, с мирис на варена царевица от някоя пъдарница, пред която пламти огън. То бяха кротките подвиквания на вървящите до колите чичовци: „Хайде, олум...“ или „Гях... гях...“, и спокойното сумтене на добичетата, които идеха от влажните тучни равнини, за да оставят костите си по голите ридове на чужди краища. Тая онемяла, навъсена армия беше минала през много български селища, опустели от мобилизацията, и все още не разбираше напълно къде отива. Тук, на два-три километра от границата, не можеше да има вече никаква самоизмама.

Започваше новият национален погром.

Октомврийската нощ се раздираше от блясъка на оръжейни изстрели, а тътенът на гърмежите се бе слял в непрекъснато страховито бучене. На няколко километра от нас се водеше тежка битка: борба за укрепленията пред Пирот. Отсам цялото наше съвременно градче беше на крак – никой не можеше да мисли за сън. Аз бях отишъл в пощата, превърната сега във военносвързочен пост – телеграфен, телефонен и пощенски. Прозорците на малкото еднотажно здание бяха закрити поради страх от самолети с черен плат. Едната стая бе изпълнена с войници, навбегенци мълчаливо над пет морзови апарата, които тракаха равномерно на различни гласове. През стената, на която беше пробито прозорче, се виждаше в другата стая глава на войник със слушалки на ушите, който предаваше на висок глас телефонограми или даваше връзка на телефоните. Помещението, отрупано с жици, сандъчета, раници и апарати, полуосветлено от две газени лампи, които хвърляха разкривени сенки, приличаше на някакво зловещо свърталище на съзаклятници.

– Втора бригада ли?... Готово, искайте... ало, кой там?... Тук централата. Дивизията заета... – отговаряше зад стената момъкът.

Стъклата на зданието загрънчаха по-силно, канонадата се бе развихрила и като че удряше на талози. Но тук апаратите все тъй безкрай си чукаха.

Само оня зад стената викаше повече, предавайки някаква заповед:

– Не брат бе, ами враг, враг, чуваш ли, враг!... Ху-у-у, да му се не види, как не можеш да разбереш... враг – неприятел, санким де – коварния враг, разбра ли най-подир...

Изведнъж тътенът престана. Аз излязох на двора. Артилерийската стрелба бе спряла, но сега пушечни гърмежи сменяха оръжейния грохот като гъста и неспирна градушка, която удряше цялата земя. Очевидно, това бе атаката. В съседните до пощата градини се чуваха редки приглушени гласове, от време на време някой сух лист прошумоляваше, падайки наблизко. Желязната градушка продължи още известно време, почна постепенно да замира и най-сетне съвсем спря. Изпърво тая необикновена тишина беше по-страшна от трясъка, но полека-лека нощта придоби своя мирновременен образ: някъде се обади куче, изскърца врата, тук-там се чу по-ясна човешка глъчка, както всяка вечер. Но сега – няколко костотин души бяха по-малко в света. В тоя миг по ония хълмове, които се виждаха оттук, излизаха хора с носилки. Това беше през нощта на 13 октомври. На 14 сутринта двата софийски пехотни полка минаха с музики и с развети знамена през Пирот.

Тъй почна войната на тукашната граница.

Но ние бяхме във война – формално – още от 2 октомври не само със Сърбия, а и с трите гържави от съглашения блок – Англия, Франция и Италия, – които скъсаха дипломатическите си отношения с нас и обявиха, че са в състояние на война с Царство България. Макар да се очакваше, това все пак дойде като изненада и донесе изведнъж оскъдица от много неща и нова тревога. Особено остро се почувства това в нашето малко градче. То изведнъж се смали и при-

тихна, сякаш изчезна. Гарата, която дотогава му даваше живот като сърце, сега беше мъртва. Влакове идеха само от София – без каквото и да е разписание и изключително военни. Ресторанът на бюфета престана да работи; няколко канцеларии се заеха от военното комендантство; над вратата на чакалната увисна флаг с червен кръст – всичко още от първите дни се измърси, опуши, разнебити. В града почна да се чувства безработица и липса на хранителни продукти. Училищата и някои учреждения бяха затворени, само най-необходимите служби работеха. Мировото съдилище бе между тях. Нашата малка компания се пръсна: мъжете отидоха във войската, учителките – самарянки по болниците. Машев, който вече не учителстваше, откри с успех изложба в началото на септември в София, а по-късно замина с дивизията на генерал Колев. Аз останах съвсем сам, натоварен с един куп обществени, извън съдийството, служебни задължения: цензура на писмата, раздаване помощи на бедните войнишки семейства и др. Въпреки дълбоката самотия и тежката оскъдица в градчето, дори когато трябваше да вечерям с къс стар хляб и резенче сланина, мене ми беше добре: струваше ми се, че съм придобил още сто чифта очи и способност да чувствам нечувствани дотогава неща.

Два-три дни след превземането на Пирот отидох да видя тоя победен град. Отидох с колело; по шосето и по околните междуселски пътища настигах и виждах клетите хора, избягали от града в близките села, с тия големи, мълчаливи, уплашени очи, които ме гледаха отвсякъде. Те се връщаха сега със своята сиромашка покъщнина, натоварена на магаре или на каручка, и с някоя мършава кравичка, водена за юлара. По портите в целия град, почти през две-три къщи, имаше черно: това беше жалейка само за досегаш-

ните жертви, а войната тепърва почваше да се развихря. Срецах няколко колони пленници, водени от наши опълченци с ямурлуци и стари пушки. Сърбите, възрастни мъже, брадясали, с угрижени лица, вървяха бавно, но твърдо; те не знаеха какво ги чака (бяха им разправяли, че българите колят пленниците), но в очите им нямаше уплаха. А в малките къщурки на градеца, досъщ приличен на някое наше средногорско градче, се бяха настанили все ония хора от обозите, с бозовите потури и червените пояси, които бях видял да минават по шосето преди десетки дни. Тия хора се въртяха около някоя наковалня, други седяха в градинките, взели на коляното си детето на хазяйката. Войната почваше да се превръща вече в бит и това бе най-страшното. Но тогава ние не можехме да допуснем, че тоя бит ще продължи цели три години.

Военните бюлетени на нашето командване съобщаваха почти всеки ден за напредване на войските ни в Сърбия и Македония. Германците също напредваха и скоро съюзнишките войски – наши и немски – се съединиха. Сръбската армия отстъпваше с жестоки боеве – стъпка по стъпка, спокойно, без паника, но това отстъпване беше истински кръстен път: в най-люта зима сърбите трябваше да минават през албанските планини, да се изтеглят по море и да бъдат пренесени около Солун, дето англичани и французи („англофренците“) бяха стоварили войски и образували нов – „Солунски фронт“. На тоя фронт три години по-късно щеше да почне развързката на цялата Първа световна война. В същото време – началото на 1916 година – съглашенските флоти, след като се опитаха без успех да форсират Дарданелите, направиха през април десант на брега, с намерение да заемат протоците по сухо. Войната фучеше и унищожаваше всекидневно по всички бойни полета селища

и хора. Но нашите съседи румъни и гърци не бързаха да влязат в кървавото хоро.

През зимата, след съединяването на нашите и съюзнишките войски в Сърбия, вместо предишния конвенционал Париж–Стамбул почна да пътува Balkanzug, бърз влак Берлин–Белград–София–Цариград, и на гара Цариброд се установи малка германска пионерна част с началник един строен млад капитан, инженер, който беше и германски комендант на гарата. Мълчалив, високомерен момък, винаги с виржиния в уста, той не поглеждаше българите освен когато трябваше да каже нещо по служба. Но войниците, които спяха в едно от помещенията на гарата, се мяркаха по някой път из улиците.

Градецът беше вече съвсем замрял. В единственото кафененце бай Никола, пенсиониран митнически стражар и стар ловец, прекарал цялата си служба на добруджанската граница, правеше кафе от печена ръж и чай от липов цвят, но все още ги подслаждаше със захар, а не със захарин. Там, около бумтящата тенекуена печка, се събираха старците от градчето, топлеха се цял ден, без да поръчват нещо, и си разменяха местните новини. Аз също тъй ходех всяка вечер и седях, докато бай Никола затваряше. Понякога се отбиваше войник от фронта, изпратен с поръчение за вътрешността или в отпуск, изсърбваше един горещ чай и разправяше за живота на бойната линия – накъсо, с обикновени думи, които казваха хиляда пъти повече от най-разпалените патриотични повествования. Зимата беше особено мразовита тая година и схлупеното кафененце на главната улица, с висящата си газена лампичка, със зачервеното кюмбе и старците около него, беше най-приятното място през ония дълги ледени нощи.

Една вечер късничко бяхме останали само трима-четирима. Вън светеше пълна луна и от това стругът изглеждаше по-люто. Но тая вечер бай Никола беше по-разположен от друг път, не бързаше да затваря и приседнал до оджака, нижеше своите безбройни ловджийски истории. Сега редът беше на вълка.

– В такава нощ вържи отсреща на рига един кон и едно магаре и иди утричка да видиш: конят цял, магарето го няма... Той му гържи карез... Врекло му се веднъж, че ще му се даде да го изяде, па го излъгало...

В тая минута вратата на кафенето скръцна и влязоха двама германски войници, от пионерите на гарата. Те тропнаха нозе и поздравиха още от прага; старците се размърдаха и им сториха място около печката. Те отново чукнаха токове, за да благодарят, и седнаха. Бяха възрастни хора, единият с очила, другият с малка брадичка, и двамата с по едно електрическо фенерче, закачено на копче от куртката. (Електрическите фенерчета бяха тогава съвсем ново нещо и очите на тукашните хора се залепиха по тях.) Германците запалиха по една малка войнишка пура, сръбнаха с наслада няколко глътки горещ липов чай и кимнаха с лека усмивка към бай Никола. „Добро!...“ Бай Никола бутна калпака си малко назад (той стоеше в кафенето с калпак и сепре, без пресмулка, с цигара в уста, за да прилича на клиент – защото му беше малко обидно, че е станал кафеджия), погладу увисналите спъстрени мустаци и сложи една шеп ароматен липов цвят пред двамата чужди хора, като им каза любезно: „Буюрунус!...“ („Заповядайте!...“) Германците отново се усмихнаха, забиха лица в жълтите сухи цветчета, дигнаха ги и се погледнаха, шепнейки едновременно: „Линген!...“¹ Очите

¹ Луни.

на единия се замъглиха, другият продължаваше да се усмихва унесено. След една-две минути първият извади от вътрешния джоб на куртката портфейла си, измъкна от него някаква картичка и я подаде на стареца до него: „Майне мадам!“¹ Картичката, снимка на пълничка германка, която държеше на скута си бебе, обиколи кръга на постоянните посетители, които клатеха глави и цъкаха, и се върна при него. Бай Никола, пусна къло пушек и рече с въздишка: „Е-ех, завалията, къде чак го е отвял вятърът!“² В малката одая на кафенето настъпи дълго мълчание, сякаш, както казваше един от старите руски поети: „Здесь тихий ангел прелетел!“³ Вън вятърът метеше полегената земя и свиреше в комина. Германците изпиха още по един чай, платиха, поклониха се на всички и потънаха в сенките на улицата.

След малко бай Никола затвори и аз тръгнах за вкъщи. Месеца осветяваше снишеното гоземи градче, полузаровено в снега. Минавайки край някакъв бивш житарски склад, сега обор на обозна част, съвсем неочаквано чух глухи мелодични звуци. Спрях се. Вътре някой свиреше на кавал. Погледнах през залегеното прозорче и с усилие съзрях осветени от газениче няколко коня, които потропваха, вързани до яслите, и срещу тях, седнал на купчина слама, облегнат на стената, някакъв човек, чието лице не се виждаше. Той свиреше. Свиреше старата, позната песен:

*Умих те, Гано, мъчих те,
не можах да те науча
на моя пусти табихет...*

¹ Моята госпожа.

² „Тук ангелът на тишината пролетя!“

Спря, избърса с глан дупката за устните на кавала, дигна глава и остана така няколко мига, като унесен. Сетне продължи:

*Кога ме видиш луд-пиян,
среща ми да не излазяш,
детето да не показваш,
детето – мъжката рожба...*

Не знам колко време стоях до тъмния обор, дето една човешка жалба звънтеше безумешно сред запалото градче. И отивайки си, мислех колко странно всъщност е това клето човешко сърце, за което един аромат и една песен са достатъчни да събудят в тия страшни времена всичката нежност и топлота на неговия загубен свят.

Тъй се нижеха дните, всеки със своите малки, местни грижи и с личните ни занимания. Трябва да кажа, че всички новини и сведения стигаха до мене само чрез военните бюлетени и вестници, които бяха цензурирани. Затова доста работи оставаха неизвестни или идеха тук много по-късно. От време на време отскачах за няколко часа до София и там можех да науча нещо повече, но то бяха новини за приятели, с които отдавна вече нямах никаква връзка. В София узнах – вече в началото на 1916 година, – че Димчо Дебелянов бил повикан да замине за частта си като запасен подпоручик, Елин Пелин, Кирил Христов, Андрей Протич, Добри Немиров, Йордан Йовков и др. били на работа във „Военни известия“ (или в сп. „Отечество“), а Коста Кнауер – офицер за връзка с германците. Там узнах също, че Николай Лилиев бил мобилизиран още в първите дни (макар че беше неслу-

жил) и заминал като строеви войник за частта си¹. Едва когато стигнал в Битоля, бил назначен военен кореспондент.

Наскоро след обявяването на войната почна да излиза сп. „Отечество“ (издание на Военното министерство) и продължи чак до поражението ни. Там понякога се печатаха интересни литературни и художествени неща. Освен военно-патриотическите стихове и прози на мнозина именити български писатели (Иван Вазов, Кирил Христов, Елин Пелин, Александър Балабанов, Антон Страшимиров) там бяха поместени някои разкази на Йордан Йовков, някои легенди на Николай Райнов, две от най-последните стихотворения на Димчо Дебелянов, едно в памет на Дебелянов от Димитър Подвързачов, няколко статии на професори и множество клишета от рисунки на Борис Денев, Константин Щъркелов, Александър Мутафов и др. По-късно, когато се случеше да разлиствам това списание, винаги съм се питал как е било възможно да бъдат печатани в някои броеве неща, в които нямаше никакъв воинствен патос, а тъкмо напротив – едва ли не антимилиитаристични тенденции. Такива бяха например стиховете на Де-

¹ След свършването на войната Георги Бакалов ми разправи веднъж следното: Когато настъпвали през някаква гора (Г. Бакалов беше запасен поручик или капитан и служеше в щаба на частта си) под неспирен гъжг, видял пред себе си някакъв едър войник, в къс, не по мярка шинел, и в скъсани ботуши, който шляпал почти бос в калта. Когато се взрял, познал „Николайчука“ (той обичаше Лилив и беше, както споменах, неговият литературен кръстник) и го извикал. Вървели известно време заедно и сетне трябвало да се разделят. „Тогава той ми даде – гопълни по-късно Лилив – една сбирка стихове от сръбския поет Воислав Илич-младия, която носеше със себе си.

белянов и някои мои работи. Но така беше и това е характерно за епохата.

През 1916 година нашият фронт се стабилизира в Южна Македония около Дойран и Мъгленско, до албанските планини. Сега вече воювахме с англичани, французи и сърби – и краят на войната съвсем не се виждаше. Запасите от хора намаляваха, трябваше да се попълват и през май четиридесети набор, към който се числях и аз, бе повикан в казармите. Напуснах службата си в Цариброд и постъпих в Школата за запасни подпоручици. Нашето обучение беше със съкратен срок, тъй че през септември същата година бяхме вече офицерски кандидати. Тия пет месеца в казармата бяха изпълнени с усилен до крайна умора физически и теоретически занимания и от цялото това време в паметта ми не е останала никаква следа освен баналните случки от живота на новобранците. Помня само, че и тая година, както всички до свършъка на войната, ние всъщност не живеехме, а очаквахме – очаквахме края на това тъмно време, натежняло от смърт, страдания и неизвестност. Изобицо като че целият живот на нашето поколение беше непрекъснато очакване на едно „утре“, когато най-сетне ще можем да въздъхнем с облекчение и да седнем спокойно да работим любимата си работа. Само съвсем кратки периоди – няколкото години до Балканската война и няколко групи между двете световни войни – са като мирни островчета сред тая страховита, повихрена стихия, която бе нашият век. Затова и ние се носехме напред в мъчително раздвоение: епохалните събития, които опустошаваха света, не увличаха нашите сърца, макар че, без да щем дори, участвахме в тях, съобразявахме се и нагласявахме съществуванията си в техния ри-

тъм. Така ние вървахме сомнамбулно през моя нелеп живот, за който не бяхме създадени.

„Във моя век на хищно изстребление – о, господи, нима съм аз там!“ – проплака Дилев и с него – цялата наша младост.

А в поемата си „Прииждат, връщат се...“ Дебелянов въздъхна:

*И как е странно в грохота на моя вихър лих,
където всички са един и всеки все пак – сам,
да си припомниш, да пришъпнеш някой плачещ стих
от кротките елгии на Francis James.*

Не знам дали в тая малка поема Дебелянов е искал да каже тъкмо това, което аз казвам, но дори и да не е тъй, аз ѝ давам моя смисъл и от това тя става по-богата и по-дълбока.

След производството ни в офицерски кандигати трябваше да теглим жребие за по-нататъшния ни път. На мене, заедно с мнозина други, се падна да отида „кадър“ – да приготвям новобранците от следния четиридесет и първи набор, който вече се свикваше. При разпределянето ни бях зачислен в 34-та допълняеща дружина в Ловеч.

Когато шосето от Плевен за Ловеч се преметна над високите рътлини с готови за гроздобера лозя и файтонът пое по лекото нанадолнище, аз разтворих широко очи от изумление и възторг. Пред мене се разкриваше една от чудесните, непознати дотогава пазви на българската земя. Отляво и дясно слизаха към хоризонта в меки вълнисти линии пожънати полета и ливади, с бледи кафяви тонове, изпъстрени тук-там с белите петънца на селски църквици. Умереното есенно слънце даваше някаква прозирност на

нещата и ги правеше безплътни. А в дъното, точно на юг, се издигаше и растеше всеки миг стъклено-синкавата стена на Балкана със своите две елмазени шапки: Марагидик и Юмрукчал. Някаква безкрайна светла ширина се бе разтворила внезапно и човек се усещаше нищожен и съвсем излишен в тоя свят, който съществуваше сам за себе си. Кърът беше пуст, пътищата – безлюдни; само сегиз-тогиз по някой синор се мернеше жена с мотица, запътена към царевичните нивя.

Час-два-три пътувах така сред тая дълбока, като безкрайната шир, тишина, в която синкавата песничка на звънците беше сякаш част от нея. Искаше ми се тая радост, подарена ми тъй неочаквано, да не свършва, да бъде без край тоя благословен ген, в който няма място за нищо зло и грозно. Бях забравил за къде и за какво пътувам, но когато, без да ща, погледнах униформата си, ножа на колана – изведнъж красотата изчезна като по вълшебство и отново станах войникът, който отиваше да учи други войници да убиват.

Не бях ходил дотогава в Ловеч и още от първите дни тоя град, както се казва в песента, „ми взе сърцето“. Той наистина заедно с околностите си е един от най-хубавите български краища. Запътен към Балкана, който прегражда южния хоризонт, градецът е спрял тук, гето кристално изумруденият Осъм промушва южния хребет, прави един спокоен, живописен завой и опитомен вече, минавайки под гревния покривен мост¹, поема бавно към Дунавската равнина. После планината е облякла всички околни хълмове със зеленина и им е дала своите най-хубави и най-редки

¹ Той изгоря по-късно и днес е отново направен, но няма и помен от стария мост.

цветя – люляк, циклами и ония нежни анемони, които са толкова безпомощни, че увяхват, щом ги откъснеш. Хиляди славеи по двата бряга са наситили въздуха с поезия, а Дяконът остави стъпките си по уличките на стария град и му подари безсмъртие.

През десетината месеца, които прекарах там, всичко, в което човекът не участва, беше едно непознато дотогава съчетание на аромати, музика и на някакъв замайващ копнеж, от който не можеш да се освободиш, докато си жив. Това беше едното лице на нещата¹. Аз наистина не знаех на кое повече да се радвам: на града отсам реката ли, с неговите бели къщички, покатерени една над друга по склона и обърнали лице към слънцето, на далечните наковални ли, които кънтяха сутрин като песен, или на шосето с пролома към Троян, дето всяка вечер стадо овце се връщаше от паша с една куца овца, която креташе най-отзаде, и дето по същия час се разхождаха, заловени под ръка, две учителки и си тананикаха височко „Главата тегне изнурена – в гърдите нито капка мощ...“, а една невидима окарина им пригласяше от скалите... Или на оня чуден мост с покрив, който го правеше да прилича на дълъг дървен тунел, с малки, като клетки, одайчета-дюкянци от двете му страни, дето се продаваха вечни календари, мъниста и ахтарски стоки. По тоя мост се отиваше в стария град с почернелите дървени къщи, огрени от цъфнало

¹ Аз заварих в Ловеч запасния поручик Любен Пинтев, художник, родом от града, изпратен от фронта също да подготвя новобранците от 41-ви набор. Той бе учил в Женева, наскоро се беше върнал оттам, дружеше с кръга на Антон Страшимиров и бе печатал в „Звено“ откъс от своя превод на „Изкуството“ от Роген. В 34-та год. Дружина той беше един от ротните командири и до края на моето пребиваване в Ловеч ние делеяхме с него и хляба, и скъдните си радости.

мушката и латинки. По прозорците на хлътналите в земята златарски дюкянчета се виждаха сребърни гривни, седефени пафти, стар пръстен с грамаден тюркоаз или потънало в прах наргиле. Тук-там по изкривените дувари на запусната къща – паметна плоча за Апостола: ей в тоя хан е отсядал много пъти, оттамък се е крил предрешен, там пък е живял негов акранин и помощник. Най-сетне дългата уличка неочаквано се разтваряше до широко разлятата зелена река с бухнали върби по бреговете, с една бърбица воденичка накрая и с ято гълъби над нея, които бавно чезнеха в бледосиньото небе.

От тия разходки аз се връщах всеки път с някакво тихо щастие в душата, забравил съвсем какво пъклено дело бе причина да дойда тук и да се радвам на тая хубост. Но още щом приближавах казармата (ние, възводните командири, спяхме там) и виждах наредените до оградата деца с котлета за остатъци от войнишката чорба; когато съзирах в западния ъгъл на двора скупчения група възвод на албанците, тия възрастни, пребити и мълчаливи хора, докарани от далечната им бащиния, които ние трябваше да правим български войници и които нашите новобранци караха насилва да ядат свинско месо; когато ме лъхнеше тежкият дъх на кухнята и на отходните места – всичко, което носех със себе си, изчезваше като някаква сънна фатаморгана, която е била само въображение и след която не оставаше нищо друго освен това тук, това второ лице на нещата. И тогава ми се струваше, че то е единственото лице на тоя живот, който постепенно и неотвратимо обхващаше цялата страна.

Тук наистина аз непосредствено вече почвах да виждам ужасното въздействие на войната върху живота в тила. Това проличаваше от време на вре-

ме и по-рано – в Цариброд и в София. Но в големия град промените в битъа по-мъчно се долавят, а от друга страна, времето течеше и всеки ден засилваше влиянието, за което става дума. Световната война почваше своята трета година, ние встъпвахме във втората. При това за нас тя беше трета война за едно време само от три години! Хората не бяха успели да си отгърнат и наново тръгнаха. Беше чудно, че те все пак изтърпяха и толкова. Умората се чувстваше и на фронта, и във вътрешността. Изключителните моменти в живота на отделния човек, както и на народите, имат някакво странно свойство, което парадоксално съчетава най-противоречиви проявления. Те разбулват същината на човека, оголват истинския образ. Те правят герои от ония, които са лице с лице срещу смъртта, и в същото време същите хора, останали във вътрешността, могат да вършат низости. Кой би могъл да посочи пътищата на ония непознати сили, развихрени от войната, които събуждат неусетно всички инстинкти – добри и лоши – в дълбините на човека? Войната погизваше първия закон в защита на живота: не убивай! Защо тогава и по-малко значителните закони да не бъдат погизвани? Постепенно, ден по ден, месец след месец, моралните връзки се разслабваха, съвестта притъпяваше чувствителността си – и това ставаше едва ли не като гибелна зараза. Смъртта, която шестваше, развързваше съществуването на живите от всякакви нравствени задължения и прегради. И тъмните инстинкти на човека – алчност, егоизъм, разюздаността на пола – вземаха връх в тоя кошмарен живот, дето в същото време едно жертвено себеотричане беше другият полюс на човешката натура. По-късно, в края на войната, щяхме да чуем и да четем за това опустошение (а може би – освобож-

дение?) в нравствения свят на цялото човечество, дошло едновременно с материалните разрушения на войната, за което щяха да се търсят причините и да се анализират последиците. Но тогава ние не знаехме, че това беше процес, върхлетял като мор цялата планета, и бяхме само свидетели на необикновеното явление. Немоцията душеше вече страната, а в това време някои печелеха луго от спекула с хранителни продукти. Една своеобразна свобода в личния и семейния живот изведнъж развя жълтия байрак на безсрамие и сякаш гладът стимулираше тая разпаяност, която стигаше до цинизъм. Човек се питаше понякога как това или онова провинциално градче се превръщаше в миниатюрен Вавилон? Разрушаваха се старите устои, но нови нямаше. Вчерашният ден бе вече зад гърба ни, стъпкан и отречен в своя чист образ – но какъв беше оня, към който отивахме? Кой ни тласкаше нататък и защо?

От часовете на подобни размисли аз имах само едно спасение: отивах при възвода си. Това биваше нощем. В тъмното помещение, осветлено от газена лампа, която гумеше, те спяха върху нарове, тия петдесет и три момчета, полудеца, покрити с изпокъсани одеяла и шинели. Миришеше на пот, на ботуши, на чесън и разнообразни тихи звуци от десетки спящи хора идеха от всички ъгли. Те спяха дълбоко, доверили се всецяло на съня, като че той ги пазеше от всичките лоши неща на земята. Някои хъркаха, потънали в небитие без сънища; други мърдаха неспокойно, обръщаха се, сумтяха и измърморваха по някоя неясна дума – те живеяха сега и разговаряха там, в това свое друго съществуване, дето никога не можеше да влезе; някои спяха с полуотворени очи, страшни като мъртъвци. Във въздуха се носеше някакъв отмерен ритъм на тяхното дишане и в това

имаше не знам какво чувство на успокояваща и сигурна общност. Аз ги познавах всичките, всеки с трите му имена, със селото и малката му съдба, обичах да слушам техния звънлив, най-чист български говор, обичах да виждам в очите им детското доверие, с което ме гледаха, казвайки „нашия погпоруиик“. И изправен пред моя таинствен свят на съня, в който ме отгъхваха от действителността, аз ги гледах и мислех, че някой близък ден и те ще тръгнат към смъртта. Тогава моите лични грижи, скърби и философии изведнъж се стопяваха и аз потъвах в една вълна от безкрайна милост, в която имаше и горчивина, и нежност, и примирение, както става, когато човек плаче с облекчаващи сълзи.

В оня ураган, който помиташе цели страни, градове и хиляди хора, нищо отделно съществуване не значеше и не можеше нищо. Всички безропотно търпяха участието си. Все пак може би някъде отделни лица са гръзвали да се възпротивят. Не зная. Но в нашия малък свят имаше два случая на своеобразно реагиране срещу войната и аз искам да спомена набързо за тях.

Първият бе, когато се получи заповедта – 41-вият набор да се изпрати на фронта. От няколко седмици полкът, допълваща част на който бе нашата дружина, водеше тежки непрекъснати боеве по височините над Дойран. Загубите в хора бяха около половината на човешкия състав и празниците трябваше час по-скоро да се запълнят. Ротните командири от дружината щяха да подберат от сегашните войници и погофицери необходимия кадър за обучението на следния набор – и на другия ден дружината трябваше да замине с прав влак от Плевен за Удово. Когато един от ротните командири подбирал вътре в казарменото помещение хората, които ще останат, един

от войниците му изпърво го помолил, а след като поручикът отказал, настоятелно поискар да остави и него между избраните за кадър. Ротният, скромнен селски учител, минал вече през бойния огън, познавал добре войника – неподготвен и недисциплиниран – и отново категорично му отказал. Тогава другият взема една пушка от подставките сред помещението, слага един куриум и стреля почти в упор срещу командира си пред всичките войници от ротата. Поручикът почина веднага, войникът бе арестуван и даден на военен съд¹. Тук, разбира се, не можеше да става и дума за някакъв протест от идеен характер: то беше просто страх от евентуална смърт на фронта у тоя полуинтелигент (войникът беше бивш келнер от софийска пивница). Тая съвсем безсмислена постъпка, в която жертвите всъщност бяха две – убитият и убиецът – беше още един белег за онай нравствена гнилоота, която вече се проявяваше. И все пак тук имаше неосъзнаван бунт срещу самото съществуване на войната, която създава свои закони и тия закони карат хората въпреки волята им да отиват на смърт за някаква цел, която те нито разбират, нито биха могли да приемат.

Другият случай беше съвсем различен. Един ден,

¹ Войникът бе осъден на смърт и застрелян пред новобранците от 42-ри набор на учебния плац на дружината. В деня на процеса пред военния съд съвсем случайно срещнах подсъдимия между двамата конвойни. Той ме позна и за един миг се спря и ме попита дали ще го осъдят на смърт. И той, и аз знаехме, че за това няма друго наказание, но аз му отговорих, че не зная. Той се усмихна някак гузно (тая усмивка ми се стори страшна, като усмивка на мъртвец) и отмина. А аз помислих каква тъмна пропаст е човешката душа: тоя младеж, докато чакаше своята смъртна присъда, се беше успокоил и дори напънял...

обикаляйки като дежурен по дружина казармените помещения, минах край стаичката, която служеше за грузинен арест. Обикновено тя биваше празна – нашият грузинен командир бе разбран човек и не помня да беше наказвал някого с арест. Тоя път, когато влязох в караулното помещение, до което беше стаята за ареста, дежурният подофицер ми доложи, че в ареста има човек: преди няколко дни от свищовската допълнителна дружина, която заминала, изпратили при нас – ние да го пазим – един осъден войник. Подофицерът се усмихна и рече: „Той е малко таквози...“ – и завъртя два пръста до челото си. Отворих вратата на стаичката, вътрешна, полутъмна, само с едно малко северно прозорче, по-високо от човешки ръст, и видях седнал на голия нар възрастен, плешив, небръснат човек. Той седеше по турски и кърпеше някаква греха. Облечен бе в дебела домашна фланела, наметнат с бракуван шинел и носеше прости очила в желязна рамка. Като ме видя, той слезе от нара, изправи се по чорапи до стената и пусна ръце. Разпитах го защо е тук, какъв е бил като цивилен и той ми отговори, че е осъден от военен съд на осем години и половина затвор, защото не искал да вземе пушка. Бил гангъчен, в предишните войни служил в обоза, носел хляб с колите. („Аз, затъ съм фурнаджия“ – усмихна се слабо той), а сега му гали пушка да пази пленници. Заповядали му, ако бягат – да стреля. „Аз това не мога!...“ – отсече той и изви очи надолу. – Защо? – „Защото бог е казал: не убивай!“¹ – рече той кротко и ме погледна. На нара, до шинелата, имаше някаква подвързана черна книга. Попитах го каква е тая книга. „Евангелието“ – отговори той. Излязох си, без да

¹ Тая случка е сюжет на един от моите малки разкази – „Затворникът“.

мога да му кажа нещо – смутен и объркан в себе си. Аз знаех, както вече споменах, не един случай на новобранци, които отказваха да служат войници и биваха съдени. Но те бяха просветени, убедени противници на войната – от идейни и морални съображения. Тоя възрастен, почти безкнижен човек не би могъл и не се опитваше да се аргументира, да бъде убедителен. Нему стигаше само върховната нравствена повеля за ценността на човешкия живот. И не можейки да мине през нея, както не се минава през огън, той берискувал главата си и съдбата на цялата си челяд. Колко жалки бяхме ние с нашите книжни филипуки срещу военщината и в същото време с безропотното си подчинение на същата военщина в сравнение с тоя безимен фурнаджия, за когото дългът към собствена-та му съвест беше над всичко друго!

През лятото на 1916 година Румъния престана да играе ролята на неутрална и се определи със Съглашението. Сега имаме вече и северен фронт и войските заминаваха нататък с втория марш – „О, Добруджански край!...“ Още от постъпването ми в Школата за запасни подпоручици аз живеях почти откъснат от всичко, което беше предишният ми живот. За събитията узнавах от военните бюлетени и вестници. С приятелите няха никакви връзки: не си пишехме, защото не си знаехме адресите, а имаше и цензура на писмата. От време на време, когато някой от тях биваше в София – служебно или в отпуск – и се срещаше с някой от другите, получавах в Ловеч по някоя картичка, изпъстрена с познати и непознати подписи. И това беше всичко. Кореспонден-рах редовно с домашните си и единствено чрез тях можех да науча нещо повече. Понякога между некро-лозите из вестниците виждахме познато име: някой

другар от училище или бивш колега, някое забравено и сега възкръснало лице на човек, с когото си бил близък в някой миг от живота и когото вече няма да видиш.

Ставаше все по-безнадежно. Една неясна, постоянна болка всеки ден растеше, обсебваше ни изцяло и не ни позволяваше да мислим за нищо. Хората не си дояждаха, възнеха през зимата. Вместо обуча по улиците – дори по софийския паваж – тракаха гървени подметки-налъми. Боядисаните черни грехи придаваха на траура още по-безутешен вид. Болниците изхвърляха в села и градове осакатени и ослепели хора. Парите почваха да губят предишната си стойност, печатаха се книжни левове, наричани от народа „марки“, с които не можеше да се купи много нещо. Вместо хляб ядяхме качамак, вместо захар – захарин, вместо масло и зехтин – масло от рапица, което бе всъщност машинно масло. И въпреки всичко това, като чудовищно явление, някъде из дълбините на човешката натура се надигаха тъмни, могъщи страсти, нечисти, лепкави влечения към забранени досега наслади, към безогледно развихряне на някаква нова свобода, която приличаше на отчаяние. Навярно от паметивека е било тъй. Нали Пушкин в „Пир по време чумы“ казва:

*Все, все что гибелью грозит
Для сердца смертного таит
Неизъяснимы наслажденья...*

През това време София искаше да изглежда, че се забавлява. Там гастролираха чужди (германски и австрийски) артисти – музиканти, актьори, балерини. Народният театър продължаваше да дава представленията си, излизаха някакви списания, но всичко това като че нямаше нищо общо с истинското изку-

ство, като че беше само миражно отражение на предишния живот. В моя свят, осветлен от гигантски пожари, от блясъци на канонади и просмукан от иприт¹; свят, в който три и половина милиона организирани германски работници и четири-пет милиона английски и френски можеха да спрат тая хекатомба само ако скръстеха ръце, но не го сториха, а почнаха яростно да се избиват един-други; в моя свят, дето Хауптман заявяваше, че гърдите на един немски войник му са по-скъпи от Лувенския университет музей; дето Брюсов пишеше воинствени патриотични стихове за завземането на Цариград – в моя странен свят, преобразен до неузнаваемост, интелектуалецът бе съвсем объркан. Всичко се люшкаше, нямаше вече нищо устойчиво, всички опори бяха сринали.

Избистрянето дойде по-късно и постепенно, както става винаги. Трябва да се признае, че първият остър и дълбоко проникновен вик за опомняне беше не, както се смята, „Над враждуващите“ (Au dessus de la melee) от Ромен Ролан, а „Огънят“ на Анри Барбюс, книга, която преди четирийсет години хвърли в света крилатите думи: „Никога вече война!“

Към средата на октомври от писма и от вестници узнахме, че Лука Груев, Светослав Добрев и Димчо Дебелянов са загинали на бойната линия. Игеше часът на скръб и на помени.

Изведнъж въздухът стана тежък и не можеше да се диша. Мъртвите отнасяха със себе си къс от нашия живот. Светът обедня и загуби всякакъв вкус.

¹ Иприт – отровен газ, употребен за късо време от германците на Западния фронт при град Ипр (оттам – иприт).

Зимата се случи тиха, мека, с много сняг, го-
същ като в детските приказки. Градецът сега съв-
сем се сгъна, притиснат от нуждата и от мъка. Заг-
казармената ограда винаги имаше пребрадени с дебе-
ли шалове селски майки, които чакаха момчетата си
да се върнат от учение, за да им дадат донесените
торбички с храна: бели пити хляб, сланина или варена
кокошка, малко мед и орехи. Околните села, особено
полските, бяха богати, неизчерпани от реквизици-
ите, и понякога ние с Пинтев отивахме на гости в
най-близките до града, за да хапнем хубава домашна
баница.

Ала въпреки оскъдицата и неизвестността,
градът живееше своя мъничък, делничен живот на
местни грижи, на неизбежните клюки, на гребни ра-
дости и интриги.

В градската болница бе командирован като
опитен хирург един австро-унгарски военен лекар,
капитан по чин, а по произход – наполовина поляк.
През тия два-три месеца, когато живя в Ловеч, моя
чужденец беше неутихващата сензация в града. При-
ятен рус мъж, с мустаци, които много вървяха на
сивата австрийска униформа, той се разхождаше из
улиците винаги сам, придружен единствено от ку-
чето си, един голям вълк, който носеше в уста на-
гайката му. С неизбежната пура между зъбите и с
поглед, който не виждаше никого, той беше мълча-
лив, но любезен с мъжете. Ала към жените, бог знае
защо, имаше някакво почти арогантно отношение.
Това, разбира се, нямаше никакво значение за жени-
те: те лудееха по него, надпреварваха се да се разбо-
ляват, за да го викат вкъщи, изпращаха му торти в
квартирата, които той раздаваше на офицерите в
стола. Той обичаше да остава след вечеря в малката
трапезария, която служеше за клуб, заедно с един от

нашите ротни командири и до късно през нощта се
черпеха. Седнали един срещу друг в полуосветената
зала, дето раздигаха масите, те мълчаха и само от
време на време поручик Славков чукваше чашата си
с неговата, казваше: Prosit, рапе!, а другият отгова-
ряше Prosit! – сетне сядаше до разгрънканото пиано
в ъгъла и свиреше десетина минути някакви свои им-
провизации... Той живя така между нас – чужд, корек-
тен, странен, като непозната птица – и един ден
също като птица изчезна, без да разберем закъде бе
заминал.

В навечерието на пролетта, през февруари, до
нас стигнаха първите съобщения, че в Русия е плам-
нала революция: царят бил свален и едно временно
правителство прокламирало конституционен ре-
жим. Какво точно бе станало и как, какво щеше да
върши новата власт – от непълните и дори проти-
воречиви телеграми във вестниците не можеше до-
бре да се разбере. Ясно беше само едно: събитието
имаше такова огромно значение за световната по-
литика, че в тия първи дни не можеше да се проу-
мее изцяло. След известни промени, които тогава не
ни бяха много ясни, установено бе правителство с
министър-председател Керенски, чието име, довче-
ра непознато, отсега нататък щеше да се носи по
всички краища на света. Вестниците се пълнеха с
най-различни, явно тенденциозни или просто лъжли-
ви сведения около това събитие и човек мъчно може-
ше да има истинска представа за нещата и да прави
прогнози. Какво щеше да стане със Съглашението и
с войната? Щеше ли революционна Русия да воюва,
имаше ли в нея самата здрава, стабилна власт – или
хаосът чакаше сгоген миг, за да се възцари? Всички
тия въпроси ние си ги задавахме, но не ни занима-

Зимата се случи тиха, мека, с много сняг, дори като в детските приказки. Градецът сега съвсем се сгъсти, притиснат от нуждата и от мъка. Заг казармената ограда винаги имаше пребрадени с дебели шалофе селски майки, които чакаха момчетата си да се върнат от учение, за да им дадат донесените торбички с храна: бели пити хляб, сланина или варена кокошка, малко мед и орехи. Околните села, особено полските, бяха богати, неизчерпани от реквизициите, и понякога ние с Пинтев отивахме на гости в най-близките до града, за да хапнем хубава домашна баница.

Ала въпреки оскъдицата и неизвестността, градът живееше своя мъничък, гелничен живот на местни грижи, на неизбежните клюки, на гребни радости и интриги.

В градската болница бе командирован като опитен хирург един австро-унгарски военен лекар, капитан по чин, а по произход – наполовина поляк. През тия два-три месеца, когато живях в Ловеч, моя чужденец беше неутихващата сензация в града. Приятен рус мъж, с мустаци, които много вървяха на сивата австрийска униформа, той се разхождаше из улиците винаги сам, придружен единствено от кучето си, един голям вълк, който носеше в уста нагайката му. С неизбежната пура между зъбите и с поглед, който не виждаше никого, той беше мълчалив, но любезен с мъжете. Ала към жените, бог знае защо, имаше някакво почти арогантно отношение. Това, разбира се, нямаше никакво значение за жените: те лудееха по него, надпреварваха се да се разболяват, за да го викат вкъщи, изпращаха му торти в квартирата, които той раздаваше на офицерите в стола. Той обичаше да остава след вечеря в малката трапезария, която служеше за клуб, заедно с един от

нашите ротни командири и до късно през нощта се черпеха. Сигнали един срещу друг в полусветената зала, дето раздигаха масите, те мълчаха и само от време на време поручик Славков чукваше чашата си с неговата, казваше: Prosit, рапе!, а другият отговаряше Prosit! – сетне сядаше до разгрънканото пиано в ъгъла и свиреше десетина минути някакви свои импровизации... Той живея така между нас – чужд, коректен, странен, като непозната птица – и един ден също като птица изчезна, без да разберем къде бе заминал.

В навечерието на пролетта, през февруари, до нас стигнаха първите съобщения, че в Русия е пламнала революция: царят бил свален и едно временно правителство прокламираше конституционен режим. Какво точно бе станало и как, какво щеше да върши новата власт – от непълните и дори противоречиви телеграми във вестниците не можеше добре да се разбере. Ясно беше само едно: събитието имаше такова огромно значение за световната политика, че в тия първи дни не можеше да се проумее изцяло. След известни промени, които тогава не ни бяха много ясни, установено бе правителство с министър-председател Керенски, чието име, довчера непознато, отсега намятало щеше да се носи по всички краища на света. Вестниците се пълнеха с най-различни, явно тенденциозни или просто лъжливи сведения около това събитие и човек мъчно можеше да има истинска представа за нещата и да прави прогнози. Какво щеше да стане със Съглашението и с войната? Щеше ли революционна Русия да воюва, имаше ли в нея самата здрава, стабилна власт – или хаосът чакаше сгоген миг, за да се възцари? Всички тия въпроси ние си ги задавахме, но не ни занима-

ваха надълбоко. Ние не бяхме политици и единственото нещо, което наистина ни интересуваше беше: ще има ли мир? Ала скоро видяхме, че войната щеше да продължи и че работите поне у нас нямаше да се променят в нищо.

През април друго събитие, също тъй от извънредно значение, прогърмя из света: Америка влезе във войната като съюзник на Съглашението. Тая намеса на мощната презокеанска страна пресичаше шансовете на Централните сили за победа, макар войната да продължи още година и половина. В най-добрия случай германците можеха да се надяват на „мир без победители и победени“. Но мъчно бе да се допусне, че Щатите са влезли в страхотното кръвопролитие, за да постигнат подобен – никакъв резултат. Не беше весело в лагера на австро-германците. А ние, макар че до края на войната не скъсахме дипломатическите си отношения с Америка, не можехме да мислим, че нашата участ ще се различава от оная на съюзниците ни. Сега вече и за най-заслепените ставаше ясно безумието, в което и моя път бяхме въввлечени. Но въпреки туй безумието продължи.

Ние завършихме бързото обучение на момчетата и към средата на май 34-та допълняваща група бе изпратена на фронта при Дојран в разгара на най-унищожителните боеве с англо-френците. Аз тръгнах с всички, но по пътя получих назначение във Врачанския военнополови съд и заминах за там.

Същите безрадостни дни продължиха и в моя град, дето идех да служа втори път. Тук бедствието, което притискаше страната, се чувстваше по-остро, отколкото в Ловеч. Скоро щеше да започне трета година на воюване и страданията на хората – физически и морални – растяха всеки нов ден.

Самият град – група, безличен, плосък – беше пълно олицетворение на безнадеждност и мизерия. Аз останах тук до края на войната и имах големи лични грижи. Но независимо от това моя двайсетина месеца се сливат в паметта ми в някакво безсмислено, празно време, изпълнено само с униние. Не бих могъл да се спра на нищо интересно, не бих могъл да отбележа никакъв знак на истински живот. За щастие, работата в съда не прибавяше отгелни неприятности към общата тежка атмосфера¹.

Тук човек нямаше дори утехата на природата: скалите над града през всички сезони бяха еднакво голи; зиме мъглите, които ги забулваха като мокра, нечиста вата, слизаха по улиците, за да оставят един-два сантиметра бяла лепкава кал, която лятно време се превръщаше във варовит прах. Най-малко четири пъти на ден трябваше да минавам край оня ужасен паметник на площада, който стоеше госкоро (той можеше да съперничи само с друг, още по-грозен, на един площад в Левскиград), и това засиляше убийственото настроение, с което моя град посрещаше всеки нов човек. Оскъдицата, която се чувстваше в Ловеч, се превръщаше тук в глад². Околните села не бяха богати и в тях всичко вече бе изчерпано. (Офицерите пращаха ординарците си в отпуск по родните им села, за да донесат два-три килограма брашно и малко мас. През пролетта на следната година в някои от северните села на окръга, дето имаше мангри, станаха известните на времето бунтове, при

¹ Военно-полевите съдилища във вътрешността почти заместваха гражданските съдилища и твърде рядко имаше тежки, чисто военни процеси: в такива случаи аз правех всичко, за да не участвам – и винаги макар с риск, успях.

² Вестниците пишеха (през септември 1918 г.), че и в София дневната дажба хляб е триста грама.

които мандрите бяха разрушени от тълпи жени, чиито мъже бяха на фронта, а децата им гладуваха¹.)

Войната, която бе обхванала вече цялата планета, билееше по сухо, по океаните, по въздуха. Намесата на Америка вля нови сили и самоувереност на Съглашението, чийто руски съюзник ставаше вече несигурен. Наистина положението в Русия беше съвсем неясно: новото правителство на Керенски трябваше да се бори на няколко фронта – един външен и няколко вътрешни. През октомври властта бе взета от партията на болшевиките и веднага новите ръководители провъзгласиха на цял свят: „Мир! Мир без анексии и контрибуции!“ И в двата враждуващи лагера тоя лозунг произведе поне в първите дни пълна изненада и объркване. Моралният ефект на призива, пръскан от радиостанциите на революционна Русия – „Към всички! Към всички!“, – беше огромен. Войските на враждуващите бяха уморени, народите във вътрешността измъчени. Ала войната все пак продължи.

1918 година дойде с нови призови за мир и с нови кръвопролития. По това време председателят на Щатите Уйлсон обяви своята програма за световен мир с прословутите 14 точки, които бяха в действителност една идеалистическа фантазия, но събудиха големи надежди за опомнянето на човечеството. Само русите и германците подписаха в Брест Литовск мирен договор. Оттогава на нашия северен фронт почна примирие, което продължи до края на войната.

Във Враца новините за събитията стигаха като далечно ехо. Тогава нямаше радиопредавателни станции освен за гържавни нужди, никакви частни

¹ Сюжетът на моя разказ „Под сливите“ е взет от мия бунтове.

радиоприемници и всичко, което можеше да се научи, идеше от официални източници (съобщения от властта, вестници) и от слухове. Слуховете, упорити, в различни варианти, носеха лоши новини за състоянието на нашите войски. Във вестниците въпреки цензурата се печатаха уводни статии със заглавия като „Мъчителни времена“, в които открито се казваше: „Тежки грижи и мъчителни времена ни предстоят. Работите вземат такъв ход, че мирът се отдалечава...“ Беше очевидно, че нещо голямо не е в рег. На Западния фронт Съглашението вече вземаше връх. По нашия Солунски фронт натискът на англо-френци и сърби се засилваше. Лошото проговолствие и облекло на войниците не само не се подобряваше, но, според думите на отпускарите, беше непоносимо. Често пъти малки команди от нашите правеха набези в линиите на противника само за да донесат плячка няколко чифта яки обуца, кутии с консерви и шоколад. А вълшебната дума „Мир!“ замайваше главите на всички – на фронта и във вътрешността. В такова състояние на духовете на 22 юни правителството на Радославов падна и бе сменено с кабинет от демократи и радикали под председателството на Александър Малинов.

Единственото приятно нещо, което имах във Враца, беше присъствието на Г. П. Стаматов. Заварих го там мобилизиран офицер-сърдия в същия военен съд, дето бях назначен и аз. Познавахме се добре с него още от София (не мога да си спомня кога и как е станало запознаването ни), но тук около шест месеца ние живяхме в две съседни стаи с врата помежду, която никога не биваше заключвана, и се сближихме до оная степен, до която изобщо Стаматов можеше да се сближи с някого.

За първи път чух името му още като дете в моя роден град. В началото на деветдесетте години (той беше над двайсет и една година, по-възрастен от мене) Стаматов бе служил като млад офицер в Сливен и от разговорите външи знаех това име, но вече като име на писател, обиколено с някакви неясни за мене истории, станали през времемслуженето му в гарнизона. Тая мъгла се примесваше и с друга история, свързана с името на Янко Сакъзов. Едва по-късно узнах семейната грама на писателя, в която Сакъзов е бил третият. Вече като ученик в горните класове на гимназията четох първия му том разкази („Избрани разкази и очерки“), които ме изпълниха с възхищение и почит към моя съвсем нов за мене, горчив, малко брутален, но безусловно честен и смел писател. Той беше първият – за мене – социален писател, в чието творчество се влиаха остри психологични (поне за оная епоха) търсения, и някои изрази от разказите останаха в паметта ми и до днес. (Аз и сега мисля, че неговите първи разкази, въпреки известна претрупаност и малко грубия език, имат повече литературни достоинства от по-късните му – лапидарни, в телеграфен стил, разкази, дето гостата спорната дълбочина и бедността на идеи ги прави интересни само като произведения на една не особено мъчна и не твърде ценна виртуозност.) По-късно, след демобилизацията, ние служихме заедно и в Софийския окръжен съд и много пъти сме заседавали в един състав. Ние останахме приятели докрай, макар че преди смъртта му рядко се виждахме. Но аз винаги му подчертавах голямата си почит и той – вече застаряващ, болничав, без близки и без гостатъчни средства – беше много чувствителен към всяка проява на участие и топлота.

Когато пристигнах във Враца и се видяхме с не-

го, той видимо се зарадва и тъй като в къщата, дето живееше като наемател, имало празна стая, аз веднага се настанях там. Беше обикновена провинциална къща на един етаж, с четири стаи, три от които се даваха под наем, с кухня в дворчето, в която спеше ординарецът на Стаматов – Иван. До нас беше читалището „Развитие“, а моята стая гледаше на една малка уличка с някогашно дюкянче за деликатеси, дето сега се продаваше само тютюн. Хранехме се във Военния клуб, до градината, и веднага се прибирахме: нямаше къде да се отиде и какво друго да се прави. Местните жители и нашите колеги, мобилизирани от различни градове съдии, довели тук семействата си, не се отличаваха с гостолубие и ние живеехме в тоя български град като чужденци. За това пък отношенията ни със Стаматов станаха по-близки. Интересен човек беше Стаматов – по-интересен може би от писателя. Той не бе сложен, но извънредно оригинален и цялостна натура. За неговия остър и бърз ум нямаше колебание или полурешения. Той отсичаше веднага, непосредно, като че не беше умът, който решава, а някакво импулсивно чувство, което имаше готово реагиране за всичко. Въпреки привидната му общителност и неумолимата нужда да бъде непрекъснато злъчно-шеговит и забавен, той беше заключен в себе си човек и, струва ми се, дълбоко тъжен. Той нямаше интимни приятели – поне между мъжете. Като че и не чувстваше необходимост да има: той сам стигаше на себе си. Главата му бе истинска глава на сатур, но в погледа на неговите черни очи нямаше изгубено лукавство и блуд, а някаква уморена студенина, презрение и самотия. С всичко това той внушаваше респект и държеше другите на разстояние от себе си.

Такъв беше той в службата си, в обществените си задължения, или още по-точно – в досега и в работата си с мъжете. В отношенията си към жените Стаматов беше съвсем друг. Жените бяха неговото слабо място. Но трябваше веднага да добавя: той не беше нито развратник, нито разгалан хаймана. Тъкмо напротив: в това отношение, би казал човек, той беше чист, защото непрекъснато, искрено и главолмно се влюбваше. Влюбваше се като някогашните руски прапорщици, с готовност за самоубийство, с всичките смешно-романтични жестове на закъсняло рицарство, които понякога придаваха подчертан анахронизъм на неговите постъпки. Той и външно поддържаше своя наперен офицерски вид, с винаги лъснати ботуши, изгладени грехи, изопната фуражка; а в цивилно облекло приличаше на наскоро уволнен военен. Тук е още една от странностите на неговата натура: моя човек, който бе напуснал офицерската си кариера – едно от завидните поприща в онова време – поради омраза към военщината, запази, без да съзнава това, печата на военщината, макар и само външно, до края на живота си. Друго привидно противоречие бе неговият песимизъм понякога (и в думите, и в литературата му) с оня идеализъм, който светеше в очите му, когато се възхищаваше от някого или съжаляваше за нещо, както и оня неизменен дух на протест, на свободолюбие и на хуманност, който изпълваше всяка негова изговорена или писана реч, когато трябваше да изрази убежденията си по обществени въпроси¹. Безпощаден, лют, категоричен

¹ Известно е, че той, макар и съдия, беше принципен противник на смъртното наказание и че, по негови думи, никога не бе подписал смъртна присъда. Той си бе извоювал тая свобода и с тежестта си на писател. В това отношение аз, още преди да се познавам с него, вървях по същия

срещу един обществен ред, гнил в корените си, той все пак пазеше в сърцето си снизохождение и милост към едната половина на човешкия род – жените, – макар че те бяха неговото съдбовно наказание. Защото според собствените му думи ни една негова любов не му бе донесла щастие: той бивал винаги най-вулгарно мамен. Но това не му пречеше да търси все нови и нови самоизмами и да се утешава от тях с алкохола. Тая слабост го връхлиташе на пристъпи, които траяха по няколко месеца. Тогава всичко отиваше по дяволите: и служба, и литературна работа, обществен престиж и стеснение от другите. Но пристъпът минаваше и тогава Стаматов по една, някога и по две години не слагаше капчица вино в уста.

Във Враца аз го заварих през такъв период на въздържание. Почти всяка вечер след като се връщахме от клуба, вратата между стаите ни се разтваряше и оставаше така, докато решавахме да спим. Това беше времето за разговори, за откъсване от работата, за възвръщане в оня живот, който беше истинският ни живот. Всъщност едва ли може да се каже, че имаше някакви специални разговори, спорове или обсъждания на въпроси, на които бих могъл днес да се спирам и да давам подробности. Говореше се за обикновени неща, за познати хора, покъсано и без всякаква последователност, но всичко, което казваше Стаматов, носеше своя специфичен колорит, оная остроота и понякога груба образност, които са характерни за неговата литература. С него не можеше да се спори: той беше винаги категоричен и безапелационен. Колкото и странно да изглежда, той не

път; но във Врачанския военен съд, когато моите колеги ме заплашваха за тия еретически убеждения, неговият пример ми беше опора и кураж.

се интересуваше, или по-точно – не говореше много за политика. Изобщо неговите схващания – и в политиката, и в психологията на човека – бяха в повечето случаи формули, с които той сякаш се бе родил. За него нямаше власт – поне българска власт – напълно приемлива. Мъжете бяха или безскрупулни и хитри, или подлци и егоисти, или (положителните герои) идеалисти, благородни наивници, които винаги стават жертва на всесилната мръсотия, и или загиват, или се превръщат в жалки групи. Жените – и между жените също така не можеше да става дума за голямо разнообразие. Те бяха или опитни, но всъщност доста банални персонажи, суетни, алчни за блясък и за власт върху мъжете, безсърдечни проститутки в душата си (той наричаше с вулгарното прозвище дори жени, които бе обичал и заради които бе страдал години), или пък чисти, предани, любещи, романтични същества, които бързо увяхват като цветя. Когато характеризираше в разговор или в разказите си някого, той сякаш издялваше с брадва или с тесла фигура от гърво със схематични контури и без подробности. Затова съвсем естествено е въпреки репликите и разсъжденията на тия хора (в разказите), че психологизирането не можеше да бъде много задълбочено и нюансирано. Опитът за душевен анализ личеше несравнено повече в неговия първи том разкази, дето сатирата отстъпваше (или най-малкото не вземаше връх) пред изследването на вътрешния живот на героите. Произходът и възпитанието му бяха придали на неговия изговор една мекота, присъща на руския език: в разговора си той употребяваше доста русизми („черезчур“, „шчепетилно“, „нешастие“ и др.), женските имена, почти винаги бяха умалителни – „Аня“, „Леночка“, „Маня“, „Сонечка“, – а за себе си обичаше да го наричат „Жорж“.

В тия вечери, когато двете наши стаи, осветени от две газени лампи, се изпълваха повече от сенки, отколкото от светлина, когато Иван донасяше врящия чайник и почваше угощението ни с чай, Стаматов, облечен с домашна куртка, в нови терлици, с черешово цигаре в ръката, се разхождаше в двете стаи и сипеше своите остроумни сентенции, разказвайки сантименталните си спомени. Понякога говорехме за литература (в действителност и това не бяха разговори, а бързи, нахвърляни бележки) и всеки път се учудвах каква голяма почит имаше моя иначе злъчен човек към всички свои събратя писатели, дори и към най-гребните. Без да изтъква това, беше очевидно, че за него литературното творчество е нещо твърде голямо, което облича с някакво благородство всеки, който искрено му служи. И тогава, и по-късно аз неведнъж съм се учудвал, че той познаваше добре и четеше повечето от младите писатели. Но неговите любими автори бяха класиците – руски и френски; новите чужди писатели той почти не познаваше.

Така вървяха нашите съвсем еднакви, равни вечери, докато един ден нещастие отново го сграбчи – моя път в образа на една учителка от Лом, която често прескачаше до Враца. Тая жена сега няколко дни в града и когато си замина, Стаматов бе неузнаваем. Той престана да ходи на работа, не излизаше от къщи и Иван по няколко пъти на ден тичаше до клуба за вино и цигари. Началството, знаейки тая слабост на Стаматов, му даде негласен отпуск; колегите, които виждаха, че той искрено страда, не му се смееха, а го съжаляваха. Спомням си една вечер от това време. Бях се прибрал рано и четях нещо. От два-три дни вратата помежду ни оставаше затворена и аз не смеех да го безпокоя. Когато се готвех за сън, вратата се разтвори широко и той се изправи

на прага с потъмняло, изкривено от болка лице, със зачервени подпухнали очи, небръснат, рошав – почти страшен. Той ме повика да вляза при него и гласът му прозвуча като стенание. „Ела, ела – рече, мой, – погледни тука!“ – на масата му, между две запалени свещи, бяха наредени няколко снимки на жени в малки рамки, а встрани – бутилка вино, чаша и пепелник. „Виж, виж ги!... Не са ли хубави като ангели тия к...!“ – разрида се той, хвърли цигарата, после взе нова и си наля вино.

Това беше зловеща гротескна сцена, в която тоя умен, даровит, възрастен мъж, стигнал до дъното на това пиянско разголване, придобиваше въпреки всичко някакъв трагичен облик.

След две-три седмици ураганът отмина, като остави пълно опустошение. Известно време Стаматов беше по-мрачен, по-мълчалив и остана абсолютно трезвен за дълги месеци.

В една от къщите на площада, точно срещу метника, живееше една млада учителка софиянка, близка позната на двама ни. Понякога ние ѝ отивахме за няколко минути на гости и почти винаги намирахме там група ученички, влюбени в нея (както беше тогавашната мода), които ѝ носеха цветя и подаръци. Стаматов, който винаги цял се разтапяше в женско общество, ставаше жив, шеговит, галантен и ми думаше: „Гледай ги бе, уж милучки, невиннички, а пък са настоящи крокодили – ще те глътнат цял с ботушите.“ Младата учителка още през студентските си години често пъти биваше в нашата литературна дружина. Тя беше хубава и смирена като мадона, която щеше да осъзнае силата си по-късно. Казваше се Елисавета Белчева. Тя обичаше литературата и като всеки млад човек беше писала някакви сти-

хове, но те бяха съвсем незначителни. Стаматов, по навика си, ѝ казваше „Лизочка“. Никои не погодяше тогава, че след две-три години тя ще печата във всеки брой на „Вестник на жената“ съвсем нови за българската поезия стихотворения, всяко от които беше цяла поема, напрегната от страст и мъка, че аз ще напиша в същия вестник първата възторжена бележка за поетесата Елисавета Б. И че след още две-три години това име ще прогърми тържествено из страната, преобразено вече в Елисавета Багряна.

Със Стаматов се разделихме, ако не греша, в края на 1917-а или в началото на 1918 година. За тукашното му „лошо поведение“ той бе наказан с преместване във Вардарския военен съд. Елисавета Белчева бе заминала по-рано. Враца стана още по-тежък и неприятен град.

През лятото на 1918 година почна упорито да се повтаря една дата (не би могло да се каже със сигурност – дали тя идеше от фронта към нас, или се изпращаше от вътрешността към фронта) – 17 септември. Повтаряше се многозначително, носеше се из въздуха, без да се разбира за какво всъщност става дума. Но от средата на септември събития, едно от грубо по-съкрушителни, почнаха да връхлитат страната. Докато се нарадваме на позива за мир, отправен на 15 септември от страна на австро-унгарското правителство, на 18–19 научихме за пробива и поражението на Добро поле. На 26 септември българското правителство поиска примирие и мир с нарочно изпратени делегати в Солун. Примирието бе сключено. Към края на същия месец чухме за Радомирската революция и за нападението срещу София. Два-три дни след това в града пристигна дълъг товарен влак с около две хиляди обезоръжени, арес-

тувани войници от разбунтуваните, заловени около София и изпратени (както имало и другаде) тук за разследване. На следния ден от София дойде нареждане да бъдат освободени и изпратени по родните им места. На 3 октомври Фердинанд абдикира и избяга заедно с антуража си в специален влак за Германия, а на 7 октомври бе обявена обща демобилизация на българската армия с изключение на някои млади набори.

Вторият национален погром завърши.

През това време жестока епидемия от „испанската болест“ (твърде злокачествен грип) заля страната и взе много жертви.

На 7 декември бях демобилизиран и аз и напуснах Враца.

Влакът се мъknеше бавно, със скърцане и гълги престои в студения декемврийски ден. Заедно с дивизионния лекар д-р Транен, също демобилизиран, който превозваше багажа и семейството си в покрит товарен вагон, пътувах и аз. Валеше гъст, парцалив сняг и малките гары, дето трябваше да чакаме с часове, изглеждаха по-загубени и жалки. Навсякъде слизаха и се качваха войници с раници, със сандъчета, с патерици, полуцивилни, с разпасан вървеж, но уморени и мълчаливи. Земянките до тунелите и мостовите, дето доскоро пазеха нестроеваци, сега зееха с отворени врати, напуснати и вече излишни. От невидимото небе, замрежено с трепкащата бяла завеса, както и от земята, разкаляна от едрите снежинки, лъхаше тежота и скръб. Влагата и студът се промъкваша през тежките шинели, които още не бяхме хвърлили, и това засилваше чувството на безприютност. В конския вагон ние бяхме нагласили една малка те некиена печка, която пращеше зачервена, пиехме чай и мълчахме. Пътуването продължи почти цял ден, снегът преставаше, почваше отново и зад полуотворения капак на вагона се въртеше все тая безумешна гледка: черни, подгизнали поля, далечни скали и рътлини с лепнати по тях селца, всичко това угадено в мъгли или в снежна вихрушка. От време на време глуха тревога сепваше като тръпка съзнанието ми и

всичко ставаше объркано и необяснимо. Това не беше вече връщане в нашия дом, в града, който обичахме, в тоя фокус на всичките ни възжеления и планове. Ние сякаш пътувахме към някое непознато място, чуждо и враждебно, дето не знаехме нито какво ни чака, нито какво ще правим. Наистина, какво щяхме да намерим в тая София, в която финалът на националната трагедия трябваше да бъде начало на едно съвсем ново, неизвестно бъдеще?

Тия първи дни на възвръщане бяха мъчителни. Градът се гърчеше като премазан. Градът не беше същият. Градът бе зашеметен, безпомощен и жалък. С нечистия и кален паваж по булевардите, с напукания царевичен хляб по фурните, с тъмните нощни улици, с фучащите тежки автомобили, които возеха хора с чужди униформи – градът беше някакво огромно ранено животно, което събира сили да се изправи. Той вече не ни познаваше, или просто – нямаше нужда от нас. Сега човек се усещаше вече окончателно осиротял.

Ние се търсехме един-друг – предишните, ония от мирните години – и не се намирахме: някои липсваха, отсъстващи завинаги, с други няхахме вече общ език. Но и тия, които бяха останали, имаха други лица. Преждевременна зрелост бе начертала първата бръчка около устните, покрусеното национално достойнство и неизвестността за утрешния ден помрачаваха с грижа челата и всички се съветяха безцелно насам-натам като мрави около разръшкан мравуняк. София никога не е била претърпкана с толкова различни категории народ, както в тия първи месеци след завършката на войната. Прииждаха войници, които се връщаха от плен, идеха оцелели обози, нахлуваха нови бежанци от всички окупирани доскоро земи, чиновниците от тия места чакаха тук нареж-

дания, въртяха се като заблудени жерави офицери, които чувстваха, че са вече излишни, и не знаеха какво ще става с тях, настъпваха от селата сдружени земеделци и стягаха редиците си за утрешната власт. В селищата на пет-шест километра от столицата бяха разквартирувани съглашенските окупационни войски: някои от софийските момичета и дами се разхождаха с наперени чужди офицери, една италианска военна музика даваше концерти на открито в Градската градина... В същото време освен Народния театър, който продължаваше представлението си, един новоорганизиран оперетен театър започна съществуването си под името „Свободен театър“, а друг даваше отделни спектакли в театър „Корона“. Всеки ден цветни афиши съобщаваха за различни „концертни утра“, „балетни вечери“ и гр. А многобройни увеселителни заведения – кабарета, пивници, сладкарници, с невероятни скъпи цени – изникнаха като по чудо. То беше неочаквано бликнал купеж, хаотичен и безогледен, в който ожаднялата за живот и за най-обикновени радости човешка природа си отземаше за няколкогодишните страдания и за онова всекиминутно общуване със смъртта. Трябваше да мине малко време, да се оттече мътилка, да се избистрят водите на успокоения вече поток, за да видим, че заедно с тинята, която бе отвлечена от пороя, дълбочините бяха изпратили на повърхността семена за един богат цъфтеж.

Струва ми се, че тоя кратък период от двестри години, когато политическият и общественият живот на нацията, правейки остър завои, почваше постепенно да се преобразява, ще бъде особено интересен за новия изследовател. Тук веднага може да се установи бързата промяна в психиката на целия народ и раждането на сили, които щяха да тласнат

страната в път, съгласуван с тая промяна. Това е благодарна задача за съвременния български историк и социолог. Но целта на тия бележки е друга: да се проследи процесът на културното ни развитие през това време и моето свидетелстване ще бъде само за него. Все пак, както по-рано, някои общи политически факти трябва да бъдат споменати, защото те именно създадоха атмосферата на културния ни живот от онова време.

1919 година донесе възлизане към властта на една нова политико-обществена сила: българския земеделски съюз. Освободеният от затвора още на 25 септември Александър Стамболийски (затворен от правителството на В. Радославов като един от най-опасните опозиционни депутати) беше сега соченият от всички бъдещ министър-председател. Той зае тоя пост отначало в коалиция с други партии (народняци и прогресисти), но по-късно образува свой хомогенен кабинет. България имаше вече правителство от съвсем нови хора, с подчертани ултрадемократични тенденции, с променен държавен апарат и със съвсем левичарски закони. Това беше лек полъх от революционния ураган, който се развихряше в Русия, гето младата съветска република трябваше да воюва на няколко вътрешни и външни фронта, за да запази не съвсем стабилните си още основи. Новото нахлуваше в света по всички възможни начини: и с победата на болшевиките срещу старите руски партии, и с опита за революция в Берлин, и чрез литературно-публицистичната дейност на Барбюс във Франция¹. Новите политически системи на управление и новите обществени движения стимулираха и нови схващания в

¹ Още в края на 1918 година за „Огънят“ на А. Барбюс писа Асен Златаров във в. „Пряпорец“.

света на изкуството и те се осъществяваха в различни школи. Тия следвоенни явления в художествения живот бяха общи едва ли не за цялата планета. Те дадоха своето отражение и върху нашето културно развитие, което неминуемо трябваше да напусне досегашния път. На власт беше едно ново съсловие, още девствено в политическо отношение, мощно, донякъде първично, буйно и без никакъв опит, което искаше да скъса с всичките овехтели традиции на нерадостното минало; страната беше наново осакатена от един безмилостен мир, всичките надежди и упования трябваше да се търсят изключително в собствениите сили на народа. И пак, както в 1913 година, неизчерпаемата жизненост на тоя народ носеше вярата в неговото бъдеще.

Първото нещо от интелектуалния живот, което се хвърляше в очи през това още неуталожено време, беше големият брой на литературни списания. Някои от старите, които бяха спрели, бързо възобновяваха редовното си излизане, а множество други – месечни, двуседмични и седмични – бяха гизнали байраци, развявани от нови идейни и естетични ветрове¹. В тия тежки месеци, когато купоните за хляб, за захар, за обуца и за шаячен плат бяха най-важният елемент от бита, когато в страната върлуваха епидемии, когато крайните квартали на София нямаха никакво осветление, съществуването на тия периодични издания, макар и ефимерно, свидетелстваше

¹ „Борба“, „Обществена обнова“, „Огнище“, „Листонаг“, „Земя“, „Сцена“, „Сила“, „Слънце“, „Развитие“ и др. Трябва да се отбележат отделно „Везни“ и „Златороз“ поради значението, което имаха в историята на новата българска литература. Малко по-късно през 1921 година – първият по рода си у нас „Вестник на жената“, както и първият литературен вестник „Развигор“.

очевидно, че някаква остра необходимост за изказване, за приобщаване с другите търсеше да се осъществи чрез печатното слово. Всеки бързаше да даде съвет или мнение, да внуши някоя идея или да посочи някакъв нов път. В същото време известното книгоиздателство „Ал. Паскалев и С-ие“, което още от 1910 година се бе оформило като издателство за художествена литература, подготвяше отбор от най-добрите писатели и поети за една бъдеща издателска дейност в голям мащаб. Издателството имаше свой дом на ъгъла на улиците „Гурко“ и „6 септември“, срещу тогавашното Министерство на железниците, и за известен период беше нещо като творчески център на българската книжнина. През същото време в изложбената галерия на Трънко Василев (ул. „Аксаков“) непрекъснато се откриваха изложби както на познати вече художници (Божинов, Морозов), така и на съвсем нови, току-що завършили Рисувалното училище младежи (П. Урумов, Ст. Райнов, П. Киселинчев, Я. Анастасов, Каварналиев, В. Захариев, Д. Константинова). Също тъй през тия месеци по инициатива на Вл. Василев, Ел. Консулова-Вазова, Дора Габе, Борис Денев и др. се образува един „Артистичен клуб“ – свободно сдружение на интелектуалци (професори, писатели, художници, артисти и музиканти) за периодични срещи на членовете му с експромтна – сериозна и забавна – програма. Срещите ставаха в салона за лекции по история на изкуството в Рисувалното училище, всеки път подреждан и декориран от дамите – писателки, художнички и музикантки. В тоя клуб, съществуването на който продължи около година, членуваха почти всички ценни по-стари и млади хора от интелектуалните среди на София. Той се разтури от новата инициатива, погетата с особен жар от група артисти и художници начело с актьора от Народния

театър Стефан Киров – за създаване „Дом на изкуствата“, която се осъществи по-късно с купуването на солидната двуетажна постройка на ъгъла „Гр. Игнатиев“ и „Раковски“. (Тя изгоря от бомбардировките през 1944 год.) Във вечерите на „Артистичния клуб“ младите, но нашумели вече братя Владигерови даваха малки концерти, един друг младеж композитор – Несторов – изпълняваше на пиано свои композиции (той замина после и остана в Швейцария), артисти от Народния театър рецитираха стихове, а аз четох очерк за Д. Дебелянов (поместен като предговор в първото издание на Дебеляновите „Стихотворения“).

Припомняйки си днес тия далечни години, човек остава в недоумение от сложния, изпълнен с противоречия тогавашен живот. Странно време наистина, когато в L'Humanité Анатоли Франс наричаше българските войници варвари, приписвайки им жестокости, които по своя „ужас“ надминавали „ужасите“ от 1913 година – а тия същи варвари бързаха да отпечатват в няколкохиляден тираж „Огънят“ на Барбюс и учредяваха групи Clarte; когато при договора за мир в Ньой, за да унижи страната ни, Клемансо питаше главния секретар на конференцията Дюмаста: „Кажете ми, Дюмаста, България какво е?“ – а тъкмо през същите месеци жителите на тая неизвестна нему страна се запознаваха с изкуството на новия белгийски художник Франц Мазарел, „Везни“ печаташе буреносната поезия на Верхарн и в Народния театър се играеше „Мъртвешки танц“ от Стриндберг.

То се знае, че всяка епоха на исторически прелом е най-благоприятен климат за повече или по-малко контрастни и чудати несъответствия. Все пак това е по-естествено за големите народи с богат и комплициран живот, с множество проблеми от най-различен характер. Тук, в нашата сиромашка и пок-

русена страна, тия остри несъответствия бяха белег само за страстен стремеж към нови духовни хоризонти и към усъвършенстване.

В литературното творчество световната война, която разклати основите на стария свят и неговите идеи, борбата в руската земя за окончателно осъществяване на съветската революция, както и всевъзможните новородени естетически школи и насоки, които кръстосваха свободно през всички граници, предизвикаха една бърза диференциация в политико-социалните и в художествените схващания. Като изключим партийните печатни органи, тя се изрази в литературните списания и вестници. На една страна бяха левите – комунистическите издания – „Борба“, „Червен смях“ и др.; на другата – списанията на авангардния модернизъм (футуризм, експресионизъм, закъснял символизъм) – „Везни“ и след него „Хиперион“. Някъде встрани – или по средата, продължавайки традицията на еkleктизма – беше „Златорог“. Всичко останало – седмичници, списания, литературни вестници – нямаше свой образ и не представя днес никакъв интерес. След време войнстващият модернизъм неочаквано изчерпи възможностите и основанията за съществуването си: Гео Милев, който дойде като неукротим отрицател на социално и реалистично изкуство, в един прекрасен изгори корабите си и стана вдъхновен глашатая на „изкуство за народа“, а „Хиперион“ угасна съвсем естествено, като кандило без масло. Затова пък органите на другите две схващания укрепиха вътрешно силите си и станаха представителни издания на две различни тенденции. Сега вече позициите бяха установени и не можеше да има двусмислие, макар че по-късно се допускаха отклонения от тая кате-

горичност (така Ясенов, който беше вече един от редакторите на „Червен смях“ и член на комунистическата партия, издаде в 1921 година „Рицарски замък“, сборник стихотворения, които изцяло – и по същина, и по форма – бяха със символистично верую, а в „Златорог“ се промъкваха от време на време неща с някакъв евтин революционен патос).

Между събитията, които оставиха по-трайни следи и в обществения бит на столицата, и в интелектуалния живот бяха вълните от бежанци – емигранти от Русия. Те бяха най-различни хора. Едни идеха от разбити белогвардейски части; те щяха да си починаат, да се съберат отново в Цариград или Галиполи (дото имаше руски военен лагер) и да продължат борбата срещу болшевиките. Други бяха бежанци – хукнали в общата паника, без да мислят, без дори да са възрастност срещу революцията – и те по-късно търсеха начин да се върнат. Трети бяха определени, решителни врагове на новата власт. В тая категория бяха или идейни противници, или хора, които се страхуваха за главите си, или тъмни аферисти, лишени сега от плячка и тръгнали да търсят нови поприща.

Тия хора се пръснаха из цялата страна, но по-вечето се установиха в столицата. Някои останаха окончателно¹, други се загържаха месец-два и отидоха в Сърбия, Франция или Цариград. За известно време София доби вид на полуруски град: по улиците се чуваше руски език, в увеселителните заведения – кабарета и пивници, сладкарници и кафенета – се появяваха прислужници рускини. Отвориха се три книжар-

¹ Писателят А. Феодоров, режисьорът Яковлев, артистът Н. О. Масалитинов, театралът Ярцев, професорите Бицили, Демостенов, Бьорзен и др.

ници (едната от тях „Печатное дело“ се задържа до 1944 година), отдето понякога можехме да си купим, бог знае как пристигнали, съветски книги – издавани в Берлин и в Рига. Бежанци артисти организираха литературно-забавни вечери, за които се съобщаваше с ярки афиши: „На огонек“, „Зеленая лампа“, „Кривое зеркало“ и др.

Нашата предишна група беше вече минало. Тия четири-пет последни години, които дадоха нов облик на нещата, бяха отнели нещо от духовния образ на младите хора, сплотени около „Звено“. Може би то не беше най-същественото, но все пак нещо, което не можеше вече да се възвърне. Д. Дебелянов починаше в двора на демирхисарската църква, Георги Машев лежеше тежко болен, Н. Лилюев беше редовен сътрудник на „Вezni“, Йордан Йовков издаваше вече отделни книги и не живееше в София, Г. Райчев почваше да се увелича от един моден „диабелизъм“, Ясенов бе тръгнал по пътя на политическа дейност, дето нямаше време за литература. Сега всеки се усещаше по-възмъжал, връзките бяха поразхлабени, личните грижи за съществуване обременяваха всички.

През есента на 1920 година трябваше да отида по някаква работа във Варна. Знаехме, че във Варна е и Й. Йовков и че бедства. Преди да тръгна, Подвързачов ми каза: „Като видиш Йордан, кажи му да помисли каква работа иска да му се даде и да ти съобщи. Уредих със Стамболийски чрез частния му секретар Калъчев той да бъде назначен, ако желае, аташе по печата в букурешката ни легация. Та нека ти каже съгласен ли е, за да уредим окончателно назначението му“¹. Във Варна намерих Йовков отслабнал, зле

¹ Подвързачов беше близък със Стамболийски и аз знаех, че тогавашният министър-председател го цени и слуша

облечен (аз го помнех винаги стегнат, с добре ушити грехи и лъснати обувки) и страшно потиснат. Той имаше някаква жалка служба на надзирател в пансион за сираци от войните. Говореше с разтреперан от възмущение глас: „Жена ми е в Добрич, имам дете, което не съм видял...“ (Очевидно към мъката за откъснатата Добруджа, сега се прибавяха и неговите лични нещастия.) „Не мога дори себе си да храня, нито да работя...“ Стана дума за „Жетварят“, излязла преди няколко месеца, за която още нямаше нито рецензии, нито критически статии. Йовков купи срещу земеделците: „Те поне бяха длъжни да я видят и оценят...“ Аз го пресякох: „Чакай! Тъкмо затуй съм дошъл да ти говоря.“ И му предадох онова, което Подвързачов ми бе поръчал да му кажа.

Йовков изведнъж се поуспокои, замисли се, усмихна се и каза само:

„Като се видим утре – ще ти кажа. А пък ще пиша и на бай Димитър.“

На следния ден той ми съобщи, че е съгласен и дори много доволен, че ще отиде в Букурещ. Аз бях малко изненадан. В Букурещ? При румъните, които току-що бяха взели неговата Добруджа?... Йовков се позасмя дяволито (така се усмихваше той, когато биваше в най-хубаво настроение) и ми каза: „Знаеш ли, обичам ги, власята...“ Върнах се в София и предадох на Подвързачов разговора с Йордан. След няколко дни Й. Йовков бе назначен аташе по печата в легацията ни в Букурещ, дето служи до 1927 год.

Все около това време един мой близък човек ми донесе от Цариград току-що излязлото (загранич-

съветите му. От друга страна, по онова време земеделските управници възнамеряваха – по примера на сърбите – да изпращат във всяка българска легация по един писател, като аташе по печата. От тия намерения не излезе нищо.

но) издание на „Дванадесетте“ и „Скути“ от Ал. Блок. Книгата беше отпечатана почти луксозно, с илюстрации от Н. Гончарова и Ларионов. Това бе навярно първият екземпляр от „Дванадесетте“ и „Скути“ в България и той обиколи всичките ми приятели, които обичаха Блок. Ние бяхме учудени и възхитени от съвсем новия поглед на поета, един от знаменосците на руския символизъм, от оригиналния и смел сюжет, както и от дълбоко съзвучната с него поетична форма. Узнал за книгата, Гео Милев ме помоли да му я дам за няколко дни, за да я преведе. Аз с удоволствие му я дадох и в близкия брой на „Везни“ той помести откъси от превода си, а малко по-късно в библиотека „Везни“ излезе цялата поема с някои от илюстрациите на Гончарова¹.

Вълните на разбунтуваното руско море продължаваха да подписват до нашите брегове. С една от тия вълни пристигна в София известният в дореволюционна Русия артист Дуван-Торцов, който за късо време бе ангажиран за режисьор на Народния театър. Струва ми се, преди него бе дошъл друг, познат на руските театрали артист Кузнецов – „най-добрият Хлестаков“, както се казваше в съобщението за неговото гостуване в Народния театър. Той игра няколко пъти в „Ревизор“, но трябваше още тогава да се признае от всички, че нашият Хлестаков – Васил Курков – можеше спокойно да се състезава с гостенина и може би с по-големи шансове от него. Все по този път гоиде и след няколко години почина тук талантиливият режисьор Юрий Яковлев, който

¹ Тоя екземпляр от оригинала – навярно библиографска рядкост и в Съветския съюз – е сега в музея „Гео Милев“ в Стара Загора. Аз го предадох там заедно с един брой от превода, който Гео ми подари „с благодарност“.

остави в паметта на артисти и зрители спомена за няколко отлични постановки в Народния театър.

През тая 1920 година ние имахме една от най-големите радости на онова време: гостуването на Московския художествен театър в неговия почти пълен състав. То беше наистина един неочакван, чудесен подарък, с който съдбата ощастливи тая измъчена страна, откъсвайки я за няколко седмици от действителността, като я отнесе в света на най-възвишената духовна наслада. Сега имената на Качалов, на Германова, на Книпер-Чехова, на Греч, на Вирубов, на Масалитинов и на няколко други още не бяха вече абстрактни легенди. Тия хора, чието дело бе влязло в историята на световния театър, бяха сега между нас, ние се приобщавахме с тях не чрез книгите, а със собствените си сетива, ние щяхме да запазим завинаги в паметта си тия пратеници на онзи нереален свят на изкуството, който бе за нас най-истинският.

В тия неповторими представления зрителят изчезваше окончателно: онова, което ставаше на сцената, не беше приготвяно за него, онова, което ставаше на сцената, не се интересуваше дали в залата има, или няма хора, то беше живот, който се осъществяваше сам за себе си. Като че за първи път сега ние откривахме нашите любими писатели: миньорната поезия и топлата обич на Чехов към човека, оная прелестна смесица от приказка и действителност, която е характерна за Дикенс, и страшните, привличащи като пропасти очи на Достоевски, които стигат до последните дълбини на човешката душа. Не зная нещо по-силно от оня драматизиран откъс от „Братя Карамазови“, дето Иван Карамазов разговаря с дявола – един диалог, който всъщност е

гениален монолог и в който Качалов се издигаше до висотата на писателя.

Тия гости ни посетиха след три-четири години в намален състав и без най-големите. Но и тогава ония, които имаха щастието да ги видят, запазиха в паметта си тия вечери в Народния театър като едни от най-чистите празници в своя живот¹.

През същата есен Иван Вазов навърши седемдесет години и правителството уреди на големия народен поет искрено и блестящо подготвено честване, което се превърна в културно тържество на цялата страна.

Когато се опитваш да направиш преглед на отшумелите години, за да отбереш значителното, изведнъж безброй събития, случки, хора и отношения между хората изпълват съзнанието ти и ти вече се загубваш: всичко ти се струва значително и... всичко ти изглежда неважно. Де е мярката за една абсолютна преценка? Кои са същинските стойности на нещата – тогавашните или днешните? Дали времето е най-безпогрешен съдия?

За нас, които следим стъпка по стъпка съдбовния кръговрат на годините, действителността е само една: оная, за която разказваме!² Тя се е изпли-

¹ По това време бе ангажиран за режисьор на Народния театър Н. О. Масалитинов, който подготви няколко млади смени артисти в страната.

² „... Обяснението на фактите от миналото чрез фактите на настоящето винаги дълбоко ме е ядосвало. Аз се опитах да виждам нещата така, като че съм живял тогава, а не като човек, който живее днес...“, Арагон – по повод последната си книга „Страстната седмица“. „Интервю, печатано в „Л'Юманите“, брой от 22 декември 1958 година.“ Ако това е казано за един исторически роман, дето въображе-

тала всеки час, всеки ден, месец по месец от хиляди големи и малки факти, от множество станали и неосъществени неща, от видими и невидими присъствия. И ако искаме да призовем от миналото един угаснал свят, трябва да съживим тия присъствия, които са били неговият образ. Тук вече няма значително и неважно и самият въпрос е абсурден: всичко е значително, както дори луничките по едно лице, защото те дават на това лице отликата от другите.

Нашият дълг е да възстановим нещата. Други, ако им е potrebno, нека ги пресяват.

Още в първите седмици след пристигането си от Враца, аз се намерих отново в приятелския кръг на някогашния „Смях“ и на „Звено“, макар и малко разреген сега. Тук бяха Подвързачов, Лилюев, Г. Райчев, Й. Мечкаров, Х. Левенсон. Те всички работеха нещо – оригинално или преводно – за книгоиздателство „Ал. Паскалев“. Там бях привлечен и аз. Близък сътрудник и съветник на Паскалев беше Асен Златаров, с когото тогава се запознах; по-късно се сближихме и останахме приятели до смъртта му. Около новородения „Златороз“, дето сътрудничех още от първата книжка¹, имаше някои нови хора, които тогава знаех само по име: професорите Спиридон Казанджиев, Христо Тодоров, Боян Пенев. От тримата непосредствен сътрудник на Вл. Василев и неговата редакторска работа беше Боян Пенев. Случи се така, че поради редица обстоятелства, които бяха от съвсем личен характер за него, Боян Пенев се сближи за година-две с мене и понякога биваше почти всеки ден

нието създава действителността, сто пъти по-вярно е за мемоари, писани от съвременник на епохата.

¹ Останах в „Златороз“ само до четвъртата му година. След това напуснах списанието окончателно.

у нас. Нашите отношения бяха по-малко на литературна, отколкото на чисто човешка основа. Разбира се, целият ни живот – и неговият, и моят – беше обречен на литературата, не то беше нещо дадено, известно и не то обуславяше нашите връзки. Аз например не знаех нито тогава, нито по-късно каква е била преценката на Пенев за моята литературна работа и това никак не ме смущаваше. Ала почти всичките ни разговори бяха все от моя свят на изкуствата, в който беше смисълът на живота ни. Всъщност за тия неща говореше повече той; аз бях по-млад и знаех много по-малко от него.

Боян Пенев беше един от редките културни мъже на страната ни. Професор по литература, той разбираше еднакво и музика, и пластическите изкуства. Когато говореше за неща, които ни бяха непознати, все едно – наука или поезия, – струваше ни се, че той не ги е учил, а е дошъл в света с тях – тъй дълбоко неговите бяха станали те и така леко ги предаваше на другите. И тембърът на гласа му – топъл, мек, и думите – някак закръглени, като плодове, които се търкалят без никакво усилие, без никакво запъване „сякаш бяха приготвени отгавна като отговори за всеки въпрос“, всичко това правеше от него един обаятелен събеседник и един професор, особено обичан в семинарните занимания. Защото в действителност той беше повече ерудит, отколкото критик. Нему липсваше онова високо спокойствие и обективност, необходими за истинския критик. Натура страстна и егоцентрична – за всичко, което беше живо, съвременно, което го засягаше пряко или косвено, той имаше отношение – или лирично-възторжено, или рязко отрицателно. Затова и неговата цена е в литературната история. Като човек Б. Пенев бе приятен, общителен и остроумен. Понякога имаше пристъпи

на момчешки лудории, друг път, в присъствие на неприятни лица, ставаше сух и бодлив. Макар с дълбоко демократично чувство, той все пак нямаше слабост към чисто реалистичното изкуство и предпочиташе високодуховната поезия на Шели, особено на Китс и на Словацки. Понякога той споменаваше с уважение и обич своя по-голям брат Никола Пенев, нелегален член на ЦК на комунистическата партия в ония години и емигрант в Съветския съюз. Ала двамата братя не си приличаха: докато Никола Пенев беше кротък, нежен човек¹, всеки миг готов да забрави себе си, Боян Пенев, който наистина бе лишен от практицизма на обикновения егоист, все пак никога не би забравил себе си и в дъното на сърцето си имаше не особено голяма топлина за другите. Като че неговото призвание бе отхвърлило всичко, което би могло да попречи на осъществяването му. Но какво значение имат тия подробности в характера му за делото, което остави моя вдъхновен историк на българската литература, починал само на 45 години? Ако аз се спрях за миг и посочих някои черти на човека, то е, защото тия черти още по-живо изрязват сложния образ на тая одадена личност.

През февруари 1920 година Боян Пенев гоиде

¹ Няколко месеца в навечерието на Девети септември ние служихме с Никола Пенев, като мобилизирани запасни – той войник, аз офицер в железопътните войски. Преди това той беше механик на книжната фабрика в Белово. Там през евакуацията, а по-късно и в бараките на дружината в Курило ние се сблизихме с „Бай Кольо“ и станахме приятели, по-големи, отколкото бяхме с брат му. Невероятно стеснителен и абсолютно безкористен, той, макар тежко болен, дълго време след Девети септември беше без квартира и по-късна „бе пострада от бомбардировките“ само за да не занимава другите със себе си.

веднъж у нас и ми каза, че в София е пристигнал Иван Бунин, който бил емигрирал от Одеса с един от последните френски параходи. „През София бяха минали вече, както споменах, мнозина избягали руски интелектуалци – професори, журналисти, писатели, артисти.“ Той бил настанен в определения за руските емигранти хотел „Континентал“, на югозападния ъгъл на ул. „Лега“ и ул. „Клементина“ (сега „Ал. Стамболийски“) – един второразреден за времето си хотел. Боян Пенев го намерил, завел го у тях и сега ми носеше да прочета няколко ръкописа – стихотворения, които Бунин му дал да прегледа. Отдавна, преди повече от десет години, аз бях вече страстен поклонник на Бунин и приемах безусловно всичко написано от него. Знаех науст цели стихотворения, откъси от превода му „Песента за Хайавата“ от Лонгфело, бях чел и „Антоновские яблоки“ и „На перевале“, бях превеждал и печатал някои малки негови стихотворения. Новината, която Пенев ми донесе, страшно ме развълнува; знаех, че ако поускам, ще мога да се запозная с него – Пенев ме покани да отидем да го видим. Но както ставаше тогава и с моите български кумири-писатели, не посмях¹. Пет-шест години по-късно в Париж,

¹ Константин Паустовски дава един великолепен, мъничък, но изпълнен с дълбоко чувство спомен за Бунин. Той описва Одеса ден-два преди заемането на града от съветските войски, когато последните бежанци (между които и Бунин) напускат Русия с чуждите кораби. Бунин се отбил в редакцията на вестника, дето Паустовски работел тогава като коректор, и разменил няколко думи с колежата му. Паустовски продължава: „От младини обичах Бунин за неговата безпощадна точност и тъга, за неговата обич към Русия и за изумителното му познаване на народа, за неговото мъдро възхищение от света с всичката му разнообразна красота, за острия му поглед, за ясно буниновско усещане, че щастието се намира навсякъде, но се дава само на

дето имах още по-сгоден случай, пак не отидох, възпиран от същите чувства. Сега съжалявам за това от дълбочината на душата си. Щях да имам скъпоценния спомен от неговото лице, от гласа му, от оня невидим ток, който излиза от всяка необикновена личност и ни приобщава дори въпреки нашата воля. А в тежкия живот, който водеше, щях може би да му дам в замяна на щастието, което той ми бе подарил, малко радост с моя макар и мълчалив възторг, с моята безпределна благодарност, която би прочел в очите ми. Защото и най-великият е чувствителен към тия неща: човек не създава красота само за себе си и, както казваше Верлен, „няма нищо по-хубаво за душата от това – да направи друга душа по-малко тъжна“.

Когато Б. Пенев ми показа ръкописите на Бунин на малки обикновени листчета, с оня ясен, енергичен почерк, който след това виждах по изданията му от Берлин, аз грабнах стихотворенията и потънах в тях. От всичките запомних изцяло само едно – и когато години по-късно го видях в сборника „Роза Иерихона“, почувствах такава радост, като че след дълга раздяла срещах много близък човек. Беше ми особено странно: това стихотворение бях гържал в ръцете си тогава, когато малцина още са го знаели, а сега то

ония, които знаят повече от другите. Още тогава Бунин беше за мене класик. Аз знаех науст много негови стихове и дори отделни откъси от прозата му...

... Затова сега се боях да изрека пред него дори една дума. Просто – беше ме страх. Наведох глава, слушайки глухия му глас, и само от време на време го поглеждах, като се боях да срещна очи с неговите.

Бунин скоро си отиде. Аз не можех повече да работя... И си отидох вкъщи...

К. Паустовски. Начало неведомого века.

Стр. 213–214

вървеше по света и вършеше вече своята работа. А като че нарочно в тия две строфи беше целият зрял Бунин – неговата безпределна, неутолима, радостна и мъдра обич към живота, неговата несравнена бистрота, нюансировка и строгост в езика и онова неизразимо с думи чувство на дълбока поезия, което се излъхва дори от прозата му. Ето стихотворението:

*И цветы и шмели и трава и колосья
И лазурь и полуденный зной...
Срок настанет – господь сына блудного спросит:
„Был-ли счастлив ты в жизни земной?“*

*И забуду я все – вспомню только вот эти
Полевые пути меж колосьев и трав –
И от сладостных слез не успею ответить
К милосердным коленям припав.*

Два-три дни след това узнах от Б. Пенев, че Бунин и жена му били обрани от прислугата в хотела (също руски бежанци), че едва могли да съберат пари за път и заминали за Париж.

В началото на август 1921 година научихме от вестниците, че в Москва е починал Александър Блок. Малко по-късно в един заграничен руски литературен вестник (не помня от Прага, от Рига или от другаде) видях едно стихотворение – „На смърть Блока“ от Анна Ахматова. Преведох го и „Вестник на жената“ го напечата. Това беше един малък помен за големия поет, когото Ахматова наричаше „Нашето слънце в мъка угаснало – Александър, чистият лебед“.

Близко две години бяха изтекли, откак световната война бе завършила, но светът съвсем не беше ус-

покоен. Някои гържави още не бяха установили окончателно режимите и границите си. В Русия борбата на съветите с бялата армия на Деникин, както и с петлюровци и махновци, продължаваше с ненамалваща ярост. Смърт, страдания и глад съсипваха огромната страна. Никой още не можеше да предвиди как ще свърши тая смъртна борба.

Тук, в Близкия изток, Гърция и Турция се бяха вцепкали в жестока война за Анадола и средиземноморските острови. Войната се водеше в самата Мала Азия – изпърво с променлив успех, но скоро пролича, че гърците са надценили силите си. Кемал паша, новият водач на млада Турция, бе успял да сплоти около себе си масите и ги водеше – както се усещаше вече – към сигурна победа над гърците.

Един ден късно през лятото ми съобщиха да се явя при министъра на правосъдието Александър Раголов (аз бях член на Софийския окръжен съд) по бърза работа. Отидох. Министърът ми каза, че съм назначен в комисия по определяне на гръцко-българската граница от Черно море до Одрин. Работата щяла да почне със среща между нас, българските представители, и гърците на граничния български пост при Малко Търново. След два дни заминах. От бургаския гарнизон ми дадоха военна каруца с един войник – каруцар и охрана¹; сложихме в колата два чувала сено и един с ечемик, върху които се излегнах, и потеглихме. Преди да излезем от града, купихме два хляба и два

¹ По тия места, някогашно царство на страшния разбойник Лефтер, и сега имаше нападения и грабежи, авторитете на които оставаха неоткрити. Няколко дни преди нашето тръгване в едно ханче по пътя били убити двама търговци, които се връщали от Василико. Моята „охрана“ беше смешна работа, разбира се, но ние и двамата не помисляхме за това.

големи пъпеша, Танас, моят спътник и пазач, младши погофицер от бургаската дружина, се прекръсти, сложи маузерката на коленете си и шибна конете. Пътят от Бургас до Малко Търново се вземаше тогава за цели два дни. Първия ден се нощуваше в Гьок тепе, а следната привечер се стигаше в Малко Търново.

Какво имаше в тия два уморени есенни дни, та останаха в паметта ми като някакво сънно пътуване, от което все пак и най-малките подробности са се запазили? Нищо необикновено не стана, нямаше дори каквато и да е случка, която заслужава да се спомене. Имаше само постепенно и безвъзвратно навлизане в някаква съвсем непозната омагьосана страна, която се затваря след тебе. Имаше едно ненарушимо мълчание, което падаше от небето, изпълнено със скрита многозначителност. Имаше един несвършващ път, който водеше за края на света.

Първите два-три часа вървахме по широкия и висок бряг. Вляво морето лъщеше под нас със сивосинкав матов блясък. Тук-там в далечината бавно се стелеше гъст дим от възлищарски пеци – приготвяха гървени възлища. Каменливото шосе постепенно се превърна в мек междуселски път с дълбоки коловози, а морето изчезна. Навлизахме неусетно в гъста дълбова гора. Беше Странджа, която виждах за първи път. Ботевата – „На Странджа баир гората“, Странджа – от тракийските въстания, Странджа – с мистиката на своите нестинарски села.

Часовете минаваха един след друг, без да срещнем жив човек. Всеки миг затъвахме все повече в това странно царство на безбройни мълчаливи гървеса, които се притискаха наоколо ни, оставяйки само една пътечка пред нас. Беше гора без начало и край, бездънна гора, гора, за която ни разказваше някога дядо ми: „... И когато влязла царската гъщеря в го-

рата, едно звънче ударило един път, а когато влязъл и юнакът след нея, ударило още един път – показало, че близат двама души...“ Ала никакво звънче нямаше сега, нито шуртене на ручей, нито вик на птиче. Само едно натрапчиво и тревожно усещане на памтвековна пустота, в която дори зверовете са изчезнали. Имаше нещо упоително в полегатите зари на слънцето, които промушваха мрежата от клони, в мъглявия полузрак на полянките около кухите дънери, в подгрусването на колелата, които не трополяха, и някаква спокойна отчужденост от всичко, която навярно човек чувства преди смъртта.

И аз вече не мислех за нищо, не бързах, не чаках нищо, омаян от това необикновено пътуване в небутието.

Нощувахме в Гьок тепе, бедно, загубено в гивата планина селце. Там срещнахме пощенската каруца, която отиваше в Бургас. На другия ден привечер бяхме в Малко Търново. Каква безнадеждна картина представяше в онова време това градче! Сякаш цял век беше минал край него, без да го досегне, и сега то беше едно от ония турски селища от началото на XIX столетие, запуснати, обезлюдени и умиращи. Така няколко години по-късно в южните поли на Пирин бях поразен от Мелник. С тая разлика само, че тук беше граница и затова имаше и погранична войска, и мирово съдилище, и прогимназия. Беше град само с две-три стръмни улички, с калдъръм, от плочи, изкривен и изпокъртен, и с гървени, потъмнели от времето чардаклии къщи. Една полупресъхнала чешма със старинен, изоставен водоем, застлан с тиня и смет. Жителите – свити, любезни, но натиснати от сиромашия хорица – се движеха като сенки край стените. Ридовете наоколо – голи, безродни, с изсечена гора – бяха прошарени тук-там с някоя жалка

нивица. Нямаше овощни гървета, нямаше зеленчук – всичко трябваше да се носи от Бургас. Старият естествен снабдителен център – Лозенград, на двайсет и няколко километра – бе недостъпен: новата граница минаваше на два километра от градеца. Тая именно нова граница трябваше да установяваме сега. По онова време тя беше граница между българската гържава и гръцката. Преди световната война отвъд беше Турция, но след мира гърците заместиха турците и в Източна Тракия.

Както обикновено става в подобни полувоенни, полудипломатически срещи, работата тръгна много бавно, или по-точно – съвсем не тръгна. Изпълнени с враждебност и с недоверие една към друга, двете комисии не можаха да определят най-обикновените процедурни формалности. Почнаха се отлагания на заседанията, запитвания до София и Атина и чакане на отговорите. Срецахме се ту на българския, ту на гръцкия пост. Гръцките членове на комисията бяха млади, много добре екипирани за работа в планина, гържаха се студено и непримиримо. Нашият пограничен майор беше един здрав, умен и смел мъж, ала ние с бургаския агроном (останалите двама членове на българската комисия) съвсем не бяхме приготвени за продължителна работа на къра. Но срещу това нашата твърдост в гледищата ни не отстъпваше на гръцката. Така или иначе след няколко безплодни срещи получихме нареждане от София да прекратим работата и да се върнем. Спомням си вечерта преди тръгването ми за Бургас. Имах вече осигурено място в „пощата“ за гругата сутрин и се чувствах щастлив. И в същото време ми беше съвестно пред моите хазяи – един млад столичен адвокат и жена му, които оставаха да угасват бавно в това безнадеждно градче.

След няколко месеца стана ясно, че дори да бе продължила, нашата работа по границата щеше да бъде безсмислена: Кемал паша нанесе съкрушително поражение на гърците, които напуснаха не само Анадола, но и заетите в Източна Тракия земи. Сега отвъд границата при Малко Търново всичко, чак до Одрин, отново стана турска територия.

В София всичко беше, както по-рано. Аз продължих работата си в съда между по-старите колеги Г. П. Стаматов, Владимир Василев, Александър Огнянов, Александър Хитов (синът на Панайот Хитов) и младите приятели Атанас Букорещчиев, Д. Шишманов и гр. Темпът на обществения живот беше все тъй неравен и трескав, в политическата атмосфера се чувстваше нервност. Многобройни тежки задачи чакаха разрешение от младата самоуверена власт, която в своята неопитност често правеше погрешни стъпки. В културно отношение всичко бързаше да навакса пропуснатите години. Театърът, операта, оперетата се стараеха да дадат най-хубавото, което бе по силите им, надхвърляйки вчерашните си успехи. Изложбите в „Тръпковата галерия“ следваха непрекъснато. Списанията продължаваха да се умножават¹. Новият жанр „литературни сказки“, твърде скоро си спечели интереса на интеллигентната публика – дотам, че след известно време стана едва ли не мода. Доколкото си спомням, първата литературна сказка в София, и то за наскоро излезли български книги, беше от Гео Милев. Но особено посещавани бяха литературните беседи на Антон Стра-

¹ През 1921 год. Към изброените вече по-рано списания се прибавиха в София „Българска реч“, „Театрален преглед“, „Съвременник“, а в провинцията – още няколко.

шимиров (той обикаляше цялата страна) и малко по-късно – научнопопулярните и литературните сказки на Асен Златаров, които носеха неизразимо очарование (чак до смъртта на Златаров) за младежта. Руските книжарници продаваха антикварно издания на руските класици, от които ние отгавна бяхме лишени, а освен тях доставяха от време на време загранични сборници, стихове и проза на някои от новите съветски и емигрантски писатели. Идеха понякога и отделни броеве от литературни вестници на „сменавеховците“, на „евразийците“, на „попутчиците“. Френската книжарница изписваше Барбюс, Ромен Ролан, Дюамел, Ролан Доржелес, модния Пиер Беноа и др. Съдбата бе дала една пауза на страната да си отгъхне и да погледне наоколо си.

На 22 юни по почин на правителството бяха пренесени на гържавни разноски останките на Пенчо Славейков и Петко Тодоров от чужбина и погребани с импозантна тържественост.

На 25-и същия месец по случай честването на 600-годишнината от смъртта на Данте, народният поет с едно възторжено слово – половината в стихове, половината в проза – изрази от свое име и от името на цялата страна дълбокото си преклонение пред гениалния автор на „Божествена комедия“. Това беше последната публична проява на Иван Вазов. На двадесет и втори септември по обед той почина внезапно в своя дом на ул. „Раковски“.

Тая смърт наистина гойде съвсем неочаквано, защото през деня той бе направил, както всеки ден, обикновената си предиобедна разходка. Тя изглеждаше и невероятна – тая смърт на най-личния български писател, когото ние още като деца бяхме заварили именит, признат от всички „народен поет“, който бе минал през целия ни досегашен живот

все тъй жив, здрав, плодovit и славен. Целият народ се натъжи. Не бе минало година, откак той беше честван за своята седемдесетгодишнина, и то тъй, както никои духовен водач не бе честван дотогава. Но погребението, което му бе устроено, затъмни по величавост и по израза на почит неговото честване приживе. То беше наистина общонародно изпращане. Цял ден камбаните на всички църкви в София биеха за смърт; из улиците по пътя на процесията големи черни кадилници пушеха тамян над смълчаното множество. Правителството, войска, висши културни институти, делегации от страната, чужди представители, младежи и деца, писатели, художници, артисти, журналисти и десетки хиляди обикновени хора в благоговейно преклонение се сбогуваха с оня, който още преди половин век бе сътворил художествения образ на българския народ. На такова погребение биха завидели много короновани особи.

Всъщност истинският смисъл на това грандиозно изпращане беше много по-дълбок от значението на едно погребение, било то и на най-голяма личност. То беше исторически символ. Отминаваше един свят с всичките си блясъци и тъмнини; угасваше едно мировъзрение, според което някаква абстрактна доброта и справедливост направлява в края на краищата човешките съдби, мировъзрение, което бе наранено смъртно от първия изстрел на световната война. Народният поет вярваше в неща, които постепенно избледняваха, лишаваха се от стойност и изчезваха незабелязано. Сега заедно с времето отиваше си и той. То беше залез – тържествен и ослепителен, но все пак край на един дълъг, изпълнен с противоречия ден. Би ли могъл тоя човек, който в действителност не бе престарял, за да не преживее още едно-две десетилетия, би ли могъл той да приеме новите събития

и новите сили, които идеха да управляват живота? Съдбата не беше ли му отредила като на свой любимец най-хубавия край – да си отиде с времето, което беше неговото време? Дотолкова бяха сплетени те – той и времето, през което живя, че човек би могъл да се запита: времето ли го създаде такъв, какъвто беше, или той даде своя отпечатък на времето? Така или иначе, но с моя апофеоз при неговото изпращане – като слънцето привечер, както казва Хайне („голямо и прекрасно, то потъва в едно море от пламенна любов“), приключваше една епоха, която не беше още съвсем минало, но в никакъв случай не беше вече и настояще.

През 1919 година Иван Вазов на шейсет и девет годишна възраст написа сборник свежи лирични стихове „Люляка ми замируса“. „Люляка ми замируса“?... Какво беше това? Носталгичен спомен за отдавна отшумелите дни, напоени с аромата на люляка от някоя чиста, полузабравена любов? Или възвръщане към избора, към изходната точка, към младостта, с нейния дъх на цвете? Или смътно предчувствие, изпълнило с радостно смущение сърцето на стареца за една приближаваща пролет, в която той отсега долавяше шумолението на бъдещите злакове и мириса на нецъфналите още цветя? Или всички тия неща заедно, от които аз си избирам последното и правя от него смисъл на книгата му: прозрението на поета за утрешния ден. Та имаше ли друг, който пофанатично да вярва в бъдещето на народа си? Нали той бе писал с такава възвишена самоувереност: „И моите песни все ще се четат!“ Той беше видял вече и пограстващата дружина на младите български книжовници, голяма и пъстра като челядта на чорбаджии Марко, и имаше за всекиго от тях и снизхождание, и обич: за Димитър-Фармасонина, и за Илия, който

държи ножа като касапин, и за Гочо, разкопчан като ахневски чинак, и за Васил с дългите мотовили, и за Аврам, който не се кръсти...¹

Българската литературна челяд в онова време беше наистина многобройна, шумна и кипяща от енергия. Беше нещо като период на „буря и устрем“ (Sturm und Drang) на новата българска литература. То почна през последната година на войната, продължи в деветнайсетата и се засили още повече в следните години². Освен невероятния брой на списанията сега почваха да се появяват и книгоиздателства с по-големи от по-рано амбиции и възможности. Освен старата „Всемирна библиотека“ Ал. Паскалев обяви излизането на няколко нови списания и библиотеки с оригинални и преводни произведения. Стоян Атанасов издаде няколко книги на Николай Райнов. Т. Ф. Чупев поднови в ограничен размер издателската си работа, а „Хемус“ почваше да разширява дейността си в по-голям мащаб. Още през 1917 година Йовков издаде един том „Разкази“, а през 1920 – „Жетварят“. В 1918 година излезе първата книга стихове „Птици в нощта“ на Николай Лилюев. През 1919 година Георги Райчев напечата „Мъничек свят“. В 1920 книгоиздателство „Ал. Паскалев“ пусна едновременно четири оригинални книги – „Стихотворения“ от Димчо Дебелянов (първо издание), „Царица Неранза“ от Г. Райчев, „Брегалница“ от Михаил Кремен и моята първа книга „Към близкия“.

През същото време във „Везни“, „Борба“, „Наши

¹ „Под игото“, част първа, глава първа – Гост.

² Именитите, установени вече писатели – Т. Г. Влайков, Ст. Михайловски, А. Страшимиров, Г. П. Стаматов, Ел. Пелин, Ст. А. Костов, К. Христов, Т. Траянов и др. – бяха живи и работеха, но купежът и неспокойствието сега идеха не от тях, а от младите.

гни“, малко по-късно в „Хиперион“ и „Развигор“, както и в „Златорог“, се събираха нови хора, разгаряха се яростни полемки от идеологичен и чисто естетичен характер, чертаеха се перспективи, възвеличаваха се нови кумири, които трябваше да заместят старите. Освен в комунистическите издания във всички останали имаше нещо не съвсем уяснено, гонякъде – неубедително, но както е редно в подобни времена – съвсем категорично и гръзко. Все пак в това малко хаотично втурване напред вече се скицираха профили, звучаха отделни гласове – всеки със свой личен тембър. В хумористичните вестници отдавна вече обръщаше внимание със своя лек, звънтящ и жив стих, с поетичния тон и бликащия си хумор един псевдоним – Ве г б а л. След година-две той щеше да се яви със същинското си име в сборника „Да бъде ден!“, в който една неочаквано топла социална поезия, трепетна от несдържан бунт и героичен патос, с версификация и музика, наследени от най-големите преди него, утвърди славата на Христо Смирненски. Във „Вестник на жената“ Елизабета Б. съчетаваше вече в един пречистен синтез буйната витална страст с нежността и несмелия още ропот на българската жена. Далеч, в една от гънките на Пирина, растеше бъдещият автор на „Моторни песни“, а тук в близките години щяхме да започнем непознатите готови имена на тройката от „Нов път“ (по-късно в „Златорог“) – Никола Фурнаджиев, Асен Разцветников и Ангел Каралийчев. Светослав Минков бе издал вече своята първа книга, а малко по-късно Илия Волан и Атанас Далчев внесоха свои акценти в младата българска литература. Наскоро Гео Милев и Любимил Стоянов щяха да се откъснат от собственото си минало и да погледнат света с нови очи.

От друга страна, същото оживление и нахлу-

ване на млади сили опресняваше българската живопис, скулптура, театър и музика. Във всяка от тия области на изкуството новите пътища с техните внезапни завои, с всичките противоречия, които са съвсем естествени, целият този комплициран и може би не съвсем избистрен и до днес живот чака своите изследователи.

Тук трябва отделно да се спомене за друга една фигура през тия години, която изпълни със своята внушителност онова празно място в нашия културен живот, което днес отново е незаето: Сирак Скитник. Литератор, художествен и театрален критик, неговата авторитетна преценка и неговият сигурен вкус определяха до голяма степен творческия път на две-три поколения художници и актьори.

Двайсетина други нашумели за кратко писатели, поети и критици съпътстваха споменатите досега, но отвеяни като кухи зърна от вятъра на времето, тях вече никой не ги помни.

Имаше нещо дълбоко трогателно в моя неугържим пристъп за завоюване на бъдещето. То беше някаква нова „девета симфония“, родена направо от живота, в която участваше целият народ. Страшният ураган на гибелта почваше неусетно, едва-едва да замира. Медните тръби на смъртта и страданията затихваха от време на време и за миг всичко сякаш се отдалечаваеше назад в едно бавно и величаво успокоение. Но сред отслабващия тътен на гръмотевиците, които ще поразяваха тая земя, почваха да се промъкват от всички страни на хоризонта плахи, нежни, звънтящи от радост гласове. Те млъкваха за малко, като че събираха сили, за да се обалят отново, ала вече по-ясни, по-многобройни и по-укрепнали. Сега злобещият еком на отчаянието отново ги посрещаше и се опитваше да ги угаси. То беше из-

конната борба между безумието и жаждата за щастие, между живота и нежитието, между човека и неговата съдба. Как щеше да завърши тоя двубой? И сега ли устремът на народа да осъществи себе си щеше да бъде прекъснат, както толкова пъти в миналото? Щяха ли тъничките като слънчеви лъчи знакове, поникнали на опустошената земя, да бъдат и тоя път премазани от нова буря? Или всички тия разпръснати гласове и съзвучия, излезли от дълбоките негра, щяха да се слеят в могъщ прилив и да освободят най-сетне сгържаното досега мълчание на нацията в един триумфален химн на радостта?

ВТОРА ЧАСТ

*На сестра ми Донка,
с която заедно минахме
през тия години.*

„ЦАР ОСВОБОДИТЕЛ“

1. БУЛЕВАРДЪТ

Това не беше, разбира се, „Невски проспект“, нито „Шан-з-Елизе“, не беше „Унтер ден Линден“, нито кой и да е груг знаменит булевард в някой от големите световни центрове. Той нямаше и претенцията за това. Ала все пак мая по-широчка от другите улици, трасирана още в първите години след Освобождението, бе кръстена с гръмкото име „булевард“ (казано на гнешен език, магистрала „Изток-Запад“), за да ѝ се даде по-голяма тежест. И повече от седем десетилетия тя остана гръбнакът на една столица, сегашното лице на която е като портрет на човек, в който едва-едва се долавят някакви далечни, смътно познати черти.

Улиците имат свой живот, свой образ и своя съдба. Едни са с обикновени плоски лица, заг които напразно бихте търсили някаква загадка – всичко е ясно и празно още от пръв поглед. Други носят своеобразни външни белези, някоя смешна неправилност във фасадата, някой крив еркер или балкон, някой калкан, целият обвит с бръшлян, които им придават интимен и прелестен вид. Трети се налагат брутално – парадни, натруфени, кухи. Четвърти изведнъж ви превземат с някаква неопределима, природна красота, като че са поникнали и цъфнали от земята. Някои изглеждат непроменни през столетията, създадени, би казал човек – веднъж завинаги, подобно на

художествени произведения. Други растат, преобразяват се непрекъснато, докато накрая загубят всякакво лице.

Проспектът на Петър Първи бе създаден от усотрема на една шеметна фантазия – да победи природата и времето – и остана едва ли не вечен. Австрийските императори пазеха непокътнат цялостния – външен и вътрешен – облик на Прага, с уличката на старите алхимици, със замъка и парка на Валенцайн, с еврейските гробища, дето броди Голем, и се решаваха само да прибавят по някой нов мост над Влтава или по някое ново разпятие – към старите мостове. Султаните в Цариград приготвяха скъпоценни колекции от джамии, тюрбета и шагравани, нанизани като огърлици от тюркоази и седеф, по старите сокаци и мегдани на Стамбул, дето неподвижните кипариси промушват като черни минарета едно нубе – чисто, сякаш е от първия ден на сътворението. Същото би могло да се каже за кой да е от големите и стари градове: Москва с нейния древен Кремъл и с Василий Блажени, в които е вградена сложната душа на някогашна Русия, както Рим, Париж или Лондон, Шартр, Кьолн или Милано, дето някоя готическа катедрала, която е истинският „климат“ в тоя град, ръси през стъклописа на високите прозорци своя пътър зграч, с който тринайсетиият век все още живее и днес в един несвършващ залез.

Ала малките народи, които бързат да създават сега своята история, нямат потребност, нито време за пиетет към старото. „Ние трябва да разчистваме, а не да съхраняваме вехторици“, мислят те. И животът, моя стар хитрец, подмамва лекомислените, за да може по-късно да им се присмее, че сами са се лишили от минало.

Пътят през годините не оставя нищо непроменено. И някогашният град, естествено, не може да бъде същият: днес той е друг – преобразен, нов, бял, прострян още по-нашироко, със забързали, шумни множества, с улици, които гори ние не познаваме. Сега той е прибрал околните селища, повишил ги е почти в градчета, старая се да бъде монументален. И днешният, че гори и вчерашният софиянец иде тук като в един новороден град, без минало, без образ, защото не е имал време или желание да го опознае.

Но някой ден, когато е далеч от него и хубостта на чужди земи замайва съзнанието му, изведнъж нещо съвсем случайно и незначително – парфюмът на минаваща жена, в който има лек дъх на върбина, раздвижената сянка на зашумено дърво по стената на селска къща, шуртене на дъжд във водосточна тръба на някоя стряха, дето се е подслонил за няколко минути – мигновено ще го отскубне от всичко наоколо и съвсем произволни асоциации ще призват в паметта му други неща, които ще го потопят в остра сетивна наслада; една улличка сред столицата, цялата в зелена пролетна мъглица от две редици едва разлистени брезички, оня чудесен ъгъл при музея, с вековните зидове, като че патинирани от живата зеленина по тях, дето привечер хилядният цвъртеж на брабците, накацали по дърветата, изпълва със странно чувство на приказка многолюдния зграчен кръстопът, някоя загубена къщурка в Лозенец, боядисана с охра, с железни пармаклъци на прозорците, дето зад кухнята кукурига петел, замисленото шумолене нощем на старите тополи край Зоологическата градина – тия покъсани елементи от някакво непозориано и многообразно единство, център на което всъщност е самият той... То ще бъде като едно неочаквано пътуване назад, в което човек прави вне-

запни открития на неща, които сам не е погодил, че обича. Също както пред някоя отдавнашна потъмняла снимка от фамилен албум, за която са позирали нашите родители или дядовци, дето той е в регингот и чупната яка, с едната ръка върху масичката, другата сгъната зад гърба, а тя – с опнати назад коси, с тънко кръстче и корсет, с бухнали ръкави и плисирана рокля от дамаска на широки ивици. Ония трогателни снимки, в които познаваме себе си, преди още да сме били родени, и които продължават да живеят в паметта ни и когато съвсем потъмнеят. Така както от къс счупена колона, от някой фриз или от една тухла, изровени след хилядолетия, се раждат отново погребани царства, хора и легенди и продължават съществуването им през вековете.

През тия шейсет-сегемдесет години, когато съществуваше с доскорошното си име „Цар Освободител“¹, булевардът беше политическото и културно средище на София. А младата столица, особено след Съединението, стана намагнитен фокус за всички духовни сили на нацията – не само от свободните, но и от поробените ѝ още части. Всичко се централизираше – не преднамерено, а някак съвсем естествено в тоя престолен град, който се създаваше сам – предприемчив, ентузиазирен, самоуверен и в същото време изпълнен с ясното съзнание за своята историческа отговорност. Така че, бидейки жизнена линия на столицата, булевардът всъщност бе меридиан на цялата страна. Около тая ос, която свързваше двете политически лаборатории – двореца и Народното събрание, се бяха наредили, притегляни от центростремителните сили, съвсем наблизко, от едната и от другата ѝ страна, почти

¹ Днес – булевард „Руски“.

всички институти за научно, общокултурно и художествено творчество. В съседната улица „Московска“ беше университетът; южно, на две крачки, по ул. „Раковски“, беше Народната библиотека, старият театрален салон „Славянска беседа“, а през улицата – новият Народен театър. Между булеварда и улица „Аксаков“ беше кино-театър „Роял“ (сега „Театър на въоръжените сили“) с кафене на партера¹. На изток, зад Народното събрание, се намираше Русувалното училище (днес художествена академия, на същото място), а на площада зад паметника – Етнографският музей, малко на запад, по улица „Аксаков“ – първата „Постоянна художествена галерия“. По-късно един от най-големите и модерни концертни салони, който остана такъв и досега, бе също тъй на булеварда, в зданието на новия хотел „България“. Старото кафене „България“ с неговите политици и културни работници, за които споменах вече в първата част на книгата, беше също непосредствено до „Цар Освободител“. След години грамадната нова постройка на университета бе издигната на ъгъла на „Цар Освободител“ и булевард „Фердинанд“ (днес

¹ Това кафене „Роял“, което нямаше дълъг живот, събра още от началото доста интересна клиентела от интелектуалци – повече артисти, музиканти, някои писатели. По едно време и редовните посетители на сладкарница „Цар Освободител“ също се отбиваха тук. Често пъти в една от ложичките до вътрешната стена можеше да се види професор М. Арнаудов, който преглеждаше материалите за редактираното от него списание „Българска мисъл“. Но най-редовни клиенти бяха трудово-борческите писатели, които, макар че се събираха в други кафенета, идеха почти всеки ден и тук.

През 1934 година „Обществена обнова“ на 19-майците взе кино-театъра за своя трибуна и високоговорителите по фасадата му гърмяха над целия квартал.

„Маршал Толбухин“), а досам нея, на мястото на предишния царски манеж – новата Народна библиотека.

В действителност булевардът бе и по-къс, и по-малко широк от други улици (например – по-тесен от улицата, водеща от гарата докъм Лозенец, сега бул. „Георги Димитров“ с продължение ул. „Витоша“), както и по-малко дълъг от улица „Пирот“ (сега „Жданов“), която беше навярно най-дългата в столицата, но той се намираше в центъра и това беше неговата тежест. Той почваше от площад „Александър“ (сега „9 септември“), минаваше край Градската градина, излизаше с една малка извивка на открито и право към изток стигаше при сегашния Ректорат, дето правеше един съвсем малък ъгъл, и от Орловия мост нататък се сливаше със стария международен път – Цариградското шосе – край Борисовата градина (Парка на свободата).

В това ограничено пространство (не по-голямо навярно от един-два квадратни километра) се решаваха политическите и културните въпроси, чертаеше се бъдещето на страната, кипеше една съгъстена духовна дейност, устремена да върви в крак с другите, по-стари нации.

Наистина, интересна беше тая столица, свенлива като чувствителен юноша и в същото време самоуверена, миниатюрна столица, с около петдесет-шейсет хиляди жители, с тоя смешничък булевард, дълъг не повече от пет-шестстотин метра, незастроен в по-голямата си част, а в останалата – със здания (допреди трийсетина години), не по-високи от два етажа, с едно трамвайче – „Военно училище“, – което грънкаше между тях, забиваше към улица „Шунка“ и спираше при моста на канала; с най-скъпия жълт керамичен паваж, който почваше от площад „Александър“ и свършваше до паметника и дето всяка вечер се точеха, досъщ като в провинци-

ално градче, върволица софиянци от най-различни обществени среди, които сякаш мълчаливо се бяха споразумели за местата си: аристокрацията, парична и духовна, по левия тротоар, водещ към градината, останалите – по десния. В тая жива всекидневна лента на привечерните или предиобедните часове човек действително можеше да види почти всички знаменитости на страната. Художествената галерия на Александър Божинов – една своеобразна изложба на големия карикатурист в „Постоянната художествена галерия“ на Тръпко – през 1910 година възсъздаваше в един общ шарж тая неизменна публика на булеварда и там можеха да се видят повечето характерни фигури на престолния град: началникът на тайния дворцов кабинет Добрович, който уреждаше срещите на Фердинанд с българските гържавници, известният старозагорски митрополит Методий Кусевич, народният поет с гарсонета и с кученцето си, Лора Карабелова, премирана наскоро красавица, тънкият като бастун, с широка капела и папйонче Андрей Протич, Пенчо Славеиков и Мара Белчева, частният секретар на царя Чапрашиков и... барон Георги Кракра Пернишки, с неизменния регингот и цилиндър.

В своето начало, при Градската градина, улицата, запътена към изток бе обградена отляво с малкото здание на караулния дом към двореца – интересна едногоетажна постройка с двойна стълбичка за улицата, – а отдясно с желязната решетка на Градската градина. Тая желязна ограда, както и двете решетки порти на тогавашния дворец бяха най-прелестните и ценни аксесоари на някогашната столица. Те бяха истински grilles¹ и биха могли да бъдат запазе-

¹ Железни огради и порти, изработвани с тънко изкуство в различни времена според стила на епохата, като филигранна украса на монументални постройки – дворци,

„Маршал Толбухин“), а досам нея, на мястото на предишния царски манеж – новата Народна библиотека.

В действителност булевардът бе и по-къс, и по-малко широк от други улици (например – по-тесен от улицата, водеща от гарата докъм Лозенец, сега бул. „Георги Димитров“ с продължение ул. „Витоша“), както и по-малко дълъг от улица „Пирот“ (сега „Жданов“), която беше навярно най-дългата в столицата, но той се намирал в центъра и това беше неговата тежест. Той почваше от площад „Александър“ (сега „9 септември“), минаваше край Градската градина, излизаше с една малка извивка на открито и право към изток стигаше при сегашния Ректорат, дето правеше един съвсем малък ъгъл, и от Орловия мост нататък се сливаше със стария международен път – Цариградското шосе – край Борисовата градина (Парка на свободата).

В това ограничено пространство (не по-голямо навярно от един-два квадратни километра) се решаваха политическите и културните въпроси, чертаеше се бъдещето на страната, кипеше една съгъстена духовна дейност, устремена да върви в крак с другите, по-стари нации.

Наистина, интересна беше тая столица, свенлива като чувствителен юноша и в същото време самоуверена, миниатюрна столица, с около петдесет-шейсет хиляди жители, с тоя смешничък булевард, дълъг не повече от пет-шестстотин метра, незастроен в по-голямата си част, а в останалата – със здания (допреди трийсетина години), не по-високи от два етажа, с едно трамвайче – „Военно училище“, – което грънкаше между тях, забиваше към улица „Шипка“ и спираше при моста на канала; с най-скъпия жълт керамичен паваж, който почваше от площад „Александър“ и свършваше до паметника и дето всяка вечер се точеха, досъщ като в провинци-

ално градче, върволица софиянци от най-различни обществени среди, които сякаш мълчаливо се бяха споразумели за местата си: аристокрацията, парична и духовна, по левия тротоар, водещ към градината, останалите – по десния. В тая жива всекидневна лента на привечерните или предиобедните часове човек действително можеше да види почти всички знаменитости на страната. Художествената диорама на Александър Божинов – една своеобразна изложба на големия карикатурист в „Постоянната художествена галерия“ на Тръпко – през 1910 година възсъздаваше в един общ шарж тая неизменна публика на булеварда и там можеха да се видят повечето характерни фигури на престолния град: началникът на тайния дворцов кабинет Добровиц, който уреждаше срещите на Фердинанд с българските държавници, известният старозагорски митрополит Методий Кусевич, народният поет с гарсонета и с кученцето си, Лора Каравелова, премирана наскоро красавица, тънкият като бастун, с широка капела и папийонче Андрей Протич, Пенчо Славейков и Мара Белчева, частният секретар на царя Чапрашиков и... барон Георги Кракра Пернишки, с неизменния редингот и цилиндър.

В своето начало, при Градската градина, улицата, запътена към изток бе обградена отляво с малкото здание на караулния дом към двора – интересна еднотажна постройка с двойна стълбичка за улицата, – а отдясно с желязната решетка на Градската градина. Тая желязна ограда, както и двете решетки порти на тогавашния двор бяха най-прелестните и ценни аксесоари на някогашната столица. Те бяха истински grilles¹ и биха могли да бъдат запазе-

¹ Железни огради и порти, изработвани с тънко изкуство в различни времена според стила на епохата, като филигранна украса на монументални постройки – дворци,

ни, макар и на други места. Тия железни огради, порти и решетки, с които нашите градове са били щедро украсявани, можеха дотрени двайсетина години да се видят още тук-там и в столицата, например в квартала между ул. „Алабин“, ул. „Витоша“, ул. „Васил Коларов“ – докъм Руския паметник. Сега те се мяркат в някои запазени ъгли на Левскиград, в някогашната търговска част със складовете и мазите на Свищов, по прозорците на две-три полуживи къщи в Хисаря и още – в няколко чудесни платна на рано починалия художник Борис Коцев, който единствен от всичките си събратя възсъздаде някои моменти от странния живот на нашите стари градове, изплетен от поезия и героизъм.

Трябва отделно да се спомене за чупката на булеварда срещу хотел „България“ – там, дето беше западната порта на двореца. Дървесата от парка, навесени над двете караулни будки като зелен свод, които денем замрежваха с пъстри сенки паважа, а есенно време постилаха тротоара с жълти листа, високият електрически глобус до желязната порта, който съскаше нощем и режеше чужати късове светлини и мрак, гроздовете мдрави, като че прозрачни глицинии, които се спускаха през юни и закриваха стените, сякаш да ги отдалечат от тълпата и врявата на улицата, всичко това правеше от моя тъгъл едно от най-живописните места на столицата.

Няколко метра от завоя, като се тръгне към изток, по десния тротоар беше голямото заведение – аперитив, ресторан и кафене „Алказар“, с градина във вътрешния двор. То се откри веднага след завършката

църкви, паметници, – които и днес още дават облика на исторически градове и места в земите на старите народи.

Също такава хубава ограда имаше и на бившата детска градина (сегашния паметник на Съветската армия).

на Първата световна война и просъществува до построяването на същото място на сегашния хотел „България“, с неговите зали за ресторани, кафенета, банкети и концерти. По онова време „Алказар“ бе може би най-голямото в столицата заведение и почти винаги биваше пълно. Тук всеки ден си даваха среща новите български „интелектуалци“ с претенции на обществени и политически водачи, както и група тежки индустриалци, търговци, банкери. Една голяма, винаги запазена маса събираше хората на новоизлюпени тук „Народен сговор“, между които личаха няколко уволнени офицери, един директор на банка, споменатите вече индустриалци и търговци, професорите Ал. Цанков и Д. Мишайков, двама-трима радикални първенци, някои журналисти и адвокати. Както се знае, тоя „Народен сговор“ направи деветоянския преврат и след това се преобрази в „Демократически сговор“.

Друга група – млади социалдемократи – идеше също тъй редовно в заведението и през своето кратко съществуване редакцията на вестник „Трибуна“ (втори освен „Народ“ социалистически всекидневник) поръчваше и получаваше тук статии и фейлетони за утрешния брой на вестника. Пръснати на няколко групи маси, разговаряха гръмогласно и жестикулираха нашироко тронави провинциални мъже от дружбите, сега висши функционери на земеделското правителство: те се чувстваха господари и на държавата, и на отделните хора. Нощем, след затваряне на театрите, нахлуваха сред шумни компании от почитатели звездите на новото у нас оперетно изкуство – Мара Чуклева, Мими Балканска, Иванка Сладкарова, Генчо Марков, Иван Станев, Иван Цачев, Асен Русков и др. И втурването на тия млади, хубави и весели хора, които носеха в задимената пивница ехото на

ариите от „Царицата на чардаша“, от „Есенни маневри“, от „Мамзел Нитуш“, прочистваше въздуха с някакво богро чувство на радост и безгрижие. Ала „Алказар“ имаше своите постоянни „атракциони“: всяка вечер екипи от руски бежанци (които непрекъснато се променяха) пееха, свиреха на балалайки и акордеони, танцуваха и рецитираха стихове на малка естрада. Известният конферансие Бартениев, както и някои наистина даровити певици и рецитатори минаха през това заведение и хвърлиха на широката българска публика стихове от Блок, от Игор Северянин и новите руски емигрантски шлагери. И често в късните часове „Чубчик“ се носеше като цвъртеж на птиче сред изпълнената с глъчка и тракане на чаши зала, а след това всички от масите подемаха в хор „Черные гусары“. От време на време като рядка сензация на естрадата се появяваше някоя облечена в плътно прилепнала черна рокля, с дълги тесни ръкави, причесана на път и бяла като статуя от гипс кабаретна знаменитост. Тя минаваше през града на път за Цариград и изпяваше речитативно някой романс от Вертински за „сиреневая девочка“ или „Бал господин“, донасяйки лъх от перверзната атмосфера на предвоенните петербургски и московски „вечера“. И цялата публика избухваше в безпамятен възторг на ръкопляскания, „Браво“ и „Бис“. Бяха мътните години току след страшната война, епохални събития се трупаха мълчиеносно – революции, детрониране на царе и крале, граждански войни, – твърде сложни, за да бъдат обхванати и проумени от измъчения човешки мозък. Нищо вече не беше сигурно, някаква постоянна тревога висеше над всички и изстрадалите от войните хора освобождаваха понякога насъбраното у себе си в порой от нелепи жестове и истерия, с които ни заразяваха бежанците от съветската бу-

ря, прииждащи на плътни вълни. Всъщност, то беше атмосферата на цяла тогавашна Европа, изпълнила книгите на западните писатели от онова време (най-характерните и полюсно противоположни от които бяха „Да Гарсон“ на В. Маргерит и „Огънят“ на Анри Барбюс), както и страховитият хаос в руската земя, отразен великолепно в „Хождение по мукам“ на Алексей Толстой.

Съсег на „Алказар“ откъм източната страна беше големият магазин-склад за училищни пособия, издателство и книжарница на старата къща „Христо Г. Данов“ от Пловдив. Фирмата продължаваше традицията на своя основател и тук се издаваха тежките съчинения по българска политическа и културна история от рода на Иречековия Дневник. По-късно в зданието, построено на съседното място, се настаня старата „френска книжарница“ на Карасо, дето можеше да се купи или изпие всяка новоизлязла френска книга. На отвъдната страна, току до гиздавата и блестяща като златна играчка църквица на руската легация, се откри и друга книжарница, италианската, с отдел за художествени бибелота¹. Забележително е, че повечето от магазините на булеварда бяха книжарници: така, до френската книжарница беше „Печатное дело“, книжарница на руски бежанци (тя просъществува до 1940 година), в която се намираха не само дореволюционни и емигрантски руски издания, но и по някоя съветска книга или вестник. До „Печатное дело“ беше издателството и книжарницата на Иван Коюмджиев, дето беше винаги оживено от разгорещени спорове между някои столични интелектуалци, които се събираха

¹ Дребелици – украшения за маса, етажерка, камина и др.

там, и особено между трудово-борческите писатели. По-нататък, отвъд празното място срещу Военния клуб (което дълго време бе обградено с тараба и дето се изхвърляше смет, а по-късно бе преобразено на градина за деца, каквато е и сега), до ъгъла на ул. „6 септември“ имаше друга българска книжарница, а до нея през трийсетте години се откри голяма германска книжарница. По-долу, между ул. „Кракра“ (сега „Дим. Полянов“) и ул. „Сан Стефано“, съществуваше по същото време чехословацка книжарница. Би казал човек, че някакъв многозначителен символ даваше най-неочакван и странен аспект на тая официална улица. Като че от паметника в душата на тоя любознателен народ бе вкоренена страстна обич към словото и тая обич разцъфваше сега в пъстрите витрини на книжарниците.

В ония първи години на двайсетия век Военният клуб със своя чудноват неопределен стил се смяташе за една от най-високите и лични сгради; и наистина, той беше най-монументалното здание по булеварда. Между ул. „6 септември“ и Външното министерство (сега Академия на науките) Австрия и Италия си построиха две малки кокетни и стилни помещения за легации, които служат и до днес. На отсрещната страна беше реномираното фотографическо ателие на Карастоянов, в широката витрина на което бяха изложени портрети на софийски нотабили, генерали, красавици. Непосредствено до ателието се издигаха две масивни двуетажни постройку – домовете на две фамилии, едната от паричната, другата от родовата аристокрация на страната: къщите на Иван Евст. Гешев и на д-р Моллов (първата бе разрушена отчасти през бомбардировките в 1944 година); с тях улицата спираше до площада на Народното събрание.

Горе зад буренясалата и обрасла с трънаци сал-

къмена горичка (днес градинка) беше малкото еднотажно здание, пристройка към Рисувалното училище, дето професор Антон Митов четеше привечер сказките си по история на изкуството, илюстрирани с примитивен проекционен апарат. Там веднъж седмично ние получавахме през един час първите си уроци за „големите мастори“ (както казваше професорът) на Ренесанса – Леонардо, Тициан, Тинторето, Веронезе, на фламандците – Рембранд, Рубенс, Ван Дайк, както и за по-малките – Караваджо, Джото, Гвидо Рени, Ван Айк, Брюгел.

От лявата страна освен хубавата господарска къща на Сърмаджиеви, с двор от плочи, с една хубава магнолия и други чуждоземни растения, с желязна ограда (в нея от дълги години се помещава турската легация) нямаше никаква по-значителна постройка. (Новите кооперативни жилища по тая страна изникнаха по-късно, към трийсетте години.) И лекият наклон на булеварда със слабо отклонение към югоизток спираше до Орловия мост, дето на ъгъла със „Сан Стефано“ се намираше голямата градина-бирария „Дълбок зимник“. Тук в идиличните довоенни години, че и по-късно, всяка привечер след разходка софиянци и гости от провинцията се отбиваха да пият студено Прошеково пиво (пивоварната беше на ул. „Сан Стефано“, до гърба на градината“, което струваше петнайсет стотинки чашата, и да хапнат кебапчетата по пет стотинки едното. Много често свиреше някой от военните столични оркестри и гръмливите тактове от маршовете на „Фауст“ или „Кармен“, или пък от „Българската китка“ на Манолов прелитаха зад моста в зрачения пущинак зад канала. Защото цялото пространство в ъгъла между шосето за Самоков и канала беше тогава само бостани, ниви и хендеци. Артилерийските казарми на шосето се

намираха срещу горната част на градината и зад плацовете за учения се разстилаше крайнината, замърсена и неравна, депо пасяха тук-там някой спънат кон или пуснато на свобода магаре. Булевардът свършваше до вратата на градината. Тая просторна градина – „добрът на София“, както я наричаха – бе тогава почти гива, особено в горната си, източната част. Едно езеро до вратата, което лете миришеше на тиня, с една пробита лодка и два лебеда, една барака-бюфет по-нагоре, един смешен „фонтан“ в края на алеите – това бяха забележителностите на парка, който в делнични дни беше съвсем пустинен и с гъсталаци като същинска гора. Нямаше още игрища освен площадката за тенис на дипломатите, нямаше градините за деца и едва към трийсетте години тук-там почнаха да се мяркат каменните бюстове на велики българи, които и сега украсяват алеите. Само една постройка съществуваше, която бях вече заварил – Обсерваторията, вдясно от централната алея, в един глух ъгъл, дото едноствени птиците вдигаха своята весела глъчка. И в някои летни вечери в случайни пъстри компании ние отивахме на гости на сегашния академик – професор Н. Бонев, – който работеше там като млад учен.

Днес изглежда невероятно, че тоя неугледен и малко провинциално-претенциозен център на тогавашната столица беше парадната фасада на страната, зад която се осъществяваше неспирният устрем за творчество – материално и духовно във всичките му категории – и дото се приготвяше постепенно един богат цъфтеж. Примитивната обстановка, в която се раждаше това творчество, условията за съществуване – сравнително трудни и съвсем непригодни за дълбочина работа, всичко това не само не пречеше, но стимулираше дейността

на културните работници, които, неограничавани от никого освен от собственото си чувство за отговорност, очертаваха духовния облик на нацията. Изправени здраво на нозете си, които бяха като корени в тая гревна земя, те правеха историята на нова България.

Улицата не е само сбор от сгради. Тя е една действителност, която живее свършено независимо от хората, от времето, от събитията – почти като природата. Улицата няма възраст; тя може да съществува дълги столетия непроменена; тя може да се преобразява непрекъснато и да изглежда почти вечна. Възвъст, тя придобива тежест само от нашето отношение: ние свикваме с нея, привързваме се, почваме да я обичаме. Ала тя не иска да има никаква връзка с нас, тя не ни познава дори когато живеем в нея. Тя е един затвор, избран доброволно от нас, но между нейните стени човек никога няма сигурна защита. Улицата е равнодушна и невярна. Тя има сто лица и нито едно истинско. Тя е примитивът на героизма, услужливата осъществителка на всяка „пряка акция“ – твърде земна, безскрупулна и брутална. Тя е „улицата празношумна и мизерна“ на Димитър Бояджиев. Тя не е като гората – верен закрилник. („Гората, майка хубава, влезе ли в нея хайдутин – никому нищо не казва!“) Улицата е вероломна и винаги предава някого – от едната или от другата страна. Тя е „престъпната улица“ на Николай Лилиев. Тя е антитеза на духовното.

Колко случки и събития е всмукала в дълбочините си като ням и безстрастен свидетел тая наша улица, възведена от наивничките ни деди в звание „булевард“!

Някога в неделните дни към обед по нея минаваше войскова част за смяната на караула в двора, с музика и знамето начело: стегнати войничета и офицер с извадена сабя влизаха тържествено с богра стъпка в двора през източната врата, а отвън по тротоара и около будките на часовите групи зяпачи чакаха да видят завършката.

Или – парадна каляска, обиколена с гвардейци, отвеждаше монарха до площада с паметника за откриване на Народното събрание.

В една мразовита януарска нощ из булеварда прехвърчаха, зачаткали копита по паважа, няколко ескадрона от конните софийски полкове, за да пръснат студентите пред Народния театър. Същата година, малко по-късно, по левия тротоар, водещ към градината, бе убит (на това място има малък паметник) с револверен изстрел тогавашният министър-председател Димитър Петков.

През двайсетте години няколко пъти по моя същ жълт паваж профучаваше като хала безредното сборище на „оранжевата гвардия“: магазините шумно спущаха ролетки, а тротоарите опустяваха мигновено!

Друг ден откъм Ючбунар през улица „Търговска“ и площад „Александър“ по булеварда мина, запътена по посока на градината, дълга процесия с виненочервени знамена и с песента на труда. Беше манифестация (единствената, която правителството им позволи) на младежката организация на комунистите. Младежите (струва ми се, само момчета), облечени с червени ризи и с кожени колани, вървяха спокойно, богдро и в отличен ред¹.

¹ Спомням си много добре тая манифестация. Бях се запътил по улица „Раковски“ и бързах за сладкарница „Цар

Друг път в галечината откъм паметника се чуваха бързи последователни изстрели, след които настъпваше невероятна тишина, а няколко минути по-късно силни полицейски свирки пронизваха въздуха. Тогава всичко изтръпваше, минавачите прибягваха до входовете на къщите, от прозорците надничаша изплашени лица, някаква фигура изтичваше край стената и потъваше някъде... Някога пак бяха убили, или пък гонеха „нелегални“...

Това беше зловещата атмосфера на ония години – 1923 и 1925, – която продължи и по-късно. Кошмарна атмосфера, във въртопа на която изчезнаха заедно с обикновените безименни хора от народа трима млади български поети – Гео Милев, Христо Ясенов, Сергей Румянцев – и която по-късно писателите комунисти отразиха в стихове и проза.

Тук на тротоара срещу тогавашния Военен клуб (ЦДНА), бе застрелян комунистическият депутат Харалампий Стоянов.

Към края на трийсетте години в шествията на 24 май между носените от учащите се големи картонени букви заедно с ликовете на двамата солунски братя и национални знамена стърчаха огромните

Освободител“, гето имах някаква среща. Стигнах до ъгъла срещу Военния клуб, но не можах да мина оттамък: шествието бе изпълнило улицата. Когато прекрачих да се промъкна в празното разстояние между два отрега от младежи, някой ми препречи пътя и един спокоен, но твърд глас каза:

– Господин К., нали знаете, че строй не се пресича?

Аз веднага се стъписах. Човекът имаше право, макар и да ми беше неприятно. Извиних се и спрях да чакам. В същото време извих очи да видя кой ми бе направил тая бележка. Човекът също бе посрещал встрани от редиците като ръководител и даваше нареждания на младите. Беше М. Фригман, който по-късно бе съден и екзекутиран по атентата в катедралата.

портрети на някои министри – и величавият химн на двамата братя ехтеше по булеварда свършено ненужен при този нов декор. Към средата на трийсетте години в някои дни паважът кълтеше от маршировките на униформираните „корпорации“ на 19-майската власт. Това беше прелюдията на друго шествие, много по-значително, което наистина не се забави: в първите дни на март 1941 година по булеварда маршируваха германски полкове от най-младите набори, които отиваха към Сърбия.

Три години по-късно в една есенна сутрин по лявата страна на Цариградското шосе и по булеварда бяха спрели танкове от българската армия, насочили оръдията си към града, а далеч в центъра, площадите и улиците ехтяха от шумни множества, трицветни и червени знамена се ветрееха над народа. Беше 9 септември 1944 година. В края на същия месец нови военни колони по същия булевард шестваха, посрещани тържествено: съветската армия, бързайки победоносно към Запад, донесе у нас епилога на тая хаотична епоха.

Мирни тържествени процесии, военни церемонии и походни маршове, булни тълпи или шумни веселия, засади и убийства – всичко това се нижеше в миналото като лента край плоските, студени, невъзмутими стени. И жълтият паваж, застилан често с цветя, опръскван понякога с кръв, лесно си възвръщаше предишната чистота след измиване с малко вода. Както съвестите на мнозина от нас.

Но и улицата, подобно на хората, има своите съдбоносни мигове. Те са по-страшни, защото когато злочестината ги връхлети, нещата стават свършено безпомощни: някой зелен бряг с разкъсана от пороища утроба, едно треснато от мълния гърво – имат сто пъти по-трагичен облик от един мърт-

вец. Ударената от нещастие улица загубва изведнъж всичко, което е джижило ритъма на нейния пулс – хората, техните възжеления, омрази и суети – и като корито на пресъхнала река зее със страшната пустота на безкрайния ден преди сътворението.

Аз помня един такъв миг. Беше през бомбардировките на 1944 година. Идейки от едно близко село, дето бяхме избягали след 10 януари, трябваше да минем през София – от гарата до Орловия мост. Влязохме в „Мария Луиза“ (сега „Георги Димитров“) на съмване, заедно със слънцето. Беше чудесна априлска сутрин с лудешко цвъртене на врабците – единствените звуци, с които ни посрещаше мъртвият град в лазура на изгряващия ден. В този ранен час из улиците не се виждаха никакви хора. Сградите бяха разрушени или изгорели, или просто напуснати. Едва около чешмата при банята се бяха струпали първите жители на столицата, които виждахме: със стомни, дамаджани и шишета, като спасени в пустинята хора, скупчени при извора на някой оазис. Сега всичко тук бе свършено друго; то нямаше нищо общо с предишното: предметите, думите, мислите. Слънцето бе още на хоризонта и неговите лъчи режеха очите ни като блясък на мълния, усмивката на цъфналия в градинката грян изглеждаше неестествена гримаса, бръмченето на някакво насекомо беше далечен рев на сирена. Ние вървахме из този преобразен свят като автомати, загубили всички чувствителности освен острото физическо усещане на тревога. Когато завихме при чупката на „Цар Освободител“ до двореца и погледнахме към булеварда – останахме вътрещени: срещу нас лъхаше отчаянието на пълно запустение. По цялата широка улица не се виждаше жива душа. Вдясно почти всички здания бяха полуизгорели или разрушени, дълбоко мълчание бе потопило развалини-

те и неразлистените още дървеса. Лек резлив вятър влачеше по паважа изпокъсани почернели хартии, които шумоляха злобещо. Грамадните прозорци на хотела и кафене „България“ зееха черни и неми, про- тоарът бе посипан с разпръснати стъкла и опуше- ните завеси мърдаха от ветреца – същински мрачни знамена в опустошен от пирати град. Само руската църквица, извисена над околните сгради и непокът- ната, с пъстрите плочки на стените и със златни- те си кубета, правеше още по-недействителен моя дяволски пейзаж. Това не беше вече никакъв град, не беше оживеното и шумно corso на столицата: сега тук се приготвяше фантасмагоричният декор за ня- коя от новелите на Едгар По.

Ние минахме почти тичешком до паметника, изправен сред груг куп развалини, и продължихме към градината. Кестените, още безлистни, окичени само с бледи зеленикави пъпки, не можеха да скрият опу- шените стени и черните прозорци на изоставените къщи по лявата страна на алеята. Но най-непоноси- мото бе тая гъста, задушаваша тишина, изпълнила пространството, която дори цвъртежът на птици- те не можеше да наруши.

Изведнъж между наветата по линията на трамвая съзряхме съвсем абсурдни за това мяс- то тънки, проврени едва-едва, почти незабележими стръкчета трева. Какво беше това? Природата се връщаше тук, невидима, но всемогъща; първичните елементи настъпваха, за да си присвоят онова, ко- ето човекът бе отнел от тях, и да настанят от- ново, сега вече безвъзвратно, своята власт над моя отвоюван къс земя. Не залязваше ли цял един свят, не начеваше ли нова праистория? Това тук не беше фантазия, а безмилостна действителност и нима ние трябваше да бъдем свидетели на тая агония?

По-късно, когато градът щеше постепенно да се възвръща в живота, ние неведнъж щяхме да си спомняме моя ден със стръкчетата трева меж- ду камъните и сърцата ни отново щяха да спрат в тръпка на смразяващо предчувствие. Това беше зло- вештата медна тръба, която призовава видението на изчезнали от паметта градове, на засипани с пясъ- ци руини, от слепите стени на които ни гледа пър- вичното безсмислие на вселената и дето

*само сухата гробна трева
ще мълви безутешна ектения!*

И тогава моя вкаменен вик на поразения град натежняваше от нова значителност, ставаше съг- бовно предизвестие за края на всички неща, беше без- милостно втурване в хаоса на небутието.

2. СЛАДКАРНИЦАТА

В началото на януари 1907 година на североза- падния ъгъл на булевард „Цар Освободител“ и улица „Раковски“, току до самата врата на партерното помещение, се появи едно обявление: „Художествена изложба на Трънко Василев“. За онова време тая из- ложба беше едно малко събитие в културния живот на столицата. И мястото – съвсем необичайно (там беше, струва ми се, някакъв склад, а в горния етаж живееха богатите собственици, известното семей- ство Балабанови), и името на изложителя – съвсем непознато. По-късно Трънко Василев щеше да бъде из- вестният във всички артистични среди „Трънко“ или „Тръпчето“, но тогава можехме да узнаем само, че по- професия той бил обикновен бояджия и че това е пър-

вата му изложба като художник. Големите прозорци витрини на помещението бяха покрити с обикновена амбалажна кафява хартия (за да убие рязката светлина отвън) и в тая импровизирана, неотоплена зала художникът излагаше пейзажи (маслени бои) от София. От всичките платна, които видях тогава, едно е останало в паметта ми до днес: ъгъла при източната порта на двореца в зимна, снежна вечер. Ако то съществува още, би трябвало да се запази, поне като автентичен документ за някогашна София.

Три години след изложбата Трънко Василев свърза името си с историята на българското изобразително изкуство и по друг начин: той стана първият собственик на зала за художествени изложби в София – „Постоянна художествена галерия“ на улица „Аксаков“ (до ъгъла с улица „6 септември“), през която минаха – в един период от около четиридесет години – всички: и стари, и съвсем млади български художници. Колко празници на истинско изкуство ни даде тая мъничка схлупена зала, с отделна стаичка до нея, през времето, когато българската държава не смяташе за необходимо да отдели един ъгъл, дето творческите усилия на българските художници биха могли да бъдат виждани и преценявани! И тая тогавашна галерия върши неоценима и благородна работа до крайните възможности, които една скромна частна инициатива можеше да осъществи при ония условия¹. През следната 1908 година един македонец –

¹ Трънко Василев беше една от интересните фигури на неотдавнашна София. Частен собственик на „галерията“, която даваше под наем на художниците, той е първият пионер в тая област и би било съвсем несправедливо да се каже, че е експлоатирал хората на изкуството: някои от тях навярно още не са уредили напълно сметките си с него от онова време. Трънко и след първата си изложба про-

Коста Стоянов, дошъл от Америка – откри в това помещение сладкарница „Цар Освободител“. Тук е първото приобщаване на това заведение с оня пьстър, неспокоен свят на българския елит, който през идните четири десетилетия щеше да има най-сетне едно сигурно малко убежище. Скоро време след това собственикът умря и бе заместен от неговия брат Иван, в съдружие с Илия Югрев, любезния бай Илия, който заедно с прислужника Коста се сродиха, без да подозират това, с тая съвсем чужда в началото и странна за тях среда.

Още от 1909 година тук се установи дружината на младите български поети, писатели, някои художници и артисти (за които споменах вече в първата част на тая книга), увеличена по-късно с професори, общественици и журналисти. Така че към 1912–1913 година сладкарницата беше вече неофициалният клуб на хората от всички изкуства или, по-точно, на интелектуалците¹.

гължи да работи като бояджия. Той е жив, здрав, богър и днес, прехвърлил вече осемдесет години, все тъй шеговит, остроумен и приятен, както и в онова време, когато биваше най-духовитият сътрапезник на всяка артистична „софра“. Той имаше един специален номер, който съживяваше от време на време с веселие еднообразния бит на булеварда. Някоя слънчева сутрин по паважа затрополяваха два файтона, запътени към четвъртия километър. В първия седеше Трънко, ухлен, и поздравяваше с ръка познатите си из улиците, а във втория на седалката се мъдреше шанката му: Трънко гуляеше. След час-два той се прибираше по същия начин. И той, и неговата „Постоянна художествена галерия“ биха могли да разкажат днес много неща, както и да възкресят атмосферата на полувековния художествен живот на България.

¹ През годините на Първата световна война в живота на сладкарницата няма нищо особено за отбелязване: това

Помещението (днес то е зала за изложби на Комитета за връзки с чужбина), архитектурно, и сега е горе-долу същото. Северната му половина бе с две стъпалца по-висока от южната и се отделяше от нея с лек гърбен парапет. Стените към булеварда и към улица „Раковски“ бяха почти целите от стъкло (грамадните прозорци са запазени и до днес) и това правеше залата светла и свързана непосредствено с улиците. В горното едно грамадно огледало заемаше половината стена и удължаваше помещението, а в горната част на другата половина бе закована голяма хубава снимка на Костур (с езерото) – родния град на собствениците. Масите бяха с мраморни плочи, с удобни столове, а по-късно в долното отделение бяха преградени две-три малки ложички. Лятно време под пъстрата платнена тента се изваждаха маси по тротоара на улица „Раковски“, досъщ като по терасите на западните кафенета.

Постоянните посетители на сладкарницата отиваха там обикновено сутрин, от десет часа нататък, и седяха до обед, а следобед часовете бяха от четири-пет до полунощ. Така беше, разбира се, за хората, несвързани с канцеларска работа – артисти, професори, журналисти. Ние, останалите, които чиновничестввахме, ходехме също тъй всеки ден, но след работа. Тук всичко беше някак свое, домашно, привично: можеше да поседиш, без да поръчваш нещо, да оставиш бележка за някой приятел, дори да вземеш – до вечерта – няколко лева в заем от бай Илия. Коста знаеше кой какво консумира и ни сервираше, без да му казваме, а вестникопродавачът Георги, който беше

време е лишено от културни събития. Затова и страниците, които следват, обгръщат периода от 1919 до 1947 година.

господар на кръстопътя, ни носеше по масите стоката си, без да сбърква кой какъв вестник чете.

Всяка група от приятели или от хора с близки идейни схващания имаше своя маса, макар и не винаги на определено място. В по-голямата си част клиентите бяха от прогресивните буржоазни среди, но имаше представители и на крайно реакционни партии. След 30-те г. от комунистите редовни посетители бяха Людмил Стоянов и Мария Грубешлиева, които си имаха определена маса в долното отделение, както и Орлин Василев, а също така понякога млади писатели, поети и художници, които сядаха горе до огледалото. Те имаха други кафенета, дето се събираха. Любопитно бе, че всеки от това пъстро общество се чувстваше тук като член на някакво голямо семейство. Струваше ми се, че странна общност сближава тия хора с най-противоположни идеи, които се изключваха, но за които все пак принудата и насилието никога не биваха аргументи освен срещу оня, който се позоваваше на тях.

Най-малко веднъж на ден всеки от постоянните посетители се отбиваше тук да размени две-три думи с приятели, ако не да остане по-дълго. И в мокрите есенни привечери или зиме, когато вън блъскаше залеген сняг, вътре – претъпкано, топло, задушено от тютюн и изпълнено с тиха глъчка – беше не само приятно, като оазис, но и успокояващо от усещането на някакъв общ, едва доловим, но плътен и сигурен ритъм.

На една от масите в горното отделение, до парпета, Добри Христов пие бавно, с удоволствие кафето си. Влиза другият Добри, писателят Добри Немиров, винаги бодър, в добро настроение, усмихнат, казва:

— Сабахаиролсун, адаш! (или „Акшамахаиролсун!“)¹ — според това дали е сутрин, или привечер и сяда при него. Другият му отговаря с някоя закачка не твърде за пред хора, около любвеобилността на двамата и разговорът започва, прекъсван от време на време от нови посетители, които сядат при тях. Добри Христов, отдавна признат и почитан от всички композитор, музиковед, основател на хора „Родна песен“, приличаше външно на стар професор, с дългите си бели коси, с малката посивяла брадичка, с бавния тих, наставителен говор. Но зад очилата едни усмихнати очи излъчваха младежка закачливост — защото в действителност не беше и стар. Той постоянно молеше поетите и писателите да му напишат либрето за опера, заканвайки се, че ако никои не му напише, той сам ще си съчини — и не по-лошо от поетите.

Добри Немиров до края на живота си остана един от най-верните клиенти на сладкарницата. Неговата подвижна тънка фигура със слабото, приятно лице, с малките кафяви мустачки и високо чело можеше да се види почти по всяко време там: би казал човек, той беше домакин на заведението, който посрещаше любезно гостите си. Ходеше от маса на маса, пускаше по някоя шега и се чувстваше като вкъщи. Общителен и забавен в отношенията си с хората, той имаше много приятели от най-различни среди и въпреки голямата си работливост като писател успяваше без усилия да поддържа тия връзки, очевидно със желанието да мине и за светски човек. В тая малка слабост нямаше, разбира се, нищо лошо — тя е характерна изобщо за мнозина от духовния елит, особено за жените; но у Немиров това ставаше съвсем непретенциозно и простодушно. Първи път срещнах

¹ Сутринта (или привечерта) да ти донесе щастие!

неговото име (всъщност, то е псевдоним) още като ученик в Сливен: в едно от тогавашните списания, не помня вече кое (може би „Просвета“, може би „Демократически преглед“), които се получаваха в читалището, прочетох разказа „Открехнатият клон“ и той остана в паметта ми до днес. Тоя дългогодишен затворник, който след излежаването на наказание си излиза между свободните хора, но се чувства съвсем чужд и самотен сред тях, с опустошена душа, който тъгува сега за затвора, беше жив, убедителен и дълбоко човечен образ. Той ни полуоткриваше един свят, незасегнат още от никого в българската литература. По-късно в сборника „Разкази“ от 1913 година няколко неща изтъкнаха неговото име в тогавашния литературен живот. Още по-късно той написа „Бедният Лука“, „Братя“, „Когато бях малък“, които го установиха като даровит писател на малките хора, с обикновените им гребни радости и с техните борби за едно малко щастие, на което имат право.

Приятен събеседник с мъжете и галантен към дамите, Добри Немиров знаеше добре турски език и често, когато разговаряха с Йордан Йовков и двамата изпъстряха фразите си с ония непреводими сладки поговорки и изрази на турската реч, каквито никои друг народ не притежава. Той обичаше да се шегува с приятелите си и често закачаше художника Асен Белковски за неговия полуруски, полудуалектичен изговор. Белковски, който също бе остроумен, отвръщаше, че Добри има три родни града — Сливен, Русе и Тутракан, — във всеки от които е бил честван по юбилея си като в родно място. Понякога при тях се отбиваше богрият, неостарял и до днес професор Михаил Арнаугов, винаги устремен, с пълна чанта книжа, с неизбежния чадър, и веднага почваше да разказва нещо интересно. От друга маса, долу, проехтя-

ваше гороломният смях на Д. Б. Митов: там е седнал професор Александър Балабанов с някое хубаво момиче, което след някой и друг ден прописваше. Двете маси до прозорците към булеварда се заемаха обикновено от случайни хора: сконтени софийски дами, които искаха да гледат навън и да бъдат гледани; плахи провинциалисти, влезли да хапнат една паста и да видят столични знаменитости; някои делови хора, за да уговорят набързо сделка или да подпишат лица; репортьори от ежедневниците, които се отбиваха за десетина минути в тоя наблюдателен пункт на лов за интервюта от политиците, запътени към двореца или камарата. До един от прозорците на „Ракотски“ сядяха почти всяка вечер сътрудниците на „Златорог“ – Стубел, Дора Габе, Багряна, Георги Цанев, Ана Каменова, Георги Константинов, Н. Марангозов и други, – а в една от ложичките биваха художниците Сирак Скитник с жена си, Борис Денев, Маша и Дечко Узунови, Бенчо Обрешков, Иван Пенков. Една-две маси се заемаха от земеделски лидери, а до 1927 година, когато почина, Боян Пенев идеше заедно със Спиридон Казанджиев и сядяха в горното отделение. Съседната маса беше на Фани и Чавдар Мутафови, Димитър Ненов, Владимир Полянов и други. Аз отивах обикновено в някой ъгъл на горното отделение. Понякога там идеха Светослав Минков, Илия Волен, Никола Фурнаджиев, Стоян Загорчинов. Друга компания редовно се събираше до парапета – Константин Петканов, Илия Бешков, Пенчо Георгиев, Асен Разцветников, Пантелей Карасимеонов, Камен Зидаров. От време на време нахлуваше групата на жените-писателки и се настаняваше на някоя от свободните маси долу. Такава беше приблизително картината на тоя жив, неспокоен свят, който представляше може

би най-интересния от различните образи на нацията, с неизбежните последователни промени.

Споменавайки отново името на Сирак Скитник, би трябвало да се отклоня с няколко реда. В първата част на тая книга безлите биографични бележки не очертават неговия духовен образ, а това е необходимо. Изминаха осемнадесет години от смъртта му и за днешните млади хора това име не значи почти нищо освен няколко платна в Националната галерия. Аз ще се опитам да попълня набързо тая празнина.

Той не може и не бива да се преценява по части: художник, писател, театрал, критик. Многообразието на неговата личност не разпокъсва, а поплътено събира чертите на тая цялостна личност. Борец за освобождението на една по-висша култура, в него се съчетаваха категоричността на убеждението, в която нямаше никакъв фанатизъм, със зряло виждане и почит към човешкия труд и към мнението на другите. Той имаше рядкото качество да умее да слуша и в същото време да бъде убедителен, когато отговаря. Носител на верен вкус за всички изкуства, той все пак не беше максималист, защото знаеше, че в тая страна посредствеността е натрупала грамади от неопотребности, които постепенно, ден по ден, ще трябва да се разчистват.

Човек би могъл да се запита наистина: как се създаде тая фигура в нашия културен живот? Тоя син на фабричен работник, тоя момък семинарист не получи никакво системно образование, не завърши университети, нито академии – отде у него това угълбено проникване в изкуството, тая потребност за очистване от баналност, от рутина, от шаблон; това предусещане на новите възможности на вечно същото изкуство? Той носеше всичко това дълбоко в себе си, кристализирано може би от редица поколения

преди него, подхранвано от соковете на оная хубава земя, която го роди при синора на Балкана и Тракия.

И за това, че не бе ерудит, неговите критически статии (най-ценното, което остава след смъртта му) имат единствената – между всички други критици – прелест: жива, дълбока и пъргава мисъл, изискан вкус, пластичен език и една интуиция, която рядко се измамва. Собственото му изкуство може би повече би могло да бъде оспорвано, отколкото неговите преценки на художествен и театрален критик. Несъмнено той грешеше и грешеше често, като всеки от нас, но винаги само в степенята на похвалата, никога при отрицанието: за бездарността той имаше „набито око“. Това знаят твърде добре хората на пластическите и на театралните изкуства¹. Той беше пробен камък за тях; беше контрола за безконтролните. Неговата смърт освободи мнозина от това неудобство и безконтролността се възцари отново.

Ала въпреки всичко празнотата, която Сирак Скитник остави, не е безнадеждна. Ние можем да скърбим за приятеля, за добрия човек, за недовършения му път. За българската културна история обаче, пред която всички сме преходни, достатъчно е, че той б е ш е. Защото той е един връх за времето си. А в духовните неща няма връщане наогул. Тук всеки връх е път към друг по-висок.

Един ген – аз вярвам това – всеки от тия културни водачи ще бъде изваден от полумрака на вре-

¹ Всички млади художници (особено от предишното гужество на „Новите художници“), както и всички млади граматични артисти (особено от някогашната студия на Даниел и по-късно от школата при Народния театър) му дължат много и не са се отплатили с нищо на неговата памет.

мето и посочен от ония, които едва тогава ще го опознават. Какви чудесни биографии ще бъдат те, какви изследвания – социални, психологически, народностни, какъв неоценен материал ще представят земните съществувания на тия редки мъже и жени, посеяни между нас, като пратеници от бъдещо време сред един закъснял народ! В това е нашата днешна утеха и голямата цена на техния собствен живот.

Има неумолима логика в процеса, който осъществява културното развитие на всеки народ. Различните липси в материалната, както и в духовната област се запълват незабавно, макар твърде често и със сурогати. Историята не търпи празнини, загубата на време трябва да се навакса, закъснелият бърза да настигне другите, макар и куцайки. Всяка епоха има свой собствен зенит, който понякога не е изходна точка на следната, но винаги е един завършек.

Затова в тоя четвърт век – щастлива пауза между две световни войни – усилията на народа ни да изрази себе си стигнаха своя връх. Процесът на възстановяване, на възраждане, на разцъфване, започнал след 1918 година, разкривайки големите възможности във всички духовни дейности на българина, приключи, може би повече външно, отколкото действително, с началото на Втората световна война. Ка-то че някакво изострено подсъзнателно чувство за приближаване на фатален предел (който беше ако не край, най-малкото – неизвестност) изпъна в небивало напрежение духовните сили на нацията, за да може тя да осъществи себе си преди съдбоносната черта. Така завърши един отрязък от историята ни, който веднага, с края на втората война се откъсна от нас и отплува назад в една непостижима вече далечина. Отначало изглеждаше абсурдно, че тоя

вчерашен ден, отсветът на който още озарява хоризонта, е залез на един исторически етап. Но твърде скоро стана очевидно, че моя вчерашен ден е вече минало. Мемоаристът, естествено, няма задължение то да идеализира времето, за което пише. Човек не може да живее само с минало. Но миналото живее в човека, то присъства в неговите най-скрити дълбини, то е връзката му с нещата, с хората, с времето. То е подземна река, която неочаквано излиза на повърхността, за да залее огромни пространства и да изхвърли там богатства, които не сме подозирали. За бъдещия човек миналото е нашият днешен ден, с всичките му грижи, борби и очаквания. Миналото — то е ретроспективът на настоящето.

През тия двайсет — двайсет и пет години, за които става дума, малкото помещение на булевард „Цар Освободител“ и улица „Раковски“ отразяваше напълно всичките политически и културни събития в страната, които се редуваха ту по-бавно, ту ускорително, водейки неизбежно до една развръзка, която настъпи на 9 септември 1944 година.

Тук през краткото време на земеделската власт младите, формирани набързо държавници Цанко Бакалов-Церковски, Стоян Омарчевски се отбиваха за десетина-петнайсет минути, подчертано демократично, в средата на писатели и артисти. Сергей Румянцев минаваше между масите, със своята хубава снажна селска фигура, с предизвикателна усмивка, която, не знам защо, ни караше да си спомняме за първите стихове на С. Есенин. Тук между две пътувания в чужбина заседаваше всеки ден предиобед и привечер Коста Тодоров, кацвайки като кукувица при най-различни компании, и рецитираше свои и чужди стихове. В същото време долу, до тезгяха,

запасният майор Никола Рачев, организатор на 9-юнския преврат, пиеше мълчаливо кафето си заедно с няколко другци, уволнени като него офицери, а в друг ъгъл се събираха бъдещите герои на шпицкомандите — и във въздуха се чувстваше смътната тревога на трагичните 1923 и 1925 година.

Едно десетилетие по-късно, когато тоталитарните режими съгъстяваха мрака над Европа, политическото диференциране се очертаваше все по-рязко: по централните маси се разполагаха самодоволно и нагло привържениците на „новия рег“ в Германия и Италия; на две съединени маси горе се събираха около Тодор Павлов неговите партийни и безпартийни приятели; на трето място се групираха поклонниците на английската демокрация, а отсреща, пред тогавашното германско жп бюро, изправени до стената и загледани в прозорците на сладкарницата, висяха на пост по цял ден цивилните агенти на полицията.

Още през първите години след войната тук идеше големият приятел на България професор Жорж Ато (сега покойник), чието име освен с много други неща, направени от него във Франция за нашата страна, се свързва и с една „Панорама на българската литература“, излязла в Париж на френски. Тук редовно идеше (когато биваше в България) друг верен приятел на родината ни, италианският професор Енрико Дамяни, жив, общителен, със своя отличен български език, познат с писатели и артисти, както по-късно неговият ученик и продължител на делото му (за приобщаване на България и Италия чрез литературата) А. Салвини, днес, за наша скръб, и двамата покойници. Тук се виждахме също тъй с нашия твърде ценен и личен приятел младия гаровит югославски кримик г-р Никола Миркович, автор на една великолепа студия за големия югославски писател

Иво Андрич и редактор-преводач на една малка антология български разкази – Луча – на сръбски език през 1934 година; той също почина съвсем млад. Тук Зденка Ханзова, също тъй покойница днес, пристига-ше от време на време от Прага, за да уговаря с български писатели преводи на техни произведения на чешки. Най-сетне през 1943 година главният секретар на Европейския съюз на писателите (германска креация през войната, в която след поражението на Франция се включиха и някои френски писатели), който бил пристигнал в София, бе доведен в сладкарницата, за да се запознава с български писатели и да ги записва за членове на поменатия съюз. Година-две преди това, пак в сладкарницата, един професор (сега покойник) и една дама, българка, висша чиновничка в Германския институт в София подбираха и канеха български писатели да отидат в Германия.

През същото това време „Зора“ печаташе из-явления и статии за „неразривната връзка“ между „двата братски народа – германския и българския“, от Беломорието отиваха към Дахау, Матхаузен, Аушвиц и др. влакове с пломбирани вагони, пълни с евреи, някои български литератори сипеха ругатни и закани срещу колегите си, които били изменници на своя народ, защото мълчали в тия величави дни, когато Третият райх носел свобода и щастие на целия свят... Трябва ли да продължавам това позорно изреждане с още други факти, например как в една от ложичките на сладкарницата група интелектуалци открито тържествуваше, че Белград е разрушен от щуките и че на Акропола се вее знаме с пречупен кръст... Или как някои хора от артистичния елит на София, които при всеки повод манифестираха своето „левичарство“, отказаха да подпишат протеста срещу антисемитизма, който разнасях аз... Не, когато

човек се връща мислено в ония дни, не може въпреки решението си да запази безстрастието на летописец, да съдържа дълбоката си погнуса. И му се иска да бъде лишен от памет. Но нека не размътвам моя разказ с туня и да се върна към чистите часове от ония години.

През зимата на 1924 година Пантелей Карасимеонов, който се занимаваше тогава с търговия на филми (по-късно той се наричаше Пантелей Матеев и издаде няколко сборника свои стихове, сега е покойник), седна на моята маса и ме попита дали бих се съгласил да бъда литературен редактор на едно седмично списание, на което той ще бъде издател. Списанието щяло да бъде за литература, изобразителни изкуства, театър и кино. Художествен редактор щял да бъде Иван Билев. (За хонорар, разбира се, не стана дума – тогава беше тъй.) аз се съгласих. Списанието почна, наричаше се „Ек“. аз участвах само в първите три броя, като се грижех за всички литературен материал – стихове, проза, театрални бележки, рецензии. Между другото имах намерение да дам в превод току-що пристигналата книга на Алексей Толстой А е л и т а, но освен първите десетина страници на романа в списанието не се напечата нищо повече. От третия брой нататък Карасимеонов реши да прави списанието само за филми, нямаше нужда от литература и литературен редактор и аз напуснах. Не си спомням дали „Ек“ съществува дълго. Отбелязвам тия неща само защото това бе поводът, по който се запознах по-отблизо с Иван Милев.

От три-четири години Иван Милев, родом от с. Шунка, Казанлъшко, живееше в София и учеше в Художествената академия. Той бе дошъл тук през 1920 година и откри като самоук художник първата си

изложба в павилиона на Борисовата градина (Парка на свободата). Изложбата има успех и той вече бе познат на софиянци, които се интересуваха от живопис. Тая изложба, която идеше с гързостта на едно селянче без име и носеше някаква нова, народностна фантастика, не много дълбока, но буйна, още сурова в бои, беше посрещната възторжено от Гео Милев във „Везни“ и спечели, от друга страна, и признание то на софийския елит, увлечен от модата за „Родно“ изкуство, която се проявяваше в шевици, рисуванни по чинии и пирографирани кутии.

Иван Милев дохождаше често в сладкарницата и поради работата в „Ек“ ние бързо се сближихме. Както споменах, той беше вече от няколко години в София, но ние имахме чувството, че той е чужд на столицата. Блед, явно с несигурно здраве, той имаше светли, спокойно разтворени очи, светлокестеняви, леко закърпени коси, слабо, почти незабележимо заекване и едно изражение на човек, който пита и чака отговор. Сякаш тъкмо за тая фигура и за това лице Верлен бе написал някога своята знаменита песен за Гаспар Хаузер:

*Je suis venu, calme orphelin.
Riche de mes seuls yeux tranquilles
Vers les hommes des grandes villes.
Les hommes ne m'ont pas trouve malin¹.*

Той мина бързо, като сянка: почина в 1927 година, преди да навърши трийсетгодишна възраст.

През тия шест-седем години съзнателно твор-

¹ Аз гождох, кротък сирак – богат само с двете си спокойни очи, при мъжете на големите градове... Но те видяха, че не съм хитрец.

чество Иван Милев даде неща, които са свидетелство за неговите неосъществени възможности. Присилено е да откриваме в него един оформен, напълно разцъфнал художник, чийто път води към съзнателно установена, ясна цел и със средствата да постигне тая цел. В неговите първи работи, които искаха да бъдат оригинални, но бяха госта наивни, има явното – закъсняло – влияние на германския сецесион и личат опитите да се свърже това модно, съвсем преходно направление с мистиката и религиозния бит на българина – опити, предизвикани от напора на една необуздана багрена фантазия, която стига до делириум. Постепенно Милев се освобождаваше от влиянието на германците и поиска да създаде нещо свое, с тая декоративна живопис (ако би могло да се каже тъй), търсейки на първо място някакво разрешение в сюжета, вместо да укроти въображението си и да стегне в хармонично спокойствие обезумелите бои, които изпълваха очите му. Но тия бои не бяха още напълно тонове. Едва в театралните си проекти и изпълнения – най-значителното от всичко, което остави – той показва белезите на художествена зрелост и мярка. Всъщност, истински ценното у Иван Милев бе тъкмо там: в неизчерпаемата, бликаща фантазия, дето краските играят някакъв лудешки танц, пред който той не можеше да противостои. Той беше твърде млад, за да опитоми и подреди тия първични творчески сили, които го владееха, и смъртта порази едно блестящо обещание, излязло от най-дълбоките негра на земята ни.

Той обичаше да разказва какво смята да работи: то бяха винаги гигантски замисли, огромни платна или фрески. Една вечер той ми чертаеше отделните планове от сватбарския цикъл „През девет села в десето“. И обсебен от хипнозата, която преливаше и у

мене, аз виждах току пред себе си тежката биволска кола, слизаща по кално нанадолнище, невестата в гръното на колата, кербан от други коли с чеиза, сватовете и деверите с бели кърпи, яхнали коне наоколо, и ниското есенно небе, което ръси над всичко своя карминенооранжев блясък на залеза.

Друг път му напомнях легендата за чумавите братя и Петкана, за вградената невеста, неизполваните живописни богатства на сборовете, панаири, оброчища и изведнъж лицето му се променяше, очите ставаха още по-светли, той заговорваше страстно, задъхано, с по-подчертано заекване и тогава пред моите очи се раждаше багреното превъплъщение на нашия величав баладичен фолклор и на пречистения, духовен облик на народния бит. Щеше ли да успее в тия замисли от огромен мащаб? За това бяха необходими възможности, които той може би нямаше? А може и да ги е имал – кой може да знае какво би било наистина? Във всеки случай тоя юноша преди повече от трийсет години осъществяваше, поне в намеренията си, неща, които и днес още са заключени ковчезета за повечето от неговите събратя по изкуство. Възщност, дали би трябвало, както казва песента на Верлен, „да се молим за клетия Гаспар“? Дали наистина „клетият Гаспар“ не бе по-честит от нас? Да носиш в очите си неугасващия празник на всички цветове, на всички светлини и сенки – земни и небесни, да участваш непрестанно в тяхната преливна и неуловима игра, да потъваш в магията на тия лъчезария, подобно на ония чудотворци, които ловят от въздуха нечувани от никой друг звуци и съзвучия, за да правят от тях симфонии, сонати, рапсодии, хорали – нима това не е непостижимо щастие, пред което всичко друго добива вкус на пепел?

Доста често тук дохождаше Рачо Стоянов и сядаше, дето му хрумнеше: той беше приятел почти с всички. Неговата едра, тежка фигура минаваше бавно по пътеката и дето седнеше, веднага ставаше по-тясно. За мене той беше просто Рачо, за младите – „бай Рачо“; нашето познанство беше толкова отдавнашно, че аз не помня кога точно и де сме се запознали. Помня само, че преди да се познаваме, аз вече го знаех като писател, макар и под друго име. Неговата малка история, в която няма нищо необикновено, все пак е характерна за времето, което е неговото време, и струва да бъде разказана набързо.

През 1904 година в седмата книжка на списание „Летописи“ (редактирано от Константин Величков) се появява един разказ-легенда „Човекът“ от непознат дотогава автор – Рафаил Миленков. Изведнъж това име привлича вниманието както на редактора, така и на тогавашната литературна среда. По-късно ще се види, че сам по себе си разказът не оправдава възнението, което предизвиква, но за времето ефектът наистина е учудващ: Антон Страшимиров пише в един ежедневник три подлистника за неизвестния автор, редакцията открива своя сътрудник във Варна и скоро той бива привлечен в София и настанен като коректор във вестник „Ден“. Така неочаквано влиза в историята на българската литература бъдещият създател на „Майстори“.

По онова време той е само двадесет и една-две годишен, стеснителен провинциален момък. Ала зад него вече има едно не съвсем обикновено минало: сиромашката родна къща в Дряново, която той напуска с торбичка на рамо – шестдесет години по-рано Добри П. Чинтулов тръгва през Балкана също тъй с торбичка и с три гроша и половина пари

*Светът и хората да види
и да си търси там честта...*

– има недовършеното учение в габровската гимназия оскъдица и безработни дни във Варна, има скитане с пътуващи театрални трупи, има книгите на Хамсун, на Горки, на цялата босняшка школа в Русия, от магията на която той няма да се освободи лесно. Това беше психозата на времето. Първите поеми и разкази на Горки – „Песента на сокола“, „Буревестник“, „Баба Изергил“, „Челкаш“, по-късно „На дъното“ – се носеха из въздуха и изпълваха главите на младежите и на писателите епигони с мъгла от надут словесен индивидуализъм, примесен с някаква самоизтъкваща се жертвеност, съвсем безпричинна и детинска, със смътни идеи за „волност“ и с едно сантиментално обществено чувство, без особена дълбочина. Авторът на нашумялата легенда не можеше да остане незасегнат от тая вълна, плиснала от изток, но у него, очевидно, имаше нещо много по-зряво и по-значително и то именно даде цената на неговото жизнено дело.

В София Рафаил Миленков, коригирайки вестник „Ден“, дава от време на време фейлетони на политически, литературни и театрални теми, като се подписва с нов псевдоним „Сатин“, избран от персонажа на любимия му тогавашен автор. В тия малки злободневни късове, които веднага обърнаха вниманието на читателите, личи вече промяната у младия журналист-литератор: скъсване с неясните символистични концепции, зрява реалистична стъпка, език – прост, естествен, сочен, който е едно от най-големите качества на бъдещия писател. Ала писателят още не бе се създал окончателно и може би затова издаденият от него през 1910 година сбор-

ник „Разкази“ мина почти незабелязан и неотбелязан от никого. Това бе жесток удар за младия болезнено чувствителен автор, посрещнат на времето толкова възторжено: той изведнъж онемя и за повече от петнадесет години остана сякаш някъде встрани от живота. Сега неговото външно съществуване бе съществуване на обикновен малък журналист, на гребен чиновник – библиотекар в Академията, в Народноното събрание, – който посещаваше редовно само Арменското кафене, чувствайки се най-добре в оная среда на провинциалните актьори, към която запази до края на живота си своята първа привързаност. В същото време почна ожесточено да учи английски и френски език, за да се издигне скоро като един от добрите преводачи на големите руски, английски и американски писатели. А в хрониката на младата българска художествена реч побързаха да зачеркнат „още едно неосъществено обещание“ и да прибавят насмешливо към „непризнатите таланти“ още едно познато име.

Мъчно би могло да се предполага огромната вътрешна сила на тоя промав свитичък момък, който изтърпя с достойнство на обречен преждевременното погребение, което му бяха устроили. Може би той бе доловил вече чудото, което се приготвяше в тайнствената алхимична лаборатория вътре в него, дето след седемнадесет години непостижима за ума работа най-сетне в дъното на ретортата блесна зърно чисто злато. Защото, както е прието да се казва, една сутрин, а това бе сутринта на 11 септември 1927 година, след първото представление на „Майстори“ в Софийския народен театър Рачо Стоянов се събуди знаменит.

Това беше един от редките случаи, когато българската действителност дава приживе благородно

възмездие на един писател за всички унижения и мизерии, изтърпени от него. Повече от година „Майстори“ шестваше триумфално по сцените на всички български театри, бе преведена на чужди езици. Съвсем неочаквано пиесата даде възможност на своя създател да изпълни отдавнашната си мечта: да отиде във Франция. Той прекара там около шест месеца, върна се обогатен и освежен духовно, горд от съзнанието, че е бил в чужбина, но не като синекурис, нито като командирован от държавата писател. Отсега нататък Рачо Стоянов бе вече признат от всички голям драматически автор.

Неговото име призовава само по себе си строгата простота и мелодичността на оня ясен, чист и пътен език, който и днес още се пази само в малките селища на Балкана. Тоя език трепти и възбужда във всичко, което написа Рачо Стоянов, но разкрива пълното си величие в „Майстори“. Не бе потребно да учи тоя език – майчиния му език, – жив, лапидарен, сочен, който има гъха на горски ягоди. Дори само това да бе достоинството на пиесата, то пак би оставило името на писателя в историята на българската драматична литература. И когато човек си спомни укорите за „литературност“, за „книжност“, отправени на времето към автора на пиесата, остава отново изумен от завистта и невежеството, които винаги търсят да уязвят у нас тъкмо най-хубавото у човека и в изкуството. Онова, което само с малки ретуши на режисьора би придало още по-голяма естественост на израза, оня каданс и интонацията на речта, в които духът на пиесата намира своето музикално преображение, всичко това бе осъдено като „изкуствен сценичен език“. А тоя „изкуствен език“ днес повече от всякога би трябвало да стане

образец на стил, на художествена мярка и за непогрешимост във взаимното съответствие между форма и съдържание. Всъщност, езикът е само едно от качествата на тая пиеса, която остава и до наши дни може би най-съвършената българска драма. Човек може само да се учудва как дарбата на писателя е изляла такава скъпоценна сплав от идеи, нравствени проблеми и чувства в бляскаво възплащане на изкуство, което вибрира като развъннувано сърце. Тук класическият канон за трите единства стяга рамката на художественото произведение като безпогрешен геометрически чертеж и заключеното вътре напрежение расте кресчендо всеки миг, през всички действия, за да се разреши накрая в съдбоносна експлозия. Тук битът е само най-сполучливият фон, на който се играе изконната драма на живота, любовта и смъртта. Тук всяка реплика звъни като стих от трагична поема и ни отнася в една висша духовност. В нашето сиромашко културно наследство подобни богатства не ни идват всеки ден.

Историята на световната литература знае писатели, които остават във вековете само с едно свое произведение, макар да са писали и други: все едно че тия други не съществуват. Така: знаменитият сонет на Феликс Арверс, „Робинзон Крузо“ на Даниел Дефо, от „Ума си тегли“ на Грибоедов, „Червеният цветец“ на Вс. Гаршин, „Сирано“ на Ед. Ростан, „Големият Моли“ на Ален Фурнье и др. Рачо Стоянов остави след себе си и други неща, дето дарованието на писателя е все така очевидно. Но редом с „Майстори“ те бледнеят и се загубват, без да прибавят нищо към значителността на автора. Като че пиесата е изсмукала в себе си всички блясък и всичката красота, отредени на съзателя ѝ, за да стане тя единствен фокус на неговото творческо дело.

Днес, прелиствайки още веднъж малкото страници, в които се вплъти това дело, аз минавам отново през няколко десетилетия, от ония далечни дни, когато започна нашата гружба, до неговия последен земен час. Ден по ден, година след година. То беше младостта, беше зрялата възраст и приближаващият залез: едно непрекъснато и постоянно преобразяване, което води към последното вътрешно избистряне.

Ние се виждахме често, понякога работехме заедно, живяхме няколко месеца в чужбина в един граг и по едно и също време. Когато човек мине известни граници на годините, времето изгубва своя темп и образ и става наистина относително: далечните полуизгаснали дни оживяват като вчерашно минало, а вчерашният ден се отмества като че зад десетки години. И ето – пред мене е пак еграта фигура на Рачо Стоянов, с кроткото полуусмихнато лице на състарено дете, което едновременно лесно можеше да избухне сприхабо или да заплаче, с неговия бавен, тежък вървеж, с малките бели, досъщ женствени ръце, с неговия напевен глас, който имаше гальовния тембър на балканските селяни.

След големия успех на „Майстори“ той замина за Париж, да изпълни мечтата на младините си: да види големия свят. Рачо живееше към Монпарнас, близо до „Белфорския лъв“, доста далеч от моето жилище, но ние почти всеки ден бивахме заедно. Той бе разпределил времето и средствата си много разумно и пестеливо, та колкото е възможно по-дълго и по-полезно да прекара в тоя граг. Ние ходихме заедно да гледаме Големите води във Версай, а цял груг ден прекарахме във Фонтенебло. Помня, че когато излязохме от двореца, отидохме да обявваме в едно евтино заведение – барака, дето човек можеше да носи обеда си и да поръча само питие. Заведението беше с

три стени, като сцена, четвъртата беше открита и гледаше направо срещу музея. Нямаше много клиенти и ние останахме по-дълго, докато всички си отидоха. Насреща беше огромният див парк с езерцето и увисналите в него върби, с павилиона, с фонтана на Диана, с първите жълти кленови листа, които бавно падаха върху един мраморен Аполон. Ние мълчахме, продължавайки мислено пътешествието си из тия безкрайни зали, сътворени с такова изкуство и изпълнени с толкова красота, че човек не може да ги понесе. Вдъхновени и силни мъже са минали тук и са оставили следите си за вечни времена. Бенвенуто Челини е украсявал вътрешността; в дворцовия театър са се играли пиесите на Жан-Жак Русо; привечер, под ромона на фонтаните Волтер е идвал тук, сядал в своето дълбоко кресло и просвещавал с ироничната си философия оная странна кралска фаворитка – покровителка на енциклопедистите. А малко по-отвъд, в околностите, беше Барбизон, усамотеното убежище на вдъхновената гружина, която рогди няколко от най-големите слави на световната живопис: Коро, Миле, Русо.

Рачо беше наистина щастлив през тоя благословен ден и колчем си спомня онова време, винаги ми е драго, че след толкова тежки години животът все пак му даде една голяма радост, която той отнесе като подарък от съдбата.

Човешката гуша никога не е нещо елементарно, за да се изчерпва с една формула, и аз не правя литературен или психологичен портрет на писателя, който се е отразил напълно в своите произведения. Но потребно е да се каже само една дума, която казва всичко: Рачо Стоянов беше абсолютно чист човек. Нещо твърде рядко за всички времена. Той не бе свързан с никаква партия и не обичаше политиканства-

нето – намерената след смъртта му комедия „Политикани“ свидетелства за това. Но винаги бе с ония, които страдат и които се борят за справедливост и човештина.

За него нравственият закон бе над другите и това бе неговата единствена мярка. Тая мярка носеше разрешение на всичко: социалните проблеми, личното определяне, вътрешната свобода, въпроса за изкуството. И в това свое средо тоя инак мек човек беше непоколебим, твърд и студен като камък.

Той си отиде тихо и незабелязано, както бе минал неговият живот. Ще си отидем и ние, всеки в своя уречен час. Но колцина от нас ще оставят нещо равно по значителност и красота като онова, което авторът на „Майстори“ подари така безкористно на българската литература и на българския театър?

Към 1928–1929 година можеха да се видят в голното отделение на сладкарницата, до прозорците към улица „Раковски“, трима от постоянните посетители, събрали глави, вдълбочени в сериозен и оживен разговор, без да поглеждат наоколо. Те бяха известните първи радиолюбители запалянковци Елин Пелин, Асен Златаров и Асен Белковски. В онова време българското радио бе в зачатъчно състояние. Един малък кръг любители беше организиран в две-три стаички на улица „Бенковски“ някакъв примитивен радиопредавател, наречен „Родно радио“, а слушането ставаше с детектори на ушици или с приематели – собствена изработка. Инициативата за тоя предавател беше частна, не знам дали гържавата подпомагаше по някакъв начин организаторите, и така вървя няколко години до деня, когато „Родно радио“ се превърна в гържавно „Радио София“ и се на-

стани в голямото здание на ъгъла на улиците „Бенковски“ и „Московска“.

Тримата приятели се срещаха тук за „размяна на опит“ (както се казва сега) да се похвалят един другиму какво са хванали от някое чуждо радиопредаване или да се осведомят взаимно отде могат да си оставят необходимите части за техните „апарати“, които бяха всъщност две-три радиолампи и куп оплетени жици, всичко това открито и съвсем неугледно. Ние се шегувахме с тях и бяхахме от масата им, щом почваха техническите разговори, но това никак не ги смущаваше. Те бяха съвсем замаяни от тая своеобразна страст. Най-сведущ от тримата беше Асен Златаров, който като учен, знаеше повече, а като професор можеше да си набавя по-лесно всичко, от което имаше нужда за апарата си. Другите двама го слушаха като ученици и той ги посвещаваше в най-новите теоретични и практически изобретения, за които бе чел в чуждите списания.

Един ден Белковски ме заведе у тях, за да ми демонстрира със своя апарат – собствено производство – предаване от някои чужди радиостанции. Разбира се, както бе редното тогава (същото се бе случвало и с останалите двама и техните гости), не можахме да чуем нищо освен неприятно прашене и писукания. „За проклетия – обясняваше ми Белковски, все тъй се случва. Поканиш някой чужак да се похвалиш, и вот, как раз, тъкмо тогаз – засечка...“ Но това не го отчайваше все тъй упорито да усъвършенства апарата си.

Асен Белковски беше един от оригиналните и интересни хора от ония години. Бързият, повърхностен поглед би видял в неговата малко тежичка фигура, облика на едно скромно, еснафско съществуване. Но в бръснатото, набраздено лице, в малките, прис-

бити пренебрежително очи, дето светкаха странни искри, в посмачканата шапка, в пепелта по реверите на самото и в малката луличка (която всъщност не беше луличка, а цигаре във форма на луличка), в цялата маска на това спокойно, гордо лице имаше нещо, не знам какво, в което веднага личеше неговата артистична същина – на художник или на писател. На млади години той беше писал стихове, които се печатаха дори в списание *Мисъл*, беше преводач от английски и руски, а през 1914 година работи като един от редакторите на вестник *Слово*, издаван, както вече споменах, от г-р К. Иванов. Но истинското му призвание беше живописата. Учил в Русия, Германия, Франция, той остана докрай фанатичен привърженик на строгото реалистично изкуство и яростен противник на всякакви модернистични експесии. Той бе излян от солиден метал и до преклонна възраст запази яснотата на мисълта си, добродушната дяволита усмивка, непоклатимата увереност в своята истина и носейки в горния джоб на жилетката си шишенце с екстракт от чесън (произведен от него, „най-сигурният лък срещу сърдечни болести“ – както казваше той), стигна благополучно почти до осмото си десетилетие.

Неговият приятел и съименник Асен Златаров беше съвсем различен. Учен, той имаше интереси, амбиции и проявления в най-разнообразни области на духовния живот и е невъзможно да бъде включен в някаква определена категория. Професор по химия, той пишеше стихове, поеми в проза, романи, изнасяше стотици сказки (научни, литературни, общокултурни), общественик с подчертано леви убеждения, винаги поривист, той бе обзет от някаква ненаситима потребност да се доверява, да бъде като че твърде сърдечен и пред студенти, и в публична

аудитория, както и в своите опити за поетична проза. Имаше нещо детско в неговата личност, което си остана докрай. Повече от едно десетилетие той излъчваше хипнотично обаяние между младите и между най-чувствителната половина от възрастните: жените. Би казал човек, той винаги беше обсебен от сантиментален лиризм, от някаква задъхана припряност, от оная тайна и безпощадна страст, за която говори Анна дьо Ноай (по повод на Стендал) – „да искаш да притежаваш света“, един ентусиазъм и неутолима жажда, които, естествено, не винаги се съгласуват с постоянството на убежденията и преценките. Това е много по-ясно днес, четвърт век след смъртта му, когато нещата придобиват своята истинска цена и отиват на истинските си места. На времето един млад негов приятел писа за „универсалността“ на Асен Златаров. Думата, струва ми се, е прекалено силна. По-точно би било да се говори за голямото майсторство (тук понятието „майсторство“, което сега е на мода, ще бъде най-подходящо) на Златаров в популяризирането на науката и на отделни неща в литературата. Но дали популяризирането (което е съвсем различно от проумяването) на науката и изкуството не е всъщност отричане на наука и на изкуство? Във всеки случай онова, с което Асен Златаров остави името си в българския културен живот – освен работата си като професор и дейността си като общественик – е неговата безспорна гарба на сказчик, която вълнуваше през един период от петнайсет-шестнайсет години почти всички градове на страната. Защото, откъсвайки слушателите си за един час от всекидневие, той им даваше илюзията, че са се извисили в един по-друг, духовен свят. Две-три поколения и днес още не могат да за-

бравят тая сладка измама и са благодарни на Асен Златаров.

Горе, в западната страна, досам презградката, пиеше кафето си редовно (когато биваше в София) Васил Стоин. Разговорите с него носеха някаква обогряваща свежест и ме обогатяваха душевно: той говореше малко, но винаги интересно и когато бе потребно, знаеше да бъде шеговит събеседник или сериозен учен. Помня неговото умно, мургаво лице, с изрязан профил, високото хубаво чело, слабата румена по бузите му и тъмните мустачки, които като че скицираха една смътна усмивка. Всъщност, то не беше усмивка, а отражението на неговия далечен замечтан поглед, насочен над масите, през улицата, към хоризонта. В тоя поглед гореше същият огън на някогашните велики българи, чието дело той продължи, като събра в няколко тома неопененото съкровище на нашия песенен фолклор, вършейки тоя подвиг без сянка от корист или тщеславие.

Обикновено Стоин биваше сам. И често, когато отивахме с Георги Машев в сладкарницата, ние сядяхме при него. Те бяха приятели още от Брюксел, дотогава бяха учили по едно и също време.

Мъчно бих могъл да кажа какво свързваше тия двама мъже: единият – потънал изцяло в неизследваните дебри на народната музика и епос, другият – халюциниран от виденията на едно странно въображение, които той се опитваше да хване в багри. Но те се обичаха и имаха една обща малка слабост: остроизчието, което никога не биваше злобно, но почти всякога духовито.

Дълги години аз бях близък с Георги Машев и днес дължа няколко реда в негова памет.

Винаги, когато споменавам името му, мисля за

оня сентенция на един френски писател – че значителността на хората, както и на народите, се измерва не с приликата помежду им, а тъкмо с тяхното различие един от друг¹.

В младата история на българското изобразително изкуство Георги Машев се отдели рязко от другите, неочакван и своеобразен като някоя от ония горски пътечки, отклонени от познатия път и водещи към потайни места, дотогава ставали чудесни и страшни неща, неподозирани от хората, които вървят направо.

Да бъдеш различен от другите – то е да дадеш един нов акцент, да откриеш друг образ на човешкото лице, непрегнотан досега, то значи – да си изпълнил празнотата, неусещана до днес, но която – сега вижда-

¹ Георги Машев е роден в Пазарджик през 1888 година. Свършва гимназия в София и постъпва в Рисувалното училище. През 1908 година заминава за Русия – Петербург – и стои там само година. Поради липса на средства, връща се в София и работи във вестниците „Балканска трибуна“, „Смях“, „Българин“ и др., дотогава дава смели и зли карикатури срещу Фердинанд и реакционните режими. През 1910 година заминава за Брюксел, връща се след една година, завършва Рисувалното училище и през септември 1915 година прави първата си изложба, която минава с голям успех. През войната 1915–1918 г. е военен художник на Конната дивизия. През 1921 година заболява тежко от туберкулоза, но надвива болестта и усилено работи. През 1930 г. заминава за Париж и следната година отбелязва там неочаквано голям успех: излага в „Салона“ и получава възторжени печатни отзиви; освен това „Дружеството на френските художници хумористи“ го поканва да изложи в „Салона“ на дружеството, дотогава той дава гротескния цикъл „Адам и Ева“. В България до смъртта си участва във всички изложби на дружествата и Съюза, прави свои самостоятелни изложби в София, Пловдив, Русе, Пазарджик. През 1946 година заболя тежко и почина в София.

ме – е съществувала, с една дума – да „обогатиш света на чувствителността с една нова тръпка“.

Трябва да се подчертае: не е въпрос за величина на дарованието, а за същината му. Защото новото, гори когато е малко, носи цената си вече само във факта на своето явяване.

Георги Машев дойде внезапно в българското изкуство сред тържествуващия етнографичен свят на Антон Митов и Мърквичка, редом с официалната живопис на Вешин и на Никола Михайлов и най-сетне след първите импресионистични опити на Н. Петров, на Ив. Ангелов, на Карамихайлова, на Ст. Иванов, на Цено Тодоров и гр. Той нямаше обаче никакво родство ни с един от тях.

Той носеше един нов свят, съвършено негов, може би още не напълно убедителен, понякога разлюшкан от противоречия, но целия напрегнат, неочакван, смутен от проблеми, недосегнати досега от български художник, с дълбочина, която и днес е рядкост, и с онова особено нещо, което се нарича стил на човека и на художника. В оная атмосфера на мъркащо буржоазно благополучие, подсласено с конвенционалния вкус към картини за трапезарни или за приемни салони, втурването на моя млад български хигалго (по външен образ и по същина), който идеше с едно необуздало въображение, с изострен усет към социалния бит и в същото време с угъбен поглед към вътрешния свят на отделния човек – всичко това беше, ако не бунт, то, без съмнение, един открит протест.

Такъв остана Георги Машев – човекът и художникът – до края на живота си и тук може би е неговата най-голяма цена. Днес малцина го знаят. Ала по-късно към това усамотено убежище, край което минава пътят на българското изобразително изку-

ство, ще се върнат, уверен съм, не един от младите, като към изходна точка, установена от първия български визионер в живописата.

Колкото парадоксално на пръв поглед да се струва, но моя романтичен фантаст, моя сатирик, в който гротеската твърде рядко преминава в алегория, по същината си е един от първите наши реалисти художници. За него изкуството никога не бе щастлива игра или тщеславно удоволствование, а една борба за освобождение от сложния вътрешен живот на творец, чиито очи са обърнати изключително към земята и човека. Той беше първи в моя път и сам. Несъмнено, рисковано е да се търсят сравнения на неговото дело с фантастиката например на средновековните апокрифни стенописи и платна, нито с виденията на Брьогел или Гоя. Той обаче познаваше и едните, и другите; той беше видял вече в Русия големите руски реалисти, в Брюксел – Фелисиан Ропс, във Франция – Домие. И с възможностите на един син на жизнен, но още твърде първичен народ той стопи всички тия влияния в един свой личен синтез, много по-самобитно и щастливо, отколкото ония, които по-късно донесоха тук лошите подражания на експресионизма. Неговата живописна гама не е много богата, ала в нея – извънредно внушаваща. Тия зелени фосфоресциращи блясъци в неговите най-хубави неща, в които трепти отражението на някаква преизподня, това изумително чувство за ритъм, за остра динамика, тая почти нереална напрегнатост, която населява само сънищата и баладите, и от друга страна, моя стегнат и сигурен рисунък, гето няма никакви двусмислия, нито мъглявини, тая смелост на композицията – всичко това открива една непозната, сложна, тревожна духовна област, в която художникът е неделен от мислителя.

Той знаеше много. Повече може би, отколкото бе нужно, за да бъде само художник. Той бе твърде умен и, очевидно, не можеше лесно да намери другари между ония, с които трябваха заедно да върви. За това „климатът“, който му бе нужен – и на младини, и докрай, той намери в друга среда: оная, в която беше дружината на Д. Подвързачов, Д. Дебелянов, Н. Лилев, Г. Райчев, Йор. Йовков и гр.

Неговото тридесетгодишно творческо дело, изцяло в служба на културата на тая земя, остава днес пренебрегнато тъкмо от ония, които би трябвало най-вече да го скъпят. Затова ние, другите, имаме горчивата гордост да посочим отново това име с всичката обич и с всичката почит, които му се дължат и които ни свързваха през целия негов живот.

След 1927 година, когато се върна от Букурещ, Йордан Йовков почти всеки ден към 11 часа предиобед идеше в сладкарницата. Той си бе избрал място горе, до стената към улица „Раковски“, до парапета. Обикновено биваше сам или с професор Спиридон Казанджиев, а понякога при него сядаха или той отиваше при тях професорите историци Дечев и Мутафчиев. Винаги стегнат в хубав тъмен костюм, избръснат, с лъснати обувки, той се отделяше със своя спретнат вид от другите посетители, повечето от които бяха облечени прилично, но с някаква бохемска небрежност. Той идеше тук с методична точност и щом станеше дванадесет часа, ставаше, казваше на Добри Немиров: „Бай Добре, хайде!“ (пътят им за къщи бе един и същ) – и тръгваше със своя спокоен, отмерен, никога непроменен вървеж. Това се повтаряше всеки ден десет години и всъщност тъкмо тия десет години са времето, когато Йордан Йовков беше между нас и когато ние можехме да го опознаем по-отблизо.

Той беше мъчен човек. Между него и другите винаги се чувстваше разстояние и студенина, но то не беше евтиното високомерие на парвеню, а съзнание за значителността на делото, което вършеше и което бе негово съдба. Ала бодливата обвивка веднага изчезваше, когато хората, сред които се намираше, и нещата, за които говореше, му биваха близки. Тогава неговият приглушен, сипкав смях бликваше неугържимо заразяващо сред някоя винаги интересна граничарска или ловджийска, или военна случка, поръсена с ония чудесни турски мъдрости, към които той имаше слабост, и разказвана от него с непостижима изразителност. В такива минути атмосфера на мекота и хумор обкръжаваше личността му и тя е характерна за цялото негово творчество. Писател на военни разкази, в него не ще намерите ни една злоба, ни една жестока дума, никаква стръвна омраза към врага, а само или тържествен, лиричен апофеоз на победата, или тъжнофилософска и поетична резигнация, която звучи в оня знаменит стих на Дебелянов: „Мъртвият не ни е враг!“

Неговата известност дойде някак неочаквано; той беше печатал вече, но малцина го знаеха. И ето че в списание „Звено“ бе поместен през 1914 година неговият фейлетон „Те победиха“ – една литературна вариация, ако бих могъл да се изразя така, върху скулптурната група „Те победиха“ на Иван Лазаров. От моя ден името на Йордан Йовков прокълът из страната. От моя ден неговото възлизане в кръгозора на българската художествена литература продължи непрекъснато през отредения му кратък четвърт век; неговите творчески задачи всеки ден се разширяваха и углъбяваха; в погледа му се утаи мъдрост, а средствата на неговата литературна работа, сечивата на писателя бяха вече годни за най-

блестящи завоевания. Така, чрез класичната простота на израза, той създаде свой собствен стил и стигна до изумителна чистота и експресивност на езика в оная чудесна книга „Ако можеха да говорят“, която бележи върха на неговия художествен път.

В разговорите преди смъртта му всеки нов път ние бивахме смаяни от неподозираната култура на писателя; който сам бе стигнал до вечните извори на изкуството и черпеше оттам своята жива сила. Той знаеше много и неговият остър и ясен ум търсеше винаги същината на нещата и преценяваше сигурно и категорично. Той даваше особена цена на древните истории – Тацит, Тукидид, Плиний и другите, които четеше на френски и които го учеха на непостижима простота. Той се възхищаваше от Мериме – истинският рогоначалник на реализма, както казваше той; ала неговата най-голяма обич си остана все пак Лев Николаевич Толстой, чиито „Севастополски разкази“ и „Казаци“ тежаха според него повече от „Война и мир“ и „Хаджи Мурад“. И в тия ненагласявани беседи колко лапидарно изразени, ярки и дълбоко промислени неща си спомням, като някакви бързи сентенции, които днес биха могли да дават материал за сума доклади по „литературно майсторство“.

Той не е регионален писател, както съвсем повърхностно го бяха окарактизирали някои. Той е напоен с гръха на цялата наша земя, която обичаше с такава страст, с каквато неговите герои обичат; той принадлежи на оная величав български род, който даде най-вдъхновените мъже на племето ни – Петко Славейков, стария земяк на Йовков, неоченения до днес жеравненец Захари Стоянов и патриарха на българската литература Иван Вазов. Защото наистина заблуждение е, че творческата същност на Йовков

се измерва само в ширина. Никой досега не е обгърнал цялостно и не ни е разкрил с проникновение ония скрити дълбини, трептящи от хиляди съзвучия, оная мъчно уловим живот, заключен в „Песента на коледата“, в „Дрямката на Калмука“, в „Индже“, във „Вълкадин говори с бога“, в „Дядо Давид“ или в „Нощен гост“ от „Ако можеха да говорят“, дето българската реч се преобразява изведнъж в поезия от световен мащаб. И аз мечтая отсега за оная книга, която чака да бъде написана, за да ни открие „Непознатият Йовков“, както другите откриват „Непознатият Стендал“ или „Непознатият Балзак“.

Нашите спомени... Нашите спомени – какво ще ви дават те днес? Ще ви възкресят ли поне една черта от образа на човека, когото не сте видели? И дори да биха успели, какво би прибавило то за вашето проумяване на писателя? Те ще имат цена единствено като свидетелстване за събития и в никой случай за психологични изследвания... Защото загадъчният процес на творчеството никога не ще бъде разбулен и никой не може да установи истинските взаимодействия между физическия човек и неговата духовна дейност. То е като ония пещерни реки, които минават през неизвестно какви страшни преизподни в дълбоката утроба на земята и от които ние виждаме само огромните водопади на повърхността, огрени ослепително от слънцето и бучащи съзвучно като хармонии. Затова единственият и най-сигурен свидетел за образа на твореца си остава неговото дело. Или както великолепно е изразил тая мисъл Дьолакроа в няколко думи, които вече цитирах някъде:

„В художественото произведение има значителност, която човекът няма...“

Три-четири години след злокобната дата 14 октомври бях натоварен с едно тъжно задължение: да

поръчам тук и да изпратя в Хисаря паметна плоча, която неговите пламенни почитатели, собствениците на къщата, дето той бе живял преди смъртта си, въздигаха в стената на зданието. Днес тая къща е почивен дом на българските писатели и на плочата се чете:

„Тук живя от 19 септември до 11 октомври 1937 година писателят Йордан Йовков.“

Неговото дело не се бои от никакви проверки и няма нужда вече от ничия защита. Неговото дело въпреки всичко вършеше непрекъснато и триумфално своята чудотворна работа и днес стотици хиляди българи споменават името му с обич и с национална гордост. Днес вече не може да има хитрини, нито премълчавания, има само сияние, в което образите на писателя и на народа се покриват – неотделими един от друг и неуязвими.

Точно един месец след смъртта на Йовков почина съвсем неочаквано и Димитър Подвързачов. „Бай Димитър“, както го наричаше Йордан (макар че беше по-възрастен от него), бе писал по повод смъртта му „за желязната врата, която отделя живота от смъртта“. Сега и той беше вече зад тая страшна врата. Почти четвърт век оттогава. Но и днес още за ония, които го познаваха, неговото име веднага възкресява живия образ на човека и мъчно може да се повярва, че разсеяно студената и мъдра усмивка завинаги е угаснала. Толкова години той беше тук, редом с нас, толкова яки невидими нишки свързваха неговата младост с нашето юношество, че да се пишат спомени за него, значи да се отваря една голяма, може би интересна, но твърде интимна страница от нашия собствен живот. И някакво стеснение съдържа ръката ми, защото той сам не обичаше тия следсмъртни

разголвания. Но някога, и то не ще бъде далеч, някой вдъхновен, равен нему по дарование, по култура и по острота на погледа, мъж ще посочи на идещите след нас богатствата, които той ни остави, и ония, за които само загатна. Тогава ще се види невероятно как е могла да остане несъзряна тая острогорчива поезия, изтънчена от мисъл, искряща като шампанско, която звъни в неговите басни и в хумористичните му стихотворения. Тая страстна грижа за най-скъпото на нацията – езика. Ще прозвучат наново нехайно-пръснатите му афоризми – люти, категорични и толкова благородно чужди на българните години, в които той живя, като че наистина са били сътворени в друго време и в друг свят. Неговият образ, който не може да се улови напълно: хуморист поет-журналист, и който се изплъзва от всяка опростяваща характеристика, ще се извиси тогава – по-верен от всякога. А „Идеалист“, писано преди повече от половин век, ще звъни с не по-малка сила.

С годините неговият поглед постепенно се успокояваше, изгуби горчивината и насмешката си, стана мек и нежен, като озарен от някаква непозната за нас мъдрост. И грубостта на нашето време раняваше тогава по-леко сърцата ни, защото неговата усмивка правеше нещата по-поносими. Неговата усмивка, която ще остане неизцерима скръб за всички, които го познаваха. Той си отиде като чужденец в тая страна, като странен гост на нашия живот: върна се отново там, отдето бе извикан, както казваше той „за това кратко мигновение между две вечности“. И заедно с него ние изпратихме завинаги най-хубавото от нашата младост.

Когато отваряше вратата на сладкарницата, Георги Райчев спираше минута-две до прага, оглеж-

гаше цялото забедение с присвити усмихнати очи, с шръкнало в устата му цигаре без цигара и избираше де да се установи. Посрещнат с весели възгласи – „Здравей, бе, Гюро“ (или „Гриша“), или „О, господинът без момичето!“ (закачка за романа му „Господинът с момичето“), той сядаше, веднага вземаше цигара от някоя кутия на масата и отговаряше със свои шеги, понякога грубовати, но винаги остроумни. Той не беше вече едновременно Гриша Печорин и Граф Алмавива от „Оса“, „Смях“ и „Българан“, който вървеше някога сред пъстрите вечерни улици и сам си говореше закачливо: „Жени, къде без мене?“... Беше махнал отдавна брадата и мустаците, бе ходил вече в чужбина и имаше с основание самочувствието на признат български писател. Защото и Гриша Печорин, и Граф Алмавива и куп още други псевдоними, това беше предистория, след която дойдоха „Страници от войнишкия ми дневник“, „Мъничък свят“ и „Царица Неранза“, а сега беше белеетрист, който имаше за себе си няколко тома разкази, една пиеса в стихове, един роман. Неговият път беше бавно и постепенно възлизане, завоюване на всеки връх с цената на невероятни усилия и упоритост, с искрената обич към своето призвание и към народа, от неграта на който бе излязъл. Но той си остана докрай все същият, измъчван от съмнения, от много неразрешени въпроси, подозрителен към хората и към всяка радост, която му идеше неочаквано – защото не бе свикнал на радости, и все тъй язвително духовит към другите и към себе си. Спомням си последното ни виждане в болницата, няколко дни преди смъртта му. Той гледеше страшно подутия си корем и се шегуваше, че тоя балон щял да го отнесе на небето. Не знам дали предчувстваше, че е към края си, или това беше само едно жестоко остроумие, но всички, които бяхме

там, усетихме студена тръпка и безпределна жалост, опитвайки се в същото време да се засмеем, за да не долови мислите ни. Заедно с поколението си той мина през ония тежки и богати години на последното полустолетие и линията, която чертаеше съдбата на това поколение, бе линия и на неговата лична съдба. Никой от ония, живи и мъртви не измени на младостта си. Не измени и той. Човекът, обикновеният земен човек, с неговите тъмни инстинкти и душевни прояснения, с неговите устремии, дори към химери, с неговия бунт, заедно с безкрайно съчувствие към човешката мъка – това е тематиката на тоя реалист, понякога госта суров, някъде може би пресилен, но почти винаги жив и убедителен. От „Царица Неранза“ до „Накрай града“, „Грях“, „Пари“ и „Господинът с момичето“ той остана верен на себе си и различен от другите.

Усилия и непрестанна, упорита, жестока воля тласкаше през целия му живот Георги Райчев, за да преодолее всичките пречки, които липсата на образование и системна култура поставяше по пътя му още от рождение. В тая неравна борба той излезе победител. И някогашното полуграмотно селско момче от Топрак Хисар успя благодарение само на себе си да стане един от именитите писатели на новата българска литература.

Една привечер в края на ноември 1930 година, когато разговаряхме със Сирак Скитник в сладкарницата, някой ни донесе две малки покани (написани – не помня вече – на ръка или на пишеща машина) да присъстваме на пробния спектакъл, в който присъгналата наскоро от чужбина българка балерина Мария Димова, от школата на германката Мери Вигман, ще покаже новите схващания в хореографното

изкуство: танца – изразител на сложния вътрешен живот на човека. Бе определен денят, часът и мястото. Мястото беше един „салон“ на келнеро-готварския съюз по булевард „Дондуков“, точно над сладкарница „Охрид“, дето често ставаха „семејни музикално-танцовални вечеринки“ на разни професионални сдружения. И днес още виждам съвсем ясно цялата обстановка и атмосфера на оня ден преди трийсет години. „Салонът“ в действителност беше една госта голяма стая с изтъркан под, със замъглени, неизмити прозорци, с мирис на прах и непроветрен въздух. Половината от помещението трябваше да играе ролята на сцена или подиум, другата половина бе за зрителите. Къс тъмен плат закриваше като импровизирана завеса единият ъгъл на „сцената“, отдето излизаше Димова и дето, невидим за публиката, беше нейният оркестър. Два реда столове бяха наредени при отсрещната стена, до прозорците, които гледаха към булеварда: това беше залата за публиката. Публиката – тя наброяваше около петнайсетина души, между които Сирак Скитник със жена си и аз с моята сестра. Останалите бяха навярно приятели и роднини на артистката. Но ако описвам днес всичко тъй подробно, то е защото моя ден и тая жалка зала на келнеро-готварския съюз влязоха в историята на българската култура.

Програмата на пробния спектакъл съдържах осем номера, четирите от които имаха конвенционални означения в класически дух, с алегорично загатване („Тържествен марш“, „Отчаяние“ и др.), а останалите четири с други наименования, дето личеше акцентът на национално-битови композиции („Селски ритъм“, „Българска елегия“ и др.).

Първите номера оставиха у нас леко чувство на досада, едно впечатление на помпозна претен-

циозност, която търсеше да даде в госта банални изрази аспект на дълбоки душевни състояния. Тоя род танци със своите условности и символизации едва ли, струва ми се, би могъл да мине границата на една безлична, рационално конструирана и съвсем студена хореография. Мария Димова беше „босоножка“ като Айседора Дънкан, но следваше съвсем груба творческа линия. Нейното изкуство не беше игра на щастливата човешка плът, не искаше да бъде само радостен ритъм и жест, които правят тялото без тежест и почти го откъсват от земята. Тъкмо напротив: нейната концепция не предполагаше безплътност, не се задоволяваше с линейна лекота и ритмика, тя обгръщаше цялата сложност на дълбокия душевен свят, беше съвсем земна, напрегната от живот и неизчерпаема във възможностите си. Но като изпълнителка Димова не се прояви¹: нейното тяло беше госта тежко, липсваше му необходимата въздушност и пъргавина и само лицето, с овал на девойче и кротки умни очи, както и ръцете от лактите надолу бяха силно изразителни. Както споменах, тя танцуваше боса, с голи ръце, с греха, която оставяше да се види единият ѝ крак до коляното, така че зрителят имаше впечатление за едно свободно, неограничено с нищо тяло. За първите си номера носеше някакъв условен костюм, нещо напомнящо военни доспехи, или черен плат, метнат като хитон. В останалите – ...но всъщност всичко, казано досега, е само преговор, за да се стигне до останалите.

Ние чакахме петия номер почти без интерес, когато „оркестърът“ (тоя оркестър беше само клар-

¹ М. Големиниов ми казваше, че в по-късните представления на „Нестинарка“ тя била много добра Демна. Навярно е тъй, аз гледах балета няколко пъти с Н. Кираджиева и не мога да съдя.

нет и тъпан) заг пердето почна нещо, което веднага наостри вниманието ни: беше някаква мелодия, или по-точно, само загатване на мелодия, музикално ехо от няколко тона, в които и-ритъм, и съзвучия, и колорит бяха така дълбоко български (в най-пречистения смисъл на тая дума), че само това вече обещаваще изненада. След един миг Димова се яви облечена в своеобразна народна носия: някакъв, тъмен сукман с парче шарен плат за престилка, друго – вместо забрадка, и почна. Тогава се случи нещо странно: полутъмната, нечиста и студена зала изчезна. Лицата постепенно ставаха далечни, отнесени в някаква друга действителност, дето напевният стон на българската земя, радостта на простите сърца, онова, което наричат бит, утаявано от паметвека, баладите на народа, поемите на Ботев, платната на Майстора и на Иван Милев, всичко се бе стопило в изумително единство, едновременно наситено и безплотно, което изостряше сетивата ни в една мъчителна наслада. В тия тридесет-четридесет минути се раждаше някакво непознато у нас дотогава изкуство, в което нацията можеше да открие едно от преображенията на своя гений и което, за голяма скръб, спря още в началото на пътя без изгледи, поне го днес, да бъде продължено. И ние присъствахме на това раждане.

Тук вече нямаше никакъв ефирен танц, рожен от радостта като безгрижна игра, брат на вятъра и на птиците. Това беше дълбока грама на душата, затворена в клетото и прекрасно човешко тяло, приковано към земята. Вечно живата, настръхнала грама, предадена в неразделно съчетание на ритъм, жест, музика, костюм и мимика, което постигаше в известни мигновения внушението на антична трагика. Тая непозната дотогава жена само с четирите

свои номера бе извършила едно малко чудо. Тя сама навярно не съзнаваше каква врата към нови завоевания бе разтворила. Очевидно, тя търсеше още своя път.

След два дни една моя възторжена бележка в сатирен вестник, а след нея друга – във вечерен от Сирак Скитник – възвестиха на българската публика името на Мария Димова и посочиха нейния бъдещ път. Със своя тънък усет тя разбра, че наистина тъкмо това бе пътят, прие го с радостно съзнание и ни благодари.

Така се завърза тая гужба, в която всичко почваше и свършваше с изкуството и дето нямаше и сянка от някаква корист. Мария Димова беше несъмнен и рядък творец артист. Не знаех, не знах и днес нейната биография – в нашите разговори нямаше място за лични откровения. Зная само, че тя бе живяла и учила в чужбина и че носеше в себе си голямо богатство от всичките области на художествената култура. Излязла от народа, но откъсната за известно време от него, тя идеше сега жадна за приобщаване, за трескава работа, за пълно поглъщане от своето призвание на протагонист. Тя живееше съвсем оскъдно, това личеше във всичко, но не съм срещал човек, за когото материалните условия на съществуването да значат толкова малко и който, без да бъде маниак, изключваше безпоощадно от живота си всичко, което не бе свързано с изкуството му. Тя идеше от големите западни градове, дето според думите ѝ бе живяла само в среда от хора на изкуството, и тук веднага потърси същото. Едновременно с това тя се зае да проучи новата българска музика, поезия и проза, което бе абсолютно необходимо. Успехът, който увенча нейния публичен спектакъл (всъщност, то беше успех само сред духовния

елит на страната), не я упои, както не ѝ даде и ни-
какви материални благополучия. Дълги години тя бе
принудена да се занимава с балетите в театъра и
да търси начини да се осъществява. Разказът на К.
Петканов бе едно малко откритие за нея и дванаде-
сет години след пристигането си в едно бляскаво съ-
трудничество с младия даровит композитор Марин
Големинов и с художниците Тузсузови тя създаде в
„Нестинарка“ чудесния синтез на всички български
изкуства: поезия, музика, танц и живопис. Очевидно,
тя имаше дарбата да вижда най-същественото в не-
щата, багрите, звуковете, ритъма и да го пресъзда-
ва с оная първична простота, каквато днес се от-
крива по цветните графични рисунки в пещерите на
Сахара. Както в пробния, така и в другите ѝ спекта-
кли, всичко – и музикалният екран, и хореографната
композиция, и декоративното оформяване, – всичко
бе нейна инвенция в един стил на крайно очистване,
дето художествената идея стига като обръч части-
те и постига остра експресия и напрегнатост. Тук
именно е делото на Мария Димова. До нея българско-
то танцово изкуство бе само в елементарните „ръ-
ченици“ на Пешо Радоев, по-късно – в сравнително
интересните продукции на Руска Колева и на Цонев.
Но техният мащаб остана в онова време и днес те
са само първи пътеуказатели в една епоха, която е
почти предистория. Онова, което донесе тя, е неиз-
меримо по-голямо: тя е създателят на българската
хореография и в нейното дело, подобно на делото на
групата руски балетни артисти, композитори и ху-
дожници, които Дягилев показва в Париж¹ (1910–1911

¹ Историческите „Пролетни сезони на руския балет“ в
Западна Европа, когато прогърмяха имената на Ана Павло-
ва, гвойката Нижински, Карсавина, Ида Рубинщайн, Стра-
вински и Бакст.

година), националното се превръщаше в общочовеш-
ко. Не че „Нестинарка“ бе шедевър – Димова непре-
къснато коригираше и подобряваше произведението
си; но тая балетна музикална мимодрама, която съ-
бра възторзи и в чужбина, носи въпреки недостатъ-
ците си стила на едно изкуство от висока класа.

Тя биваше в сладкарницата всеки ден – вече свой
човек във всички среди на художествения елит. И как-
то няколко години по-рано с Иван Милев, аз имах сега
отново радостта да слушам плановете и замисли, кои-
то постоянно се гонеха, изпреварваха един друг, по-
нови и по-фантастични, огрявайки лицето ѝ с една
смътна усмивка, за която човек не би могъл да каже
дали бе радостна, или страдалческа. Като малцина
тя умееше да слуша и да разбира от полудуми. Като
малцина умееше и да разказва. И аз слушах с часове
нейните гласни мечтания: за сюжета „Жътва“, за
„Задущица“ с всичките елементи от народния ри-
туал, но със съвсем ново осмисляне, за сюжети от
баладичния ни фолклор, „Чумаби“, „Взрадената невеста“, „... Жътва е сега, пейте, робини!“ на Ботев... И
в задименото, шумно заведение, дето есенният гъжд
се стичаше на дълги сълзи по стъклата на витрини-
те, беше чудесно да слушаш тоя тих, малко сипкав
глас на полуразбудено дете, което още продължава
своите сънища.

Онова мрачно и жестоко време (почти две де-
сетилетия оттогава), което унищожи толкова на-
дежди и ценности, погребва и нея под бомбите в един
чужд град, далеч от земята, която я роди и на която
тя винаги ще бъде гордост.

– Асене, четох последните ти стихове. Ще из-
виняваш: аз мога да напиша по-хубави с краката си.

– Не можеш.

– Защо?

– Защото краката ти са заети да пишат романи.

Многогласен смях покри последните гуми. Без да ща, аз чувах тия реплики, които идеха от съседната, зад гърба ми маса. Там бяха насядали група писатели, художници и един музикант. Оня, който упражняваше не особено тънката си духовитост за стиховете на приятеля си, бе един романист. Другият беше Асен Разцветников. Познах гласа му веднага – ясен, едва-едва насмешлив, бавен, приличен на вървежа му, вървеж на атлет, малко заклатен, с поприведени плещи, и тоя изговор – винаги правилен, чист, отчетлив, като на артист. Такъв го помнех външно, още от времето, когато се запознахме. То беше по повод един мой отзив в списание Демократически преглед, с който поздравявах влизането в българската поезия на трите нови имена – Никола Фурнаджиев, Ангел Каралийчев и Асен Разцветников. Той току-що бе издал „Жертвени клади“ и аз харесвах у него тая нова социална поезия, чиста от всякакъв досегашен шаблон, с особен колорит и дълбочина, с една версификация и образност, неочаквани за начинаещ поет и с един тревожен ритъм, като пулс на развълнувано човешко сърце:

*Ний раснахме
голи и
волни
във тъмни
столетни гори,
където
тропическа
треска
на жълти огнища гори.*

*Където
небето
разсипва
потоци
от дъжд и от град
и мълнии
с трясък
неспирен
запалени жици предат.*

Той беше тогава мълчалив момък със сериозни, широко отворени очи, които ви гледат направо, както че непрестанно търсеха да проумеят нещо много важно. Ние не бяхме приятели (той изобщо бе доста затворен човек и не знам дали имаше истински приятели, а аз бях и няколко години по-възрастен от него), но в нашето непомрачено от нищо другарство през повече от двадесет години има неща, които могат да интересуват бъдещия биограф на тоя рано отминал поет, който беше също тъй отличен преводач, твърде културен и извънредно чувствителен човек по всички въпроси за социална правда и човештина.

Две-три години след запознаването ни трябваше да отида по служба (бях тогава чиновник в Българската централна кооперативна банка) за ден-два в Габрово. Обичах тия отскачания за малко в провинцията, когато оставаш съвсем сам в пряк досег с оная грамадна, непозната общност, която наричаме народ. Когато ничие чуждо присъствие не ти досажда, когато изведнъж усещаш внезапно прозрение в света и нещата. Сегях сам на една маса в пълното с глъчка и пушек казино в читалищната сграда. От време на време нахлуваха тълпи посетители и се чуваше съскане на киноапарат: зад стената на завеждащото беше киносалонът на читалището. Вечерта

беше гълга, празна, досадна, както са всички подобни вечери за един чужд човек в провинциален град. И аз съжалявах, че не бях отишъл на кино, макар филмът да бе незначителен и стар. По едно време някой се изправи до масата, каза „добър вечер“ с някакъв познат тембър, който не можах веднага да си спомня, и добави учудено: „Какво правите вие тук?“ Вдигнах глава – беше Асен Разцветников. И аз се учудих – не знаех, че той учителствал сега в Габрово. Разбира се, стана ми много драго, той седна при мене, очевидно също тъй зарадван от неочакваната среща и от възможността да поговори с човек от столицата, която бе напуснал временно. Тая вечер седяхме, докато почнаха да гасят лампите. Първи път (и май че единствен) ние разговаряхме три-четири часа сами, увлечени в една беседа, дето гумите имаха значение само доколкото можеха по-пълно да акцентират мислите, които всеки от нас долавяше интуитивно у другия. Оттогава аз имам най-непогрешимите си впечатления от моя момък, който иначе беше коректно сгържан, предпазлив и не любопитен. Но сега, това личеше, той бе ожаднял за атмосферата на оная среда, която го беше заробила със своите отровни очарования на амбиции, честолубия, надпреварвания – оная атмосфера, която го лъхаше сега от моето присъствие. И той изведнъж бе станал само един млад самотен момък, който, както често се случва, особено при пътуване, неочаквано се разкрива дори на случаен спътник. Разбира се, не бих могъл днес да възпроизведа всичко, което говорихме тогава, преди близо тридесет и пет години. А и да бих могъл, това не е нито потребно, нито удобно. То бяха изключително „свърхземните въпроси, които никога не разреши“ на Яворов. То се знае, и ние не ги разрешихме. Но тая вечер аз видях колко различен от

своите връстници и от младите си събратя бе Асен Разцветников, и каква комплицирана натура беше той. Заг спокойната маска на това хубаво младежко лице, заг остроумните изгословици в стихове едва ли някой можеше да предполага постоянната тревога на неговия вътрешен живот. Но повечето от стиховете му, особено цикълът „Двойник“, свидетелстват за непрестанните съмнения, за полюсните противоречия, за изострената борба в дълбините му – цялата оная сложност от размисли, чувства, склонности, страхове и възжеления, която правеше от него един от най-интересните млади хора на онава гаровито поколение. Аз усетих всичко това през оная вечер в Габрово и оттогава се чувствах по-близък въпреки далечината на времето и пространството, което ни разделяше.

В неговите сгържани, прозрачни стихове (след „Жертвени клади“), които носят като че студенината на кристал, има скрит някъде в дълбочините непресъхващ, мъгчлив вир на топлота, на милост към света и на едно неясно и тъжно чувство на обреченост. Това въпреки се чувстваше още в първите му неща, но по-късно то се изразяваше съвсем съзнателно („...с мойта дива нежност в зениците“) и по един рядък начин, дето образността стига дълбочината на народния епос. („И хлябът ходи в здрача като цар“). Започнал като поет на социалните борби и на бъдещето, той продължи и след „Жертвени клади“ същата обща линия, без необходимия за това революционен патос, но с една хуманност без ограничения и без разлика в хората. По моя път вървя той докрай, като центрираше всичко, може би малко неумерено, в своето собствено сърце. Но всеки има свой начин на изразяване и не в израза е тежестта, а в онава, което му дава смисъл.

Минаха няколко години в трескавия темп на новото време, докато един ден се намерихме на обща работа заедно с още десетина събратя в Института за художествени преводи, официална организация към Министерството на информацията. Тя просъществува около година и през това време ние се виждахме с Разцветников често на общите събрания, дето той винаги биваше полезен със своя опит като преводач от няколко езика. Той бе станал още по-затворен, оплакваше се от болести, които не можеше да установи, пазеше някакви режими и диети, за които всичките му приятели го наричаха присмехулно „маниак на болести“. За нещастие, твърде скоро всички щяха да почувстват тия закачки като угризения.

В паметта ми са се врязали две вечери от времето на общата ни работа в Преводаческия институт и искам да кажа няколко думи за тях. След едно заседание на института (те ставаха в Министерството на информацията) Асен Разцветников тръгна с Николай Лилюев и с мене. Слизяхме бавно по улица „Раковски“ и разговаряхме за книги. Разцветников беше силно възбуден, очевидно овладян от нервна депресия. Ние го изпратихме и се опитахме да го успокоим. Няколко дни по-късно, една друга вечер, това се повтори почти по същия начин. После той заболя физически, закроя, оплакваше се от някакъв особен колит, за който не можа да намери цял, пиеше билки, докато един ден научих, че е в болница. Не успях да го посетя там и нашата последна среща беше, когато и тоя път заедно с Лилюев се изправихме на стража при урната с неговия прах. Клетият Разцветников! Сега вече нямаше страхове, сега вече всичко беше все едно. И през тия няколко минути аз повтарях ми-

слено неговите думи: – „На стража“¹, – които сега добиваха смисъла на негов собствен реквием:

*И аз стоях и питах в тишината
тогава, що ни дава дух и плът:
защо ни праща жадни на земята
и после ни убива напред път?*

.....

*И аз мълча и чакам. И трептя.
Напразно. Сън. Лъжа. Безкрайност. Нищо.*

*

На ъгъла на улиците „Раковски“ и „Граф Игнатиев“, точно срещу сегашната аптека и срещу гастронома имаше солидна двуетажна къща, която носеше № 141, улица „Раковски“, и принадлежеше на известното софийско семейство Серафимови. Тя съществуваше до пролетта на 1944 година и макар доста далеч от сладкарницата, от 1920 година стана едно, тъй да се каже, подделение („филиал“ на днешен език), а още по-точно, неразделна част от нея. През тая постройка, също както през сладкарницата, мина значителен период от културния живот на България в първата половина на тоя век. Тя се наричаше „Дом на изкуствата и печата“. Малката история на тоя „дом“, създаден от самите хора на изкуството и печата, без никаква официална помощ, е твърде характерна за времето и за традициите на това време. Тя звучи като ехо на друга епоха, оная, от която се роди днешна България – разбира се, в малко по-друг

¹ При тялото на Йордан Йовков.

план, и трябва да бъде разказана набързо, за да остане като документация, от която бъдещият историк ще има нужда.

Една сутрин артистът от Народния театър Стефан Киров¹ се събуди, обзет от една не съвсем обикновена идея, която не му даде мира през много години по-късно. Той познаваше добре културния живот на двете руски столици, Москва и Петербург, знаеше организациите на писатели, художници и

¹ Стефан Киров е живописна фигура от днешната София. Родом от Сливен, аз го помня още от детинството си (той беше по-възрастен от мене) като ученик в гимназията. Той не можеше да изкара учението си и замина за Русия, дето имал някакви роднини или покровители. След доста години, когато се върна тук (горе-долу по същото време си дойде и другият ни съгражданин Стефан Македонски, следвал също тъй в Русия), узнахме, че в Москва и Петербург той учил сценично изкуство и работил в театъра на известната руска артистка Комисаржевска като близък неин помощник. Скоро той бе назначен артист в Народния театър, дето остана до смъртта си.

Стефан Киров имаше типичния външен вид на тогавашните актьори: широка шапка, дълги коси, висок, афектиран глас, самоуверен вървеж и едно голямо, месесто, детинско лице. Той не беше от първостепенните артисти, но вместо това имаше неизчерпаем ентузиазъм за всичко свързано с изкуствата, енергия, инициативи и настойчивост за сто души, беше социалист по убеждение и много добър по характер. Любопитно бе, че въпреки дългото си отсъствие от България той не бе се освободил от местния славенски изговор и на сцената произнасяше репликите си тъй, както си говореха съгражданите му от улица „Великокняжеска“, дето бе родната му къща – „млогу“ (много), „двя“ (две), „джурап“ (чорап) и т.н. Често го закачаха, че във „Венецианският търговец“, дето участваше, викал на любимата си: „Джесика! Ила да видиш гзвизгити!“ Но въпреки тия смешни недостатъци, той беше, общо взето, онова, което русите наричат „Добрый малый“, а французите – „bon enfant“.

артисти, които имаха свои собствени помещения – „домове“ – или „клубове“, дето ставаха събрания, спектакли, четения, концерти, приятелски срещи на членовете им, и реши, че и у нас трябва да се направи нещо от тоя род и че тъкмо сега е времето за това. В ония години имаме съюз на писателите, съюз на артистите, няколко дружества на художници (които се обединиха по-късно в един съюз) и съюз на журналистите. Но всички съюзи и дружества с изключение на съюза на журналистите нямаха абсолютно никакви средства, както и помещения: когато трябваше да се правят събрания, те ставаха или в някое училище, или в някоя стая на Министерството на просветата. С една неочаквана прозорливост Стефан Киров реши, че в София без друго трябва да има една сграда, която да прибере организациите и членовете на тия организации за художествено творчество, сграда, която да бъде тяхна собственост, дето ще се настанят канцелариите, и което е по-важно, ще се създадат условия за опознаване и съгласуване на общи акции, че дори и за обща културна политика в страната. Това беше далновидност, дошла в удобно време, защото наистина всичките творчески сили на нацията бяха устремени тогава към бъдещето – „да завладеят цялата вселена“, както се казваше в една поема. Тая необходимост от обединение, от сближаване в духовната работа се чувстваше във въздуха и затова идеята на Стефан Киров бе посрещната възторжено и от писатели, и от художници, и от артисти. Бедата бе, както вече споменах, че тия организации бяха съвсем сиромашки. Но Стефан Киров знаеше това и бе приготвил подробен план за осъществяване на инициативата си. Той бе огледал вече солидната двуетажна постройка на улица „Раковски“ № 141, която се продаваше, и бе решил, че тук

именно ще бъде бъдещият клуб на трите изкуства. Парите за покупката трябваше да се съберат чрез помощи от богати индустриалци, търговци, банкери, от които Стефан Киров смяташе, че може да получи необходимата сума. Той имаше родствени и приятелски връзки със сливенски фабриканти, познаваше мнозина и от софийските богаташи, бе ходил вече при повечето от тях и те му били обещали, че ще подпомогнат инициативата. Като аргументи той постоянно сочеше руските милионери-меценати, които даваха тогава суми наистина баснословни и не само за балети, за театрални постановки, за издателства и картинни галерии, но дори за революционни цели. (И там, и тук, у нас, това можеше да мине като някаква своеобразна, доброволна, ако би могло да се каже така, експроприация.) Още в първите дни работата се организира и започна трескаво: комисия от най-именити артисти, художници и писатели, начело със Стефан Киров тръгна да записва и да събира записаните вече суми. Скоро се видя, че работата не е тъй лека, както изглеждаше отначало. „Меценатите“ – твърде щедри при записване на сумите – почваха да отлагат, да се колебаят, дори да отказват, когато трябваше да ги дадат. Най-сетне събра се някаква доста голяма сума, но все още недостатъчна за купуването на зданието и тогава, за да не се изпусне изгодната сделка (къщата се продаваше сравнително евтино), взе се едно героично решение: недостигащата сума да се набави чрез заем. Но тъй като ни една от тия творчески организации не беше юридическо лице, т.е. според тогавашните закони не можеше да върши търговски сделки (значи, не може да поеме материални задължения, като заеми, поръчителства и др.), необходимият заем щеше да се сключи от името и със задължението на няколко

частни лица, членове на тия организации. Така и стана: няколко артисти, художници, писатели (спомням си само някои от тях – П. П. Морозов, Коста Стоянов, Др. Казаков, Ал. Миленков, Сирак Скитник) подписаха солидарно полица пред една от софийските банки и се задължиха лично за сумата, която допълни покупната цена на бъдещия „дом“. Изплащането на дълга трябваше да става от субсидиите, които тия организации получиха от Министерството на народната просвета (в действителност, тия субсидии бяха смешно малки, не стигаха дори за канцеларски разноски на съюзите и гружествата), от спектакли, които домът щеше да урежда, от сказки, лотарии, забавни вечери, от наеми (няколко магазина в партера – към ул. „Граф Игнатиев“) и от членски вноски. Двуетажната постройка се ремонтира, в долния етаж се подредиха малки зали за срещи, за малки събрания, бюфет, в горния етаж – голям салон за събрания, концерти, сказки и стаи за канцеларии на организациите. Сградата имаше двор с дървета, който бе превърнат в градина-пивница с малка тераса, водеща към вътрешните помещения, и с отделен вход на улица „Раковски“. Създаването на дома, както и откриването му предизвикаха необикновен интерес в софийската публика. Столицата беше пълна със забогатели през войната търговци, индустриалци, посредници и с нови след войната аферисти, които печелеха сега от следвоенната „конюнктура“. Тия хора, повечето от които парвенюта, с невероятна много пари, меценатстваха просташки и искаха да влязат в тоя кръг на артисти, художници, писатели, за да минат и те за духовен елит. Всъщност, за тях елит значеше бохема: гуляи, жени, веселби, пръскане на пари, за да слисват другите. Тая пасмина правеше всичко, за да има достъп до новосъздадения

„Дом на изкуствата“. И тъй като домът имаше гългове и му трябваша приходи, решено бе тия мераклии да дават част от приходите. Домът беше затворен клуб: само за членовете на организациите, от които бе създаден. Тия членове имаха определени минимални вноски. За другите, богатите любители на изкуствата, бе измислена категория „спомогателни членове“, с извънредно високи вноски, които бяха плащани много по-редовно и по-леко, отколкото другите. Тия хора въпреки самочувствието си на господари и нахалството на простаци все пак се усещаха малко стеснени в това неприлично, но в същото време твърде ласкателно за тях общество, и се държаха сравнително коректно. Така вървя известно време, докато постепенно почна да става ясно, че лихвите и главницата на гълга скоро ще удушат дома и че трябва да се търси, и то по-скоро, изход от предстоящия фалит. Тогава се яви Съюзът на журналистите една здрава и богата организация, която предложи да стане съсобственик (наполовина) на помещението като плати гълга към банката (който вече превишаваше с голяма разлика стойността на половината постройка), да сключи ипотека за тая разлика, а съюзите (тоест, хората, които фигурираха в нотариалния акт като собственици за сметка на трите първоначални организации) да поемат тая ипотека. Тъй като нямаше друг изход, това предложение трябваше да се приеме и то се прие. Новата формация с постройката (половината, от която бе вече собственост на Съюза на журналистите) се нарече сега „Дом на изкуствата и печата“. С това името съществува почти четвърт век, до пълното разрушаване на постройката от бомбардировките през пролетта на 1944 година.

Създаването през онова време в центъра на

столицата на това културно средище, представително място на четири интелектуални творчески съюза, с хубаво, удобно и добре подгледено помещение бе наистина единствено по рода си събитие. Споменях вече, че както през сладкарницата и тук почти целият двадесет и пет годишен духовен живот на страната мина с хората, инициативите и атмосферата си през тоя клуб. Всъщност, сладкарницата и домът бяха едно, с тая разлика, че сладкарницата беше търговско заведение, дето можеше да отиде всеки, и принадлежеше на чужди хора, а домът беше наш, собствен дом.

Изведнъж нещо коренно се бе променило: новата обстановка, възможността за постоянно общуване между хората на изкуствата и на печата, общото съжителство на организациите станаха толкова скоро необходимост за всички, че човек се питаше: как беше преди дома?... И тогаз израстваше в цялата си чистота и значителност делото на неколцина мъже начело със Стефан Киров, които досъщ като някогашните възрожденци не само безкористно, но и с риск за материални жертви (лични полици, ипотеки, гаранции) осъществиха бляскаво инициативата си, създавайки един духовен център, както техните деди създаваха някога училища, читалища, театрални представления, списания със свои лични средства и труд и с „иждивенията“ на доброволни „спомоществуватели“.

Днес всичко е иначе. Днес всяка организация има свое помещение, платен служебен персонал, разполага със салони за събрания и спектакли, коли за пътуване и др. Държавата е осигурила с всички възможни улеснения всяка колективна дейност и инициатива. А ония години, за които става дума, изглеждат сега, по отношение на материалната страна, като каме-

нен период на нашата културна история. И издигането в онова време на дома беше действително подвиг. Тоя подвиг вдъхнови една трескава, интересна, артистична дейност, в която съюзите вървяха рамо до рамо, осъществявайки всеки своята отделна задача в плана на общата инициатива. То беше подемът на цялата нация след втората злополучна за нас война, подем, който вече отбелязах и в който хората от всички изкуства бяха на предна линия. Но годините все още бяха размътени, неравни, несигурни и жаждаха за наваксване на загубените през войната неща – време, възможности, амбиции и просто обикновени човешки радости, а от друга страна, плуващите на повърхността тъмни инстинкти – всичко това, засилено с идеите от чужбина влияния, създаваше една бърза, развълнувана действителност, която граничеше с халюцинация. Наистина мътилката щеше да изчезне постепенно, нещата щяха да стават поопределени и устойчиви, но животът, който въпреки всичко шестваше равнодушен и прекрасен, трябваше да бъде наситан не само с духовни ценности и безплътни сънища, а и с най-земни удоволствия. Както става винаги, най-чувствителното ехо на тая комплицираност бяха интелектуалците. Още в първите месеци след войната интелектуалците, които винаги търсят извън границите на страната непознатия живот на големия свят, насочиха стремежите си към Германия. Въпреки разгрома Германия все пак оставаше велика страна, която импонираше и привличаше както с връхлетялото я нещастие, така и с особените явления, родени от това нещастие. Там в духовната област, която единствено ни интересува, трябва да се отбележат новите школи и търсения в литературния, художествения и театралния живот. Това време роди експресионизма, който макар повърх-

ностно, даде своето отражение и извън Германия. От друга страна, фантастиката на Хофман от края на XVIII и началото на XIX век, в която сега се търсеха някакви съвременни загатвания, създаде цяла редица „диаболически“ писатели, най-познатият от които у нас беше Ханс Хайнц Еверс. „Везни“, „Хиперион“, че дори и „Златорог“ платиха данъка си на тая литературна мода. В същото време Райнхард осъществяваше в театъра своите нови схващания на сценичния проблем. У нас Гео Милев поставяше „Маса – човек“ на Ернст Толер и „Мъртвешки танц“ на Стриндберг, а Даниел – „Ханеле“ на Хауптман и „Кориолан“ на Шекспир в най-смели свои тълкувания. В Съветския съюз процесът на избистряне в „културния сектор“ – както се казва сега – още не бе започнал и човек трудно можеше да се оправи в лабиринта от школи, направления, теории („Ранн“, „Деф“, „Серационовите братя“ и др.), в които се преплиташе символизъмът с официалния тогава футуризм и които в края на краищата трябваше да се разчистват с декрети. В театъра през същото време една тройка талантиливи новатори – Майерхолд, Вахтангов и Танров – правеха своите гръзки опити, които оставиха имената им в историята на съветската култура.

Цялата тая сложност от идеи, от ефемерни блясъци, които претендираха за епохални открития, и от действително нови пътеуказатели беше наистина съблазън за българския интелектуалец, ожаднял за духовен живот.

Освен това тригодишната война бе оставила у някои българи известни добри чувства към довчерашия „велик съюзник“, а от другата страна, „малките немци“ (както ни наричаха французите) доста време не бяха желани гости в доскорошните врагове на Германия. Имаше и една трета причина за тоя ус-

трем към Германия: то беше лесното и да се види и поживее там почти без пари. Катастрофалната инфлация, тоест обезценяването на марката, която продължаваше прогресивно месеци (ако не се лъжа, и година-две) взе хомерични размери. През това време може би по-голямата част от хората на нашия интелектуален елит – особено актьори, певци, журналисти – отиваха, връщаха се, отново заминаваха за Германия и живееха там нашироко, като чужденци със здрава валута, защото въпреки падането на българския лев той все пак беше добра монета в сравнение с германската марка. Меценатите от „Домът на изкуствата и печата“ – тютюноотърговци, бивши гоставчици на германската армия, които имаха авоари, имоти и предприятия в Германия – подпомагаха на граго сърце тия пътувания до Мюнхен или Берлин, които за тях при инфлацията не им струваха почти нищо, а заякчаваха приятелствата им с хората от дома. Така чужденците живяха по няколко месеца като малки князе за сметка на опроселия германски народ¹.

Това нашествие в Германия беше един кратък епизод и би било по-добре да нямахме случай да гово-

¹ Обезценяването на марката вървеше така стремглаво, че вечер монетата имала понякога двайсет пъти по-ниска стойност от заранта и хитрите чужденци уреждали сметките си с хазайите вечер.

По това време отиде в Мюнхен (командиран като библиотекар от Министерството на финансите) и Георги Райчев, който ни разправяше после подробности от тия тъжни години за германците. Между другото, шегувайки се със себе си така, както с другите, той ни разказваше как на път за Мюнхен във влака настъпил, без да ще, някакъв спътник германец и като смятал, че му се извинява, казал му „mahizeit“, т.е. – наздраве.

рим за него. В него личеше още нечистата пляна на военните години. Но животът скоро се избистри и влезе в своя нормален коловоз.

Два пъти през годината домът уреждаше празници, които биваха истински събития за столицата. Първият бе карнавален бал, обикновено в салоните на Военния клуб, на Градското казино или на хотел „България“, или – в краен случай – в помещението на дома. За да се снабдят с покани за тоя карнавален бал, софийските сноби плащаха луги пари. Балът се организираше великолепно: художниците декорираха салоните, артистите уреждаха отделни дюкянчета, кафенета, барове, имаше премиране на най-хубавите маски, лотария с картини, книги или скъпи предмети, изсипаха се пороино пъстроцветни конфети и серпантини, свиреше знаменитият оркестър на Брѝмбазѝците. За тоя оркестър, който беше едно щастливо колективно хрумване, струва да се кажат две думи. В него участваха Борис Денев с кавал или тамбура, Александър Божинов с гайре, Сирак Скитник с тарамбука, Никола Танев с особен инструмент от две лъжици, които тракат, К. Щъркелов с тъпан, още някои художници със съпругите си и други доброволни „оркестранти“ с различни инструменти от най-своеобразна инвенция.

Тоя оркестър беше сензационна и гордостта на дома поради личния си състав. Той е увековечен в една рисунка карикатура на Ал. Божинов. По-късно друг подобен оркестър се организира от Илия Бешков, който беше и диригент, и изпълнител оркестрант на гудук и на устна хармоничка. Него пък Бешков остави за потомството в една великолепна карикатурна група: в групата личат самият Бешков, Пенчо Георгиев, Тузсузов и гр.

Всъщност тия оркестри не бяха само за па-

радни случаи – по-скоро те се родиха спонтанно, за вътрешния, интимния живот на дома. Но тяхната слава порасна и се разнесе извън стениите на улица „Раковски“ № 141 и те станяха необходими номера и в тържествените вечери.

Всяка година в някой хубав пролетен ден София празнуваше новоустановения „Ден на изкуствата“. Това беше пак една прекрасна идея на ръководителите на дома, които искаха да установят традиция на честване в един ден на всички изкуства, като в тоя ден изкуствата сами отидат при народа. Тая благородна традиция не може, за съжаление, да се вкорени, но това не е вина на хората, в чиито умове се бе родила идеята за „Ден на изкуствата“. Във всеки случай трябва да се подчертае, че тоя ден беше първият народен празник от подобен род.

През целия ден, от заранта до привечер, групи артисти, оперни и театрални, пееха и рецитираха от нарочни естради (при Военния клуб, в ъгъла на площада до Народната банка, в градините – Градската и сегашния Парк на свободата, в Ючбунар), продаваха се оригинални, специално изработени (ръчно) от художници картички, устройваше се богата лотария, а вечерта имаше голям бал с най-разнообразни номера на изненади. Целият град шумеше от весела глъчка, песни, движение на изпълнители и множества от зрители и всичко това бе уредено не от държавни организации, а от стотина-двеста артисти, художници, писатели, които по тоя начин най-непосредствено приобщаваха народа веднъж-дваж в годината със света на изкуствата.

Но неофициалният живот на дома, неговият бит, ако щете, вече установен и улегнал, беше може би по-интересен за членовете от тия тържествени, представителни празненства. В тоя бит на сбор-

ната организация, с който всички свикнаха твърде бързо, сякаш отдавна им бе липсвал, имаше нещо, което наподобяваше традицията и топлотата на родната къща, дето понякога може и да се поотегвачаш, но без която ставаш съвсем несретен.

В една от стаите на долния етаж, която гледаше към улица „Раковски“, се роди българският ПЕН клуб. Инициативата бе на професор Иван Д. Шишманов, който беше и първият председател; той почина в Осло през 1928 година като делегат на българския център за конгреса на ПЕН в споменатия град. В съседната по-голяма стая ставаха камерните литературни четения на Асен Златаров; публиката, около трийсет-четирийсет души, биваше предимно от писатели, а Златаров четеше свои есета, които, струва ми се, не бяха печатани никъде. Горещата зала беше за концерти, вокални и инструментални, на членове или гости; там ставаха писателските литературни четения и сказки, а в известни часове през деня тя беше място за курсове по танц и там учеха новите танци – танго, фокстрот – Елин Пелин, Добри Немиров, Борис Денев и други. В широката стая долу, до бюфета, почти всеки ден можеха да се видят оперните артисти Панайот Димитров („Отето“), Пейчо Манов, театралните – Васил Курков, Коста Стоянов, Никола Христов, Петко Атанасов и др. Бързо и бодро минаваше Стефан Македонски („Съюзната“), усмихнат, винаги в добро настроение, кимаше наляво и надясно: „Здравствуйте, здравствуйте!“ – със своя ясен тенор, и минаваше в друга стая. Стефан Киров се разхождаше като вкъщи, даваше нареждане на портиера: „Сига, ти ша идиш най-първо да земиш пуканити, ша ги дунисеш и сетня ша си гледъш рабутата...“ – и се качваше в канцелария-

та да оправя сметките заедно с Александър Миленков, Петър Морозов, Йордан Мечкаров и Георги Белчев. Вечер след представление вечеряше именитият диригент на операта Мойсей Маркович Златин, обиколен от Христо Попов, двойката Мария и Петър Золотович и някои по-млади артистки – Констанца Кирова, Мария х. Бонева. От някоя съседна маса се чуваха бавните сентенции на Георги Дончев, а в късните часове Константин Щъркелов, Симеон Ангреев, Трънко и Димитър Подвързачов, ухилени, шумни, но благодушни си правеха взаимни излияния. Тук „Бръмбазъците“, увеличени с доброволни сътрудници, даваха концерти не за публика, а за свое собствено удоволствие, а Райко Алексиев имитираше великолепно Рабингранат Тагор, който бе дохождал в София като гост на дома¹. Тук Шаляпин през своето пребиваване у нас след посещенията в „Дългата“ и в „Широката“ механа на улица „Позитано“, завършваше вечерите си с импровизирани рецитали. В по-спокойните часове, когато нямаше външни хора, някой се обаждаше: „Сава, я изкарай Радка кумина чистеше!“... Огнянов не чакаше много да го молят, усмихваше се, лицето му изведнъж ставаше глупаво-хитро селско

¹ Дохождането на Рабингранат Тагор в София е една от заслугите на дома. Знаменитият индийски поет бе в Европа и ръководителите на дома използваша случая да го поканят в София. В България Тагор имаше много почитатели и неговото посещение беше голяма сензация за всички и необикновена радост за поклонниците му.

Друга една знаменитост на времето – киноартистът Хосе Мохика – също тъй посети София, пак, струва ми се, по почин на дома. Но то беше събитие от друг род: жените бяха изпаднали в делириум и в тълпите, които го посрещаха и вървяха подире му, имаше госта пострадали от блъсканицата.

лице и той затананикваше с мек фалцет двусмислената котленска или жеравненска песничка:

*Радка кумина чистеше,
Стоян ѝ стълба държеше...*

– и когато стигнеше към края, попримигнеше, погсъркнеше, погледнеше, нагоре и завършваше при общ смях:

*... Да беше нашът, кат вашът,
цял ден ша държа стълбата!...*

В един от ъглите, заобиколен от млади и хубави гамци, заседаваше Андрей Николов със своята библийска брада, живи очи и умни, духовити реплики. Той беше „бай Андрей“ за всички и на неговата маса винаги биваше интересно. Сегиз-тогиз един от известните артисти, който обичаше да импонира с физическата си сила и даваше да опитват мускулите на ръката му, изведнъж досъщ като на сцената, се сепваше, щом съзираше, че влиза някой от ръководителите на театъра, посягаше към задния джоб на панталона си, заявявайки шепнешком, със злобещо съскане: „Сега ще го застрелям!“... – поглеждаше страшно към жертвата си, която не подозираше нищо, и... отлагаше за друг път стрелбата.

Така от хиляди незначителни всекидневни неща, между които се инкрустираха като златна везба големи културни събития, се плетеше оная пъстра филмова лента, запазена, за съжаление, единствено в филмотеката на нашата памет.

Повечето от тия, които споменах, са вече сенки, отминали най-често преди време. То се знае, нищо в света не е вечно освен нетленните неща. Но тък-

мо нетленните неща най-мъчно се приемат, защото са извън нашите сетива. За колцина от днешните млади хора споменатите досега имена, имена на рядко талантиливи българи, не са празни звукове? Те са само от вчерашния ден. Но тоя вчерашен ден не се припомня почти от никого. И мисля за знаменитото стихотворение на Ана Ахматова, писано като че за онова време и за ония хора:

*Думали: нищие мы, нету у нас ничего
А как стали одно за другим терять,
Так что сделался каждый день
Поминальным днем, –
Начали песни слагать
О великом щедрости божьей
Да о нашем бывшем богатстве¹.*

¹ Мислехме: бедни сме, нищичко нямаме ние, ала щом се зареди едно подир друго да губим, тъй че всеки наш ден стана ден на помен, почнахме песни да пеем за голямата божия щедрост и за предишното наше богатство.

СЪВРЕМЕННИЦИ

Без хора земята би била пейзаж, който мъчно можем да си представим: светът добива живот само в око-то на човека. Всеки от нас е взел на отношения към събитията, нещата и хората. Тоя сноп лъчи като разноцветен прожектор дава колорит на съществуването ни и го изпълва с по-голяма или по-малка значителност.

Още от първата наша стъпка всеки ден ни носи по едно чудо: ние вървим в някаква мъглява вселена, която постепенно, миг след миг, приема очертания и форми и се превръща в действителност, но всичко в нея продължава все пак да се преобразява – до последния ни час.

В това пътуване през времето ние не можехме да подозираме онова, което чакаше да бъде осъществено от нас и да даде оправдание на живота ни. Равносметката ще дойде по-късно. Може би тя не ще бъде лоша рав-носметка.

Поколениято, на което принадлежа, имаше рядка съдба: нашата епоха бе необикновена в събития и хора. Събитията минаха през нас и ни оставиха опустошени или оплодени: те вършеха своята работа, без да ни пи-тат. Но хората, дори когато ни биваха близки, стояха някъде встрани и горе, изпълвайки ни с удивление и по-чит. И всеки път, когато мисля, за тия съвременници, пред които смъртта се отгърбва, фигури, награснали кръгозора, чиито имена звучат като поеми, разбирам, че тъкмо това ни е било потребно, че само тия чудесни при-съствия правят живота поносим и ни дават щастието, което ни е било отредено.

Ето някои от тях.

ЛЕВ Н. ТОЛСТОЙ

Преди тридесетина години при една анкета между младежта на Съветския съюз върху „Война и мир“ и женските образи в романа група комсомолки отговориха: „Създадени от Толстой образи ли? Нима Наташа Ростова е измислена? Ами че тя е жива, тя е между нас, досъщ като нас!“ (Цитирам приблизително, по памет.)

Това е най-висша оценка на един писател. Тук не става дума за майсторство, за реализъм, за убедителност, не важат каноните на писателския занаят. Тук нещата минават отвъд всички условности и човекът е творец на нови светове, които живеят свой самостоятелен живот, тъй както са създадени от природата.

Но нима само Наташа не е измислена? Цялото множество, което изгълва и движи три романа, няколко повести, десетки разкази – от стария Болконски до Поликушка, до Холстомер и кафявата кобилка, до отсеченото дърво в „Три смърти“ и до премазания храст „татарин“, – всичко това се е създало някак самородно, независимо от ничия човешка воля, блика от жизнени сили, събаря всякакви граници и установява един гигантски мащаб, изключително негов и достоен само за неограничените измерения на неговата ролина.

В това огромно творческо дело почти няма върхове: „Детство“, „Юношество“, „Младост“, „Севастополски разкази“ едва ли са на по-ниско равнище от последните му, печатани посмъртно неща. Би казал човек, че за него не са били в сила законите за растеж, за развитие, за узряване и че той се е родил завършен и съвършен.

В нашето съзнание той живее с външния образ на библейски патриарх и неговото гълголетие като че е още един белег на гения: подобно на Микеланджело, на Леонардо, на Гьоте той запази до септия си час тая изумителна виталност, която напъва до пръсване „Хаджи Мурад“, „Отец Сергей“ и „Дяволът“, писани през осмото десетилетие на живота му.

И човекът, и писателят в него се изплъзват от всякакъв опит за дефиниране или подреждане: оня хаос от идеи, убеждения, инстинкти, чувства, нравствени задължения не се обхваща, нито проумява и всеки, който навлезе там, потъва в него. Той цял е в противоречия, остри, изключващи се, както са стотиците неговии герои, всеки със своите добродетели и несъвършенства, но тая множественост на неговия дух и тая комплицираност на живота и творчеството му са всъщност неговият гений. Сравняват „за да ги противопоставят един на друг“ неговата „яснота“, „спокойствие“, „вяра“, „смирение“ и пр., и пр. с настръхналия свят на Достоевски. И забравят, че срещу кротостта и меката светлина на Платон Каратаев, срещу войника, който угасва тихо в „Три смърти“, срещу белите облаци и „пи-ти, пи-ти, пи-ти“ преди края на княз Андрей има отчаянието на писателя при смъртта на любимия му седемгодишен син Ваня, има пронизващата усмивка на убития Петя Ростов („Отлично сухо грозде. Вземете го всичкото“), има подгудяващия вик на Иван Илич: – „За какво?“

И като човек, и като писател, и като моралист, той цял живот се бори срещу най-различни врагове: срещу химерите в себе си, срещу природата, срещу църквата като институт, срещу самодържавието като проказа на човешкия род, дори срещу ония, които най-много бе обичал. В тая борба той остави безпозобен пример за всички времена на една пълна, вътрешна и външна свобода: и когато обнародва своя протест срещу смъртното наказание, и когато бе афоресан от Синода, и когато пишеше своя таен дневник-изповед. Ала в това непрекъснато воюване със съдбата нему не бе съдена нито една победа освен последната: бягството от къщи. И тук човекът израства неумоверно, защото напълно се вмества в размерите на гения.

Създател на едно морално учение, не всякога убедително дори за самия него, ала в същото време надарен с нечовешко прозрение и безукорна честност, той остана докрай лишен от фанатизма на сектантите и сам увещавахе своите млади приятели: „Не правете униформа от своите убеждения. Човек може да бъде добър, какъвто и да е животът му.“ Но противоречието между проповедите и жажбата да отразява живота чрез изкуството разгрусваше непрекъснато неговото богато и пълноценно съществуване. В тая вътрешна борба победител излизаше винаги художникът въпреки добрите намерения на моралиста. И в историята на човешката култура ще остане само сиянието на гениалния писател, в чиито произведения, дори в малките разкази „Ягоди“, „Сечене на гърба“, „След бала“, има стократно повече художествено-изобличителна сила, отколкото в нравствените постулати на „Възкресение“ или в поученията на цели сборници с неща като „Изпуснеш ли веднъж огъня, не можеш го угаси“.

Още приживе неговото дело бе станало вече международно достояние и въздействието на великия руски писател разкри нови перспективи и оплоди с нови произведения писатели във всички краища на света: Америка, Индия, Франция, Германия. Драйзер, по-младите американски писатели (Хемингуей, Стайнбек), Тагор, Ромен Ролан, Анри Барбюс, Томас Ман и мнозина по-малки отразиха в творчеството си благотворното влияние на Лев Николаевич Толстой.

Разкъсан от душевния конфликт, в който човешката личност на писателя се пречисти до краен предел чрез това неуморно търсене на правдата, завършъкът на неговия земен живот гоби особено страхотно величие, каквото има само в античните трагедии: Астапово и смъртта. Смърт, която лиши човечеството от съвест.

„Аз заревах отчаяно – пише Горки до един приятел – и за първи път в живота си цял ден плаках толкова мъчително, неутешимо и много.“ А няколко години преди това Чехов бе казал: „Ето на, умре ли Толстой – всичко ще иде по дяволите! – Литературата ли? – И литературата.“

Спомням си ония дни през 1910 година. Ние бяхме юноши, но знаехме вече писателя на „Детство“ и познавахме образа му от снимки и от репродукции на Репинови портрети. Като мълния мина през континентите телеграмата за неговото бягство от дома му. Цяла мислеща Русия настръхна, останалият свят обърна любопитно очи на изток. Пратеници на информационни агенции, на вестници и списания, приятели, последователи, почитатели – цяло множество обсаждаше няколко дни в дълбоко мълчание къщицата на началника на станция Астапово, дето беглецът бе изненадан от последния пристъп на

смъртта. След това дойде краят. Траур покри широката руска земя, скръб заля и нашето отечество: нямаше грамотен човек, който да не бе чувал името му. Още не бе заглъхнал неговият патетичен протест: „Не мога да мълча!“ – още всяка негова книга, издадена зад граница, пристигаше веднага у нас. Още от юношеството ни цялото наше поколение бе и остана свързано с неговото творчество – от христоматии по руски език в гимназиите до „Война и мир“ в библиотеките и „Възкресение“ и „Силата на мрака“ в Народния театър.

Но всеки път, когато се приближаваме до него с нашите малки човешки мерки, веднага виждаме неговата неизмеримост. Той не е сътворен от природата, той сам е къс от природата, един феномен извън времето и пространството. Иван Бунин казва в спомените си, че неговите очи са „по зверинному зоркие“, а Горки пише: „Гледах стареца така, като че той бе водопад или някаква стихийна творческа сила.“

И всички дати, годишнини и празненства за деня на неговото раждане или смърт важат само за нас като проверка на нашата собствена духовна чистота: те са свършено непотребни за оногова, който още приживе бе придобил вечност.

А. П. ЧЕХОВ

За пръв път чух неговото име няколко месеца след като той вече бе престанал да съществува. През 1904 година в далечния провинциален град у нас, в къщи, пристигна първият том от Съчинения на А. П. Чехов, преведени по повод смъртта на писателя от К. Т. Митишев и издадени от Мавроудинов в Тутракан. (Тия имена останаха, не знам защо, още тогава в паметта ми и не са се заличили и до днес.)

Така неговата смърт бе за мене раждане на един непознат дотогава духовен материк, в който по-късно щях да откривам постепенно, ден след ден, по едно омагьосано царство.

В ония години книгите бяха въздухът на наше то юношество. Всяка от тях беше някаква тревожна мистерия: нейният автор, нейните герои, картинките, които бяха изрисувани вътре, или онова, което тя самата рисуваше. Всичко ни внушаваше страхопочитание и възторг. И дори когато не можехме да им повярваме напълно, знаехме, че онова, което те разказват, все пак съществува някъде, в оня свят, който виждахме насъне.

Нашите ненаситни очи бяха изгълтали отдавна Братя Грим, Андерсен с „Оловният войник“ и „Малката кубритопродавачка“, „Биографията на Ботъров“ от Захари Стоянов и „Под игото“. Стъпка по

стъпка, с кривулицы и лутания, но задъхани от бързане, ние възлизавме към други върхове и всеки миг земята пред нас ставаше по-широка. В този път нагоре първият внезапен блясък, който смути нашето още девствено съзнание, беше сборникът „Тридесет и два от най-хубавите разкази на Ги де Мопасан“, преведени, струва ми се, от един наш съгражданин.

То беше нещо необикновено: бяха хора с чужди имена, чужди места, истории от един далечен свят, но този свят бе изпълнен с толкова живот, че ние не можехме вече да се освободим от него като от някаква звучаща вътре в нас прекрасна мелодия, в която чувствахме и ритъма на своя собствен пулс. То се знае, ние не разбирахме всичко в този новооткрит бряг, до който нашият кораб бе доплувал. Но това не ни смущаваше, защото ние се изоставяхме с пълно щастливо самоотдаване, гето няма нужда от никакво разбиране: разбирането е необходимо само когато усещаш в себе си някакво чувство на съпротива.

Новата книга, дошла в нашата къща като най-неочакван гостенин, стана още по-голямо събитие. Изведнъж аз се намерих отново сред непознато множество хора, но сега тия хора бяха по-различни от първите, по-разбираеми и затова по-близки.

Две-три години по-късно, вече студент в София, аз знаех (в оригинал) почти целия Чехов и моят тогавашен младежки възторг се изрази между другото и в това, че си присвоих за псевдоним (с който подписвах първите си печатани в „Българин“ неща) заглавието на един от неговите най-известни и най-трогателни разкази – „Душечка“.

Естествено, в оная възраст не беше възможно да се установи истинската стойност на писателя и още по-малко да се определи точно онова, с което той се различава от другите. Това дойде по-късно –

с годините, с углъбяването в нещата, с ретроспективното избистряне, в което А. П. Чехов не стана жертва, а победител на времето, и получи от него безсмъртие.

Но в паметта ми са се врязали още с ония дни късите разкази „Тъга“, „Тс-с-с!“, „Студ“, „Володя“, в които безпощадното внушение на писателя подчертава за лишен път истината, че сюжетът всъщност е само необходим предлог за осъществяването на една творческа идея, за отразяване на една или повече човешки съдби. И нищо друго.

Още приживе той беше удостоен с най-различни квалификации и тълкувания – много често изключващи се, а понякога и съвсем безсмислени.

„...Какъв „хленчещ човек“? Какъв „мрачен човек“, каква „студена кръв“, както ме наричат критиците, съм аз – оплаква се той на Иван Бунин. – Какъв „песимист“? Та измежду работите ми моят най-любим разказ е „Студент“. А пък и самата дума песимист е противна...“

Тия парадоксални критически дефиниции свидетелстват само за многообразието на неговото гарование, в което всекиму се струва, че намира своите предпочитания и че поради това може да генерализира нещата.

Неговата творческа амплитуда е толкова голяма, че включва „Спать хочется“ и „Володя“, „Унтер Пришибеев“, „Дом с мезонином“ и „Ведьма“, както и „Враги“, „Палата № 6“ и „Архиерей“. В тая множественост на идеи, сюжети, проблеми и прозрения е неговият истински образ. Той не е монолитен: монолитността твърде често крие известна елементарност, опростява и обеднява нещата.

„Едно нещо, което придава особена привлекателност на човешката мисъл – казва Анато

Франс, – е тревогата. Дух, който не е никак терзан, ме гразни и ми досажда.“

Човекът, който написа „Темнота“, „Мороз“, „Бабы“, „В овраге“ и отиде на Сахалин, за да донесе след „Записки от мъртвия дом“ втори художествен репортаж за живота на руските каторжници, носи в себе си незатихваща тревога, която озарява с безпощадна светлина цялото му жизнено дело.

Поразително е, че тая тревога не се манифестира никъде в неговия писателски път, не се самоизтъква, не позира сама със себе си, както е в съчиненията на мнозина негови събратя от онова време – на които тъкмо поради това мъчно може да се вярва. У него тя е вътрешен огън, който консумира всичките му жизнени сили. Невероятната съдржаност и достойнство на човека, както и вроденото чувство за мярка на художника можаха дълги години да заблуждават света, че същинският образ на А. П. Чехов трябва да се търси в неговия хумор, в неговата „нежност“ и „болезненост“.

Може би дълбоката затвореност в себе си му е продикувала тоя знаменателен ред в неговия бележник:

„Както ще лежа в гроба сам, така всъщност и живея сам.“

Отдавна вече няма спор за същината на неговия творчески натюрел: в историята на руската класика той е един от редицата велики писатели. Но онова, което и днес още ни поражда и в същото време очарова, то е неговият начин на изразяване, формата, в която се излива тая скъпоценна словесна сплав. Онова, което Горки в съветите си към младите съветски писатели наричаше „техника“.

Тук не може да става дума, разбира се, за банализираното вече от повтаряне „майсторство“.

Майсторството – това е дарбата, творческата същина; липсва ли – тя не може да се придобие и със стогодишно чиракуване при майстора. И думите на Горки в писмата му до Борис Полевой, до Сергей Ахрем и до мнозина други млади хора („...без да се страхувате от каквито и да е „идеологични уклони“, изучавайте старите: Гогол, Толстой, Лесков, Бунин, Чехов“) имат само един смисъл: младият талант трябва да приеме като неocenимо наследство опита, културата, вкуса, мъдростта на по-старите, за да оправдае собственото си съществуване и да надхвърли възможностите на ония преди него. Защото в духовното творчество нищо не е тъй неотразимо, както приемствеността – и особено в областта на художествената реч: тук всяко възлизане се обуславя преди всичко от развитието на езика „в неговото най-широко значение“ така, че би казал човек: без Пушкин не би имало руска литература, както без Ронсар – френска.

Между многото формули-характеристики на писателя, всяка от които претендира за дълбочина и изчерпателност, една се повтаря най-често: „майстор на малкия разказ“. Тук, очевидно, има някакво недоразумение. Защото по качество, по художествено въздействие, по пълнота на жизнените образи новелите „Степ“, „Дуел“, „Палата № 6“, „В долчината“, „Селски жени“ не се различават и не стоят по-ниско от който и да е малък разказ. Навярно тая лаконична дефиниция иска да подчертае крайната пестеливост в средствата на писателя, безпоздобната способност за композиция, стегнатия сюжет, гето зърното е винаги една човешка грама дори когато тя има вид на шега, както и необикновено изразителният, лапидарен, но в същото време богат език, който прилича понякога на най-опростена графика. Тъкмо

това, взето в цялата своя съвкупност, е същината на Чеховата проза, която остава навсякъде една, без да се съобразява с броя на страниците, нито със строгата диференциация на литературните видове: очерк, разказ или повест.

Тоя педантизъм на посредствеността има може би някакво основание, когато става дума за обикновени писателски дарования; при големия талант той е съвсем безсмислен.

Много от имената на неговите герои станаха отдавна нарицателни имена, изразите и репликите на тия герои или неговите остроумия – шеговити поговорки в литературния и в обикновения живот („Унтер Пришибеев“, „Епиходов“ – „Хотъ ты и седьмой, но дурак“, „22 несчастья“ и др.); така дълбоко е влязъл той в съзнанието на хората, които не винаги знаят чии думи повтарят. Ала онова, с което той остава не в историята, а в миналата, сегашна и бъдеща руска литература, е неговата поразителна по внушение, жестока със своята художествена истина и безукорно строга, спокойна и ясна проза. И лекият поетичен нюанс в някои от разказите и повестите му само подчертава благородната гама (която никога не се повтаря) на жизнения откъс.

Той казва:

„Трябва да сядаш да пишеш само когато чувстваш, че си студен като лед.“ И добавя известната фраза, че дарбата на писателя всъщност е умението му да зачерква ненужното.

Неговият поглед, озарен от дълбока обич към света и към хората, неговият език – жив внушаващ, образен, без каквито и да било образи – само с въздействието на простата дума (съществително и глагол и с много малко прилагателни и епитети), неговата фраза – съвсем естествена, винаги изпълнена

със сочна мисъл и с някаква мека поезия, преображенията на която са радостна вяра или тъжен хумор – всичко това създава оная сложност, която се нарича стил и която прави творчеството на А. П. Чехов въпреки неколцината по-големи от него единствено в руската литература.

Самият той, съзнавайки това, е казал шеговито: „Има големи, има и малки кучета, но малките не бива да се смущават от съществуването на големите; всички трябва да лаят и да лаят с оня глас, който господ бог им е дал.“

За него могат да се отнесат напълно думите на един французин:

„Трябва и стига. В художественото произведение всичко, което не е необходимо, го похабява.“

На един писател той казва:

„Знаете ли какво описание на морето прочетох наскоро в една ученическа тетрадка? „Морето беше голямо.“ Толкова. Според мене, чудесно.“

Друг път отсича като сентенция:

„Ново е само онова, което е талантливо. Което е талантливо, е ново.“

И още:

„Страхувам се единствено от Толстой. Помислете само, нали той написа, че Ана (Каренина – б.м.) сама чувствала, виждала как очите ѝ блестят в тъмнината! Сериозно, страхувам се от него“ – думаше той, смеейки се, и като че се радваше на тоя си страх. (Иван Бунин, Спомени.)

Повече от двеста малки разказа, няколко повести и новели, пет големи пиеси и няколко едноактни, една книга пътепис – как е могло всичкото това да се създаде само в някакви си двайсетина години, и то от един нездрав човек?

Тук загадката на творчеството, неразрешена

до днес от никаква психография, става още по-изумителна. Коя непозната сила може да събере в моя кратък срок толкова жизнен опит, толкова спокойно и ведро прозрение, толкова топлоота – и това необикновено чувство за мярка и за нравствена отговорност, които озаряват „Тъга“, „Степ“, „В долчината“, „Селски жени“ и „Архиерей“? Как може да пренесе през живота това тежко, но благословено бреме нежният млад човек, който завършва земния си път на четиридесет и четири години?

Единадесет години по-рано Ги де Мопасан угасна мъчително една година по-млад от него, оставяйки също тъй едно невероятно по количество и по стойност духовно наследство. Любопитно е, че и двамата бяха ценени и обичани от Лев Толстой и че колкото странно и да изглежда, тъкмо тия два полуса на тогавашното европейско изкуство, тия болни хора сътвориха с най-значителните свои неща една здрава, сочна, дълбока и поетична литература, утвърдена от историята като образец на реализъм.

А П. Чехов е от благородната порода на ония човешки феномени, за които денят струва колкото месец, а месецът – колкото година и които дават на обикновените понятия нови значения. Би казал човек, че в моя кратък, скъпернически срок, който им е бил отреден, съдбата е превърнала техните съществувания в някакъв непостижим концентрат на земна любов, на мъдрост и красота.

В развитието на литературното творчество има нещо твърде любопитно: там никога проблем и никога жанр не се изчерпва. Сравнена с друга духовна област – науката, дето откритията следват непрекъснато и разрешават окончателно старите задачи, и литературата като че неминуемо ще стигне в някои моменти до пресищане. Така, след великите

реалисти на Русия от миналия век – Пушкин, Гогол, Толстой, Достоевски, Тургенев, Лесков, Салтиков-Шчедрин – би казал човек – всичко вече е промислено и прочувствано, не е останало нищо неказано, няма неосветено ъгълче в разноликия руски живот.

Но ето че изведнъж съвсем неочакван се възправя мой и заема сред тая чудесна дружина едно място, което едва сега всички виждат, че е било празно, заговорва за познати неща, но сега те изглеждат съвършено нови, вдига някаква неподозирана дотогава завеса и показва един живот, който ви се струва старият, но в действителност току-що е открит. И едва тогава става очевидна грамадната липса, която е съществувала довчера, и стойността на оня, който иде да я запълни. Защото всеки голям творец е създател на една нова вселена.

ИВАН БУНИН

Той минава като невидим спътник през цялото мое съществуване, от първите години на съзнателния ми живот до днес, и ще остане такъв до края. Това не е, разбира се, някакъв неустановен или спорен личен вкус, с който човек не може да убеди никого, а съвсем естествената дълбока почит към един от най-големите писатели на нашето време, чието огромно творческо дело само по себе си внушава поет и възторг.

Едва ли би могло да се установят причините на онова непреодолимо въздействие, което упражняват върху нас хората и нещата. Но то е съществувало и ще съществува винаги. То е оня скрит магнетизъм, който ни свързва неизвестно как с неща, които сме смятали чужди, с хора, които не сме познавали, с места, през които не сме минавали, за да направи нашата душа пленница завинаги на някоя музикална пиеса, на някой пейзаж, съзрян за миг, на някоя омраза или на някоя любов. Същата тая магия ни заробва чрез книгите.

Аз открих Иван Бунин преди повече от половин век, през онова далечно време на нашето юношество. Това откритие не бе закъсняло: тъкмо в ония години Бунин сътрудничеса в сборниците „Знание“, които ние си изписвахме направо от Москва, и бе издал вече своя знаменит „Листопад“.

Литературният живот на Русия в оная епоха бе твърде кипящ, пъстър и празношумен. Освен Горки, който след революцията от 1905 година избра един съвсем ясен път, за да стигне по-късно до „Майка“, почти всички млади поети и писатели бяха обсебени от напращивата идея за новаторство, в която имаше по-малко истинско търсене, отколкото поза и фанфаронство, и повече разпасаност и празнословие, отколкото изкуство. Заглавия „Да бъдем като слънцето!“, „Снежна маска“, „Горящи здания“, „Змийски цветя“, „Злато в лазур“ и много още други пъстреха с чудновати рисунки кориците на сборници стихове, разкази, романи и пиеси. Всички бързаха, напревараха се да бъдат оригинални и създаваха една литература, която не може да оцелее и две десетилетия. Сред това множество от екстатично прехласнати и извратени хора, които разговаряха на неразбираем език, дето налудначиви юноши и момичета пееха романсите на Вертински и се гощаваха с кокаин, неочаквано прозвуча един чист, звънлив, обикновен човешки глас. И както в легендите кръстният знак мигом изгонва нечистата сила, моя глас като пресен вятър изведнъж издуха всичките варакосани групи наоколо, под които се озъби бездънна пустота. Остана само гласът, зазвънтял ритмично:

*Лес точно терем расписной –
Лиловый, золотой, багряный.
Стоит над солнечной поляной
Завороженный тишиной.*

Един гигантски цветен офорт, който не може да се побере в никаква рамка, жив, непостижимо хармоничен в колорит и рисунка, с изумително дълбока

перспектива израстваше пред нас, закрил хоризонта, и звучеше цял от някаква далечна музика.

*... И скоро мягкою порошей
Засеребрится мертвый край
И бор, и терем опустелый
И крыши тихих деревень
И небеса и без границы
В них уходящая поля!
Как будут ради соболя
И горностаи и куницы
Резвись и греясь на бегу
В сугробах мягких на лугу!*

Почти едновременно с „Листопад“ дойдоха до нас стихотворенията „Пристанище“, „Коило“, „Самотия“, „Кръстопът“, великолепият превод на „Песента на Хайавата“ и много други по-малки или по-големи поеми, както и разказите „Накрай света“, „Антоновски ябълки“ и други.

Беше очевидно, че се е родил един рядък поет. В

¹ Гората е същински трем изписан,
лилава, златна и червена,
изправена над слънчева поляна
и омагьосана със тишина.

... И скоро в мек прашец, сребристо
ще блесне тоя мъртъв край,
бориките и тремът празен
и покривите на селата тихи,
и небесата и във тях, безкрайно
в далечината чезнещи поля!
Как ще са радостни тогава
самури, катерички, белки,
затоплени в игри и бяз
сред пухкавите преспи сняг!
(Буквален превод)

1901 година Бунин подучава за „есенната поема А и с т о п а г“ Пушкиновата награда от Академията на науките. По-късно той още няколко пъти ще получава тая награда. А през 1909 година Академията го избира за свой почетен член. Сега Иван Бунин е признат от всички голям руски писател. Той има зад себе си няколко книги стихове и разкази, участва активно в тогавашния литературен живот на двете столици Петербург и Москва, Чехов приятелства с него, Горки го сочи на младите писатели като образец.

До Първата световна война той създаде „Село“, „Суходол“, „Господинът на Сан Франциско“, „Братя“, още няколко свършени по форма и дълбоки произведения и дори ако неговият път би свършил тук, пак значението и величината му на световен писател биха били безспорни. Но той има още четири десетилетия богат творчески живот, в който въпреки тая рядка старост „по-дълголетна от старостта на Толстой“ не успя да завърши напълно делото си.

Той се учудва как е могъл Чехов, толкова млад, да напише такива зрели и единствени в руската литература неща, като „Врагове“, „Селски жени“, „В долчината“, „Архиерей“, а споменатите негови работи до 1915 г. са писани почти на същата възраст¹. То е защото и той е от оня разред хора, за които пише в „Цикади“ – хора, физически подвластни на времето, но които остават духовни господари на вечността.

Към тоя разред хора не се пристъпва, както към всички други. Тук няма място за формули, за умвания, за характеристики. Тук сложността на непознатия вътрешен живот, в който много добре съжителстват и полюсните противоречия, и пристраст-

¹ През 1915 г. А. Ф. Маркс издава „Пълно събрание на произведенията на Иван Бунин“ в шест тома.

мията на идеите и чувствата, и остротата на зрението навън и навътре, оня „хаос“, за който Тютчев написа своето гениално стихотворение „О чем ты воешь, ветер ночной?...“, едва ли би могъл да се включи в рамките на някакъв литературен портрет, разбираем и приемлив за всички. Чехов и днес още се разпъва в най-различни и противоречиви тълкувания. Така образът на Бунин и днес, седем години след смъртта му, се замъглява от най-невъзможни и произволни преценки. Известни критици режат писателя на части и приемат с венцехваления едни, а отхвърлят с анатема други части от неговото изумително цялостно дело. Други се питат защо Бунин престанал да пише стихове, подчертавайки по тоя начин, че стиховете и прозата на Бунин са различни неща, като забравят, че гори в речниково значение поезия не значи изключително стихове и че всяка художествена литература е всъщност поезия. Един емигрант критик го укорява, че в последната му книга „Тъмни алеи“ – най-експресивната и най-избистрена – изкуството се превръщало едва ли не в... порнография, обвинение, което със същото основание би могло да се отправя към „Дяволът“ и „Отец Сергей“ на А. Н. Толстой. Тоя човек очевидно не е почувствал дълбоката тъга, утаена във всеки ред на тая книга и затуй още по-малко ще разбере, че там, дето има тъга, не може да става дума за нечистота.

Ясно е, че тук мащабите на писателя и на неговите критици, както много често се случва, са несъизмерими. Но не е само това. В неговото творчество липсват опорните точки, необходими за всяко школко проучване и извод: разказ, очерк, пътепис, есе, сюжет, герой „положителен и отрицателен“, композиция, конфликт и т.н., и т.н.; няма как да се опънат

правите линии, за да се очертае необходимата схема проста, ясна и шаблонна.

В предговора на „По водата“ Мопасан пише: „В моя дневник няма никаква история за разказване и никаква интересна случка. Миналата пролет през една малка обиколка, която направих с кораб край бреговете на Средиземно море, приятно ми беше да записвам всеки ден какво съм видял и какво съм мислил.“

Накъсо, видях вода, слънце, облаци и скали, не мога да разкажа други неща – и мислех просто, тъй както човек мисли, когато вълните го люлеят, замайват и носят.“

Едва ли някой би могъл да определи какво е всъщност тоя „дневник“: разказ, очерк, пътепис, сензации или всичко заедно. Но това съвсем не му пречи да бъде едва ли не най-хубавата работа на френския писател. Същото е с повечето неща на Бунин. Обикновено те са без особена интрига, нямат динамизъм, понякога („Воды многия“, „Цикады“, „Темир Аксак хан“, „В ночном море“, „Далекое“ и много други) гори им липсва и фабула. Тук „нищо не става“ – и слава богу! Защото онова, което авторът иска да ни каже, ще стане в нас самите. Тук всичко е обърнато навътре, до най-последните дълбочини, отдето извира чудотворната жива вода, която напълва ту кристална чаша, ту обикновен кърчаг, ту проста човешка шепка. Какво ни интересува всъщност съдът, когато единствено чудото е важно?

В цялото негово творчество присъства Русия. От първия ден до последния. Няма значение де е писана тая проза или онова стихотворение: в Орловска губерния или в Приморските Алпи, или в Червено море. Русия е в кръвта му, в мозъка, в кожата му, винаги и навсякъде, както не може да бъде и най-страст-

но обичаната любовница. Може би тъкмо затуй той не умря от носталгия: той сам създаваше въздуха на родната си земя, без който не можеше да живее. И намери най-редките, най-хубавите в света гуми, най-тръпнещите от нежност и мъка изрази – „за оня сладък и горчив сън на миналото, в който моята душа ще живее до гроба“. Тридесет и три години той остана далеч от нея, изгнаник по своя воля, който само от време на време изохква глухо: „очень хочу домой“ – и умря все така далеч от нея. Но в своето дълго и страдалческо самоизгнание той направи за отечеството си толкова много, че за това днес няма спор и в собствената му страна.

След неговата смърт съветската критика му отпреди съответно място, редом с най-големите: критически реалист, студен, обективен, безпощаден изобразител на дореволюционното руско село, ярък портретист на хора от народа, рядък познавач на руския език. Тия критици сочат истината в повечето негови разкази като изключително художествена и изобличителна. Тоя безпощаден¹ писател даде на света десетки произведения в измерена реч и проза (някои дори от първите му стихотворения, повестите „Село“, „Суходол“, „Господинът от Сан Франциско“, „Братя“, „Вук“, „Сънищата на Чанг“, „Казимир Станиславович“, повечето от малките разкази в „Божие дърво“), които тепърва ще се откриват като една социална литература от най-висока категория, напрегната от човешко съчувствие и размисъл. И всичко това, наситено с някакъв музикален лиризм,

¹ Думата „безпощаден“ твърде често се употребява от критиците, за да подчертаят неговия начин на виждане и изобразяване. Той сам също тъй нерядко си служи с нея – с кавички, отнасяйки я за сметка на критиците, и без кавички – като свой израз.

без сянка от сантименталност, сдържан, прибран навътре, който е едно от най-характерните достойнства на неговата писателска същина.

Веднъж, когато някой писал, че у Бунин има „чеховски настроения“, Чехов възкликнал: „– Ах, колко е глупаво! Ах, колко е глупаво!... Ние с вас си приличаме толкова, колкото хрътка на копой!“ Друг път, говорейки за своята близка смърт, Чехов добавил: „... вие сте съвсем здрав мъж, само сте много слаб, като добра хрътка.“ С това двукратно сравнение той може би е загатвал за породистата природа (дворянския произход) на Бунин. Но струва ми се, че не е само това. Сам Бунин в спомените си за Толстой говори за неговите очи „зорки, като очите на животните“ и Чехов, който добре е познавал човека и писателя Бунин, когато го сравнява с добра хрътка, навярно иска да каже, че той чувства тъй непосредно и остро, както чувстват животните.

И наистина, не зная друг писател, който възприема света чрез всичките си сетива едновременно – зрение, слух, обоняние, осезание и вкус – в една невероятна гама на полутонове в боите, на полужвукове, на най-тънките нюанси в ароматите и вкуса – и изразява цялата сложност от възприятия, избистрени в съзнанието, в една богата и замайваща оркестрация.

На 9 ноември 1933 година Иван Бунин е избран за Нобелов лауреат по литература. По тоя повод в поздравително писмо до него един от големите френски писатели казва следното: „Когато слушам някой разказ от вас, забравям всичко останало: ето това е то. Не знам други художествени произведения, гето външният свят е в по-близък досег с другия, вътрешния; гето усещането е по-точно изразено и незаменяемо, думите – по-естествени и в същото време – по-

неочаквани. "А всички предишни и сегашни критици са единодушни за неговия език: той е едно богатство, надхвърлящо всички досегашни достояния на най-големите руски писатели – език, в който неизчерпаемостта многообразие на живата народна реч се съчетава с върховна художествена сила. И най-изумителното е, че този език не само се е запазил у него и след тридесет и три годишно отсъствие от бащината земя, но цъфти с по-голяма пишност в края, отколкото в началото на творческия му живот. Този език е толкова различен във формите си, че някъде стига сухостта и рязката линия на рембрандовска графика, а другаде смайва с разточителността на живопис, родствена на Ван Гог и на Реноар.

Той пише: „в сянката мраморът е зеленикаво-бледен“; „гърлено, унило, безнадеждно-щастливо ридане“; „прясно лъхаше на вода и на мокър градски прах“; „черникаво зеленееха върховете на храсталаците върху оранжево-алената мъглявина, която преливаше горе в прозирно-лимонена лека пустота“; „замириса на ванилия, на конопено зебло и на динената преснота на зеленосинкавата вода“; „безжалостно-радостното слънце“; „лъхаше горчиво на кора от трепетлика и на долове с гнила шума“; „храсталаци, стъклени от роса“; „студена, увяхнала, тежка ръка“...

Тая нечовешки изострена – „животинска“, както казва сам той – чувствителност е белег за неговата безмерна обич към живота, която нито възрастта, нито физическите негъзи не можаха да притъпят. Неговото човешко съществуване също както и цялото му творчество преливат от тая могъща виталност, която стига до нас ту като благодарност към съдбата, ту като стенание и молба към същата съдба: „Отдалечи се ти, неизбежен час, когато ще се изчерпи жизнената влага, когато ще обеднее и ще из-

съхне сърцето ми... Не, още не е дошъл моят час! Боже, остави ме още!“

„Животинската“ му страст към живота е в непрекъсната скрита борба с ума и той се люшка между тия два полюса, съзнавайки жестока истина на Еклезиаста, без да иска да ѝ се подчини.

Тая „мислеща тръстика“¹ знае много добре началото и края, но „твърде сладко е земното питие“, както казва един негов събрат, и това питие е по-силно от всички знания. Така Паскал, който настръхва от тревога: „Вечното мълчание на тия безкрайни пространства ме плаши“ – бърза да се свърже с живота чрез вярата си, а Толстой въпреки страшния вик на Иван Илич с възторжено изумление разказва за невероятната жизнена сила на премазания магарешки трън – „татарин“.

Неведнъж Бунин се връща към тия безжалостни въпроси и в „Господинът от Сан Франциско“, и в „Цикади“, и в „Темир Аксак хан“, и в много още стихове и прози, но победата винаги е на живота. Дори когато няма какво друго да каже, той отговаря: „Аз бях, аз съм – мен вечност ми не трябва!“

Във „Всепоглъщащият огън“ той разказва за едно изгаряне в парижкия крематориум: изгорено е било тялото на позната нему млада, хубава, жизнена жена, починала неочаквано. Той присъства при изгарянето, потресен от всичко, което вижда, и още неопомнен от страшните си мисли, качва се в автомобила, за да се върне в къщи. „Моят шофьор – така завършва разказът – тежък, късорък човек, беше пиян, лицето му цяло бе налято с морава кръв. И сега той летеше вече съвсем бясно („в привечерния, облян

¹ Знаменитата фраза на Паскал – „Човекът е мислеща тръстика“.

от зеленикавозлатистото слънце океан на Париж“), и автомобилът му, препускайки, ревеше всяка минута с някакво свирено нахалство и заплаха и с животинска безпощадност.“

Но най-остро и с върховно изкуство е изразена тая страстна обич към живота в легендата „Трети петли“, от която не мога да се въздържа да не цитирам последните редове. Легендата разказва следното:

Морски разбойници нападат и ограбват град Синоп, като избиват и пет души от жителите, кръвни роднини на свети Фока, закрилник на града. Натоварили плячката на разбойническия кораб, те сягат да пируват, напиват се и заспиват, без да оставят кормчий, нито стража на кораба, който се люшка по вълните. Но разгневеният господ решава да накаже разбойниците, като изпрати буря и мълнии и като обърне кораба им с гръното нагоре. Ала тъкмо преди да пристъпи към наказанието, вижда, че някакъв тъничък син призрак ходи по кораба, разтърсва и събужда заспалите разбойници, за да се спасяват от бедата. Господ, който разбира, че това е Фока светията, вика го при себе си „в своите тъмни небеса, под червените мълнии“ и го пита:

„— Кажу ми, светецо, не си ли от моя град, гето безчинстваха злодейците?

И отговаря светецът, цял в трепет:

— Оттам съм, господи.

— Беше ли ти известно, че аз пожелах да погубя разбойниците, които чрез силата на похотта и своеволието, избухнали, за да потърчат божии закони, заклаха петима твои кръвни сродници?

— Беше, господи.

— Поради какво тогава ти се осмели да ми се противиш?

И пада светецът на колена пред господа:

— Поради третите петли, господи, които някога потопиха в съзиди на обич и разкаяние Петра Апостола. Само като си помислих, че разбойниците няма вече да чуват оня радостен предутрен глас, затъгува душата ми с горчива нежност.

Ох, господи! Сладък е земният живот, даден от тебе!

Само за тоя глас, който обещава нов ден и нов път на тъмните зли хора, бъди благословено ти, земно рождение!

И прощава господ на свети Фока.“

На 8 ноември 1953 година Иван Бунин почина на осемдесет и три годишна възраст в свършена яснота на ума и в пълен разцвет на своите духовни сили. Той беше от ония редки мъже, в които човечеството намира своето оправдание.

ЕДУАРД БАГРИЦКИ

Един бурен и богат живот, прекъснат тъкмо когато узряваха неговите най-големи възможности, едно блестящо творческо дело, осъществено само отчасти – това е, за съжаление, съдбата на Едуард Багрицки, един от най-големите поети на съветската страна.

Повече от четвърт век измина от геня на неговата предивременна смърт; но гласът на оня, който написа „Валя, Валентина, что с тобой стряслось?“ и „Стоном стонет Гуляй поле...“, звучи днес с още по-голяма изразителност.

„Наследството на Багрицки – пише един съветски критик – е една от най-ярките, най-вдъхновени страници в историята на съветската поезия.“ Днес тая поезия, отлежала и избистрена като старо вино, кипи от живот, наситена с актуалност и нейното въздействие сега е може би по-неотразимо. Изпитанието на годините, съкрушително за мнозина съвременници на Багрицки, украси неговото дело с благородна патина, която му дава нов, матов блясък.

Първенецът на съветската поезия Вл. Маяковски установи гръзко новия рог поезия, родена в пламъка на Октомврийската революция. Той очерта облика на тая поезия със собственото си творчество и я тласна към бъдещето с неугържимия напор

на своя темперамент. Едуард Багрицки се яви малко по-късно, за да изпълни контурите на общата концепция с конкретни, плътни и съвсем оригинални произведения.

Какво всъщност донесе преди четиридесет години тая масивна – и в пряк, и в преносен смисъл – фигура? Това някогашно бедно „юдейско момченце“ с „прагеди в дългополи халати и лисичи калпаци, изпозкошто висят сколуфи“ (поемата „Февруари“), това дете, влюбено в морето, в птиците, в книгите на Брем, което по-късно израства като юначага боец и поет? То е преди всичко неговата монолитност, пълното сливане на идея и емоция, на ежедневие и висока мисъл, поетично претворяване на действителността от човека на новото, съветско изкуство, това изкуство, което се дефинира вече като социалистически реализъм. За него всичко е материал за възсъздаване: и походът на матросите из града, и песента на грозда, и обискът в сводническия дом, и витрините, претърпани от неща за ядене...

Минал лъкатушно през много литературни школи, групи и групички, един ден Багрицки се отърсва окончателно от всички труфила на тия преходни моги и намира себе си: поет на една нова действителност, която сега се създава.

Неговият поетически натюрел прелива от изумителна виталност, от необикновено остра чувствителност и от някаква трогателна нежност към всички природни неща, която на пръв поглед изглежда несъвместима с най-характерното у него – неговата мъжественост. Но мъжественост, която не значи безстрашие, не боева храброст, нито смелост на авантюрист, а нещо по-голямо, едно качество дълбоко, спокойно, богро, в което са включени всички добродетели на човека. Той е като статуя от бронз –

тежка и в същото време зазвняваща мелодично от най-лек досег.

С тая духовна същина и с голямата си култура, от огромния материал, който му предлагаше борбата и строителството на неговата страна, той създаде неща, изключително ценни в идейно, художествено и чисто техническо отношение. Амплитудата на неговия поетичен размах е твърде широка, езикът – богат, плътно-експресивен и динамичен, образите – смели, понякога необичайно „непоетични“ и тъкмо затова още по-силни.

През своя път в миналото той бе търсил първичната сила на словото, за да я открие напълно, когато намери своето истинско зрение.

*И словото, с което
цял живот се борихме, сега
подвластно е на нашата ръка.*

Това слово, особено в последните години на живота му, изчистено, сочно, гъсто от напрежение, стана неговото чудесно сечиво за творчество, нестигнато дори и днес.

Новият тематичен подстъп на Багрицки откри за поетично пресъздаване безкрайното разнообразие на живота. Малко литератури наистина могат да посочат поеми – полулирика, полуепос, – равни по значителност на „Дума про Опанаса“, на „Тил Уленшпигел“, на „Разговор с комсомолец Н. Дементев“, на „Февруари“ и особено на изумителната по своята идейна острота, граматизъм и нежност „Смъртта на пионерката“.

В неговата великолепна поема Тил Уленшпигел има няколко стиха, които звучат като епитафия над неговия собствен гроб, и в която е скициран

образът на тоя поет; дълбоко родствен наистина с фламандския герой:

*... И като она скитник да премина
по цялата страна, при всяка порта
да свирна като чучулига и във миг
да ми отвърне песен на петел!...
Певец без лютна, воин без оръжие,
ще срещам дните като пълни чаши,
преливащи от мляко и от мед.
Кога умората над мен се спусне
и аз заспя най-здрав последен сън,
на гроба моя герб да изрисуват:
от ясен тежка скитнишка тояга
и птица, и широкопола шапка.
И нека пишат: „Тука весел странник
лежи, той приживе не можеше да плаче.“
Ти, минувачо, ако ти са скъпи
природа, вятър, песни, свободата,
кажи: „Спокойно, спи, другарю,
ти доста пъ, сега ще си отспиш.“*

Неговият поетичен ръст надхвърля границите на родината му и с това, което остави през краткото си съществуване, Едуард Багрицки заслужи мястото си между малцината световни поети през последните десетилетия.

АНТОАН ДЪО СЕНТ ЕКЗЮПЕРИ

Един ден през 1940 година в издателство „Златни зърна“ собственикът на издателството Славчо Атанасов ме попита дали не бих превел една книга от френския писател Антоан дьо Сент Екзюпери, излязла през 1938 година и получила Голямата награда на Френската академия. Дотогава аз не бях чувал това име и го помолих да ми даде книгата, за да я прочета и да му отговоря. Той взе от поличката едно френско томче със заглавие *Terre des Hommes* (Земя на хората), даде ми го и аз си отидох. Още на следния ден се върнах при издателя и му казах, че макар книгата да е извънредно трудна за превеждане, ще я преведа, без да предявям каквито и да било предварителни условия за хонорара. Сключихме договор и почнах работата. Онова първо генонощие, когато изгълтах, загъхан от възторг, малката книжка от 150–200 страници, както и месеците, когато я превеждах, въпреки усилията при почти непреодолими мъчнотии, въпреки ядовите от несъвършенствата на работата ми, бяха едни от най-хубавите в моя живот¹.

¹ Книгата излезе през същата 1940 година със заглавие „Ветрове, пясъци и звезди“ (заглавието на американския превод) и с подзаглавие „Земя на хората“. По-късно, струва ми се, през 1943 година едно ново книгоиздателство – „Перун“,

Беше едно изключително събитие, което преобразява човека, ражда някаква истинска страст за потопяване все по-надълбоко в тая безименна наслада, от която няма да се отървеш, докато можеш да мислиш и чувстваш. То беше очарование, дълбока почит и смайване: тук нямахме работа само с един даровит писател – имаше нещо много по-голямо и по-сложно. На всяка цена трябваше да узная повече, да прочета още, да задоволя поне отчасти тая внезапно родена обич към непознатия автор. За съжаление това бе невъзможно: от една година в света беснееше най-страшната от войните и нашите връзки с Франция фактически бяха прекъснати. Едва след прекратяване на военните действия, когато Сент Екзюпери бе вече мъртъв, узнах всичко, което можеше да се знае за човека, и прочетох всичките книги на писателя освен последната недовършената „Цитадела“¹.

което ликвидира наскоро – ми поръча да преведа втора книга от Сент Екзюпери – романа „Нощен полет“. Преведох го, но книгата не можа да се напечата и ръкописът остана у мене.

¹ Антоан дьо Сент Екзюпери е роден през 1900 година в Лион. Още в детинството си той пише стихове и проза, рисува, занимава се с механика и на седемгодишна възраст лети за първи път със самолет от едно военно летище, съседно на тяхната къща. По-късно следва известно време курсовете на Екол де-бо-з-ар, а в 1921 година, за да отслужи военната си повинност, постъпва в авиационните войски, отдето през 1922 година излиза с чин запасен подпоручик и с диплома за граждански летец. В 1923 година е в Париж без работа и без средства и следните две години служи като контролор в някакво предприятие за производство на тухли, а след това като представител на фирма, която произвежда камиони. В 1925 година печата за първи път (бележки за едно летеене със самолет) и завързва литературни приятелства.

*

Каква перспектива е необходима за този човешки феномен, чийто мащаб е планетарен? За неговите приятели двайсетте години от смъртта му не са достатъчни, за да го видят „в свършенството на смъртта“, както казваше той за Мермоз. Към преклонението пред творческия гений на писателя у тях се прибавя и мъката за човека: така се създаде една лъчезарна легенда, която го отнася още по-

През 1926 година постъпва във френското гружество *A t e k o e r*, което организира въздушните съобщения Тулуза–Даккар: това е епохата на знаменитите френски летици – Дюбордийо, Мермоз, Рени, Гийоме, между които Сент Екзюпери заема бързо едно от първите места. В 1927 година той вече е шеф на малкото френско летище Кап Жюби в испанска Мавритания и написва там първата си книга „Южната поща“. След осемнадесет месеца, прекарани в Сахара, той е изпратен да установи въздушна линия в Южна Америка от Буенос Айрес до Пунта Аренас, най-южната точка на Патагония. Оттам се връща в Париж с ръкописа на „Нощен полет“, който получава през 1931 година наградата *Ф е м и н а*. След няколко години на безработица и случайни занятия (репортьор в републиканска Испания през гражданската война в 1936 година, репортьор в Съветския съюз), след един катастрофален опит за рекордно летене Ню Йорк – Огнена земя и три месеца в болница между живот и смърт от тежките рани при падането му той се връща във Франция и приготвя „Земя на хората“. Тая книга получава през 1938 година Голямата награда на Академията. В началото на войната той е мобилизиран като летец и успява да бъде зачислен за пилот на далечни разузнавания. На 17 юни след поражението на Франция заминава с ескадрилата си за Северна Африка, дето бива демобилизиран. В ноември заминава за Ню Йорк, остава там до 1943 година. През това време написва „Боеен пилот“, „Писмо до един заложник“ и „Малкият принц“ и работи върху голямата си недовършена книга „Цитаделата“.

далеч и цената на която е по-голяма, защото в нея няма никаква измислица. Но за ония, които познават само книгите му, той остава един и същ – и в живота си, и в „свършенството на смъртта“: неговият сложен образ с толкова различни лица ще се открива постепенно, обогатявайки ги непрестанно, ден по ден, до свършека на всички дни. В перспективата на онава, което наричаме безсмъртие.

Французите го обявиха за класик на XX век: висшият предел за огромната почта, която му засвидетелства нацията. За съжаление, някои включват в тая категория и няколко други имена (Пол Моран, Ж.-П. Сартр, Жан Жионо и т.н.). Но какво значение може да има за него това – той отдавна живееше между звездите, дето благоволенето на Южния

Сега той е вече прославен не само в Щатите, но и в целия свят. Книгите му се пребеждат на всички езици, включително и японски. В 1943 година тръгва за Северна Африка с един американски конвой. Зачислен в бомбардировачна ескадрила, участва в освобождението на Сицилия, а след това е пилот на разузнавателен самолет. Но надхвърлил вече пределната възраст (35 години) за военен летец, забраняват му да лети. С големи усилия и връзки той издейства от американския командващ разрешение да направи още пет полета над Франция. Той извършва осем и няма намерение да спре. На деветия полет – 31 юли 1944 година – излита от Алжиро (Корсика) в осем часа и тридесет минути сутринта със задача да лети над Гренобъл и Анеси, носейки бензин само за шест часа. В четиринадесет часа и тридесет минути не пристига на летището и другарите му разбират, че той няма да се върне вече. Всички издирвания и тогава, и след войната не дават никакъв резултат: не са намерени нито тялото му, нито самолетът. Едва няколко години след войната се установява – от германски сведения, – че през същия ден един германски изтребител е свалил в Средиземно море френски разузнавателен самолет. На мястото, отдето той е излетял за последния си полет, днес се издига колона-паметник.

кръст или на Сириус струват несравнимо повече от преценките на неговите съвременници. („Днес аз съм дълбоко и за дълго време тъжен. Тъжен съм заради моето поколение, което е лишено от всякаква духовна човешка същина.“ Писмо до генерал Х., 1943.)

В колежите децата на Франция изучават неговите книги, сентенциите му са теми за зрелостен изпит в цялата страна, произведенията му са преведени на всички езици, неговото име стана възел на връзки и извор на духовна родственоост в международно измерение.

За него са написани няколко десетки книги огромен брой статии, есета, изследвания и спомени, но неговото творческо дело започва тепърва своя триумфален живот.

В него е утаено пълното духовно наследство на народа, цялата сложност на идеи, схващания, трагичности, спомени, но той не принадлежи на миналото, а само изхожда от него. Така както бъдещето е в днешния ден, а настоящето е вече присъствало във вчерашния. Както плодът, който изхожда от корените, но принадлежи на себе си, защото се откъсва, когато узрее. И неговата най-голяма цена е, че той изпревари времето си и в своя бабен път през вековете човечеството ще го намери някой ден, след сто или двеста години, на някой връх, дето той отдавна е пристигнал. Той няма никакъв предходник, не установи никаква школа: единствен в творчеството си, както е може би единствен днес в покриването на своята човешка с творческата си същност.

За мнозина той е само един изключителен писател, чиито книги „носят светлината на шедеври“. Но в това име всичко е необикновено: и писателят, и мислителят, и ученият, и човекът. Безброй свидетелствания установяват една изумително богата в

глъбина и чувствителност личност, която като че ли няма съзнание за собствената си тежест и от това е още по-неотразима. Неговият началник и другар генерал Шасен го смята за „един от най-великите хора на човечеството“. Той пише: „Той беше едновременно голям писател, голям философ, изобретател (десет патента за изобретения), математик, без да туряме в сметката – боен летец, инженер, конструктор, аеродинамик, военен герой и най-сетне – приятел“.

„В него всичко бе свързано – казва Леон Верт, най-близкият му приятел, на когото е посветил две от книгите си – „Малкият принц“ и „Писмо до един заложник“, – математика, биология, поезията на пространствата, някоя картина от борда на самолета, нещо любопитно в някоя кръчма, обичта към Паскал, фокусите с карти за игра. И аз не смятам, че са различни хора Сент Екзюпери, който играе с някое дете, и Сент Екзюпери, който чете Платон в някое кабаре на Дакар.“ А Жюл Роа, писател, негов другар, боен летец, пише: „За С. Екзюпери наистина всичко е казано. Честваха човека и писателя. Посочиха колко жаген бе той за джугарство, възпяха поета, философа, необикновения апарат за мислене. Описваха го с основание като енциклопедист на нашия век, учен и математик, който напомня Паскал и Леонардо да Винчи. А ние пазим в паметта си окончателния образ на мраморно изваяние от автора на „Земя на хората“, какъвто той бе в последните години на живота си, когато бе спечелил обичта на голям брой хора“.

Многообразието често крие в себе си известни несъответствия, дори риск от вътрешна нестабилност. Но тук такава опасност не съществува. Антоан дьо Сент Екзюпери обгръща безбройните нюанси на това невероятно духовно разточител-

ство в съвършено единство. Или както казва Ж. Кд. Брисвил: „Ако човек има правото невинно да бъде съгласен с него, не можем да видим, че е в противоречие със себе си“.

Наистина, в това голямо тромаво дете с чипо носе и звънлив смях, невероятни за такъв великан (1 м 84 см ръст), в униформа на боен пилот или в изискан смокинг, Франция осъществи едно от чудесата на своя гений. Други изследваха и ще продължават да изследват неговите поразителни научни прозрения и пророчества – в математиката, в астрономията, в техниката. За нас е достатъчно, че той е автор на няколко книги, единствени до днес в света, в които идеята не може да се отдели от поезията, и че показва с тях непредвидимите възможности на една литература, която не може да се подражава. Това не е нов жанр, а една съвсем нова поезия (няма значение, че тя се е изляла в немерена реч), която създава у читателя нови сетива: ново зрение, нови физически и душевни тръпки, нови отношения към хората и нещата. Тоя поет, понесен в небето и над океана, тоя омагьосан от Сахара момък сближи човека с първичните елементи: земята, пустинята, водата, звездите. Това фамилиаризиране с вселената, която израства зад реговете, създава един нов космос, вече не толкова страшен, с който човекът се бори, за да го опитоми. Новото виждане намираще веднага нов начин на изразяване, би казал човек – единствения, който бе потребен. Но преди да става дума за формата, необходимо е да се подчертае онова, което се облича от тая форма: идеята, мисълта, концепцията за всички проблеми и отношения, които от паметта на човека изпълват съзнанието на човека. Почти всички досегашни обекти на творчество у повечето писатели – чувства, външни събития, психологично въз-

баване в отделната личност – малко интересуват С. Екзюпери. Той няма нищо общо с конвенционалния писател или поет. Неговите произведения са почти без фабула, липсва им шаблонът от литературната теория. Параболи, изпълнени със странна поезия на нюансите, те са стегнати в блестящите обръчи на изненадваща и дълбока мисъл. И ако все пак трябва да бъде дефиниран, макар и с една не съвсем точна формула, би могло да се каже, че той принадлежи на оня гревен род, който мина триумфално през столетията – рода на великите френски моралисти: Монтен, Паскал, Лабрюйер, Босюе, Ларошфуко, Вольтер и др. От това старо гърбо той е най-младата и най-високата клонка, насочена право към слънцето.

Моралист – с тая дума французите определят (в пълно различие от значението ѝ на български език) писател, който се занимава с нравствените въпроси, с понятията добро и зло, както се разбират от хората, с отношенията на хората едни към други или с опознаването на себе си.

Антоан дьо Сент Екзюпери е един от най-младите моралисти на двадесетия век и най-смелият откривател на нови области, в тоя още не съвсем изследван духовен материк.

Мнозина го нарекоха хуманист. Ала това понятие, обезцветено от неумерено употребление, не казва вече нищо освен някакво замряло, абстрактно, ако би могло да се каже така, чувство на зачитане стойността на човека. И самият С. Екзюпери отрече тоя хуманизъм:

„Духовното същество, на което твърдиш, че принадлежиш, се създава само чрез дела. Нашият хуманизъм пренебрегна делата. И неговият опит пропадна... Същественото дело сега има име. То е – жертвата... Аз съм по-силен, ако отново намеря се-

бе си. Ако нашият хуманизъм възстанови човека. Ако ние съумеем да създадем нашата общност и ако за да я създадем, употребим единствения годин за това инструмент – жертвата.“

Тук, както и в други случаи, служейки си с сегашните понятия, Сент Екзюпери им дава съвсем друг смисъл, който очертава началата на една нравственост, на която той служи до последния си час. Думите – свобода, дълг, отговорност, човек, бог, приятелство, смелост – събличат изтърканите си от вековете грехи, възправят се в своята първична чистота или огряват с друга светлина всичко, до което се доближат. Целият комплекс от въпроси, раздвижени от тия думи, минава през неговите книги, от първата до последната, през неговите репортажи, бележки, писма и разговори, и тревогата, с която са изпълнени те, не ще се успокои, докато човечеството не се превърне в общност, свързана единствено чрез духовната същина на човека¹. Не е възможно, разбира се, да се изложи в няколко реда, дори чрез общи максими, тая нравственост, нито да се обясняват или тълкуват неговите на места твърде отвлечени сентенции. Всеки опит в тая посока носи риск, както е при преводите, да се измени на оригинала. Затова единственият тълкувател на Сент Екзюпери трябва да бъде Сент Екзюпери.

Ето някои от неговите размисли:

„Човек е само възел на отношения.“

„Истината за човека е онова, което създава от него човек.“

„Моята цивилизация, изградена върху преклоне-

¹ Не трябва да се забравя, че тук не става дума за критически подход към мирогледа на автора, а за едно просто запознаване с някои основни начала на неговото кредо – К. К.

нието пред човека, съзиран през отделните личности... В него, както във всяко духовно същество, има нещо, което материалите, от които е съставено, не го обясняват. Защото Човекът на моята цивилизация не се определя, като се изхожда от човеците. Човеците се определят чрез него... Една катедрала е нещо съвсем друго, а не количество камъни.“

„Величието на моята цивилизация е, че сто миньори рискуват живота си, за да спасят само един затрупан миньор. Те спасяват човека.“

„Човек може да живее само с онова, което може да го накара да умре.“

„За да съществува, важното е преди всичко да поемеш някакво бреме.“

„Ако само един човек от моя народ страда – неговото страдание е голямо, колкото страданието на цял народ.“

„Едно разплакано момиченце... То трябва да бъде утешено. Защото само тогава светът ще върви добре.“

„Трябва да се победи отделната личност, за да се възвиси човекът.“

„Величието на един занаят може би се корени преди всичко в това, че обединява хората: има само едно истинско богатство и то е – отношенията между хората.“

„Да бъдеш човек, това значи тъкмо – да бъдеш отговорен. Това е – да се гордееш с някоя победа, нанесена от другарите. Това е – да чувстваш, полагайки своя камък, че участваш в градежа на света.“

„За да съществувам, необходимо ми е да участвам. Да бъда свързан с другите. Да се приобщавам.“

„Да обичаме – съвсем не значи да се гледаме един друг, но да гледаме заедно в една и съща посока.“

„Свободата е – да приемеш доброволно една принуда.“

„Най-хубавото се вижда само със сърцето. Най-същественото е невидимо за очите.“

„Ако се различавам от тебе, това не само не те ощетява, но те и обогатява.“

Тия откъси, взети наслучка, само загатват богатството от идеи, мисли и интуитивни прозрения, с които са изпълнени всичките му дни. Той поиска да стегне всичко това в един синтетичен труг – Цитадела – и направи от него дело на своя живот. Писана осем години, тая книга остана, по думите на самия автор, „необработен къс руда“. „Аз няма да я довърша никога. Тя е мое посмъртно произведение“ – добавил той, смеейки се. А Л. Верт свидетелства, че С. Екзюпери е смятал да работи още десет години, и след като я довърши още няколко години да я поправя.

Неговото литературно наследство не е голямо: сегем книги, едната от които – недовършена. Но отгледаната власт, замайваща като наркоза, на тоя писател върху всички възрасти и всички човеци с най-различни духовни равнища? То е, защото у него всяка идея, всяка мисъл се ражда в дълбока вътрешна мелодия, носи някакъв, всеки път различен душевен пейзаж. То е чудото на тая новородена поезия, с която Сент Екзюпери прочисти безнадеждната ръжда на един машинизиран свят. Той възвърна ясното небе над тоя свят, насели го със звънчетата на звездите, вдъхна душа на пясъчните дюни и съживи в пустинята мъдростта на хилядолетията. Реалист от най-чиста проба (само хората и свързаните с тях неща имат значимост), той потапя всичко, което досегне, в неуловимите нюанси на някакъв въздушен колорит и светът изведнъж става друг.

Човек, който още от рождение носи в дълбини-

те си тоя „необработен къс руда“, не можеше да мине през живота като чиновник в тухларна фабрика или като обикновен летец. Той чувстваше как на раменете му растат криле на вестител, а в сърцето – дългът да говори на хората. Така, шестгодишният Тонио събужда среднощ майка си и сестричетата, за да чете поемите си или да им показва план за самолетен мотор, измислен от него. А в завършване на земния кръговрат, няколко месеца преди смъртта си, ще пише, разтърсван от тревога: „Но ако се върна (от войната), за мене ще има само един проблем: какво може, какво трябва да се каже на хората?“

Той знаеше какво трябва да каже и как. Разчупи старите форми, замени ги с нови и създаде свой стил, целия звучащ от топъл и приглушен лиризм. Един лъх на себеотричане се носи от неговата проза – плътна и напрегната от нежност, – в която има лека горчивина, както е винаги с мъдреците. Неговата фраза е музикална вълна с потаен ритъм, като пулс на сърце, и в същото време натежвяла от мисъл. У него няма словесна „вата“: всичко е доведено до крайната простота, отдето се ражда силата и движението. Понякога изречението е от две думи, без глагол, без съществително; или само една. Тонът – почти винаги доверително мек или внезапно категоричен, като удар. И странните образи, които на места звучат уносказателно, винаги носят неизразима, но гъста експресия („Цвят на времето“, „Лунен цвят“, „нощ, готова да загние“, „промисляне на полета“, „сляп гръб“, „нещо волско в бръснатия врат“, „Той (пилотът Фабиен) беше овчарят на малките градове. На всеки два часа той срещаше по някое от тях, които бяха отишли на водопой до брега на реките, или други, които пасяха из равнината“, „Тук Вернис ще изживее сто години само в един час“, „душата на

болните се разстила и изпълва стаята – и стаята е като рана“, „Твое то тяло е част от тебе – не е вече тя“, „Пустинята е хубава от това, че в нея има скрит някъде един клафенец“ и т.н.).

Нищо търсено или измъчено няма в тия неочаквани метафори: те стигат до нас като реплики от разговор на език от утрешния ден. Не би могло да се каже същото за някои от притчите в Цитагела, които могат да бъдат оспорвани и не винаги имат яснотата на неговата художествена реч.

Но ако искаме да видим човека – земния човек Антоан дьо Сент Екзюпери, – не трябва да го търсим в етичните формули на неговите книги. Той е изцяло в поетичната истина на своите произведения и в делата на целия си живот. В страстното чувство за отговорност и дълг, в ненаситимия глад за приятелство, в „сладостта на другарски разчупения хляб“. В това презрение към материалните грижи и физическите страдания („Тялото е само сечиво“), в трогателната история на освободения от робство Барк и в радостта от сърмените чехлички, подарени на арабските деца. В чудоейната усмивка на милиционера от революционна Испания, в благодарността към ливийския бедуин, който „Има могъществото да дава вода“ („всичките ми приятели и всичките ми врагове вървят към мене, въплътени в тебе, и аз нямам вече ни един враг в света“), и най-сетне в тъжната приказка за малкия принц, дето поезията намери едно от най-чистите си преображения.

В историята на световното изкуство не са много фигурите, в които творческият и човешки образ се покриват така изцяло. В това е личното обаяние на С. Екзюпери, за което липсват гостатъчно думи на неговите приятели. „Той оставя дълготрайни рани в сърцата на ония, които са видели поне веднъж

неговата усмивчица – ще пише след смъртта му известният поет Леон Пол Фарг. – Да стиснеш ръката му винаги биваше истинско събитие.“

„Да, ние бяхме помислили, че той е безсмъртен – казва Жюл Роа, – и сега без него земята изглежда все по-празна и по-празна.“

Приживе той събираше възторга и почитта дори от враговете на Франция. Само един човек можеше да похули името му и зачерни последните му дни: председателят на временното френско правителство. През 1943 г. в Алжир, когато генерал Дьо Гол произнася тържествено слово за прослава на френската мисъл, изреждайки посредствени писатели, не споменава името на С. Екзюпери, който имаше вече световна слава. По-късно, когато писателят боец от 1940 г. моли да бъде приет отново в своята предишна въздушна група 2/33, за да се бие срещу враговете на отечеството си – или поне да бъде изпратен в чужбина да пропагандира каузата на Франция, – отговорът е: „да се остави на разположение“, т.е. да не му се дава никаква работа. Когато полковник Шасен ходатайства пред Дьо Гол да го върнат във въздушните войски, генералът слага собственоръчна резолюция: „Нека си седи там. Той е годен само за фокуси с карти за игра“. (И ако той все пак успява да бъде зачислен във войската – това е благодарение на американските военни и под американско командване.) И най-сетне, през юни 1944 г., правителството на Дьо Гол забранява неговите книги в свободната територия на Франция – Северна Африка. Всичко това само защото той отказва да влезе в партията на Дьо Гол. (В едно писмо от януари 1944 г. С. Екзюпери казва: „В Съединените щати аз докажах, че човек може да бъде добър французин, антигерманец, антинацист, и все пак да не гласува за бъдещото управление на Фран-

ция от голистката партия.“) От тия последни дни е известното писмо до неговия приятел Пиер Далоз:

„Оня ден един от моторите ми се повреди на височина десет хиляди метра, над Анеси, тъкмо в часа, когато навършвах четиридесет и четири години! Докато плувах над Алпите с бързина на костенурка, оставен на благоволенieto на германските изстребители, аз се смеех тихичко, мислейки за свръхпатриотите, които забраняват книгите ми в Северна Африка. Смешно!...

...Ако ме свалят, няма да съжалявам абсолютно за нищо. Бъдещият мравуняк ме плаши и аз мразя тяхната добродетел на работи...“

На 24 юли 1944 г. той казва на своя другар Гавоал (който сега му е началник), че в някои от полетите над Франция ще го свалят, че така ще бъде добре и че той, Гавоал, не бива да го спира. (Когато са го съветвали да престане да лети, защото „неговата смърт е по-малко ценна от живота му“, той отговарял: „Невъзможно ми е, то би било неучтиво към другарите“.) През същия ден, 24 юли, казва на съпругата на генерал Маст: „Някой ден не ще се върна и вие няма да ме видите вече...“ Спокойно, без горчивина. Тоя ден е 31 юли 1944 г. На тоя ден той излита от Борго – в 8 ч и 30 мин сутринта, с бензин само до 2 ч и 30 мин следобед – и не се връща.

Както е известно, германски изстребител свалил през тоя ден над Средиземно море един американски разузнавателен апарат от типа, с който е летял и С. Екзюпери, и се е предполагало, че тъкмо той е бил свален. Но най-новите издирвания установяват, че сваленият на тая дата летец е бил американският поручик Мереди. И загадката става още по-голяма. Какво се е случило с Антоан дьо Сент Екзюпери – повреда на мотора ли, или злополука с кисло-

родния апарат, или нападение от германски изстребител?

„Засега никой не знае как е умрял той и докато не се намери тялото му, неговият празен гроб ще бъде най-просторният и най-хубавият от всички: морето, планината или небето – гроб, достоен за герой или за божество. Никакъв друг ковчег не е по неговата мярка“ (Ж. Роа).

Антоан дьо Сент Екзюпери сам бе избрал съдбата си. Повече от себе си той обичаше тая съдба и никога не я отрече. Тя също ни веднъж не му измени. В тоя кратък срок на живота му те вървяха неразделно и винаги в съгласие. За да я обезсмърти, той ѝ посвети най-хубавото, което бе създал: всичките звезди на малкия принц, които се смеят като звънчета, глуда за светлина, който издига Фабиен през урагана към безнадеждно чистото небе, и въздушката на бойния пилот над Арас: „Тук смъртта поне е чиста! Смърт от лед и огън! Слънце, небе, лед и огън“.

В онова фантазмагорично време на джаз, конвейери, войни и революции той възкреси, със своя живот, със своето творческо дело и най-сетне със своята смърт, един античен мит. И с това възвърна вярата и достойнството на човечеството. Човечеството ще остане негов вечен дължник.

ИВАН ВАЗОВ

Твърде мъчно е хора от нашето поколение да говорят днес за него. То значи – да разказваме въздуха, който сме дишали, първата молитва, която разбирахме („Дай на мама, дай на тати/ здраве, сила и живот/ мир, любов на всички братя/ и добро на наш народ“), детските игри на черешово топче и на Боримечка, читанката, по която сръчахме – всичко, което стъпка по стъпка ни въвеждаше в онова удивително нещо, наречено живот, с неговите безбройни преображения. Тук образът веднага се слива с нашата младост и човек се усеща стеснен. Все едно че разказва себе си.

Ние го бяхме заварили в непознатия, постепенно откриван от нас свят; той беше даден, съществуваше вече, както природата наоколо, името му беше известно, както имената, които знаехме – България, Стара планина, като Тунджа, в която се къпехме, като Марица, за която пеехме. И всеки нов ден с всяка прочетена негова книга навлизахме в едно вълшебно обширно царство, все по-разнообразно и по-богато, така както се разширяваше и видимият ни кръгзор извън нашето родно място. Той беше първият и единствен жив писател на нашето детинство. Ботев съществуваше, разбира се (аз пазя като скъпоценност Захари-Стояновото издание „Съчинения

на Хр. Ботев“ от 1888 година, върху кориците на което с разкритен детски почерк е написано името на „ученика от IV отделение“ и което години наред беше нощем под възглавницата ми); ала Ботев беше вече мит, легенда, чудо, изплетено от блясък и музика, и неговата непостижима хубост едва по-късно можеше да се проумее напълно. Другият се възправяше някъде наоколо, върху билото на близкия връх: едно огромно клонесто и зашумено дърво, цялото звучащо от птичи песни, или забучало страховтно в пристъпа на буря, или приятелски шепнещо в тихите часове на вечерния здрач. Той беше най-ранният ни досег със страната на въображението, първият пътеуказател, отправната точка.

По-късно ние тръгнахме, разбира се, към далечината, минахме по много лъкатушни пътеки; нови сияния, чужди и наши, озаряваха постепенно българския кръгзор. В смешната юношеска самоувереност на ония дни стигнахме готам, че понякога изцяло го отричахме. Какво значение можеха да имат за него и за българската културна история тия наивни удари във въздуха? Той си оставаше непоклатим, изправен като статуя, както го помним из улиците на София, с чадъра в ръка, с кученцето, с незапалена цигара в уста, с присвити очи, загледани надалеч под гъстите посивели вежди, с рунтави мустаци и гарсонетка (а нему тъй чудесно би отивал един хубав, подстриган сопотски калпак!).

Дойдоха груги след него, всеки със своето ново, по-голямо или по-малко очарование и със своя истина. Животът добиваше груги измерения и нови лица. Нещата усложняваха значението си и растяха на дълбочина.

Той оставаше все там, гдето бе поникнал, наистина като дърво, обречено на неподвижност, завър-

шен сам за себе си. От „Италия“ до „Люляка ми замисиса“ едва ли може да се съзре разликата на четири десетилетия; ала в тия граници по време лежат безценните съкровища на „Епопея на забравените“, на „Чичовци“, на „Под игото“, на „Великата рилска пустиня“ – и тук именно е неговата грандиозна монолитност, неповторена до днес в българската литература. Докато другите засягаха отделни струни, въздуха само различни групи или слове, той покриваше със себе си огромното мнозинство, стопяваше се в него и в същия миг излиташе отгоре като най-чиста негова еманация.

Тъкмо затова още преди повече от петдесет години, при първия негов юбилей, той бе провъзгласен за народния (народния, т.е. единствения) поет. Такъв близаше той в съзнанието на всички, които идеха след него.

Нашата млада гързост отдавна се стопи в спокойната бистрота на зрелостта и както вятърът се възвръща по своя кръг, ние минахме отново по стъпките си, за да променим мащабите и да сложим всяко нещо на истинското му място.

В тая проверка на времето той остана и досега единственият по ширина писател на целокупния български народ.

*

Неговото дело ще чака още възвъхновената преценка, която му се дължи. Неспокойните години не са атмосфера за едно пълно, дълбоко проучване, достойно за него. Нашите спомени днес не идат с тая претенция. Те са само материал, свидетелстване, отговор на въпроси, които всеки от нас е отправял

към себе си. Какво ни даде той? Какво остави на поколенията след себе си?

Преди и над другото той показва как се обича отечеството – всичко, което се събира в тая дума: земя, хора, история, традиции, съдба. Обич може би донякъде елементарна, стихийна, пламтяща, неизчерпаема, сляпа, но която и когато греши, блести с трагична чистота, защото е обич, а не омраза. Доне-се ни патоса на тази обич – пълнозвучен, развихрен, завладяващ, непознат на българската реч до него освен у Паисия, – изпълни с тоя патос стихове проза, пиеси и достигна на места върховете на ботевското възвъхновение:

..... О, бесило славно,
по срам и по блясък ти си с кръста равно!

Той пръв ни даде в книгите си живи хора („Чичовци“, „Под игото“, „Немили-недраги“), все едно описани или сътворени, и художникът съчета тук едно изумително реалистично виждане с чувството на мярка, с гарбата за простота и с благ, човечен хумор.

Той ни остави един богат, изобилен в разнообразието си, пълноценен, естествен език, тук-там малко неравен наистина, на места вече архаичен, другаде – трогателно-наивен, но във своята цялост – пътен, жив, експресивен. Загъхан в своя ураган на патос, той нямаше време да бъде придирчив в подбор на думите, в правилността на изрази. Той търсеше да каже по-бързо, да отприщи веднага насъбраното и да мине по-нататък. Понякога той изкривява думата, съчинява своя, изключва фразата; той пише „Всичкото купеше“; „От някоя мърша, що му гъх прати“; „Хром и сляп и кляпав“; „За да бъде страшен, кога нужда беше“ и други, ала всичко това няма никак-

во значение сред поройния блясък на тия патетични поеми, които – подобно платната на известни гениални художници чрез деформиране на нещата – постигат неотразимо художествено внушение. Той не е комплициран, у него няма метафизични въпроси, погледът му е ясен, пътят пред него – открит и прав. Той върви по моя път из българската земя, наситена с минало, напрацяла от обещания, внимателно вгледан и вслушан във всичко, което става в народа му. Всяка тревога изостря неговите черти, всяка радост разведря лицето му с оная простодушна усмивка, в която няма никакво племенно самотоволство, а само здрава жизненост. Съвсем земен, той е винаги актуален, лишен от всякаква химеричност, изпълнен само с благородна хуманност.

С всичко това още преди осемдесет години той, без сам да съзнава, създаде свой собствен стил и моя стил, неизместен до днес от друг, характеризира още сборното понятие българска литература.

Животът, естествено, не стои неподвижен. Българската литература не е вече там, гдето той я бе заварил и оставил. Патосът изчезна или прие друг образ, наивитетът отдавна е чужд на усложненото и бурно време, проблемите напрегнато чакат разрешение. Ала в трескавия темп на дните, понякога съвсем неочаквано и необяснимо, може би от лекия полъх на вечерния ветреца, може би от дъха на някой наполян шибой или от недовършената дума на случаен минавач в паметта ни веднага прозвънтява някогашна строфа:

*Но нощта невярна
спуца свойто було
и корабът бяга...
Сбогом, Калопуло!*

– или някоя реплика на Хаджи Смион, на господин Фратю, на Копринарката... Тогава наоколо ти зашумява цял един познат, жив, безкрайно мил свят, равен от тебе за малко, но твой свят, който ти не можеш и не искаш да отречеш, чудесен и значителен в едно и също време, и който ти е толкова необходим, за да живееш, колкото и вярата ти в утрешния ден.

Така, като деца ние отивахме понякога у съседите да разменим пазарския бял хляб с техния черен, пълтен, домашен хляб, в който имаше навярно и малко ръж, и повече трици, но който беше по-сладък за нас тогава от всички бели симиди на света.

ТОДОР Г. ВЛАЙКОВ

Спомените – това е оня непресъхващ вир, който всеки от нас носи в себе си и отдето, подобно духове от приказките, излизат невидими пратеници, за да ни създадат една ретроспективна действителност, истинска до последната подробност, но невероятна, като че е родена от въображението.

„Изворът на нашите дни“ – както казва Бунин. Те са връзката ни с живота – с вчерашния, днешния и утрешния – и с оня непознат нам вътрешен свят, дето съзнание и подсъзнание съжителстват независимо от нашата воля. Без спомену човек е като камък, лишен от корени, духовен кастрат.

Ако напомним отново тия почти банални истини, то е защото неведнъж съм бил укоряван, че твърде много се занимавам с миналото и че в моя поглед назад спомените добивали повече тежест от днешния ден. Кое то, разбира се, е напълно невярно. И за което не един път съм писал и говорил. Но кой би могъл да определи истинските граници между минало, сегашно и бъдеще? Епохите се преливат една в друга, изхождат една от друга – и ние заедно с тях – и не съществуват една без друга. Всяко време има своите блясъци и тъмнини и когато ние се връщаме назад, то не е „в търсене на загубеното време“, както казваше Пруст, а да откриваме безсмъртните

неща в отминалите събития и хора и да направим миналото наша съвременност.

И ето, пленник на тая непостижима магия, присъствайки днес тук, аз съм в същото време половин век и няколко години назад, в оня далечен ден, когато за пръв път видях и се запознах с писателя, когото честваме сега. От тоя ден до смъртта му – това са тридесет и пет години, от които шестнадесет прекарани в неговата къща. Какъв огромен материал от повече или по-малко значителни събития и случки, характерни и пълноценни за една биография или за литературен портрет, или просто – за един богат човешки спомен! Неговият живот, привидно равен, лишен от външното тревожно разнообразие на епохата – всъщност е една дълбока, почти трагична човешка повест, която чака да бъде написана. Защото Тодор Влайков е от рода на някогашните „ученолюбиви“ мъже, които нямаха друг смисъл на съществуване, освен да служат „роду си“. И той служи – по всички начини във всички времена, до последния си час, без корист, винаги полу в сянка, всякога готов да даде, вместо да иска, често оскърбяван, но никога оскърбител. Дълбоко вярващ, с вродено чувство за справедливост и душевна чистота, за него всички въпроси – лични, обществени, политически – имаха разрешение само в нравственото начало. Наистина в нашите хищни времена това не са добродетели за улицата. Но пътят на човечеството и на народите не е наниз от вълчи подвизи. И цената на ония, които тъкмо в такива години остават човеци, е хиляди пъти по-голяма.

Но аз нямам намерение да правя етюд или дори ескиз на Тодор Влайков: неговото място е вече утвърдено в историята на българския обществен и литературен живот! Дошъл съм тая вечер да ви посоча

само няколко характерни черти на тоя човек и писател, за които лично свидетелствам.

Трябва да е било 1908 или 1909 година. Бях вече печатал редовно в повечето тогавашни списания, пращах по пощата и в „Демократически преглед“ – и всички неща биваха печатани. Един ден се осмелих да занеса сам нови ръкописи в редакцията. А редакцията, както после разбрах, беше в дома на редактора Тодор Влайков, двуетажна къща в двора на една от крайните и тихи тогава улици – „Аспарух“. Позвъних с разтуптяно от въннение сърце. Отвори ми самият Влайков. Когато му казах кой съм, покани ме веднага в стаята, която му служеше за редакция, и взе работите, които му носех. Каза ми няколко одобрителни думи за поместените в списанието мои неща, без многословие, сериозно, но с такава топло-та, че боязливостта и стеснението ми тутакси се разсеяха. По-късно аз неведнъж щях да виждам какво дълбоко уважение към всеки духовен труд имаше тоя човек, вече известен и ценен като един от първите големи писатели на времето, и с каква радостна обич се отнасяше към младите писатели. Как умееше да слуша, да се интересува от мненията им и дори да търси тяхната преценка на собствените си произведения. Тая вътрешна извисеност и благородство, които и тогава се срещаха немного често, а сега едва ли не отсъстват напълно. „Сегнете – доба-ви той – и почакайте да ви дам хонорара за напечатаните досега неща: не знаех адреса ви, за да го пратя по пощата.“ Аз се смаях: това беше вече съвсем невероятно. В онова време рядко млад писател можеше да мисли за хонорар. Хонорари получаваха само четири-пет от големите известни вече писатели. Ние, най-младите, печатахме в списания, вестници, сборници, бяхме търсени сътрудници, но почти ни-

кога не получавахме хонорари! Така беше горе-долу и по-късно, когато не бяхме вече млади, с редки изключения, а за младите това продължи до 1944 г. Лично аз, който печатах в три-четири списания и два-три вестника, бях получил единствен хонорар от Александър Божинов за редовното ми сътрудничество в „Българан“ – едно хубаво почерпване в кафене „България“ – с прибавка – запознаване с някои знаменитости от това историческо кафене.

Сега Тодор Влайков седна до писалището си, побави се да направи старателно изчисление и ми даде хонорара от няколко лева и стотинки – сума значителна за ония години. Това беше голяма радостна изненада и залог за мъничко самоувереност: първи литературен хонорар, получен, без да го очакваш и без да си го искаш.

Минаха така една-две години. Вече редовен сътрудник на „Демократически преглед“, аз бях свикнал със съържаното, но бащински-меко отношение на писателя, когото знаех още от читанките и христоматиите. В неговото сериозно, углъбено в себе си лице, в спокойните и бавни обноси имаше може би лек нюанс на педантичност, но в същото време излъчваше се такава яснота, твърдост на убежденията и човечност, че уважението към него се раждаше веднага и оставаше завинаги ненакърнимо. Такъв бе за мене той: господин Влайков от юношеските ми години – такъв остана и днес, когато е вече само спомен. Господин Влайков – в тая дума има такава почит, с каквато като деца се отнасяхме само към любимите си учители. И аз никога не можах и не исках да го именувам иначе, защото ми се струваше, че би било неприлично интимничене.

Един ден през 1911 година отидох при Тодор Влайков и му съобщих, че наскоро ще замина за някол-

ко месеца за Франция. Баща ми бе сключил заем от една частна банка, за да мога да видя поне за кратко време чужбина. Попитах редактора на „Демократически преглед“ дали не бих могъл да му пращам всеки месец по една статия – кореспонденция за списанието, – срещу която той пък да ми изпраща определен хонорар. Бях почти сигурен, че това мое предложение не ще бъде прието, но все пак исках да опитам, защото парите ми за чужбина бяха твърде малко. За голяма моя втора изненада господин Влайков не само се съгласи, но още веднага уговорихме месечната сума – 40 лева, която ще получавам от него. И наистина, през полугодишното ми пребиваване тогава във Франция аз най-акуратно получавах всеки месец уговорените 40 лева. А четиридесет лева тогава бяха почти половината сума, необходима за месечната издръжка на един студент в чужбина. По-късно узнах, че по същото време, същият – така да се каже – договор е бил сключен между Тодор Влайков и Сирак Скитник, за кореспонденция от Петербург. Така, струва ми се, ние със Сирак Скитник бяхме първите кореспонденти от чужбина на българско списание преди повече от половин век.

Минаха отново бурни и тежки години: Балканска война, Междусъюзническа, Първа световна война. И когато мирният живот отново се възвърна със своя засилен устрем към нови, социални и културни завоевания, узнахме, че общественикът Тодор Влайков е решил да напусне политическия живот и да се върне окончателно към изоставеното си на времето призвание на писател.

Един ден през 1924 г. в учреждението, дето работех, дойде господин Влайков, тогава още активен член на правителствената партия. Каза ми, че иде с едно предложение: да стана литературен редак-

тор на Демократически преглед – което сега бе официозно списание. Обясни ми, че той е решил да скъса със своята обществено-политическа кариера и да се върне към чисто литературна работа, но че това ще се позабави още, и ме моли да поема аз редактирането на литературния отдел на списанието. Аз бях много учуден и веднага му отговорих:

– Но, г. Влайков, аз нямам нищо общо с партията, на която списанието е идеен орган – как мога да бъда редактор там, дори и литературен?

Той ми отговори спокойно, ясно и твърдо:

– Зная, много добре зная, но за мене то няма значение. Убеден съм, че ще вършите добре работата си, и затова ви каня. А вие трябва да знаете, че ще имате пълна свобода като литературен редактор, че никой няма да се вмесва в работата ви – нито аз, нито друг от редакторите.

На Тодор Влайков не можеше да не се вярва и аз станах редактор на литературния отдел, ползвайки се с една наистина абсолютна свобода в подбор на сътрудници, на материали и в преценки на културни събития и факти, свобода, която граничеше едва ли не с предизвикателство. Защото там бе поместена възторжена моя рецензия за книгите на младите комунисти писатели, сътрудници на Бакаловото списание Нов път – Ас. Разцветников, Ник. Фурнаджиев и Ангел Каралийчев, както и една остро полемична статия срещу тогавашния директор на Народния театър, назначен от правителството на 9 юни.

На следната година Тодор Влайков скъса с обществено-политическия живот и бе избран за председател на Писателския съюз. Беше трагичната 1925 година след атената в катедралата. Един ден в служебната ми стая в учреждението дойде разтревожена съпругата на Гео Милев. По това време аз бях

секретар на Писателския съюз. Мила Милева ми съобщи, че преди няколко дни Гео Милев е бил отведен от полицейски агенти някъде и че оттогава въпреки всичките им търсения не успели да узнаят де е и за какво е задържан. Сега тя бе дошла да ме помоли съюзът да издири де е Гео Милев и да се застъпи за него. Аз бях изненадан – и настръхнал. Казах, че ще съобщя на председателя и че той и като писател, и като общественик ще успее да стори нещо. Съобщих веднага на господин Влайков, който много се огорчи и възмути, и реши още същия ден да отиде сам при директора на полицията. Междувременно бяхме научили, че и Христо Ясенов е изчезнал по същия начин, и Влайков тръгна да се осведомява и за двамата.

На следния ден той дойде при мене в учреждението, каза ми, че ходил направо при директора на полицията, който пред него питал съответните служебни лица и те му отговорили, че полицията не е арестувала ни единия, ни другия и че не знаят де са. След ден-два Мила Милева отново дойде, казах ѝ това, но тя настояваше, че Гео е бил арестуван от полицията, че те са научили де е бил сега (не помня вече мястото), и затова молеше председателят да отиде още веднъж при директора на полицията. И господин Влайков ходи и втори път, но донесе същия отговор. Бяха го излъгали втори път.

С тия случаи, разбира се, не се изчерпват характерните прояви на това съществуване през почти осем десетилетия. Спрях се набързо само на някои черти, в които чувството за справедливост, вътрешната широта и честността на поривите в тоя човек се съгласуваха в пълна хармоничност с неговия всекидневен живот. По-късно, когато той със страстта на юноша потъна изцяло в своето призвание и когато, както споменах, ние шестнайсет години живяхме в

една къща – аз щях да виждам всеки ден по-очевидно покриването – толкова рядко у нас – на писателя с човека. През тия години, когато той щеше да бъде може би най-щастлив, защото няма по-голямо щастие от това да работиш любима работа – една голяма злочестина го връхлетя: той напълно загуби зрението си. И тук нравствената сила на тоя българин преодоля всичко, за да може той да довърши делото, за което бе дошъл на земята. Може би това дело бе ограничено в рамките на личния опит и в областта на един бит, който днес е история: все едно. Това, за което разказваше писателят – той го познаваше изгъно и пишеше изключително за него. Той имаше сигурното чувство за мярка – за себе си и за другите – и безпределното уважение към чуждия труд и дарование. Сполетян от страшното нещастие, той го понесе като мъдрец и аз не чух никога ни едно оплакване от него, а виждах само задъхания устрем да осъществи всичко, което бе носил от години в душата си като най-сладостно бреме. В тая блажена самозабрава на щастлив труд той имаше неocenимата помощ, без която едва ли би могъл да работи, на своята гърцера. И беше изумителна тая енергия на стария човек, която като че не го изтощаваше – а възраждаше. Всеки ден те ставаха сутрин към 4 часа. Той диктуваше до 7, когато тя отиваше на работа, а следобед преглеждаха написаното. В тоя двубой с тежката участ, която му бе отредена, Тодор Влайков не бе сразен, а излезе победител и стигна през последните свои години върховете на една поезия, която за пръв път може би изпълваше с толкова свежест неговото дело. Това бе възмездие за дългите безплодни години – без радостта на творчеството, на оная жажда, която го бе измъчвала и която сега се утоляваше без ограничение в създаване на едно по-младо изкуство.

Една вечер заедно с Димитър Шишманов, покани от Влайков, ние слушахме къс от неговите последни работи, струва ми се, от Преживяното. То беше съвсем неочакван мек колорит, език нов и експресивен, който звучеше музикално, и едно очарование като от лирична поема, съвсем непознато дотогава в разказите на някогашния Веселин.

И завършвайки, мисля, че все пак съдбата бе щедра към моя беззаветен служител на българската художествена реч: в края на неговото земно съществуване тя го награди с една младост, която мнозина други и на младини не са познавали.

Тук жизненият кръг се затваря с лъчезарна виталност, за която всеки от нас би могъл да завиди. Защото чрез нея се осъществява най-пълно духовната същина на човека и писателя.

Четено в салона на БАН на 25.II.1965 г. по случай 100 години от рождението на писателя.

ДИМИТЪР БОЯДЖИЕВ

Както личният му живот, животът на неговата поезия имаше особена съдба. Незабелявана и незначитана на времето освен от една малка група приятели и неколцина млади поети, тая поезия гнес, половин век след смъртта му, е вече установен факт в историята на българското поетично творчество. Така времето достойно отмъсти на тоя жесток български живот, който преди половин столетие вдигна ръката на най-чувствителния български поет и я насочи срещу него самия.

Линията на неговото човешко съществуване бе твърде кратка: той умря само 31-годишен. Поетичното дело, прекъснато насред път, е твърде ограничено: той има само 15 стихотворения. Но тия 15 стихотворения стигат, за да оставят името на Димитър Бояджиев като един рядък поет, странен, префинен и дълбоко трагичен. Той бе почнал своята литературна работа в епохата, когато възлизаше името на Кирил Христов, и продължи го и след появянето на Яворов. Останал встрани и в сянка край тия две имена, той запази своя собствен образ – далечен и чужд и на двамата – и остави след себе си тънкия упоителен парфюм на някакво прекрасно, екзотично цвете. Никой български поет до и след него не е изразил по-остро и по-състено онова, което ви-

брира в „Марсилия“, в „Елегия“, в „Писмо“ и във „Вечерен трепет“.

Силата на неговото дарование се измерва не в шир, а в дълбочина. От французите той бе усвоил пластичността на стиха, нюансировката на идеята и сюжестията на чувството. Но неговата славянска душа изпълни безукорната форма с една дълбока, настръхнала и непримирима изключителност, която го доведе до самоунищожение. Натура – сензитивна до крайните предели, той неминуемо трябваше да бъде непрестанно раняван от бруталността и бездушието на света. И любовта – оста на неговия живот и поезия – стана за него „не радост – а страшен кошмар“.

Всяко от петнайсетте стихотворения, които ни остави Димитър Бояджиев, е една завършена малка поема. Всяко от тях има своя форма, свой размер и свой нюанс и ни веднъж художникът не повтори средствата, които подбирал в една възвишена разточителност. Те приличат на елегантни статуетки от абанос, изработени с такова изкуство, каквото само една чужда култура може да вдъхнови.

Неговата поезия е поезия на най-нежния еротичен копнеж.

Любовта е началото на всички радости и скърби. Тя е съдба.

*... защо и твоя бледен спомен
като ужас висне върху мен?*

Но еротизмът у Бояджиев е по-скоро една абстракция, една префинена горестна наслада, отколкото грубо и мимолетно удоволствие. Звукът, който излиза от сърцето, не крещи истерично, нито се раз-

лива на широка лъкуваща вълна, а дълбоко се прибира в душата му и оттам се долавя глухо като тътен от далечен хармонiuм.

Какъв тържествен и трагичен темп имат на пример тия няколко реда от „Елегията“:

*Не моята обич, а нещо огромно и властно
с последна милувка те гали в привечерний здрач...*

Или тоя безутешен вук:

Не радост си вече за мене, а страшен кошмар.

Привидно противоречие, а всъщност дълбока вътрешна връзка с онова мило въздушно стихотворение:

*Помниш старата къпина,
помниш росния гъстак?
Там ще цъфнат догодина
кринове и ален мак.*

Самотността на всеки творец у него взема някакви зловеци и застрашителни очертания. Защото всичко извън любовта е безсмислено – а любовта е безутешна и гибелна самотност.

*Ала когато жадни устни впивам
по тия топли лъзгави меса –
когато пламнали тела превивам
в ръцете си, те вярват в чудеса –
и никога не питат – колко злоба
и колко отчаяние пламти
в най-жарките целувки мои...
Те не знаят гроба
на всички мои жалби и мечти¹.*

¹ Непечатан откъс.

И в тия гъвкави стихове, в които пластичността е почти осезаема, се сплитат една изключителна чувствителност и безпределно отчаяние.

Спомням си онова далечно време – годините 1909–10–11, – когато почвахме нашите първи литературни стъпки. Тогава всички, които днес са вече история, бяха живи – и Вазов, и Пенчо Славейков, и Кирил Христов, и Яворов. Ние дълбоко почитахме и се възхищавахме и от Вазов, и от Кирил Христов, и от Пенчо, и от Яворов. Но Димитър Бояджиев обичахме с някаква юношеска нежност, почти любовна. Спомням си вдъхновеното лице на Димчо Дебелянов, който скандираше бавно и напевно мрачните стихове на „Елегията“. Спомням си трагичния юнски следобед, когато из града пропълзя зловещата вест за неговото самоубийство: тя не беше нечакана – той бе написал вече „Вечерен трепет“ и ние знаехме, че моя край иде – но „като всяка скръб идеше много рано“. Скоро ще станат петдесет години от оня далечен ден. Той отиде да отпочине от „великия и нелеп кошмар – живота“, да се стопи като звук в хармонията, за която бе създадена неговата „нежна и съзвучна като лира душа.“

Все така съм тъжен, Люсиен!

В неговите посмъртни стихотворения има един сонет, който е синтез на цялата негова поезия. Елегантността, екзотичният колорит и печалната нежност в тая малка изповед – това е целият Димитър Бояджиев, който мина набързо край нас и отрече живота в името на самия живот.

Често в някоя лятна сутрин, когато случаят ме отвежда на неговия гроб и в паметта ми оживява пак оня бледен и далечен образ, аз мисля, че дори там,

отвъд живота, той занесе своята глуха скръб, която и смъртта не може да надвдне; и в тихото шумолене на високата гробищна трева, струва ми се, че голяма някъде отдалеч, много отдалеч, уморена тиха въздишка:

Все така съм тъжен, Люсиен!

ДИМЧО ДЕБЕЛЯНОВ

Той е вече в историята на младата българска поезия и неговото име всеки ден повече се отдалечава в някаква пречистена абстрактност, дето единствено нещата добиват своята истинска цена. Тук постепенно изчезва мътната утайка на безцеремонно интимничене в биографии и спомени с човека, заменяя завинаги и безсилен да се брани, и почва онова, което се нарича съвсем просто: безсмъртие.

Не е неговата ранна смърт на герой, която му отреди тая земна слава; тя само прибавя и друг блясък на неговото име. Димчо Дебелянов не стана поетът, когото чествахме днес – в злокобния ден 3 октомври 1916; той беше вече такъв няколко години преди смъртта си. Това често трябва да се напомня, за да не се примесва никакво снизхождание – несправедливо и обидно – при оценката на неговото дело.

Може би традиционното проучване изисква един кратък поглед назад, едно връщане, чрез спомени и свидетелствания в оная атмосфера, в ония дни, така полюсно различни от днешните, един опит да се съгласуват добродетелите и грешките на човека с качества на художника, та по тоя начин по-лесно да се стигне до проникването в образа на поета, чиито поеми и днес още носят непосредното внушение на музика върху читателя. Ала подобно процеду-

ране всъщност вулгаризира разбирането, а тъкмо в разбирането е сложността, не в противоречието на нещата. Винаги съм смятал свършено излишни и почти всякога погрешни нашите тълкувания за образа на творческата личност, желанието да се покрие външният живот на човека с дълбокия процес на творчеството и категоричните изводи на края. Съдбата е гала на хората на изкуството един неоспорим и вечен свидетел за вътрешния им, истински техен живот: тяхното творческо дело. В моя катарзис, в това пълно духовно освобождение, каквото е всяко художествено произведение, авторът се изправя оголен и безоръжен пред света, и тук вече няма преднамереност, няма хитрина, нито лицемерие, защото с тия неща не се прави никакво изкуство. Така под най-обикновената груба черупка спи малкото чудо на бисера и тъкмо то е единствената истина на тая черупка.

Очистен от всичко случайно и неважно, което епохата бе прилепила към неговото име, минал почти неуязвен през безпощадния съд на времето, Димчо Дебелянов, извисен днес в един план, дето всички жалби и всички угризения около личната му съдба вече не се примесват, остава едно от редките в българския живот преображения на Поета, на Пратеника, на тъжния Вестоносец, изпреварил времето си. Или както образно е изразил същата мисъл Николай Лилиев в своето прекрасно стихотворение:

*О, слънце, непронизало мъглите!
О, птица, прострелила далнините!
Ти – песен – и надежда – и любов!*

Казват, че той е обичан най-вече от младите. Това утвърждение е преднамерено: то иска да сте-

сни обема и да намали цената на неговото дело. А всъщност нима за лириката може да има по-голяма възхвала от това – да накара младежта да тръгне от възторг? Нима тъкмо неумиращата младост не е белег на голямата поезия?

В неговата поезия наистина звънти гласът на една младост, за която обаче радостта е рядък празник; младост, в която „любовта ни по е свята – защото трябва да се разделим“. Младост, помръкнала завинаги от предчувствието за своя собствен, безвремен край; най-после – младост, в която свети някаква мъчителна необходимост за чистота – белег за висше нравствено съзнание. И като резултат на усложнения вътрешен живот на тая свръхчувствителна натура се ражда бунтът. Още в предговора към първото издание на неговите стихове аз отбелязах това на няколко места. Бунт, преди всичко вътрешен, неукротим, срещу всички тъмни сили в човешките низини, бунт, който навремени поглъща почти изцяло неговата творческа активност, и бунт – навън, срещу света, срещу всичко, което покрива, загрозява, убива живота. Може би тъкмо този бунт не е изразен така предметно и рязко, както бунтът в собствените му дълбочини, но това има обяснение – то си в духа на епохата, която роди поколението на Дебелянов. Времето от 1906 до 1915 година. То беше залезът на един дълъг, идилично-кротък ден, ден, унесен сам в своята поетична агония, но в разточителния блясък на който вече се съгъстяваха злобещи предчувствия. Върху българското небе идеха късните отражения на един свръхиндивидуализъм, а под земята пролазеха тръпките на социални и политически движения в света. Сред тия десетина години, още неопределени в своя облик, но пренаситени от събития и вътрешно напрежение, поколението, на което

принадлежеше Димчо Дебелянов, трябваше да расте, да узрее и да твори своя собствен живот. Колко лесен стана по-късно и особено днес животът на младите! Ние нямахме тогава учители освен книгите. Нямахме подкрепа освен в своите взаимни възторзи. Нещата не бяха придобили още резки контури, формите преливаха една в друга, мътилката в света ставаше всеки ден по-гъста, за да се разреши и избистри едва по-късно. И в тоя малък хаос всеки сам трябваше да бъде свой създател. Ето това бе изразил вече Дебелянов в онова злобещо стихотворение „Далеч“:

*И аз бях слаб, и аз бях сам
сред пълна с бури тишина.*

Класират Дебелянов като символист – и това вече с прозрачното намерение да го подценят. Забравя се, че литературните школи обвързват само посредствеността. А ако символизмът непременно трябва да значи егоцентризъм, бягство от света, „кула от слонова кост“ и пр., и пр. – издъно погрешно е да се нарежда като символист оня, който по свидетелстването на всички днешни поети е родоначалникът на реалистичното направление в българската поезия. Забравя се също, че в неговите последни работи – най-съвършеното, което той остави – тематиката, виждане и средства, съперничат с най-добрите произведения на най-новата българска поезия, в която липсва и помен от символизъм.

Всъщност, какво би ни казало едно категоризиране на поета – романтик, символист, реалист, сюрреалист или неоромантик – повече от неговите двадесетина стихотворения, стройни, построени композиционно като поеми, които остават и ни вълнуват и днес? Неговият образ се рее над две епохи –

закъснял за едната и погранил за другата, — отреден да свърже двесте, без да намери място за себе си. Оттук и неговата безутешна самотност.

По-емоционален, по-попличовечен и по-художествено опростен от Яворов, той е нежният мост, по който минаха младите към една поезия на възвръщане към земята, към нещата и хората, за да открият в тия нови дълбочини богатства, неподозирани до вчера.

В жестокото безсмислие и грозота, които смъртта гоня в света на живите, ние си измислихме една малка утеха: смъртта спира времето. Мъртвите не стареят. На трети октомври 1916 година Димчо Дебелянов напусна нашия свят — почти дете още. Живите продължиха своя живот, пилеейки по пътя вяра, устрем, дарба и сила, и днес мнозина от неговите другари трудно могат да намерят своите собствени, някогашни образи, отнесени от годините. А той е останал все такъв, какъвто го оставихме — там, някъде горе, над нас, — млад, вдъхновен, злочест и прекрасен — непокътнат от времето, както са и стиховете му.

И за нас, съвременниците, в часове на колебание и на смут стига само да призовем в съзнанието си лъчезарния образ на тоя юноша, за да събудим отново вярата в себе си и в бъдещето на народа, който го роди.

НИКОЛАЙ ЛИЛИЕВ

София — 1950
7 юни — 19 юли

Драги Николай,

Искам, преди всичко, да изразя голямата си радост от това, че участвам в твоя празник, и че мога да те поздравя заедно със сестра си и неколцина приятели за твоите навършени шестдесет и пет години.

От първите часове на нашето съзнателно съществуване — през нашето детинство, през нашата младост и сега, твърде далеч от ония лазурни години — ние (позволи ми за миг да говоря в множествено число, без да мисля за каквото и да е изравняване с тебе, като смятам, че само възрастта и „климатът“, които носим около себе си, ми дават право на това), ние бяхме и останахме отредени за словото. За нас думите „В началото бе Слово“ — станаха съдба и нека веднага добавя — щастлива съдба, защото днес можем с признателност да кажем „и краят е Слово“. Словото — в неговата огромна, неизчерпаема и безкрайноразнообразна същина: мисъл, светлина, обич, прозрение, чистота и — пълна вътрешна свобода, най-неуязвимата от всички човешки свободи. Словото беше и остана наше всекидневно съществуване, наша радост, наше упование, наша единствена и магическа действителност: словото, което вдъхва живот на глината и което събужда мъртвеца: „Стани и ходи!“

Може би има частица истина в прекрасния стих на руския поет¹: „Мысль изреченая есть ложь!“ Може би прав беше Метерлинк, който смяташе, че думите са твърде груби за истинския говор на душата. Може би най-сетне Пол Валери не грешеше, когато казваше, че човешката реч неотстъпно еволюира, докато един ден окончателно се заличи, за да бъде преобразена в някаква специфична музика. Човекът обаче още е влюбен пленник на словото. Малцина можаваша да прекратят в утрешния ден и в усилията си да намерят свършения израз на бъдещата реч откриха в думите нови стойности, които ги доведоха до мелодията. Съдбата отреди голяма чест на нашата малка страна, като ѝ даде един от тия предмети, и неговото име е Николай Лилиев.

Почти половин век на българското небе блесна самотно само това прозрачно, светлосиньо сияние, толкова нежно, че ония, които не могат да видят отвъд нещата, никога не ще го съзрат. Почти четири десетилетия, Николай, ние вървяхме – кога по-далеч един от друг, кога твърде близо – заедно с другите, които без време ни напуснаха, и когато мисля за тия години, аз се чувствам щастлив, че бях съвременник на Вазов, на П. П. Славейков, на Яворов, на Дим. Бояджиев, на Димчо Дебелянов, на Димитър Подвързачов, на Йордан Йовков, на Г. Райчев в оная епоха, най-пълноценният представител на която остана ти. Това време днес е малко познато; толкова по-страстно ще бъде потърсено то по-късно, както неведнъж е бивало в чуждата и в нашата културна история. Ала твоят празник ми дава случай да ти кажа неща, които отдавна би трябвало да бъдат изразени, но които по липса на навик, на литературни традиции и най-сетне поради оная твърде често неу-

¹ Тютчев.

местна сдържаност на българина ние не се решаваме да кажем. Но зад нас са вече дълги години на събран опит, на разширено и вдълбочено зрение, на спокойствие, непомачено от суета и нищожни чувства, най-сетне ние наближаваме вече она хълм, на който, по думите на Пенчо, „се кръст тъмней през вечерния мрак“ – и всяка стеснителност да кажем мисълта си граничи едва ли не с непочтеност. Затова искам днес ти и неколцина приятели да знаят, каква е според мен цената на твоето полувековно дело.

Бяхме млади, бяхме припнени и категорични, макар и винаги искрени, съзрявахме бавно, люшкахме се от наши и чужди ветрове; и неведнъж през ония години ние имахме за тебе едно наистина сигурно, но все пак, критично-обяснително признание. Потребно беше време, за да почувстваме голямата култура, която носеше ти, да проникне до дълбочините ни неуловимият гръх на тая нова поезия, да се пречистим вътрешно чрез нея и да постигнем измерението ѝ. Човек не се издига отведнъж до „Потъналата катедрала“ на Дебюси или до „Картините...“ на Мусоргски. В същото време твоето собствено дело постепенно и окончателно се избистряше, освобождаваше се от всяка земна тежина, за да се въземе до онова свършенство, за което не мога да намеря българска дума и което французите наричат *sérénité*¹.

Днес, колкото животът около нас става по-сложен, толкова повече нежността, префинеността на чувствата и странната музика на твоето творчество израстват като белези на голямо изкуство. А на голямото изкуство не се поставят задачи: неговите задачи са в самата му същина, която е безкрайна милост към човека, изразена чрез слово, краски или музика. И съвсем не е чудно, а още по-малко тъжно,

¹ Дума, която изразява едновременно яснота, чистота, бистрота и спокойствие.

че малцина могат да видят колко неизмеримо повече социално чувство блика от напевните речове: „Във тоя век на хищно изстребление, о, господи, нима съм аз за там?...“ – в сравнение с всички плакати в стихотворна форма, които се възвеждат в поезия.

В късата история на българската литература „Птици в нощта“ и „Лунни петна“ са книги, които нямат почти никаква родственоост с онова, което бе преди тях, и още по-малко – с най-новата ни поезия. Това пролича отведнъж още от първите речове на „Съмна в сънните градини“ и в „Светло утро, ти прокуди“... една съвсем оригинална – и тогава, и после – по мотиви, по изразни средства поезия бе зазвучала като музикална молитва. Поезия, без обикновения език на всекидневие и все пак напълно човешка, без поза и патос, поезия на безбройните нюанси, на изумителна чистота и чувствителност, на неизразима мекота и нежност, дето викът се превръща в мелодична въздишка, смехът е само усмивка, а страданието добива нумб на безгрешие. И тук е може би най-характерното в тая поезия: едностъщието на човека и поета, толкова рядко явление в неизяснения и до днес процес на художественото сътворяване. Не става дума за покриване в обикновения смисъл на поетичното произведение с автора, нито за тъй наречената искреност; всяко произведение на истинското изкуство е искрено, без да е необходимо да бъде лична изповед. Но тука всеки ред е частица от своя създател дотам, че човек би могъл да се запита дали авторът е създал тия звънтели строфи, или той сам е рожба на собствените си поетични видения. Тъй както „Малкият принц“ на Сент Екзюпери, паднал от своята далечна планета, за да насели със сънищата си пустинята на земята, и който се разтапя отново в пространството като лъч от същите тия сънища.

Днес твоята поезия още е предмет на спорове и на произволни тълкувания, съвсем безсмислено и напразно. Като че е възможно да се изхвърли нещо от човешкото съзнание, щом то се е родило в него, като че културата, която ти донесе, може да бъде изтръгната от българския живот, като че личният образ на твоята поезия може да бъде унищожен. И днес още малкото стихове на Дим. Бояджиев се търсят от младите. А оня, който преди четиридесет години написа звънливи поеми за Тракия, за Родина, за Венчалния пръстен, ще намери през 2000-ната година своите най-възторжени читатели.

В една поема за Жулиен Сорел от „Червено и черно“ на Стендал графиня Дьо Ноай написа великолепно гвустиише:

*Quand on est comme vous et moi
On est hors du temps et de lois¹.*

Извън времето и законите – това е знакът на истинското изкуство. Той е отпечатан върху цялото твое дело. Николай!

Стискам ти ръката, и ти желая дълголетие, здраве и бодрост!²

Твой Константин Константинов

¹ Когато човек е като вас и мене,
той е вън от времето и законите.

² Четоно у нас, вкъщи, вечерта на 19 юли 1950 г. При съставяха: Илия Волен със жена си, нашият общ приятел художникът Емануил Ракаров, сестра ми, аз и, разбира се, честваният – Николай Лилев.

Това мое писмо (тук се печата с малки съкращения, заедно с писмо на Илия Волен до Лилев, както и няколко страници спомену от Ружа Подвързачова (съпругата на Димитър Подвързачов) бяха предадени на Николай Лилев.

АДРИАНА БУДЕВСКА

През тия двайсет и пет години, разпилени сред бруталната действителност на българския живот и българската сцена, тя минава като романтично видение, със звезден знак на челото. Една трагична леги на Валтер Скот, обезнаследена и чужда, изгубила всичко освен благородството. В пъстрамата редица на множеството образи, възпалени от нея – от Скриб през Ибсен до Антон Страшимиров, всяка нейна дума, всеки жест, всеки поглед излъчват някакъв духовен аристократизъм, който я поставя винаги поне двайсет сантиметра над партньор и публика.

Рядко в пиеса, дето участва тя, се е постигал оня вътрешен ансамбъл, онова еднaквo художествено равнище на всички артисти, което създава цялостния облик на сценичното произведение: тя остава винаги героиня въпреки автора, въпреки постановката, въпреки волята си може би. Но тая характерна особеност, в която други биха видели недостатък, е най-ценното в художествения натюрел на Адриана Будевска. Тя ни показва изкуство, което не се нуждае от външни накити, от евтиния сценичен патос, от ефекти и хитроумия, цената на което е в неговата абсолютна неподправеност. Тя би могла да сгреша в амплoа, да бъде пресиленa, наивна – но никога вулгарна. И вън от всички други богатства, които до-

несе на българската сцена – нейната голяма заслуга е преди всичко в тоя образец на възвишената, горда чистота.

От четвърт век насам в нашия културен живот едва ли има друго женско име толкова познато и тъй обкръжено от национална гордост, както името на Адриана Будевска. Едва ли има интелигентен българин вън и в пределите на нашата земя, вред, дето има читалище със сцена, който да не знае името на най-голямата българска граматическа артистка. Защото от четвърт век насам тя върви редом с ония, които творят най-скъпото на един народ – неговата художествена реч, – редом с Пенчо, с Яворов, с Михайловски, с Кирил Христов, с А. Страшимиров, с П. Ю. Тодоров и неколцина по-млади. Българският писател търсеше живо възпаление за своите слова и образи и намери и в нея и неколцина нейни другари най-доброто – и до наши дни – възсъздаване. Така в историята на българската грама – от Васил Друмев до П. Ю. Тодоров – неразделно се сплита името на Адриана Будевска.

Не е днес време да се прави критическа преценка на гарованието на голямата артистка. Едно е очевидно и достатъчно: тя няма още своя заместница. Спрете се над това и помислете: тия двайсет и пет години на сцената, тия повече от сто роли – от Адриана Лекуврър през Кете, Варя, баба Виржини до Рага и Далила – нима са минали даром, без да похабят, без да опoшлят скъпоценния съсъд? И идете да видите днес Мария от „Викът на живота“, дето ви омагьосва същата величава осанка, същият матов гръден глас, напоен с топлота и достойнство, същото дълбоко проникновение, което подчинява неодолимо, както ги помним в „Разбойници“, „Нора“, „Идеалният мъж“ преди двайсет

години. Сякаш времето е минало край нейното име, без да го засегне. Ала нацстина в света нищо даром не минава и малцина знаят страшната цена, с която се изкупва тоя живот, обречен на призванието.

Аз препрочитам гнес нейните думи, пратени в минута на несдържана мъка: „...потънах тук в нашето бласто и се загубих... и да бих могла, изчезнала бих вдън земя, да не виждам и да не чувам нищо...“

Един ден историкът на българското сценично изкуство ще се изправи изумен пред тия мътни години и с възмущение ще отбележи колко небрежно-разточително е нашето племе с най-редките свои грагоценности. Той не ще спре до тясната площ, оградена от кулисите, а ще проникне отвъд нея. Ще се взре в личния човешки живот на отминалите големи фигури и пред неговите очи блясъкът от гнешния юбилей на Агриана Бугевска не ще засени нимба на мъченичество над нейното име.

1925

По случай юбилея на артистката

ВАСИЛ КИРКОВ

Десетки образи гледат през неговото лице – различни, изчерпващи, неповторими. Ала зад сплелените линии на тия многобройни човешки маски, отвъд видимия облик на това винаги ново богатство, неговият собствен, единствен образ грее, осветен отвътре, и дава живот на всички поотделно. Тая светлина отвътре, с която са надарени някои от смъртните, за да донесат на другите частица нетленна радост. Би казал човек, че едва там, на осветената сцена, когато неговата фигура се явяваше, словото се въплъщаваше за пръв път, идеята мигом се оформяваше в трепетен живот – един живот преобразен, пречистен и най-убедителен, като всяко свършено изкуство.

Въплътени в него, образите неизбежно се издигаха над всичко наоколо, над публика, над партньори, дори над концепцията на автора, озарени от дълбока духовност, нежност и благородство. От Васка Пенел до Нехлюгов и княз Мишкин, от Карл Моор до Хамлет, от Фердинанд до Желъо и Хлестаков – неговото дело бе един неугасващ празник, едно постоянно възвисяване над другите, един избор на жива вода, в който всичко грозно и вулгарно се преобразява в някаква далечна и благородна красота. И заедно с Агриана Бугевска те оставам

усамотени сред другите, като пратеници от друга земя, дето действителността е почти дематериализирана.

Това благородство на артистичния натюрел на Васил Кирков бе най-ценната негова същност. Той беше винаги юноша, романтичният рицар на Духа, сърцето – еднакво разтворено за радост и за мъка, невинен в греховността, човек и идея в едно и също време. Не бяха ролите, които изпълваха като празен съсъд неговото прекрасно тленно тяло: той вливаше красотата на своя безсмъртен дух и в най-гребния образ. Но винаги той оставаше в някаква друга, недостъпна за останалите плоскост, по-пречистен от всички нас и затова най-верен като художник. Със своя плътно звънящ, топъл глас той ридаше: „О, хора! Хора! Крокодилско племе...“ – или трогателно смешен, декламираше: „Уважаемий шкафе!“... – или опиянен от собствените си лъжи, усмихнато доверителен, разказваше: „С Пушкин съм приятел...“ – или почернял от мъка, през сълзи викаше: „Хангжуйке! Дай ми да пия!“... Тогава полутъмната зала изчезваше – изчезваше градът, светът, вселената, всичко освен осветената сцена. Зрителят забравяше своята множественост, гумите, освободени странстваха в друг свят, по-истински от реалния, сърцата се разтваряха като цветя под лъчите на ново, омагьосващо слънце.

Сред грубостта на времето, в мътилката на нашите вкусове, сред суровостта на нашите сърца тоя лъчезарен пратеник върши своето голямо дело близо четири десетилетия с радостната преданост на посветен и с възторжена усмивка на дете.

Няколко поколения носят в душите си частици от неговата щедро раздавана душа. Стотици хиляди

българи са причастени с истинското изкуство чрез неговия възторжен служител.

Няма на земята по-честит жребий и по-хубаво безсмъртие!

Той беше наша гордост още приживе: сега е стократно по-голям, защото мястото му и го гнес е празно. Съдбата не хвърля всеки ден късове самородно злато.

А той имаше всичко, за да стои наред с големите в другите стари и славни страни. Но той живя между нас. Тук, на тая земя и на тоя народ, които го откърмиха, той възвърна всичко дадено му и преумножено от самия него. Всичко – без остатък. Всичко – без двоумение, без сметка, без укор.

Така жизненото дело на някогашния печатарски ученик, сам възлязъл до творческите висини на племето, остава завършено и безсмъртно като съвършена Красота.

Пред него няма въпроси, няма преценки, няма жалби. Има само безпределна благодарност.

1931

По случай смъртта на артиста

КРЪСТЬО САРАФОВ

Юбилейните тържества никога не донасят върнатата преценка на чествания. Една конвенционална традиция налага лирични излияния, излияния от похвали и суперлативи, и в тая атмосфера на бенгалски огньове и най-добросъвестната мярка рискува да сгреша. Но празникът отшумява, вдигната е бутафорията, гримът – изчистен, за да излезе под него истинското лице. Студената светлина на деня установява сега същинската стойност, повече или по-малко надценявана в блясъка на парада. Иде безпощадната ревизия на времето.

Ала това не се отнася до Кръстьо Сарафов.

Още в ония далечни дни, когато на българската сцена бяха създадени Коларят Хеншел, Никута, Кочкаръов, Вуйчо Ваньо, той стигна върховете, дето остава единствен господар и днес, след две поколения по-млади артисти в театъра. Съдбата е наистина много щедра към него, защото извън всичко друго тя му даде своята най-голяма милост: тая пълнокръвна, ведрa жизненост, пред която времето отстъпва безсилно. Като че тая хубава маска – толкова благодарна за стотици най-разнообразни, би казал човек, изключващи се преображения – дори не е почнала да увяхва от повей на седемдесет изминали години; вървежът, сигурен и напет, пази още пърга-

вината на котешката грация на неговата младост; тоя глас – не голям, но идец дълбоко извътре, не звънящ, дори малко сипкав – крие все същото богатство на тембъра – интимно-сърдечен или приглушен и трагичен, или неугържимо заразителен със своята лекомислена веселост. Тук наистина ние сме пред едно малко чудо: крехката човешка плът, на която духът предава частица безсмъртие.

В изкуството на сценичния артист има нещо парадоксално: докато във всички останали изкуства личното е, което дава цена на творчеството, тук пълният успех се обуславя едва ли не от свършеното заличаване на личното и стопяването му в чужд образ, сътворен от другия. Личното тук се ограничава във физическите данни на артиста, в известното тълкуване на образа, което все пак се движи в рамките, дадени веднъж завинаги от автора. Несъмнено, артисти, които играят преди всичко себе си, е имало всякога, има ги и днес. Класическият и романтичният театър – и в текст, и в сценична игра – създадоха героя и неговия възплъстител – актьора, отделния актьор, единствения господар на цялото театрално произведение, който чрез силата на изключителната си художествена индивидуалност покрива целия останал персонал. Реалистичният, както и условният театър обаче, потърси ансамбъла, хармонизирането и единството на сценичната игра и с това вече единичният герой и отделният актьор трябваше да отстъпят пред цялостния характер на спектакъла.

По художествен темперамент, по метод на работа и по своята човешка същина Кръстьо Сарафов принадлежи изцяло на реализма. През това богато полувековно творчество, в повече от двеста превъплъщения, той ни веднъж не пожела да манифестира себе си, макар че почти във всяка пиеса стига

височините на изключителен артист. Никога той не доминира ролята, той само влиза в нея и се отъждествява без остатък с образа, типизира го и в същото време индивидуализира, предавайки му собствената си плът и собствената си всеки път различна душа. Той няма амплоса в ограниченото значение на тая дума, защото амплитудата на тая пъстра творческа множественост е неизмеримо широка: от Живият труп – през Сирано и Куцар – до Волпоне. Така, обезличавайки привидно себе си, той постига онова върховно нещо, което Андре Жид изрази чудесно в сентенцията: „Истинският индивидуализъм е в пълното отричане от себе си и в сливането с другите.“

„През целия си живот аз изговарях чужди думи, съчинени от автори и режисьори, и днес не мога да намеря свои, за да ви благодаря...“

В това извинение, чрез което той благодареше за всички гарове и почести около юбилея, има нещо неизразимо трогателно, възвишено и тъжно. Ала тук е само една част, не цялата истина. Думите несъмнено са най-необходимото сечиво на актьора и сам Сарафов умее да им възвърне понякога техния първичен смисъл. Но в дейността на всеки сценичен артист и особено в неговата, не са думите, които единствено правят изкуството, а онова, което е зад тях. То е още оня ток, който излиза от пълната, тръпнеща в напрежение фигура, от тоя шептящ мелодично доверителен глас от тия подвижни, безкрайно изразителни в малките жестове ръце – оня флуид, който веднага потопява залата в някакво ново физическо чувство на наслада. Още – то е оная простота на душата, в чистия смисъл на тая дума, която е най-прекият път към всяко човешко сърце. Като ония чудновати хора, надарени със способността да откриват чрез някакво шесто чувство водата и скъпите метали

под почвата, той интуитивно намира в дълбочините на обикновената човешка душа онова, което му е потребно във всяко време. Понякога, вървейки по ръба на оная опасна граница между пречистеното и тривиалното, той прекрачва за миг отвъд позволеното, ала инстинктивното чувство за мярка веднага го връща назад. Напълно земен, той създава едно изкуство – безусловно голямо, твърде човешко и съвсем разбираемо. На блестящата сцена на Народния театър или зад рампата на провинциално селище той мигновено донася атмосфера на интимност и топлина, веднага е свой, народен човек. Не от днеска – той е народен артист още от утвърждаването си на българската сцена. От други се възхищават, поразяват или изумяват. Него – просто го обичат.

Да сееш обич в душите на милиони, това е висшето качество на човека. В кървавите години, които живеем, тая безкористна обич, посейана от художественото дело на Кръстьо Сарафов, добива особен нравствен смисъл. И светлината около неговото име минава над измерението на една артистична слава, за да се превърне в блясък на народния гений.

Преди половин век българският народен театър имаше Васил Кирков, Сава Огнянов, Атанас Кирчев, Гено Киров, Христо Ганчев. Имаше Агриана Бугевска, Златина Недева. Тия духовни князе твърде рано ни напуснаха и един-единствен от тях е още между нас. От това неповторимо щастие, тъй щедро подарено на земята ни, остана само една частица и тъкмо затова е още по-драгоценно. То грее днес в името на Кръстьо Сарафов.

1946

По случай юбилея на артиста

САВА ОГНЯНОВ

Една фигура – снажна, масивна, изляна от метал и в същото време надарена с такава гъвкавост и пъргавина, каквито имат само жонгльорите. Лице на някогашен грансенъор, мургаво-матово, със сериозни, умни очи. Един кадифен баритон, дълбок и приглушен, който знае да модулира от най-доверителен шепот до гръмотевичен тътен, разтърсващ зрителната зала, един свършен изговор, дето гумите почти се материализират и с онова очарователно негово „р-р-р“, което не се забравя, докато човек е жив. Това са чертите от неговия външен образ, приличащ неотразимо всички, които имаха радостта да го виждат.

Той е от оня неповторим екип – Иван Попов, Агриана Бугевска, Васил Курков, Кръстьо Сарафов и Сава Огнянов, – който създаде през първата четвърт на столетието ненадминатата слава на българския театър. Съдбата бе щедра само към двамата от тях – Иван Попов¹ и Кръстьо Сарафов, позволявайки им да продължат тая слава още десетки години. Всеки от тях беше съвсем различен и това правеше не само групата, но и самия театър по-пъноценен и с по-богати възможности.

¹ Той е още жив – тоя патриарх на българските артисти – и за него други ще пишат спомени.

Агриана Бугевска въплътяваше и като човек, и като артист чистотата, интелегентността и достойнството на одухотворената женственост и често пъти някой неин жест или поглед казваше повече от една реплика. Вибриращата чувствителност на нейното дарование обгръщаше всички степени и нюанси на човешкото многоличие, без да бе необходимо да прави каквото и да е усилие над себе си. В нея всички персонажи ставаха пронизани от духовност и целомъдрие.

Артистичната същност на Васил Курков бе съвсем друга. Би казал човек, той винаги биваше обсебен екстатично от чуждия живот, който трябваше да сътвори на сцената. Той изцяло се преобразяваше в тоя живот, забравяше всичко друго и оставяше своя огромен талант да го води и да го спасява от всичко прекалено. Той наистина се превъплътяваше, повлечен неугържимо от стихията, която бушува зад светлините на рампата. Тук нямаше никаква интелектуалност, нито предварителни пресмятания и планове, то беше екзалтирано отдаване на новото, което му се предлагаше, както се отдават децата на някоя непозната чудесна игра.

Кръстьо Сарафов чувстваше нещата по-иначе и неговият творчески процес вървеше по друга линия. Той стъпваше здраво на земята, обмисляше, съобразяваше, детайлираше. Неугържимата му естествена склонност да се преобразява, проявявана често пъти едва ли не като необходимост, го приобщаваше веднага със зрителя, правеше го съвсем разбираем дори в страшните минути, когато се изповядваше като Никита за „кокалчетата“ на детето, които „хрущели“. А необикновеният му инстинкт за изкуство го пазеше да не прекрачва много често границата между художествената простота и вулгарността.

Такава опасност никога не заплашваше Сава Ог-

нянов. Освен могъщия и разточителен талант, освен физическите и душевни достойнства на човека неговото най-голямо качество бе безукорното чувство за мярка. Това чувство, с което обикновено човек се ражда и липсата на което изключва каквото и да е художествено творчество. В ония непознати дълбини на всеки артист, дето се подготвя сценичният образ и дето от памтивека се води борба между поривите на дарованието и дисциплината на един ясен и строг ум, той знаеше винаги да уравнива нещата, за да създаде по тоя начин едно голямо изкуство.

Той е един от малкото хора на театъра, ако не единственият, който бе проникнат изцяло от обич и почит към словото. В неговата уста българската реч разкриваше всичката си пълнота, добиваше нови, неподозирани дотогава значения, звучеше с някаква прелъстителна неотразимост и действаше почти като хипноза. Той беше (и остана до днес) единственият рецитатор, достоен да бъде сравняван с Качалов, с Копо, с Пенчо Славейков, не „представляваше“ откъси от пиеси или поеми, а знаеше да постига поразително внушение само с интонация, с изговор, с паузи, и с онова нещо, непредаваемо с никакви актьорски трюкове, което излиза от рецитатора и се прелива у вас също като шемет от любовна целувка¹.

¹ Два-три дни преди заболяването на Николай Лилюев бях при него в театъра. Заговорихме между другото и за Огнянов. И изведнъж, в едно неочаквано съвпадение, спомнихме си и рецитирахме едновременно първата строфа от „Алпухара“ на Мицкевич:

Свърши се. Пагнаха села и градища
и маври пагнаха с позоррр!...
едната Гренада се още не дава,
а вътре в Гренада е моррр!...

— както и „Неразделни“ от П. П. Славейков.

И веднага пред очите ни израсна едрата, плътна, не-

Но словото не беше единственото сечиво на големия майстор. Всяка стъпка, всеки жест, всяко движение на лицето, всеки тон, който носеше по-друг нюанс от предишния — всичко — точно, проучено, съгласено от размисъл и от трепетна чувствителност, като че искаше да напомни още веднъж съвета на Чехов към писателите (транспониран за актьорите): „Трябва да сядаш да пишеш само когато чувстваш, че си студен като лег.“ Навярно за това понякога казваха за него, че бил разсъдъчен и студен (така и до днес някои квалифицират Яворов като „интелектуален“). Но достатъчно е да извикаме в паметта си което и да е негово превъплъщение, за да усетим едва ли не осезателно оная напрегната вътрешна работа на овладяване, в която единствено се ражда високото изкуство.

Беше почти невъзможно да се повярва, че тая позната фигура, която срещаме всеки ден към театъра или към кафене „България“, бе оня Франц от „Разбойници“, чийто глас кнкти още зад кулисите и който се втурва на сцената, ужасен от кошмарите, със свещник в ръка, хваща стария слуга през рамото и го пита, почти ридая: „Сънищата идат от корема, нали, Даниел?“... — или тъжно усмихнатият доктор Ранк от „Нора“, който бавно чертае с бастуна си кръст и казва: „На следния маскарад аз ще бъда невидим“ — или Баронът от „На гъното“, със скъсаната риза и с невинно-глупавата усмивка — или Наполеон от „Мадам Сан Жен“, който вика мамелюка-телохранител: „Р-р-рустан!“ — или Кориолан, трагично величавият Кориолан, който върви, върви, по подвижната сцена (в оная великолепна постановка на Даниел),

подвижна фигура, отпуснатите наголу и сключени ръце, главата — малко повдигната, очите — полузатворени, и зазвуча оня топъл, гъст, бавен глас, който изваждаше от някакви неизвестни дълбочини гуми, чувани като че за пръв път.

приведен от бремето на безкрайна умора и отвращение в съгбоносния си двубой с тълпите... Не, те бяха няколко десетки, неизвестни готозава съществувания, хора от разни времена, народи, възрасти и положения, чужди на моя едър, елегантен мъж, почти винаги в строго двуредно сако, но с широка, кривната като на конкистадор шапка, който поздравяваше приятелите си със скороговорка: „Здрррасти, здрррасти!“ Само маската бе негова и гласът. Душата шестваше преобразена всеки нов път. Така, онова, което най-често ни се струва просто, познато, обикновено, понякога изведнъж става непостижимо за ума и действителността на театъра, създавана за няколко часа, е една от тия най-сложни мистерии. Най-странното е, че повечето от ония, които създават тая действителност, не разбират същината ѝ.

Сава Огнянов знаеше много добре онова, което твореше, както и неговата истинска цена. Изумителното чувство на отговорност пред себе си и пред културата на страната не го напусна до края. Затова и неговото дело в българския театър беше огромно, чисто и лъчезарно.

Може би тук още веднъж трябва да се припомним тъжната участ на всички сценични творци: те оставят подире си следи, които са следи по вода. Никкви грамофонни плочи, нито магнетофонни и киноленти не могат ни възвърна изчезналия артист — тъй както не се сглобява от главата, от отделните краища и трупа един жив човек. Само паметта на съвременниците запазва техните пълни образи, но и тук срокът е твърде ограничен. И тогава иде оня страшен въпрос на Франсоа Вийон: „Кажете ми, де е ланският сняг?“

Това е жестока лична трагедия на ония, които през целия си живот играят чужди трагедии.

ПРОВИНЦИЯТА

Тя започва всъщност от кръстопътя при Халите в София, дето сред навалищата на тротоара един посилял чичко с увиснали мустаци, в грехи от домашен шаяк и с подстриган калпак гърпа булката си, пременена като за венчило, в някогашен фустан, и дума:

— Стой! Ст-ой, жено!... Чакай да запалят горе на дирека зелената ламба, че тогаз...

Тя обгражда София до крайнината, дето старите мидхатпашовски върби по шосето натискат въображаемата гранична черта на столицата, опитва се да пхне понякога едно краче вътре, мълчалива, загадъчна, могъща като вековна гора около някоя изсечена полянка, готова да си я възвърне отново.

Тя наднича в някоя забравена от времето гвукатна къщица в Павлово, боядисана розово, с външни гървени стълби и верандичка с пармаклъци, която веднага ни възкресява някогашните празнични летни вечери, когато в градината до спирката на трамвая свиреше „шопски“ оркестър, точеше се павловска бира и миришеше на кебапчета, на печени бадеми и нахут.

Тя е цялата наша добра стара земя, все по-хубава, колкото повече остарява, от която сме допъзели всички ние, но която съвсем не познаваме, все тъй трогателно-простодушна днес, както и в миналото, и все тъй напрегната от своите скрити чудотворни сокове.

Тя е табелата на една кръчма до последните

къщи на Ихтиман, на която пише: „Срѣбни му. Това ще ти остане“. Кръчмата отдавна е затворена, но табелата стои и съживява в паметта ни едно минало, което все още живее. Или друга табела в друго малко селище – „На лбантница на Иван Седмия“. Кой е бил тоя Иван? Няма ли презиме? Защо точно Седмия? Имало е навярно още шестима други известни Ивановци, а този е бил седмият. И в паметта ни веднага се появява „Оплаквателната книга“ на Чехов: „За началник гара – Иванов седми“. Мигар тоя надпис е бил плагиат?

Провинцията? – Тя е тоя многовековен чинаркафене в Мелник, гето сме сегнали пред филджани горещо кафе в бистрата априлска вечер, когато голите сипеи хълмове около нас стават охворозови и още по-недействителни. Недействителен изглежда и тоя град с мъртвите къщи, с едно дере вместо улица, с някогашните седемдесет църкви, остатъците от които белеят по баурите, с километричните винарски изби в скалите, град единствен със своите седемстотин и двадесет жители, изчезнали сякаш и те в тоя зрачен час на безутешно запустение. Само мек, приглушен ромон на рекичката край града – и още – някаква окарина, бог знае отде, някъде отгоре и далеч, която извива: „Гукай ми, гукай, гугумке...“

От заранта всеки час, с който се отдалечаваме от София, навлизайки все по-дълбоко на юг, ни носеше изненадите и очарованието на една нова земя. Тоя далечен ден остана в паметта ми като празничен: ден, в който стъпка по стъпка откривахме едно непознато дотогава отечество¹. Колко различни об-

¹ То беше едно служебно пътуване през 1929 година по долината на Струма и в пиринския край. То нямаше нищо об-

раза, невероятни, но истински, има тая наша родна земя, всеки един от които ние виждаме като че за първи път! Колко прав беше народният поет, който каза с тъжен укор:

*Рогачът в планините по-много те обича,
по-харно те познават крилатите певци,
но ний не знаем нищо, нам нищо ни не трябва,
доволно е, че даваш покривката и хляба,
и ние в теб, майко, ще умрем чужденци!*

При Витоша бе още зима, а тук, на една крачка от гръцката граница, гето бяхме стигнали само за няколко часа, пролетта бе настъпила с всичката си сила. През целия ден вървахме заедно със Струма, поздравявани от розовите байрачета на цъфнали праскови и придружавани от тънките, обвити в сивозелена мъглица, тополи, опнати като жици между земята и небето. Пътят се виеше в клисурата, ту горе, в скалите, ту долу, до реката, после излизаше нашироко сред зелени долини между един величав декор, сътворен от тия земни божества с прекрасните български имена: Рила, Пирин, Беласица, Струма.

Редяха се едно след друго спретнати, приветливи градчета, селища и паланки: Горна Джумая (Благоевград), с много джамии, много низи тютюн под стрехите, оживена чаршия на голямо средище, след това Симитли, търговски кръстопът, с мост към пиринските градове и с изобилните минерални води, после Свети Врач (Сандански), със своите напоителни канали, лозя, чинари, минерални бани и градини с ран зеленчук, най-сетне Петрич с кипарисите, с по-

що с литературата, но даде повод за литература: същата година аз напечатах първите пътеписи от тия места.

лето от макови плантации, памучни ниви, тютюнища, с кестеновите гори над него и безбройните стари орехови гървета по пътя към Струмица – една малка ханаанска земя, дето човешката ръка е угесеторила онова, което природата е дала безвъзмездно.

В угължените сенки на вечерта Мелник постепенно смекчава своя трагичен облик и заприличва досъщ на стара гравюра, дето истина и фантастика мъчно могат да се отделят. На връщане в здрачените вече усои съзираме тук-там отделни хора по склоновете. Нашият шофьор посочва с глава наатък: „Коренят гората за лозе...“. Ах, тия жилища, изпечени от слънцето и вятъра мъже, тия кротки, пребрадени жени, които не знаят почивка, почти всички бежанци откъм Варгара и Бяло море, ние ще ги срещаме навсякъде из моя край – и в градчетата, и в села, и край огъня нощем при Трите реки в Пирин, когато улюлейката се обажда като отчаяна жалба, и под Стражите, сочейки върховете, „тамо се раждат облаците...“ Тия мълчаливи хора, яки, и чисти като мулетата си, които никога не пият замърсена вода. Една вечер пред чаши гъсто мелнишко вино аз ги чух да пеят. Бяха сипкави гласове, бавни и приглушени: „Нашите майки все черно носят/ развявай байрак ти, Мануш войводо“ – и в ниското претърпкано помещение повя някакъв страховит, сдържан вятър като злокобно предизвестие. В техните открити очи, в техните песни, в техния труд, който е преобразил земята, пламтеше вярата, че те са господари на съдбата си, и тая вяра се преливаше в нашите плахи интелегентски сърца.

... Той изглеждаше безкраен, моя ген, пренаситен от вълнения, от премного хубост, от непознати дотогава радости. По-късно неведнъж пак щях да минавам по тия пътища, всякога със същото възхи-

щение и всеки път с нови изненади, които ме очакваха. Защото в нашия кратък земен живот съдбата ни е дала само отделни мигове от щастие, все едно истинско или измамно, и до сетния си ден ние пазим скъпернически спомена за тия трохи от щастие. Няколко от тия редки мигновения аз дължа на Пирин. Пирин със своя безкраен зелен лабиринт, Пирин – с Демиркапия, с Папазгьол, с най-хубавото и сякаш най-целомъдреното езеро, Василашкото, Пирин с онова издигнато на зелено плато, като планинска столица градче – Банско, с неговите чаргащи-веранди, с художествените му комини и порти, с кулата-часовник и гревното гробище с гробове отпреди Наполеона, със странни надписи на плочите – „убит от божа стрела“, – с полузаровена в земята църквица, дето имаше един от най-хубавите олтари, изрязани от дърво... И тъй като човек е ненаситен за щастие, дори и за след смъртта си, аз мечтая да почивам там, в това загубено, по-нищожно от най-нищожните селски гробища, гробище на Банско, с неговата вегра самотия, с неговата лъзечарна тишина, нарушавана само от жуженето на пчелите в пролетните сутрини и от хилядите невидими живота, които шумолят в избуялата трева между плочите.

Провинцията: тя е в тая навъсена есенна сутрина, когато току-що си пристигнал в Свищов. Пътувал си цяла нощ с влака, слънцето още не е изгряло, измръзнал си от безсъние и от влагата и преди да отидеш в хотела „единствения в града хотел и ресторан, и кино“, отбиваш се с пътната си чанта в кафененцето, дето идат преди съмване хамалите да изсърбат един горещ чай с геврек и да разберат дали ще има гнес шлеп за разтоварване. Вътре мъждука слаба електрическа крушка, кафето е от леблебии и

ръж, но в дюкянчето е топличко, хората кротко разговарят на турски и не ти се ще да станеш. Полека-лека се развиделява, израстват нисички сгради, в далечината лъсват матовостоманените боду на Дунава, а в мъглата зад него – сухата безлистна гора на румънския бряг. И в моя утринен половин час, когато градът като че се ражда пред очите ти, съзнанието минава през годините на цяло столетие назад.

Ето в тия малки, но солидни и удобни домове са живели свищовските нотабили, за които Румъния и Австрия са места, дето се отива като през комшулук; които летуват без друго в Мехадия (Херкулесбад, могния румънски курорт в онова време) и когато не са имали възможност да отидат, спускали са, според шегите на плевенци, капациите на прозорците и не излизали през цялото лято, за да ги мислят, че са заминали. Ето долу, под града, в единия край на брега е малкият гебаркадер на Българско речно плаване, а в другия край – изпорутените някогашни маази на свищовските житарски и колониални фирми, складове с тежки врати, опасани с железни скоби и кепенци. Лъха на старина, на история, на Геновева и Криворазбраната цивилизация, на един външно спокоен, но всъщност изострен, развълнуван живот, който е тръпнел с ритъма на Цариград и Виена, на Липиска и Брашов, на Букурещ и Одеса. Оживяват изведнъж групавите голобради хъшове, които прецапват Дунава оттам за насам, за да съобщят някое тайно нареждане на комитета, оттук – за да занесат скритом някоя стотица жълтици, събирани от народа за шишанета на момчетата във Влашко. През тия малки железни портички на градинките пред къщата, дето вехнат сега жълторозовите галии (ония грамадни галии, които цъфтят само в провинцията), са минавали сериозни, ученолюбиви мъже,

чиито очи са гледали едно-две столетия напред. До-лу, в подножието на стръмния бряг, е бил метнат за една само нощ понтонният мост, по който се прехвърлиха на българска земя казаците на Дяго Иван, дошли да освобождават братята си. Ей там е чужната църква на Фичето, а тук, в старата гървена къщица – сърцето на Алеко.

Тук Александър Божинов украси родния си град с прекрасни стенописи във Висшето търговско училище, а през 1913 до 1915 година Николай Лилев, учител в търговската гимназия, писа в няколко леки строфи за един от хълмовете на града, дето

*... Алеко някога мечтал е,
Божинов също е мечтал.*

А привечер през душните дни на лятото в градинката на ресторана под хотела горяха говежди тор, за да пропъждат безбройните комари и тежкият задушлив дим се стелеше бавно като пепел над помъртвения град.

Така беше тогава – преди трийсет, преди двайсет години. Сега навярно не е същото – всичко тече, всичко се мени. Днес нови хора разкриват новото лице на живота, както по-късно някой груг като нас ще разказва за сегашните години. Но смисълът на тия чудесни пътешествия назад съвсем не е да се „търси загубеното време“, а само да се припомни оная хубост, която миналите преди нас са прибавяли към гения на народа.

... Дунавът още не е замръзнал и късно вечерта паракодчето ще ни стовари в Русе, дето ще отседнем в реномирания през онова време хотел „Тетевен“, с неговата още по-реномирана в цялата страна

сладкарница. На сутринта моя широк, солиден, спокоен град, който има нещо от външния вид на някогашните тежки провинциални богаташи, ще ни открива постепенно своята своеобразна и сложна физиономия: с широкия площад, дето се издига един от най-старите (след Освобождението) и хубави паметници, с напевния тропот на товарни каруци по калдъръмените улици от града и от пристанището, с множеството „карнацарии“ и с познатото на гострономите заведение „Кривата круша“, със старата катедрала, построена наполовина в земята и украсена с прекрасни религиозни стенописи, с театър, фасадата и покривът на който и днес са нещо твърде оригинално, и със салон на първия етаж, за който винаги имах чувството, че ще се прогъни, с чешки колбасници и румъно-турски говор на хамалите... Комплициран образ, дето несъответствията сякаш са съвсем необходими: градът на Баба Тонка, на Обретеновците, на Ангел Кънчев, на мнозина още от най-големите революционери и градът на първите едри индустриалци, търговци, банкери и политици. Град с търговска камара и голяма съдебна палата, с една широка, безкрайна улица, която отвъд пожарната команда бе обградена с ниски дюкянчета, дето се продаваха селски артикули, миришеше на катран и сено, дето се изработваха такъми за коне, стомни и пейнир шекер, и която завършваше (там, дето сега е новата гара), сливайки се с полето, досъщ като разкаляна окрайнина на някое голямо село...

Провинцията – тя винаги е имала, има ги и сега своите градове-нотабили, с бляскаво настояще, което припряно бърза към бъдещето. Но днес те си приличат, повече или по-малко, почти като близнаци. И ако човек рече да потърси техните характер-

ни лица, ще ги намери по-сигурно във вчерашния ден. Така, през гиздавия днешен облик на Слънчев бряг, на Златните пясъци, които наистина могат да съперничат с всички ривиери на света, но, за съжаление, не се различават от тях, остава като неповторимо само онова, което природата и безименният творец – народът – е създал: тия странни пясъчни дюни, сивозлатисти, като хълмове в пустиня, тия останали улчички, църкви и къщи в полуострова на Несебър, оная някогашна крайбрежна улица във Варна, от Морската градина до пристанището, със своите двуетажни къщи, обърнати към морето, охрови, синкави, розови, с малки балкони и веранди, с джамлъци и корнизци, изработени с мерак, улица, открадната сякаш от брега на Златния рог на Босфора – и която вече не съществува, запазена само в паметта ни.

... Колата се носи по прашното шосе право на запад и докато разберем, че сме излезли от града, ето вече първите къщи на Сопот (Вазовград). Сетне идат нанизани през няколко километра Анево, Иганево, Певците... Какви прелестни имена има наистина в тоя край: Дъбене, Розево, Стрема, Песнопой, Клисура... Те звънтят в съзнанието ни, вървят заедно с нас и създават една радостна атмосфера, която засилва очарованието от потъналите в градини къщички на града. Тия карловски дворове! За тях толкова е разказвано, писано е неведнъж, рисуван са от мнозина и все пак мъчно би могло да се предаде възненението, което всеки път предизвиква у нас тяхната трогателна и неизменна хубост. Тоя град върви в крак с новия живот, но е съумял да запази диханието на времето, което рог Дякона. В това съчетание няма нищо изкуствено, никакъв анахронизъм, нито мирис на тлен. Град – старинна цветна щампа,

стегната в една рамка, приготвена като че нарочно: Балкана, гюловете под него и в далечината – сините хълмове на Средногорието. Тия двуетажни къщици, които линеят, но все пак не се предават, с поузкривени кафявочерни чардачета и прозорци с решетки, дворове – дълбоко навътре, с малки морави, пожълтели в тия есенни дни, със стар орех в средата, под който има маса с тъкана покривка, с тия бухнали наврег – горе до пармаклъците, на всяко стъпало по гърбените стълби, долу до портата, в лехите – жълти, алени, оранжеви галии, морави гумитровчета, пламъци, обички, мушкати, с тия розетки и чукчета, измайсторени от ковано желязо по вратите (лъвска уста или глава на куче), с тия чешми до вълите, с каменни чучури и каменни корита, отпреди век и половина, в които и днес тече вода – всичко това грее, усмихнато, но не с меланхолна усмивка, а с една младост, която никога не ще остарее.

В ушите ни още звучат безхитростните покани на старите жени, които ни кимат отвътре: „Влезте де, влезте!... Какво, цветята ли? Ами че откъснете си, щом ви се харесват...“ Също както в Панагюрище, когато се чудехме на лъсналите като сребро менци, закачени на върлина под стряхата, а земята под тях замазана – като стая – с червена пръст, бабичките ни викаха да се отбием вътре, зарадвани от нашата радост. Такива са наврег по света простите сърца. Спомням си музея на Елевсина, дето не можехме да се откъснем от малките манагрийски статуетки и на няколко пъти се връщаме да им се порадваме още малко. Пазачът, стар човек, с уморено, добро лице, вървеше с нас и без да разбира езика ни, разбираше всичко и се усмихваше мълчаливо. Когато излязохме на терасата, цялата в тъмnochервени карамфили, обърната към Саламин,

виолетов сред млечноматовото море, старият човек пресегна, нахъса цял наръч цветя и ги сложи в ръцете ни: той беше щастлив, че това малко негово царство ни е гоставило радост, и искаше да се отблагодари. И те са запазени досега между книгата ми, тия останали два-три благоуханни цвята от оная древна земя на Атика...

Сутринта е слънчева, но хладна. Преди няколко месеца по същия път пристигахме и срещаме каруци, препълнени с чували „цвете“ и въздухът бе наситен със сладникав гъст мирис: беше розобер. В гюлицата край пътя берачките се залепваха като пчели при всеки храст, а комините на близките розоварни пушеха. Сега Балканът е вече посивял, из въздуха се носят само закъснели оси: есен.

Вдясно някакво малко неугледно селище. Една проста дъсчица-нагпис: Кърнаре. Изведнъж изтръпваме. Значи, това е то. Тук някъде е било ханчето, дето се е отбивал Той през лете или зиме, капнал от умора, пеши или на кон, по тоя страховит Троянски проход. Колко много неща припомня това име! Колко други ражда в нашето въображение!

Някъде встрани из клисурата е старият път, каменист, шеметно стръмен, по който векове са се мъчили хора и добитък, слизайки откъм Дунава в Тракия и обратно, път, следите на който скоро ще изчезнат. Сега нашата кола върви по дългите серпантини на шосе, което неусетно възлиза по оголения склон на Стара планина. Пътят е нов, не съвсем завършен, недобре утрамбован, без парапет, със сипеи, които съляят, мокрят и свличат пръстта, път още рискован и затова без трафик – но какви хубости ни открива той! С всеки завой ние се качваме по-горе, сякаш самата планина ни поема, а долу бавно се разгъва долината, същинска градина с

бледите меки тонове на ранна есен. Колата пълзи и пълзи по неприветния рид на Централния Балкан, не срещаме жива душа, само някой тъмноален лист пада от време на време от редките гървета и ние имаме чувството на мълчалива изоставеност. Но долу, на юг, слънцето е потопило всичко в прозрачна, синкава мъгла, нежна като пастелен прахец, и ни възвръща утринната ведрина. Някъде в гъното струва ни се, че съзираме миражния силует на Родопите. Когато най-сетне стигаме пребала, изведнъж се озоваваме в друга страна: тук няма преход. Досегашното изведнъж се скрива на забоя и колата се спуска стремглаво – вече в Северна България¹. От

¹ Няколко години по-късно един чужденец, минал по същия път, ми разказа следното: пътувал от Пловдив през Левскиград, по новото шосе към Троян, за София. Привечер, когато стигнали на пребала, някаква сериозна повреда на колата им попречила да продължат. Почакали с надежда, че някоя друга кола ще мине и ще им помогне. Но никой не минал. Тогава шофьорът решил, че сам ще поправи повреда, ала трябвало да работи няколко часа. Мислили, мислили, но всъщност нямало какво да избират. Смрачило се съвсем, събрали малко съчки, запалили огън и шофьорът почнал работа. През това време, привлечени от огъня, пристигнали при тях един горски, един старец-овчар и някакъв селянин, пешак, който отивал за близко село по работа. „Седяхме около огъня до заранта – продължаваше чужденецът – и макар че бързах да бъда в София, уверявам ви, не само не съжалявах, но дори бях благодарен за тая неочаквана повреда на колата. Дотогава бях пътувал доста из България, срещал се бях и разговарял с хора от различни среди. Но струва ми се, че за пръв път и най-истински опознах народа ви през оная нощ навръх Балкана. В разговорите с тия обикновени, безименни хора видях с истинско изумление и възторг колко жив, умен е тоя народ, каква осведоменост и по политическите, и общо по световните въпроси показват тия планинци, които живеят далеч от големите центрове и са откъснати от съоб-

гвете страни на шосето – хубави, тучни планински пасища, ливади, оградени с по няколко дълги върлини, така както са в Етрополе или около Беглика и Чатъма. Сетне почват сливовите градини. Приведени гоземи от плод клоне и цели дръвчета, същински гъсти нанизани от сивосинкави едри мъниста, които се усмихват и канят да ги откъснете. Те ни съпровождат почти по целия път до Троян, непазени от никого: земята е изсипала разточителното си изобилие, а човекът е щедър през тия дни. Шосето постепенно слиза, все още високотранспортно шосе, между плодни градини и скоро влизаме в тесните оживени улички на Троян. Една грънчарница с шарени стомни и паници, една дърводелска кооперация, едно спретнато хотелче с няколко стаи и ресторан в партера и още – над цялото градче плътен, като че топъл мирис на ракия и на печени сливи. Оттук пътят ще ни заведе в някогашната столица на Апостола, с неизгорелия в онова време покрит мост на Фичето над Осъма, след това през друг каменен мост, пак на Фичето, над Росица, докато спрем най-сетне в древния град на Янтра, на който чужденците все още идат да се удивяват.

Терасата на хотела висе над дълбока зелена пропад, в гъното на която лъщи реката. Тая бистра река със звънящо име, която иде чак от Бузлуджа, запътена към Дунав. Тя стяга като металическа ивица подножието на хълмовете и скалите, по които са насаждали къщите на града, прави пясъчни островчета с гървета и постройки и с един по-широк

щителни връзки, колко приветливи, но едновременно с това и трезво-критични са в отношенията си с непознати хора. И освен величавата природа на Балкана тая нощ с разговорите около огъня ще остане в паметта ми като една от най-интересните случки в живота ми.“

завой изчезва в далечината. Денят е горещ, юлски ден, и в маранията се носи остро еднотонно църкане на жетварчетата, изпълнило пространството, като че самият напечен въздух скърца. Изведнъж, отмерен грохот покрива другите звукове, писък на локомотив пронизва шумотевицата, от единия тунел под града изскача влак, профучава с прясък по железния мост над реката, пъхва се стремително във втория тунел и постепенно заглъхва. Сега жетварчетата отново се връщат и почват още по-ожесточено да стържат: тоя памтивековен припев на всяко запустение... Но запустението тук е привидно: то е връхлетяло само отсрещните височини с древните имена: Царевец и Трапезица, усамотени днес сред един нов живот, който върви бързо напред и нехае за смъртта.

Но колко срещи са си дали столетията по тия хълмове! Колко грами на страст, на властолюбие и коварство, колко зловещи поверия населяват тия някогашни кули, твърдини, дворци и храмове, които ни гледат днес като озъбени скелети сред безучастния бяг на времето! Царе, мъдри и властни или мекушави и безлични, жестоки сатрапи, татарски ханове, кротки царици или лукави прелъстителки, самозванци-овчари и честолюбиви царедворци, облечени в желязо чуждоземци, тръгнащи за Божигроб, учени духовници, познати на целия християнски свят, просветени патриарси – народни водачи, които и ръката на джелатина не е могла да посече...

*Търново с църквите, Търново с белите куполи,
с бистрата Янтра, прегърнала твоите нозе,
с къщите, пъстри кози по скалите натрупани...*¹

¹ Асен Разцветникоу.

Не, за тоя град не трябва да се пише: думите не казват всичко, думите скриват най-важното. И аз няма да бъда „последен кавалджия“, както добре е казал един млад поет.

Тоя град не бива да се рисува: душата на града изчезва зад боите. Той трябва да се види. За да се превърне в недовършена любов, в неугасим копнеж до края на съществуването ни. Така остана той в спомена ми от оня ден, когато за пръв път го видях.

То беше цяло събитие, онова незабравимо пътешествие, което ме доведе в тоя чужден град. Една сутрин призори през ваканцията баща ми, родом от Търново, секретарят на гимназията, също от Търново, аз, осемгодишен хлапак, едно магаренце, натоварено с грехи и храна, поехме през Балкана за Северна България. Пътят (в действителност то беше само дърварска пътека) водеше през Демиркапия (в България има много Демиркапии, една от тях е и над Сливен), през голямото село Стара река и сетне – вече шосе – през Елена и Търново. Първият ден беше вълшебен. Вървахме непрекъснато из дълбока, непобутната („желязна“, както казва Елин Пелин) гора в най-хайдушката част на Балкана. Стръмната камениста пътека криволичеше между неподвижни столетни буки. Въздухът бе застоял, топъл, с мирис на гнилото и зграбец, слънцето не се виждаше освен в тънките светли ивички прах, провтрени през зелената дантела на дървесата. До някой кух гънер вреше дълбок кръгъл вир с легена вода и когато спирахме да починем, не се чуваше никакъв звук – ни птиче, ни шумолене на друго животно, само от време на време някъде в затулен дол ехтеше глухо дърварска секира. Усещахме се загубени в тая безкрайна гора, отдето сякаш никога нямаше да излезем. Тия места бяха царството на войводите, за които разправяше дяго

ми. Тук са шетали Инджето, Стоил войвода, Панаѝот Хитов. Тук са били най-сигурните им конаци – Божурова и Азликана поляна. Тук са бягали през Голямото и Малко Чумаво жителите на Сливен, слизайки само през седмица-две в града да разберат кой е останал жив и да видят отдалеч къщите си... Тук се е крила и майка ми като дете с родителите си, когато турците са грабили и клали в града, преди пристигането на руските войски през Освободителната война. Тая дивна планина пазеше вярно децата си от най-големите напасти: от агаряните и от страшните болести. Без нея ние нямаше да имаме история.

Не се забравя оня мъглявопрозрачен влажен згряч, оная няма, дива гора, в която имаше нещо страховито и в същото време неугържимо привличащо като очите на някой огромен звяр, които ни гледат кротко и дружелюбно.

Минахме през Бяла – тогава то беше голямо турско село, населено с добри, бедни хора – и слязохме в Стара река. Оттам пътят ставаше вече шосе и привечер бяхме в село Константин, дето ношувахме. На другия ден, през Беброво и Елена, късно вечерта стигнахме в столицата на Второто българско царство.

И днес още помня смайването си на заранта. Какъв беше тоя град само с една-единствена равна и широка улица и с тия накачени една върху друга къщи, залепени по стените на пропасти? Тръгнахме да идем у роднини, които живееха някъде към църквата Свети Константин, и когато трябваше да завием от главната улица, стори ми се, че слизаме по стъпала в кладенец, в дъното на който блестеше радостно бялата сграда на храма. Там минаваше друга уличка, успоредна на главната, но наклонена и

със стъпала пред всяка дъсчена портичка. Роген и пораснал в моя широк потънал в зеленина град, аз не можех да проумея какви са тия къщи без дворове, къщи на два-три етажа, с по една стая на всеки етаж, с каменен пруст до вратата, дето понякога има вътрешна чешмичка, с отходното място вътре в къщата, с дървени стълбички, които водят до чардаче и полутъмни стаички в дъното, с някое хилаво дървче до стената, което трябваше да представлява градина, и въпреки всичко това – с весели, чебръсти хора, които се провикваха сутрин, като че пееха: „Хъ, мляко, хъ-ъ-ъ!“ – а през уличката „тят“ Поликсени“ разговаряше с „тят“ Парашкеви“ или с „тят, Суси“... Сред града пред едно дървено здание, по-голямо от другите, баща ми каза: „Тук е било Великото народно събрание след Освобождението.“ По-нататък посочи отсрещния бряг и добави: „А там са били царските палати и затворът на латинския крал“...

Сега аз гледам тия къщи, вдигнали се на възбег, една върху друга, някъде почернели от времето, другаде бели, синкави, жълти, с прозорци, които смучат слънцето, една огромна чудновата мозайка, извисена като величествен фронтон на триумфална арка над църкви, дворци, светилища, и мисля:

Не, тоя град не е само едно селище със свое минало, той е сборно понятие, той не може да се дели от Арбанаси, от Преображенския, Дряновския и Капиновския манастир. Той е цяла малка държава, която съхранява граматичните свидетелствания на осем века народен живот, богатствата на едно голямо изкуство, примери на лъчезарна духовност и образци на най-чист патриотизъм и себеотричане. Или всичко, което и най-великите народи биха искали да имат като своя история.

Между всичките скътани още тук-там богатства от вчерашния ден най-трогателното е онова, което може да се види и днес в сърцето на Пловдив. Но не Пловдив на албума със снимки, на художествените картички, на Ламартиновата къща и на музея със златното съкровище: всичко това е официално, известно вече, познато като плакат за туризъм. А Пловдив, за който народният поет написа някога едно наивно и прелестно стихотворение:

*Въз три хълма горделиво
Пловдив се възнася –*

а след години Кирил Христов възкликна възхитен: „Колко е хубав Пловдив, когато цъфтят липите!“...

Пловдив с просторната улица „Станционна“ от стари липи алея, с площада и стръмнината на Джумаята, съвсем като някой пристанищен град, Пловдив с „Курушмулхан“, едно от светите места за българската история, разрушено от българска ръка, и което ще се запази, струва ми се, само в един хубав акварел от Александър Божинов, Пловдив с тая останала от далечните векове физиономия на гордо и благородно селище, градът, който сам по себе си е величава епическа поема, дето можеш да повярваш, че Марица наистина шуми окървавена, и който носи достойнството на една неосъществена столица с хиндерланд до Бяло море. И ето, идейки от Филипово с автобуса, когато човек слезе на спирката при новия тунел под града, само на двеста-триста метра оттам ще се намери изведнъж в един невероятен свят, който всъщност е действителност...

Беше слънчев есенен ден през миналата година. Още от първите крачки ние потънахме в една спокойна и светла тишина, досъщ като прозрачна,

топла река, която иде от другия край на света, изпълнена с мълчалив, многозначителен живот. Засенчени от кичести дървета улички гаснеха в някакво радостно сияние, дето всичко – движения, звукове, мисли – беше въздушно, неуловимо и приятно, както е насън. Малки къщици, боядисани светло, говорчета с едновременно решетки и железни порти, за които буйно цъфтяха гергун и пламъци, заграждаха от двете страни калдъръма. И по тоя някогашен калдъръм ей сега щеше да мине някой брадясал мъж от Троянски колиби, идещ през Сопот, който носи в пазвата си комитетско писмо до пратеника от Цариград, отседнал в „Пазархан“. Загъгъла в края на уличката бучеше грохотът на стохилиядният град, но тук не стигаше никакъв отъек, тук времето беше изпуснало цяло столетие, тук само привечер излизаше на разходка с файтон Калиопана от онова странно платно на Борис Коцев.

Така, минавайки непрестанно без преход от приказка в действителност, ние вървим по краткия ни път към смъртта, обременени с толкова много красота и изпълнени с угризения, че не ще можем никога да я възвърнем напълно на ония, които идат след нас.

Сега шосето непрекъснато възлиза по рунтавия склон на Балкана и ние се движим в пъстра буква сянка. Долу, в гъното на урвата, остана малката гара Копривицаца, прибрала в себе си всичките шумове на деня. А денят е пролетен, радостен, сребристосинкав като небето, разкъсано от зеления свод на клоните. Когато спрем за минута-две, отнякъде иде весело шуртене на вода. Пътят се вие, качва се по нагоре, като че гони върха на планината... На един завод една закована дъсчица с надпис: Без свобода

няма живот. Малко по-нататък, на друг завой – друга гъсчица: Свободата не ще Екзарх, иска Караджата.

Каква страшна власт има тая малка гума „свобода“, изхвъркнала като вук преди сто години от сърцето на великия копривщенец, повтаряна толкова пъти в стихове и проза, че и днес в моя кротък ден и в тая хубава гора, която „мирише на младост“, свиwa сърцата ни в тревога!... Как всичко сега ни възвръща първичното значение на Словото и неговата експлозивна сила!...

Гънката на планината се разтваря, горе вдясно се чуват гласове като птици цвъртеж: около гърбените постройките на детско летовище тичат и се смеят пръснати по склона хлапенца. Още един широк завой и вече спираме. Вляво една малка река с мост от греди и зад нея тъмни гърбени къщи. Един километражен стълб на кръстопътя: сто и няколко километра до София. Една стръмна уличка вдясно, с вада сред калдъръма, която води нагоре към каменно мостче и каменна чешма. Един плътен, резлив въздух, наситен с ослепително слънце. Една абсолютна тишина, тишината на най-високи планински върхове, в които загубваш напълно чувството за време и за собственото си съществуване. И сега, както друг път, неусетно започва чудото.

Отначало само едно съвсем леко, едва доловимо прърхане на криле: годините почти на цяло столетие се връщат с бавен летеж назад. Сетне в далечината се чува мекият звън на „камбалото“ от „Света Богородица“ за вечерня. В близката „купчийница“ на Генчо Станков се трупат млади жени: купуват газ, шекер, восък за свещи. Двама джелепски джамбази, яхнали коне, се връщат от Пловдив и спират при спичарията на хеким Спас да му дават церовете, които бе

поръчал да купят от града: сулфато, синап, локмаруху и индийски орехчета. Изпушват по един цигар и продължават за къщите си. Портата на конака изскърцва и на прага се изправя онбашията. Дрямнал малко на миндерлъка, той се видя пак в Родосто, неговата касаба, отдето го бяха изпратили тук... Слънцето лъщеше по синкавобелите люспи на морето, канкчията Спиро кърпеше на брега мрежата си и тананикаше гръцка песничка, а той, онбашията, седеше под чинара, с шишенце мастика на столчето пред него. Аллах, има ли по-хубаво място в целия свят!... Той бутва феса малко назад, извиwa очи наоколо си и чак сега се събужда. Сърцето му изведнъж се свиwa от мъка: все същите, събрани на купчина, сякаш допрени с плещите си върхове, заградили отпред и встрани всичко, все тия големи, ръждивокафяви къщи, със заплашително надвиснали черни стрехи, като калпаците на техните стопани, които скриват погледите им, за да не разбереш какво мислят. Онбашията примижава, за да не вижда тая дивотия, с която ето вече втора година не може да свикне. После въздъхва и отива насреща в кафенето на Тосуна – белки ще намери там някой от хаджиите да се поразговори за своя мил мемлекет. Слънцето слиза над камбанарията на църквата, сенките се удължават. Постепенно екранът се смалява, изчезват улиците, хората, шумът.

От далечината излиза напред една стая от горния кат на голяма чорбаджийска къща, озарена от залеза. Каблешковата къща. Стаята на Тодор Каблешков. Момъкът, облегнат на прозореца, гледа западния хълм с буйните планински ливади по него. Всеки ден същата гледка. Все тая зелена гора, все тия планински тучни пасища, допрени до небето, на които не може да се нагледа! Той се изправя, разкършва снага,

потреперва от мразовити трънки: треската пак го мачка и мислите му подекачат, непослушни на волята, парливи и крилати. Той се ослушва. Някъде далеч зад баирите се чува от време на време ситно, глухо прашене, като че се чупят съчки. Момъкът се усмихва: момчетата мерят на нишан в гората, изпробват новите си пищови. По-силни трънки го раздрусват и мислите му се връщат към самия него: ще издържи ли той, или болестта ще го тръшне преди решителния час? Той е вече водач, и прие моя жребий, определен за него от другите¹. Но той е живял в Цариград няколко години и знае, че борбата с Турция не е детска игра. Но знае също тъй, че щом има подвиг, ще има и жертва и че не жертвата е важна, а целта. Той вярва в светостта на тая цел, знае, че тя ще бъде постигната, но се бои дали самият той ще я види. Спомня си своя досегашен живот, бърз и пъстър: пловдивското народно училище, лицей на Галата-Сарай, гарата на Белово, на която е началник, чиновник по Хиршовата железница, странстванията си из далечните краища на Тракия и Македония. И навсякъде тая огнена дума „свобода“, която запалва мислите, мечтите, кровежите му и не го оставя да стои на едно място. Ето и сега в главата му се върти „Песента на Раковски“:

*Когато бях аз детенце
тихо, нежно, мило,
когато бях аз момченце
лудо, младо, живо;*

¹ Даскал Минков от Дряново разказва, че това момче му се видяло (когато го водели заедно с другите заловени въстаници) „много чудно, с големи очи, с голяма разчорлена коса, много сериозно и замислено, никого не поглеждало, а на ръцете му тежки железа“ („Запуските“ на Захари Стоянов, стр. 579, издание Игнатков).

*кога стигнах на години,
кога станах дядо,
един беше мойт баща,
едно бе ми чадото:
Свобода, свобода!*

И изведнъж му се струва, че думите идат от другия край, отвъд Тополка, от къщата, дето се е родил баба им Любен, който написа тая песен да им къса сърцата. Той се разтърква из стаята, поглажда чело, но думите продължават все тъй чудесни и страшни, написани като че тъкмо за него:

*Я чуй мойта малка молба,
brate ти мой мили!
Азе видя, че боля,
падат мойте сили!
Дойди при мен пред смърта ми,
па ми кажи само
една дума, сладка дума
да занеса т а м о:
Свобода, свобода!*

Побледнял, със стиснато гърло, момъкът притваря очи. Какво вижда той в огнения въртоп, дето се мията душата му? Дали она блажен час, когато със своята нежна юношеска ръка ще напише историческото „кърваво писмо“ на двадесети април хилядо осемстотин сегемдесет и шеста година? Или по-нататъшния свой път из затворите на Ловеч, Търново и Габрово, дето, премазан от болестта и от изтезания, ще търси начин да свърши по-скоро; или добрия Селями паша, който го жали, заповядва да го качат на кола и разговаря с него на френски; или последна-

та минута в заптийската одая на Габрово, когато с един турски куршум сам прекъсва мъките си?...

Младежът разтърсва глава, иска да се разсее и взема от полчищата „Историческите“ разкази, които му са винаги под ръка. Но вратата се открява и майка му, неговата втора майка, която го обича като свой син и му помага в народните работи, нагича и казва:

– Дошъл е един човек от Панагюрище и пита за тебе...

Каблешков става, цял разтреперан от студ, закончава дългото си алафранга сетре и тръгва към вратата. Сега фигурата му расте, расте, става грамадна, изпълва стаята, излиза извън рамката, издига се над къщата, изправя се до върха на планината и сянката му покрива градеца.

Така ще остане до края на вековете: Тодор Каблешков е най-чистият образ, свързан през целия си живот с революционна Копривщица. Бенковски се чужди от родното си място, той прави център на организацията и своя столица Панагюрище: в Копривщица той се крие дори от майка си. Любен Каравелов е прекарал тук само детските си години, а по-голямата част от живота си работи в чужбина. Синът на копривщенския първенец Дулко Каблешков, добил солидно за времето си образование, видял големия чужд свят, младеж с хиляди възможности за охолнен и спокоен живот, се връща в своето родно градче, за да приготви свобода на братята си.

Тоя двадесет и три годишен юноша е вече апостол. През краткото десетдневено царуване на въстаниците, тия ослепителни дни на екзалтация, на буйно опиянение, той трябва да запази ума си ясен, съобразителен, трябва да нарежда, да командва,

да бъде водач и пример. Каква невероятна епоха на безпределна наивност, на пълно и радостно себеприличане, на мъченичество – масово и единично, – които правят от онай действителност една величава балада!

Ново едва чуто пърхане размърдва тишината, годините се връщат. Екранът отново се разширява и обгръща целия градец, планините, реката, две деца, които свиркат, връщайки се от училище. Един автобус пъхти, готов за тръгване към Пловдив. Един високоговорител предава: ... „кой уши байрака – кой му тури знака? – Райна поп Георгиева!“ ... И чудото продължава.

Ние сме в една огромна художествена реликва, която е цял град. Стълбите се смущават от собствения си шум, думите излизат само шепнешком. Тия дворци на някогашната българска архитектура, с грамадни еркери-чардаци, с високи зидове и ковани порти, с широки, надвиснали над половината уличка почернели стрехи-козирки, тия гървени колони с капители и фризове при външните стълби, отдето се влиза в обширни салони с рисуванни стени, с рязани тавани – стилизирани слънца и ромбоиди, с повесен на средата осмоъгълен чудесен фенер от ковано желязо, с „женска одая“, с „гостна стая“ с кончета и пиростии на огнището, с гревна мелничка за кафе и шарени филджани, с кюркове и фустани от дамаска в шкафовете, с грамадни, в позлатени рамки огледала, незамъглени от сто и тридесет години, тия къщи, единствени в цялата наша земя, на които никога не ще се нарадваш – Ослекова, Каблешкова, Магжарова, Каравелова, Бъзова, Лютова, – те стоят неми, загледи над баурите към пътищата, които се събират

тук, и чакат да пристигне по тях оня, който ще развее магията и ще ги накара да проговорят.

Градовете са като хората: всеки от тях излъчва флуиди, които привличат, отблъскват или внушават пълно равнодушие. И всеки от нас има слабости към едно или друго селище, често пъти необясними, немотивирани, понякога – несправедливи, но винаги непобедими тъкмо защото са произволни. Така, Плевен никога не ме е особено привличал: дори нещо повече: опитвал съм се да го избягвам, щом е било възможно. Онова, с което тоя град се гордее – музеи, паметници, паркове, – бе познато още от учебниците ни и човек не можеше да очаква никаква изненада. Но имаше нещо, което при всяко отиване там веднага отдалечавахе някъде встрани тия неща и даваше топлота на моето пребиване: то беше присъствието на Н. В. Ракитин в него.

Ракитин бе свързал съдбата си с тоя град и, за зла чест, това стана фатално за него. Той учителстваше там и всеки път, когато трябваше да бъде в Плевен, с радост мислех, че ще се видим. Всичкото си свободно време той прекарваше в читалището и най-често се намирахме там. От него, както почти от всички селски хора се носеше оня специфичен приятен дъх на кър, на черен хляб, на лук и на тютюн. След първите въпроси и отговори той почти винаги изваждаше някое поизмачкано листче, подаваше ми го и казваше: „Отзарана бях на лозе да прекопая и написах това стихотворение!“ – или: „Днес в междучасието написах ей това!“ И на лицето му се изписваше една неловка усмивка, като че беше виновен за нещо. В цялата стройна фигура на тоя човек със спокоен вървеж и кротко лице, очертано с брадичка и мустаци, с тъмни очи, които почти винаги блуж-

даеха в далечината, имаше някаква мекота и тишина, онова неопределимо нещо, наричано от народа с изразителната дума благост, което обезоръжаваше всекиго и ни караше, без да мислим, да ставаме и ние по-добри. Такава е и неговата поезия – проста, безхитроствена, трогателно чиста, без поза, без крясък, без скокове и изненади, подобна на линията, която чертаят сините вълнообразни хълмове в равнината. Тя е като птича песен – самородна, със звънлива, прозрачна тоналност, с мечтателен, понякога носталгичен нюанс. Една поезия – не изключителна, която продължава Вазов и Кирил Христов, но със свой личен акцент, който ще ѝ отреди сигурно място в българската литература. Ракитин обичаше земните неща – природа, животни, хора – без усложняване и граматизъм и преобразяваше тоя обикновен свят в напевна човешка реч по един толкова непосреден начин, че човек би могъл да му завиди. Понякога в неговите малки акварелни пейзажи мъчно може да се отдели поетът от художника, също както и в тоя великолепен ентериор:

*В нощта се тихо стъпките отгласят
на гостите, които си отиват.
Една след друга лампите угасят
и сенките се зад стъклата скриват.*

*.....
И през завесите луната бледа
на снопове провряла си лъчите,
със кърви по трапезата в безреда
напълни сякаш чашиите допити.*

А тия строфи със смел и широк замах са истински фламангски платна:

Светкавици кръстосват далнината,
безумно ехо тича из нощта,
безумен призрак гони из нивята
побегнали, подплашени стада.

(„Буря“)

Скриптят кола из пътища безкрайни;
на хълма спряни пътници незнайни
се вслушват в сетни вряви на денят.
Възправили глави сред равнината,
към слънцето, що гасне зад гората,
говедата със протяжен вой мучат.

(„Равнина“)

Или тая чисто българска ода на земята, ге-
то се чува как богро пукат ставите, лъха мирис на
здрава пот и която търси своето музикално превъ-
плъщение:

Да ми е да развъртя косата,
да ми е след ралото да крача,
да ми е с кавала след стадата
жалбите ти святи да изплача.
Земьо, майко моя!

В множеството неговни сборници стихове има,
разбира се, неща, които не прибавят нищо към име-
то на поета. Но, струва ми се, малцина днес знаят,
че още в 1910 година Димитър Подвързачов и Димчо
Дебелянов включиха в своята Българска антоло-
гия няколко работи от Ракитин, между които сти-
хотворението „Вътре“:

Не светеше отвътре нийде свещ,
хлопах и никой ми не отговори;
и кат по чудо, бавно, с звук зловец
вратата цяла се отвори

Прекрачих безпокойно старий праг
и ме отведо обгради тъмнината –
сърце ми спря да бий и в черний мрак
едвам облегнах се в стената.

Отпърво стори ми се, че бе сън,
но се съвзех и оц обвзет от тръпки,
аз чувах ясно вятъра навън
и ехото на моите стъпки.

Проникваше, дълбоко се вгнезди
мълчането на всички стаи в мене
и в тоз покой не знам що ме смуги,
стар спомен ли, или видене.

Да плача исках, исках и не знам
кого с плач да разбудя, се страхувах;
да бъда исках сам – бях сам и сам
присъствие чуждо в мрака чувах.

В действителност, това е една малка поема –
странна, съвсем оригинална по инвенция, с някакво
почти сетивно внушение на тревога. Тук няма и сянк-
а от фантастика или мистицизъм, това е произ-
ведение дълбоко реалистично, с вътрешен ритъм, с
тоя трикратен удар „да бъда исках сам – бях сам
и сам“, засилващ напрежението, и което въпреки ед-
на-две графавини във формата (стихотворението е
написано преди повече от половин век!) остава и до
днес единствено в българската поезия.

Клетият Ракитин! Роден да изпее своята без-
пределна обич към живота, той трябваше като Яво-
ров да загине преди време – само на 49 години! – жерт-
ва на чудовищна клевета. Прекомерно чувствителен,
за да може да понесе тоя гръмотевичен удар, той сам

пресече душевните си страдания, хвърляйки се под влака в един тунел на Искърския пролом. Всъщност, не бяха колелата на вагоните, които премазаха неговото измъчено тяло. То беше отново оная българска действителност, която унищожаваше още веднъж един от огарените си и най-чисти синове.

Той имаше да каже още много: за него потребността да пише беше като дишането. И ударът го порази насред пътя, в оня път на мъчениците, който води към едно по-съвършено човечество.

Земни пътища, земни пътища! Какво тъмно участие имате вие в живота на всеки от нас! Ние не подготвяхме всичките неочакваности, които ни е приготвила вашата сплетена мрежа. Ние никога не знаем на кой завои ще ни срещне съдбата.

„Путь – горожка!“ – казват русите и от тия думи лъха хладина на една неизвестност, еднакво готова за добро и лошо. *Partir* – c'est *mourir* un peu е френската поговорка, сиреч оня, който заминава, е за тия, които остават – донякъде в царството на смъртта.

Пътища по нашата бащина страна, вие сте влезли в нашето съществуване, би казал човек, още преди рождението ни. И аз мога само да бъда благодарен, че моят жребий бе да мина по вас, пътища из тая паметивековна, мълчалива и благословена земя.

Днес вие сте бързи, устремени, асфалтирани, прилични на тънки девойчета с опънати назад черни коси. А аз ви помня още не съвсем спретнати, като отпуснати селски момци, с бабен, нехаен вървеж през полята и клисурите, спирайки се да починете до някое куцо гърбено мостче, да завивате сетне под стари изкорубени върби и да поемате косо през нагорното стърнище, вместо да прехвърляте пряко

височината. Аз обичах да се изоставям на вашите хрумвания, защото почти всеки път то биваше ново приключение. Приключение без сензация, дори без случка, но винаги с някое откритие. То биваше в някоя мразовита зимна вечер, когато си пътувал цял ден в открит селски кабриолет и пристигаши вкочанен в крайпътно ханче, дето ще изпиеш канче гореща ракия, ще легнеш после на нара между непознати хора, ще се завиеш презглава с тежкия козак и ще се усещаш щастлив от бумтежа на кюмбето, което топли само краката ти. Или – в някоя плагня през август, когато съзреш в края на хоризонта малка тракийска брчка, запрегната в муле и прилична отдалеч на високо паяче, натоварена с дини, росни и изстудени от нощта, с един шест-седемгодишен човек каруцар, с камшик и с дебел глас, досъщ като оня Влас на Некрасов от „Селски деца“, който отговаря важно: „Шест души сме в къщи, но мъже само двама: баща ми и аз“ – и ти изведнъж ще се почувстваш нищожен и непотребен като търтей. Или още... Но по-добре нека разкажа набързо онова отдавнашно пътуване, останало в паметта ми завинаги, с всички удивителни подробности, като че е било вчера.

Бяха страшните месеци на бомбардировките в София. Оставили в града разкъсаните трупове на най-близките ни хора, без да можем да ги погребем, ние се бяхме приютили временно в едно сиромашко и нечисто селце, претърпано от бежанци из столицата, на десетина километра северно от града. Три месеца прекарахме там – в студа, в калта, в мъката на оная зима. Бяхме трима – сестра ми, аз и малкото старо кученце. Един ден трябваше да напуснем това убежище и да отидем далеч, сега вече в едно селце на Тракия. Това дойде неочаквано, като истинско избавление и ние не искахме да губим и един ден. Но

нямаше редовни влакове, нямаше никакви други съобщения и след дълго търсене успяхме да намерим една каруца, която щеше да отива за вино във Ветрен, и се спазарихме да ни пренесе нас и скъдния ни багаж, до новото селце. Тъкмо тогава дойде великденската бомбардировка. Ние почакахме един ден и на следния тръгнахме. Пътят до София бе целият в пресни ями от бомби. Минахме приземи през опустялата и няма столица, по централните улици и площади, дето само гърмолът на каруцата и граченето на събудените гарги се носеха над паважа и скоро излязохме на Цариградското шосе. Слънцето изгряваше. Сега вече бяхме извън града, нямаше опасност от бомбардировка и можехме да помислим по-спокойно и да се погледнем. То беше нещо, което няма да се забрави никога: тая селска каруца с възстарилия колар, който пошибваше уморените коне, тая натоварена с жалката ни покъщнина кола, леглата, завивките, над които стърчеше радиоапаратът – единствена връзка със света, – и ние, кацнали отгоре с кученцето между нас. Беше, както в древните времена, някакво изселване за наказание, някаква остра самотност (всичко, което ти е скъпо, е това тук, до тебе, а наоколо е безпределният и равнодушен свят) и в същото време за първи път от дълги месеци усещането на някакво физическо облекчение, на някаква неясна радост, която не бе в съзнанието, а се чувстваше като че с тялото. Защото беше слънчева априлска сутрин, защото всичко наоколо бе спокойно, в небето се обаждаха чучулиги, тук-там зеленееха поникнали ниви, защото всяка минута ни отдалечаваше от унищожението и смъртта, които оставаха зад нас, а напред ни лежеше потъмнялата от влага пролетна земя със своята мирна усмихната хубост. Колкото по се спускахме по тоя бял път, който во-

геше на изток и на юг, толкова повече всичко се преобразяваше: тук-там оряха, гърветата се готвеха да цъфнат, от комините излизаше спокоен, лек дим. Тук нямаше вой на сирени, нямаше разцепени згания и ями със сплетени жици и лег, тук един маневриращ локомотив пишеше припряно, като че се кукотеше закачливо.

Всъщност, къде отивахме ние? Защо на сърцата ни беше леко и спокойно? Какво бъдеще можеше още да ни съблазнява? Но необикновеното на това пътешествие бе тъкмо в невъзможността да мислим и в способността само да чувстваме. То беше като пътуването на „Големият Моли“¹. Цели два дена се носихме, клатени от равното друсане на каруцата, сред една природа, която се събуждаше в пролетното си възкресение. На юг хоризонтът бе загладен от блесналите снежни масиви на Рила и Родопите, а пред нас постепенно се разтваряше равнината на Тракия като безпределна градина. Пристигнахме привечер в селцето, също тъй незначително и сиромашко, както и първото, но чистичко и приветливо. То беше пръснато по двата бряга на пенливата още планинска Марица. Тук пролетта вече настъпваше тържествено със своите розови и бели байраци от цъфнали гървета, с козлета, които скачаха по камъните на реката, с кукувицата, която се обаждаше откъм гората, с онай весела циганска махала в долния край на селото, дето кънтяха наковални, крякаха стага гъски и пишяха върбовите свирки на циганчетата.

Но най-чудесното в това приключение бе, че

¹ „Големият Моли“ – роман на известния френски писател Ален Фурние (Преведен на български в някогашната „Мозайка“, под заглавие „Неспокойна душа“.)

то обремени сърцето ми завинаги с един лъчезарен и в същото време горчив спомен: срещата с един неочакван приятел. Ние не бяхме се търсели, дори не подозирахме съществуването си. Бяхме съвсем различни – и по външен образ, и по същина. Но когато обичта отдавна е чакала да се даде някому, тия неща нямат никакво значение.

То беше едно малко гръвче. Една младичка, навярно четири-пет-годишна дива крушка, сред ръжената нива, до реката край селото. Нисичко, с разперени жилави клони, вече цъфнало със своите ситни бели цветчета, то сякаш гърпаше с протегнати ръце слънчевите лъчи към себе си и викаше първите пчели да им раздаде своята нежност. То беше едно малко, мълчаливо същество, съвсем самотно върху тоя бряг с мършави ниви, дето на два-три километра наоколо нямаше никакво друго гърво, нито някаква къща.

Има нещо неизразимо тъжно в участието на гървесата. Те са осъдени на вечна неподвижност. Те са заковани към тоя къс земя, дето случайно е паднало някакво семе. Тяхната връзка с живота, корените им, са техни окови. Те израстват лебентци, величави гърбове, чинари, кедри, минават десетилетия, векове, но те стоят неподвижни като живи истукани. Когато всичко около тях се движи – вятърът, облаци, реки, птици, дори техните собствени листа, отнасяни от вихъра, те само бучат и се превиват от мъка, че не могат да се откъснат, а когато успеят, то е откъсване от живота. Затуй най-често те се събират в многобройни дружини, защото „с други и смъртта не е страшна“ и защото няма нищо по-облекчаващо от това, да говориш нощем някоя своя болка, прошемолявайки тихичко, и цялата гора да ти отвърне със съчувствена въздишка.

Моята малка дива крушка никога не бе имала

тая утеха, но затова пък сега имаше мене. Два пъти всеки ден аз минавах край гръвчето и ние си разменяхме по една мълчалива усмивка, която ни стигаше: ние знаехме, че това не са учтивите въпроси и отговори на хората.

В деня на заминаването ни аз отидох при него и погалих клончетата му. То разбра! Неговите ситни лъскави листца затрепкаха бързо-бързо, докато като клепките на дете, което ще заплаче, сякаш искаше да ми каже: „Не ме забравяй! Аз пак ще остана сам!“ И аз го успокоих с поглед: „Не тъгувай! Когато обичаш някого, никога не си самотен!“

Можех ли да го забравя! То беше единственият приятел, който не причинява зло.

Случваше се така, че всяка година минавах с влак или кола по същия път, по който някога пристигнахме в селцето. Още отдалеч аз се приготвях за нова бърза среща с моя малък приятел и когато приближавах, махах с ръка. И гръвчето размърдаваше светнали от радост и от слънцето листца и се усмихваше. Всяка година аз го виждах повече порасло, с по-голяма сянка в нивата. Една година спрях за минута и се изненадах: то беше вече яко младо гърво и на един от клоните му бе вързана цедилка със заспало в нея пеленаче, а в сянката – селска торбица и бърдел с вода. То имаше вече своите задължения и му беше добре.

Минаваха години и всеки път през дългите есенни гърждове и в зимните нощи мислех за оня край и виждах малкото гръвче как се бори юнашки, съвсем самичко, срещу мокрите ветрове и снежните фъртунки и не се предава.

Тая година, както друг път, трябваше отново да мина по тия места. Няколко минути преди влакът да профучи край селото, аз се изправих при прозоре-

ца на вагона със същото радостно очакване, както преди. И изведнъж – не исках да повярвам на очите си. Някогашната ръжена нива бе изчезнала, преобразена сега на гумно, с няколко купчини плевня в единия край и никакъв помен от малкото крушово гървче. Само един или дори половин метър по-встрани, и моят приятел щеше да бъде жив, пак там, по-възмъжал и по-як от по-рано. Но онова, което петнадесет години бе щадено от природата, ръката на човека бе унищожила. То можеше да се брани от стихии, но беше съвсем незащитно срещу секирата. Една мълчалива обич бе убита.

И си спомних друго подобно приятелство: какво ли е станало и с него? То беше в съвсем противоположен край на страната, дето бях ходил няколко пъти преди повече от двайсет години. Едно старо, западнало градче, близо до морето: паянтови къщици с не повече от два етажа, дълга главна улица, по която вечер се връщат говедата и спират камионите, малка гостилничка, дето учителите, докторът и съдията пишат консумацията си на тефтерчета, едно ново кино, неизмазано отвън, сред двор без ограда, дето в пазарен ден се разпрягат колите, а вечер в тъмното се чуе спокойното сумтене на добитъка, едно принизено селище с много беднотия – турци, които носят под култука си самун хляб, и кадъни в избелели фереджета, които водят с връв някоя саанска коза. То имаше малка гара, отдалечена на половин километър, имаше една соловарна в крайнината, дето винаги се чуваше тропот на каруци, шум от машини и някакво съскане, имаше един хотел в центъра с три-четири стаи, току до градската градина, която беше голяма една педя. Но в тая градина имаше нещо, което рядко можеше да се види в български град:

няколко стари великолепни липи, събрани накуп, клоните на които надничаха в прозорците на хотела.

Пристигнах там в една хубава сутрин през юни. Още от първата улица ме обви мекият, плътен аромат на цъфналите липи, от който не можех да се освободя, дето и да отидех, и обърка изведнъж вътрешното равновесие на двата дни, които трябваше да прекарам там. Каква упойка влизаше в кръвта, в мислите, в спомените с това сладко дихание на бухналите дървеса, което излизаше през устните на хлягите златисти цветчета? Прозорците на стаята ми бяха разтворени и цялата нощ, радвайки се на моята възторжена наслада, старите липи ми изпращаха своята несдържана симпатия по моя единствен за тях начин. Така се завърза нашето приятелство. И когато заминавах, те заклатиха за поздрав гласките си сивобели клони и въздъхнаха дълбоко с облак още по-гъст мирис. Така беше и следната година. Ние се знаехме вече, ние мислехме за бъдещите срещи – и всичко това беше съвсем естествено, както между хората. Веднъж пристигнах там през зимата. Бяха противни студени дни с мокър сняг, който се сипеше от сухите сакъми по улиците. Градецът изглеждаше още по-жалък и изоставен. Моите липи потракваха с оголени клони по прозорците, за да ми се обадят. Дърветата жалеха, че няма какво да ми дадат. Те не знаеха, че за обичта истината е само онай, която тя си създава, и че още щом ги видях, усетих същия гъст, меген аромат, с който някога ме посрещнаха и с който е напоен моят спомен до края на дните ми.

Какво ли е днес там? Живи ли са моите приятели? Всъщност, те бяха душата на градчето – могло ли е то да я опази?

И ето, из всички краища на страната трепти пулсът на десетки селища – градове, градчета, паланки, – които живеят, без ние да се интересуваме от техните съществувания. Всяко от тях носи своя скрит пламък, всяко има своя съдба. В някои купи изумителен, невиждан досега труд на младежта: там се строят пътища, заводи, нови езера, дворци и лицето на земята ни се преобразява непрекъснато. Тия гигантски дела сами се налагат на вниманието ни. Но има други селища – мълчаливи, притулени, – за които се сещаме само в изключителни случаи. Безименни мъже и жени вършат в тях вдъхновена, невидима, безкористна работа, от която ден по ден се създава историята на нацията. Тия хора не търсят никакво удовлетворение. Те вършат това, защото иначе не могат: смисълът на техните съществувания е тяхната работа. Един стар библиотекар и местен археолог в Търново събра значителен материал и направи макети на унищожените исторически паметници. Един страстно влюбен в родното си място габровец написа преди години историята на своя град. Един културен син на Котел изважда днес из миналото на града нови, неподозирани досега факти от биографията на Раковски, изключително важни за нашето Възраждане. Един писател и художник в Казанлък създаде най-хубавите музей, читалище и художествена галерия от всички, каквито могат да се намерят в провинциалните градове. Един бивш учител в село Константин – Еленско – събра и продължава да събира няколко хиляди народни поговорки, пословици, шеги и анекдоти. Една бивша учителка в Сливен е истински жив справочник за исторически факти и културни събития в града през период, по-дълъг от един век. Непознати културни работници в градчетата на Родопите, около Пирин – „самодейци“ в това отно-

шение – откриват, събират, запазват резби, икони, фрески, за да ги предадат на поколенията като изровено от тях имане.

И всички тия приглушени селища живеят в нашата земя като Пепеляшки, които изчакват да дойде царският син и да ги открие.

Провинцията? Не е ли тя всъщност една голяма столица на провинциална София?

ЧУЖБИНА

Светът бе вече променил образа си, придобил беше друг характер и нови навици и човек се усещаше объркан. Циклонът на една недвижвана готовища война бе минал по мирната земя, помел бе граници, гържави и власти и на тяхно място веднага се бяха издигнали нови. Идличната епоха до 1914 година беше сега минало, от което – това мъчно можеше да се повярва – ни деляха само десетина години.

Между големите различия от миналото, едно по-малко, но важно (в практическо отношение) бе, че нямаше вече ония лесни пътувания в чужбина, без каквито и да е формалности, само с един паспорт за пет лева (и то без портретче), който се получаваше веднага. Сега всяко близане, дори минаване транзит, в чужда гържава ставаше с предварително разрешение от тая гържава – виза, за което се чакаше и се плащаха такси. Всички страни бяха станали изведенъж много подозрителни към поданиците на гържави, с които бяха воювали; от друга страна, всички монети бяха променили главоломно стойностите си (едни съвсем обезценени, други поскъпнали невероятно) и това усложняваше още повече всяко излизане извън границите, особено на нашата страна. Ние, българите, по-остро от другите изпитвахме тия неприятности и мъчности, защото на първо място бяхме от лагера на победените и криво или право си бяхме спечелили славата на пакостен и непочтен народ, второ, защото нашето участие като съюзници

на германците бе продължило войната, и най-сетне, защото съседката ни Сърбия, сега вече голяма гържава Югославия, имаше доста основания да бъде злопаметна към нас и пречеше на минаването ни през нейна територия. Тъй че когато през 1925 година трябваше да отида служебно за няколко месеца в чужбина¹, минавайки през Югославия, на гара Цариброд (дото десет години преди това бях служил като мирови съдия) не ми бе позволено да сляза и да пия чаша вода, а освен това през цялото пътуване до австрийската граница бях под явен полицейски надзор. Същото бе и на връщане. Но трябва да се признае, че тая атмосфера бе типично балканска и че колкото по на запад отивахме, толкова по-слабо се чувстваше някаква враждебност. Днес всичко това изглежда дребно, архаично, неважно. Но ето че трийсет-четирийсет години по-късно „възвръща се вятърът по своите кръгове“ същите страсти със същата сила отново определят отношенията между гържавите и хората.

Наистина, както споменах, много неща коренно се бяха променили и това обясняваше всичко. Политически светът не само не бе се успокоил, но живееше отново напрегнато и задъхано. Съветската страна постепенно укрепваше – вътрешно и международно – и ставаше привличащ център на ентусиазирани борци за социализъм и комунизъм от цял свят. В същото време Мусолини, след като бе извършил своя „поход към Рим“, стана фактически фашистски диктатор на Италия, а в една мюнхенска пивница бе образувано ядрото на нацистите в Германия. Един

¹ Бях тогава чиновник в Българската централна кооперативна банка и ми бе възложено да проуча някои видове кооперации във Франция и Белгия.

трескав устрем тласкаше към бъдещето, все така неясно, всички страни, победени и победители превързваха раните си и се стягаха за новия живот; новородените държави уреждаха възторжено своите възвърнати домове. Но сянката на войната тежеше още на много места. Виена, някогашната, както се разправяше, весела, жизнерадостна и хубава Виена, сега беше един покрусен, мрачно величав град, занемарен във външността си, мълчалив, изпълнен с просяци инвалиди от войната и с угрижени жени с торби пред дюкяните. Голямото бяло пристанище на Триест блестеше в залива нямо, без движение, лишено от живот¹. Само природата, вечната „равнодушна природа“, оставаше неизменно същата.

В тия безслънчеви, меки, октомврийски дни все така спокойно се плакнеше нечисто-зеленикавата вода в каналите на Венеция и със същото мъртво безстрастие гледаха сивобелите палати от двете страни; все същите едри праскови и смокини пъстреха сергиите пред малките дюкянчета по улиците.

Отседнахме в евтиния пансион „Шмит“, точно под часовника на Пиацата. Стопанката, една пълна червенокоса австрийска еврейка, не се учуди, нито се възмути, че сме българи, дори се зарадва: даде ни да прочетем една картичка от бившия и пансионер-българин (емигранта комунист Машаров, наш добър познат от София), който ѝ пишеше, че е в болница, и я молеше да запазва писмата му. (Ние не можахме да открием адреса на Машаров и заминахме на следния ден, без да го видим). В общата стая с няколко легла на тая бедняшка странноприемица, устроена

¹ След войната Триест бе откъснат от хиндерланда си – предишната австро-унгарска империя – и околностите му минаха в границите на Югославия.

в старинна сграда, с табани и стени, лакирани като миниатюри, дето всеки четвърт час фигурите от часовника удряха с чукове камбаната, а въздухът бе изпълнен с пърхане на гълъби, както и в люспестата матова лагуна отвъд лъва до кампанилата, в книжарниците под колонадата, дето се излагаха все така нови томчета с хубави корици и в строги сахтиянови подвързии, в пресния аромат, идещ от ъгловото кафене Esspresso, дето всеки миг влизаха и излизиха клиенти, в неизгасващото кандилце пред иконата в гръното на уличката – във всичко това имаше все оня познат, малко ленив темп и оная непредаваема прелест, които почувствах за пръв път преди четиринадесет години. Всичко беше непроменено в моя град-шедьовър, защото тук магията на човешкото изкуство покрива тъмена на всички събития. Само ние, хората, не оставаме същите, и без да мисля за това, аз бях дошъл тук, сред тая безсмъртна хубост, като че за помен на моята младост.

Все тъй спокойни, безучастно чужди, поръсени тук-там със снежец бяха скалите на Алпите при Домодосола пред Симплон, дето ехото се носи особено звънливо и самотно. Все тъй отмерено и бавно, като че от памтивека, падаха по празните пейки и по пясъка листата на платаните в Уши¹. Отсреща, по френския бряг, се мержелееха през мъглицата белите сгради на Евиан и тишината бе толкова тънка, че когато тупваше някой кестен, звукът сякаш не се раждаше тук, а идеше много отдалеч, свършено чист и пътен. На гарата все тъй бяха отворени безплатните умивалници с топла вода, сапун и пешкири, улиците – все тъй педантично чисти, като коридори в къщи, в бугките по ъглите все тъй бяха

¹ Богато предградие в Лозана.

нарупани пластове шоколад с лешници и цигари с безплатни, самозапалващи се кибрити. Тук всичко бе излъскано, солидно, непокътнато, както може да бъде само в страна, която не бе воювала.

Не беше същото във Франция. Наистина бяха минали вече шест години от края на войната, но едно напрежение, почти видимо, изпълваше цялата страна. То беше навярно съгъстената до експлодиране воля, която се роди в процеса на войната и продължаваше по инерция, а освен това и новото чувство на самоутвърждение, на жажда за съграждане след унищожението, най-сетне просто виталният инстинкт на един народ, който имаше право на всички радости, след като бе извършил „чудото на Марна“.

На пръв поглед Париж, който не бях виждал четиринадесет години, беше почти непроменен. Но то бе наистина само на пръв поглед. В действителност бяха му отнели всичките малки, но характерни аксесоари на оная трогателна примитивност, която помнехме и обичахме отпреди войната: конските омнибуси и парните трамваи, вместо които сега пускаха таксите *C и t r o e n*; мустаците и брадичките на мъжете, дългите рокли и широките шапки с воалети, птичета и цветя на жените, заменени сега според модата „Ла Гарсон“ (от романа на В. Маргерит), с поли до коленете, с рязани коси и цигара в уста. Френч-канканът, валсът и тангото бяха изчезнали, поразени смъртно от чарлстона, фокстрота и шими и от екзотиката на джаза, която настъпваше с лудешкия ритъм на Жозефина Бекер. В политиката Клемансо бе вече в сянка, възлизаха Бриан, Таргийо, Поанкаре, Блюм. В литературния живот – Ромен Ролан, Анатол Франс, А. Мороа, П. Моран, Ф. Мориак, П. Клодел, А. Жиг, П. Валери, както и загиналите Пегу, Аполинер, Ален Фурние – създаваха една купяща, бо-

гата с разнообразието и с оригиналността на идеите атмосфера, в която по-късно щяха да се излюпят новите слави на Франция, (В едно малко летище на Сахара пишеше вече своята първа книга бъдещият автор на „Земя на хората“ и на „Малкият принц“.) В живописата възлизаха победоносно Пикасо, Брак, Сегонзак, Марке, Матис, Паскен, Руо, Утрило, Дюфи и др. Френският театър разцъфваше с нов блясък в изключително интересните и разнообразни опити на Ж. Копо (театър „Вию Коломбие“), на Дюлен (театър „Ателие“), на Г. Бати (театър „Монпарнас“), на Питоеви (театър „Де-з-Ар“). Раждаше се една нова епоха, буйна, наситена с идеи, още неясна в перспективите си, но съвсем различна от досегашната. И ние се мъчехме да вървим в крак с епохата, без да знаем къде всъщност отиваме, щастливи само от факта, че живеем в това време – в тоя град.

Обичах онова безбройно множество към шест часа вечер, което бликаше от всеки отвор на метрото, от непрекъснатите редици автобуси, от всеки ъгъл и кръстопът, подобно някакъв огромен вир, който кипи, прелива, връща водите си отново назад и най-сетне се разлива на все по-тихи и тихи вълни, които се оттичат по улиците. Тия уморени, но богри духом и шеговити хора, с работническата чантичка през рамо, които се отбиват в махленското бистро¹ да сръбнат на крак своето пернѐ (силна ракия) или кафе-натюр и преглеждат набързо лентата за печалбите на лотарията. Обичах в слънчевите есенни сутрини хубавия, някак припулен паметник на Бертелѐ пред Колеж дьо Франс и пъстрата сянка на листата от декоративното дръвче, която мърдаше по лицето на големия учен, като че неговите мисли

¹ Кафене-питеенопрогавница.

пробягваха и вълнуваха челото му. Обичах ранните следобеди в малкия двор на Сорбоната, дето се чуваше само приглушеното бучене на града и меките стъпки по плочите на някой пазач, когато фреските на Пюви дьо Шаван, озарени от отраженията на есенното слънце, ставаха още по-бледооранжево-сини. Или – огромния, малко страшен нощно време парк Монсури, който шумеше загадъчно, като омагьосана гора. Обичах първите продавачи на печени кестени по „Монпарнас“ и „Сен Мишел“, авангарда на тукашната зима, зима без сняг, но с гъсти океански мъгли, с лампи, запалени от три часа следобед, със зачервени коксови печки по терасите на кафенетата из булевардите. Обичах приветливата зелена светлина на Бразилското кафене сред големите булеварди, с острия аромат на горещо кафе в ония късни часове след полунощ, когато тълпите са се прибрали, движението – почти спряло, и тоя притихнал, опустял град, из който се разхожда само мразовитият северен вятър, се простира пред тебе като твое безпределно царство, изпълнено с потаен живот на величие, красота и мизерия. В сянката на широките порти спяха тук-там, обвити във вестници бездомни нещастници, някое измръзнало леко момиче ще те спре и помоли „да пие нещо топло“, зад каменните стени на Лувра безглавата и безръка победа от Самотраки летеше все така към някакъв друг свят, в насрещната бляскава витрина бе изложен най-новият, увенчан с академическата награда роман – и всичко това може наистина да смугне и обърка и много по-големи мъдrecи. Защото като всеки голям град Париж няма само едно лице, и дори да бе само едно, то не беше без петна. А и мъчно би могло да се повярва, че някъде наистина всички образи на някой град са усмихнати от щастие, освен както е в ония забав-

ни зали с огледала, които отразяват безброй пъти едно и също ухилено лице.

Сега тоя град изглеждаше спокоен, забравил напълно хекатомбата, която бучеше преди няколко години до стените му. Но в една мъглива сутрин споменът за войната пропълзя като гълга тръпка по каменната снага на града. Продавачите на вестници тичаха из улиците с викове: *Le conflit greco-bulgare...*¹ Беше злополучното нашествие на Пангалос в петричкия край. Възможността за нова балканска война отново надвисна заплашително над Европа, раните на която още не бяха съвсем затворени. Изведнъж, Европа се стресна. Европа искаше спокойствие, Европа се изправи да брани мира. По бързата молба на българското правителство съветът на тогавашното Общество на народите бе свикан веднага в Париж, за да спре разбойнишкото нахлуване на гръцкия диктатор.

Бяха дни на мъчителна тревога и на неизвестност за българския народ, който без войска (според договора за мир от Ньой нямаше право на реговна армия) се бранеше с доброволци селяни срещу гръцките добре въоръжени полкове, които все пак бяха спрени от нашите отвъд Мелник. За нас, които се случихме тогава в Париж, това време бе напрегнато до крайност: тук пред наши очи щеше отново да се решава съдбата на нацията. Заседанията на Съвета на ОН цяха да бъдат публични в залата на часовника на Ке д'Орсе². Ние успяхме да се снабдим с входни карти за тия исторически заседания. Виждам и днес ония мрачни дни под студено чуждо небе. Виждам побледнялото сериозно лице на Бриан, ост-

¹ „Гръцко-български конфликт!“...

² Министерството на външните работи на Франция.

рият профил на Чембърлейн и нашите настръхнали фигури в ъглите на тая ослепителна от злато зала. И надменното държане на гръцкия пълномощен министър, седнал спокойно в дълбокото кресло, като че беше обвинител, а не обвиняем, който имаше гързостта да кара целия съвет да чака инструкции до него от Атина, и смутените, объркани слова на българския представител, който не можеше да намери в тия трагични часове дори спонтанния патос на възмуцението. Не, като че провидението само бе взело тогава защитата на земята ни и най-силната пледоария за българската кауза бе очевидно безсмислие на гръцката авантюра.

Бяха няколко дни на мъчително очакване, на смътни и противоречиви слухове. Дни на дипломатически декларации, на протоколи, церемонии и формалности. А там долу през това време синовете на два сиромашки народа се избиваха за интересите на някой трети.

Но трябва да се признае, че в края на краищата Гърция бе възпряна и осъдена за вандалското си, съвсем безпричинно нахлуване в чужда земя и България за първи път от много години получи справедливо морално удовлетворение от един световен ареопаг.

В онова време, както споменах по-рано, в Париж имаше госта голям брой българи: една група емигранти, земеделци и комунисти, след събитията от 1923 и 1925 година, и друга – командировани от тогавашното правителство интелектуалци – професори, учители, писатели, художници, артисти. Отделно бяха студентите, които следваха във висшите учебни заведения, както във всички големи европейски центрове. Емигрантите се бяха пръснали из целия град; повечето от тях живееха тежко, издържаха се като работници, фабрични, занаятчийски, най-често

с плетене на обуца (някои дори се бяха специализирали в общарството), и вечер се навъртаха около големите кафенета на Монпарнас – „Ротондата“, „Купола“, „Дома“. Другите – командированите – обитаваха два-три хотела в Латинския квартал и се срещаха в заведенията – български, сръбски, унгарски ресторани, и в кафенетата около „Сен Мишел“. Една група, между които Николай Райнов, Йордан Стубел, Владимир Трандафилов, посещаваше заведението Балзар на „Рю де'з-екол“, до Колеж дьо Франс. Аз не бях близък с нито една от двете групи, а, от друга страна, и задълженията ми по работата, за която бях отишъл, ме караха често да пътувам до някои от по-интересните в кооперативно отношение градове. Така, посещавайки Южна Франция и Нормандия, имах възможност да видя, макар и съвсем набързо, френската провинция. Тук беше съвсем друга атмосфера. Беше един свят, зает изцяло с труда и грижите си – грижи може би твърде елементарни: печалба, пестене, рента, къщичка в предградието, – но труд неумолим, постоянен, от който ще се почива само в дълбока старост. И оня външен образ всъщност – измамен, на лекомислие, безпътност и лудешко разточителство, който си е създал Париж – тук за средния човек, дори от курортните селища като Ница и Кан, бе толкова чужд, колкото и за един български провинциал.

В Руан, столицата на Нормандия, пристигнах в една хубава лятна сутрин след гъжд, слънчева и прохладна, и в очите ми и досега греят пламъчетата от мушката по всички прозорци на големия площад пред Катедралата. Градът е едно от светите места на Франция: освен Катедралата (едно от няколкото знаменити готически паметници в Европа) тук е лобното място на Света Жана – канонизираната народна героиня Жана д'Арк. По тесните улички със

стар паваж е минала някога зловещата процесия с пленената Жана, осъдена от църквата и английските нашественици на страшната смърт: изгаряне на клада. Кладата е била на Стария пазар; за там се минава по една старинна арка на улицата, дето сега непрекъснато сноват руанци и чужденци. Тук завършва земният път на това селско момиче, което спаси Франция, и започва неговият живот във вековете. Тук е роден Пиер Корней, авторът на Сиг и на множество други трагедии, Жерико, художникът на Салът на Медуза, Боелдуйо, композиторът на Багдадският халиф и на Бялата гама. Тук е родното място на Флобер и в един спокоен ъгъл неговото каменно изваяние, прислонено в уморена поза, почива под сянката на гъста зеленина.

Градът е интересно смесение на готика и средновековна архитектура, с всичките аксесоари на голям модерен пристанищен град, винаги оживен, богър, изпълнен с глъчка на чужди туристи, с рев на параходни сирени и мирис на алкохол от моряшките барове.

Много по-тежък и неприятен е Хавър: един огромен склад за стоки, дето единствено важното са коносаментите, стоковата борса и разписанието на товарните параходи. Тук няма и помен от живота, малко порочна, но топла и човешка атмосфера на Марсилия. И след като види дебелиите стоманени вълни на океана, човек няма повече работа тук.

След Франция работата ми налагаше да замина за Белгия. У всеки, който пръв път отива там и който умее да вижда през мъглите, които я покриват, тая страна остава особено комплицирано впечатление. Отдалечена от Париж само на четири-пет часа с влак, независима, богата, със същия етнически

и езиков произход (поне в едната си половина), както Франция, тя още от първия миг изглежда френска провинция. И столицата, и науката, и изкуството ѝ са като че хипнотизирани от по-голямата сестра-съседка и се въртят в нейната орбита. И все пак географията, историята, сплитането на двете различни народностни издънки, валонци и фламандци, в една държава придава на тая страна нещо специфично, което без особена наблюдателност се хвърля в очи още при първия досег. Едно мъгливо, мокро небе (белгийците са доволни, ако имат 69–70 слънчеви дни през годината), мирис на въглища от многобройните повсеместни мини и от заводите с десетки хиляди работници; тия тежки, тромави хора с гървени обуца, които тракат по черния плъзгащ паваж, тия картофи, които се пържат на всеки ъгъл по улиците и се продават в книжни кесийки, тия едри, яки кучета, впрегнати в колца за разнасяне на въглища, хляб и зеленчук – всичко това е съвсем ново за чужденеца, който иде от юг. И още някакво почти осезаемо, като еманация на древност, усещане на средновековие, особено в провинцията. Стари улици в германско-холандски стил, остри, назъбени покриви, тежки порти с блестящо-излъскани металически гръжки и украшения, високи и дълбоки прозорци с огледала отвън, за да се виждат отвътре минавачите по улицата, месингови излъскани табели при входовете: Van der Heise, Van Heese, Van Loosse... Тая земя, която продължава на североизток в пределите на друга държава и е носила общото име Нидерландия, е земя на мореплаватели, на корабостроители, на гениални художници, на непрекъсната борба със стихията, за да отвоюва от океана всяка педя суша, и на героични подвизи срещу тиранията на испанците. Тук са шествали пълчищата на херцог Алба, тук е госпо-

гарувала Светата инквизиция и кралете на Европа от ония тъмни векове – Карл V и Филип II, гимели са клади с еретици и вещици. Тук е бързал неуловимият и дързък народен герой Тил Уленшпигел, за да плете примка за поробителя, веселият и добър хаймана Тил, чиято парола е да „подсвирне като грозд и да му отвърне песен на петел“... Всяка стъпка тук призовава виденията на рицари в железни доспехи, на кръстоносни походи, както и непостижимите платна на Рембранд, на Рубенс, на Ван Дайк и на мнозина други фламанци, които свързаха имената си с името на тая земя. И изглеждаше невероятно, че тъкмо тук, гето твоите нозе стъпват пръв път, са гишали и работили тия велики мъже.

В тая бърза обиколка из страната обичах при-вечер, когато привършвах работата си и мокрият зграч изпълваше със своята сиба вата улиците на чуждия град, да седна в някое малко кафене и да изпуша две-три цигари. Кафенетата в Белгия, особено в провинцията, приличат на частни къщи, без витрини, без стъклени врати, но със саксии на прозорците. Сервираха кафето в малки пръстени филтри и ароматното питие се оцеждаше, прясно и горещо, в солидна фаянсова чашка. Така седях една вечер в Ганд, щастлив от вълнението, което изпълваше сърцето ми през целия ден. Ганд не се отличава с нищо по-изключително от другите белгийски градове освен с една от най-старите, голяма и богата потребителна кооперация *Voorguit* („Напред“), която трябваше да посетя. Но освен за нея аз бях дошъл и на едно малко поклонение. В Ганд е една от най-известните в Европа политехники, гето бяха свършили много български инженери-строители още в първите години на новата българска държава, там беше учил моят баща, там бе следвал и любимият наш учител в Сливен,

художникът Йордан Кювлиев. И в тая студена зимна вечер в чуждия град аз се усещах обиколан от невидими присъствия, които даваха по-голяма значителност на моето пребивание и на самия град.

След Ганд имаше още Анверс – огромното пристанище с екзотична представителност, – имаше Останд, (Остенде) малкото старинно градче при гарата, с луксозни хотели, пансиони и вили, до знаменития остандски плаж, имаше още и Брюж (Брюге) – „Мъртвият Брюге“ на Рогенбах, с тишината на неговите манастири и готически църкви, с неподвижните води на каналите, със скърцащите шлюзи и мостове, всичко, което създава своеобразието на тая страна, истинския образ на която би могъл да ни даде само някой нов Фромантен¹.

В 1931 година по почин на французите в Париж бе свикан първият конгрес на писателските сдружения в целия свят. Това беше опит да се създаде международна организация на писателските дружества; тя щеше да има за цел да се занимава с въпросите на писателския занаят и с тяхното практическо разрешение. Набелязани бяха точки за предстоящия дневен ред – за обсъждане и за решения: 1) авторското право в литературата, театъра, киното, радиото, грамофонните плочи; 2) преводите; 3) международно споразумение за хонорарите; 4) инкасиране на хонорарите от чужбина и др. Съюзът на българските писатели бе поканен да участва в конгреса чрез председателя си. По време на поканата председател на саюза беше Т. Г. Влайков и той делегира правото

¹ Евегин Фромантен, известен френски художник и писател от XIX век, който е написал няколко великолепно книги за Холандия, Белгия и за техните „Някогашни майстори“.

си на представителство в конгреса на секретаря на съюза. Секретар бях аз и по този начин бях посочен за официален представител на българските писатели в предстоящия конгрес. В ония години Съюзът на българските писатели беше една организация повече – ако би могло да се каже – абстрактна, отколкото фактически съществуваща. Членовете наброяваха около 30–40, имаше някакви малки членски вноски, които се събираха много мъчно и едва стигаха да се плаща възнаграждението на един младеж – студент, който разнасяше поканите за събрания, а събранията ставаха в голямата зала на Дома на изкуствата и печата. В годишния си бюджет Министерството на просветата отделяше една нищожна сума – субсидия за канцеларски разноски – и това беше всичко¹. Животът на организацията – съвсем малокръвен – се състоеше в обмисляне на средствата за практическо улесняване на писателите в тяхната работа и в издигане престижа на писателското творчество. При тия условия участието на българския писателски съюз в конгреса зависеше изключително от щедростта на Министерството на просветата. Министерството наистина прояви щедрост: отпусна

¹ Две-три години съюзът имаше една извънредно ценна привилегия: през земеделското управление по почин на министър Омарчевски Министерството на железниците бе узаконило безплатно пътуване на всеки член на съюза по Българските държавни железници със специални карти за първа класа. По този начин писателите можеха да опознаят много по-лесно и удобно отечеството си, както и да отиват в провинцията за литературни четения и сказки. След 9 юни 1923 година обаче една от първите грижи на тогавашния министър на железниците бе да премахне тая привилегия въпреки нееднократните постъпки на съюза пред министъра.

десет хиляди лева за делегата, сума, с която можеше да се плати само третокласен билет отиване и връщане, и пребиване от няколко дни в столицата на Франция. Но честта задължава, както се казва, и като получих определената от държавата сума, поисках един месец отпуск от банката, гето служех, взех в аванс заплатата си и тръгнах. В Париж заварих Ангел Каралийчев, командирован като писател от Министерството на просветата за шест месеца, и Елисавета Багряна, които по нареждане на нашата тамошна легация бяха включени в делегацията за конгреса.

За пръв път участвах в подобна международна среща и трябваше да призная, че отивах с голямо стеснение и чувство на отговорност. Но още през тия десетина дни, а и по-късно разбрах, че почти никога и почти никога не се отнася с такива скрупули при подобни конгреси, конференции и срещи. Не става дума, разбира се, за деловите заседания по важните въпроси на дневния ред: там трябваше да се вземе някакво по-голямо или по-малко участие (според решението на организацията, която изпраща), но също тъй спокойно може да се „участва“ и като наблюдател, което доста често се практикува. Иначе конгресите, конференциите и срещите в международен стил в повечето случаи имат един и същ характер: те са на първо място приятни гостувания в чужбина на чужда сметка и, на второ място – случаи за размяна на мисли, обсъждания на евентуални инициативи, препоръки и обещания за бъдеща работа. Разбира се, на всичко това се придава необходимата важност, атмосферата е пресилено сериозна, но най-голям ентусиазъм и най-голямо старание се проявява в банкетите, в тържествените приеми с богати бюфети и бляскави програми и в разходките, организирани от

любезните домакини. Твърде рядко в тия международни срещи се решават въпроси от голямо значение и с императивно прилагане в действие. Така беше и тоя път. Международна писателска организация не се създаде – идеята остана да бъде дообмислена. Препоръките и решенията (теоретични) – са се използвали при двустранните преговори и сключване на културни конвенции между две отделни страни – и всъщност всичко си остана така както беше до конгреса. От друга страна, и самият конгрес по състав на участващите в него писатели не бе на особено високо равнище и никакви идейни или морални въпроси не бяха засегнати. И организаторите – хората от френската организация *Societe des gens des Lettres*, – и другите представени дружества и съюзи обгръщаха, както изглеждаше, повече писатели професионалисти от среден мащаб: истинските асофе или нямаха никакви колективни интереси, или просто не членуваха никъде. Така че от всички делегати и домакини не запомних ни една по-значителна фигура освен модната в онова време японска писателка Кику Ямата и „черния“ (негър от Френска Африка) писател, струва ми се, Рене Маран, с когото се запознахме. Затова пък другата, неофициалната част на конгреса бе отлично организирана. Това беше твърде щастлива инициатива, защото повечето от делегатите едва ли щяха да имат някога възможност да посетят известни места и да видят известни личности така отблизо. Още първия или втория ден общинският съвет на Париж даде голяма официална вечеря и прием в Градския дом, историческата сграда *Hotel de Ville*, в нейните високи и просторни зали с колонади и старинни прозорци, с тежка и скъпоценна посъдина, със странно зеленикаво осветление, което правеше всичко да прилича на огромен аквариум. Едно от заседа-

нията на конгреса бе удостоено с посещение и реч от популярния и обичан френски колониален пълководец маршал Лиотей. Някаква стара графиня-сноб устрой прием в своя дворец – истински музей на художествен порцелан, гоблени и мебели. Но най-голямо внимание към делегатите бе проявено от председателя на републиката, който ни покани да му бъдем гости в Елисейския дворец. Един протоколен ритуал се изпълняваше съвсем точно и сега при тая най-разнородна, полубожемска публика, която нахлу след пет часа в резиденцията на френския гържавен глава. При вътрешната парадна порта, която се отваряше и затваряше за всеки делегат, един снажен церемониалмайстор в старинна униформа, с къси панталони, с голяма металическа огърлица на гърдите, с дълъг позлатен бастун в ръка извикваше високо името на всеки от нас, така че, без да щем, трепвахме от изненада. Вътре дребничкият, приятно усмихнат и пъргав Думерг се ръкуваше с всекиго и разменяше по една дума. Той прояви особено внимание към нашата група (може би защото една от нашите дами беше в хубав тоалет с народни български мотиви) и ни заведе до бюфета да ни почерпи сам.

Пропуснах да спомена, че тъкмо през пролетта на мая 1931 година в Париж бе открито голямото колониално изложение и конгресът бе определен да съвпадне с това френско културно тържество. Изложението наистина беше огромна художествена феерия. Цялата площ на квартала Венсан, с вековната гора към него, бе преобразена в едно невероятно царство на екзотика, най-изумителното в което бе, че беше истинско, а не измислено. Всички тогавашни заморски владения на Франция бяха представени тук автентично – с цели села от истински тръстикови колиби или бели, зидани, с плоски покриви, без никак-

ва растителност наоколо къщи от Северна Африка, един изкуствен двойник на Ангкорския храм от XII век на Камбоджа, със своята зеленкава патина, който грееше нощем, като подвонен палат, далечната Гваделупа с маяка, хиляди туземци от всички краища – черни, мургави, жълти, – с неразбираемите си птичи езици, с невероятната пъстрота на бурнуси, роби, шалове, мъже, жени, старци и младежи, които предлагаха сувенири, абанос, билки, кокосови орехи и банани, платове и огърлици, дялаха пред нас статуетки-идоли от африкански дървеса и ги продаваха по два франка парчето... Денем – то беше една шеметна, подвижна фантасмагория от багри, блясък и сенки, от лъскави цветни тела, от внезапни усмивки на черните лица, които сякаш хапях с ослепително белите си зъби, с носталгичната жалба на туниски кларнет и удари на там-там, а нощем – някаква сънна страна в пъстри меки неонови светлини, с шуртене на стотици оцветени фонтани, със замайващи странни аромати, които събуждат греховни мисли, с приглушения мълвеж на едно слисано множество посетители, което почва да се съмнява и в своята действителност...

Ние бяхме отседнали в един стар, евтин хотел до малкото площадче „Контрскарп“ (там наблизко е живял Хемингуей), дето почва улица „Муфтар“. Улица „Муфтар“, то значи Евгени Сю и Виктор Юго – „Парижките потайности“, „Парижката Света Богородица“, то значи най-древната част на столицата. На две крачки от нашия хотел едно здание носеше мраморна плоча със златни букви: там живял известно време Пол Верлен, а навярно от някоя настрелна кръчма са го изхвърляли, когато не е могъл да плати абсента си... Бяха трите дни от празника на Републиката – 14 юли. И прибирайки се след полу-

нощ в нашия квартал, минавахме през малките улични балове, дето на окичена с гирлянди и трицветни байрачета естрада пред някое махленско кафене трима музиканти свиреха на кварталните момчета и момичета отдавна забравените валсове и танга. От нашия полубалкон на шестия етаж се виждаше през тясната уличка отсрещната стая. Облегнат на прозореца, възстар мъж по ръкави допушваше лулата си, преди да си легне. Улицата затихваше. Само откъм Венсан идеше далечно смътно бучене. Много високо в синьо-черното небе се мярваха светлинките на нощен самолет, описваха малка дъга и изчезваха. Откъм естрадата на площадчето към Сент Жевеув гърмваше Марсилезата. Старият мъж изтърсваше лулата си, вземаше кафеза с канарчето от перилата и влизаше в стаята. След малко угасваше светлината.

И изведнъж всичко наоколо се обръкваше шеметно: и екзотиката на изложението, и средновековието на улица „Муфтар“, и клетият Верлен, и ехото на 14 юли отпреди сто и четиридесет години, и мое то собствено съществуване, попаднало в тоя чужд град, което не знаеше вече нищо, не проумяваше кое е истина и кое лъжа, не виждаше началото, нито края, а само се разтапяше без следа, като нищожна частица в тая страшна и чудесна мистерия, която наричахме живот.

След няколко дни в Прованс отново се прибрах в София.

Както преди две десетилетия, времето ставаше несигурно, всяка настъпваща година носеше нова тревога на света. Мусолини подготвяше своето нахлуване в Абисиния, в Германия ефрейторът-фюрер скоро щеше да бъде увенчан от самия маршал Хин-

генбург за канцлер. Антисемитската отрова почваше да се инфилтрира де повече, де по-малко из цяла Европа. У нас един военен преврат през 1934 година установи за съвсем кратко време някакъв доморасъл корпоративен еднопартиен режим и отвори пътя за по-нататъшните авторитарни управления на страната.

Ала светът все още не искаше да вярва, че ново взаимно изстребление, по-страшно от предишното, изпраща вече своите предизвестия. Франция се готвеше за обявеното световно изложение през 1937 година в столицата си. Новородените държави ентузиазирани и с малко прекалена самоувереност вярваха, че всички изпитания са вече зад тях. Останалите, по-старите страни, се надяваха, че сега паузата може би ще бъде по-дълга. За съжаление, и тоя път паузата беше само двайсет години. Но както става винаги, до последния ден животът на народите и на отделните хора вървеше по своя обикновен кръговрат и си вземаше своето. Така че известни неща ни изглеждаха невероятни и абсурдни. За тях ще стане дума по-нататък. Сега ще разкажа набързо една от малкото радости, които това подарено между двете войни време ни даде.

То беше през юни 1937 година. Използвайки една отдавнашна и многократно повтаряна покана, реших да отида за десет-петнадесет дни в Атина. Тръгнах заедно със сестра си, по един път, който в онова време почти не се използваше: през Демирхисар. Отивахме като гости на нашия приятел, писателя Димитър Шишманов, тогава пълномощен министър в Гърция. Тръгнахме по тоя път, защото той бе най-евтин: гръцкото министерство на железниците ни бе издало безплатни билети по влака до Атина и обратно, та всъщност нямаше и какво да

избираме. От друга страна, тоя път бе много по-интересен, отколкото едно прелитане за два часа със самолет. И в една хубава сутрин от последните дни на май ние се настанихме в обикновения пътнически автобус за Петрич, като се условихме предварително, че колата ще ни закара до граничния пункт Кулата (няколко километра от Петрич), отдето води шосето до Демирхисар, на железопътната линия Цариград-Огрин-Солун-Атина.

Още след Бараково (пропускателния пункт на някогашната турско-българска граница) почва да става горещо: юг. Отминаваме китните градчета и селища със старите имена – Горна Джумая, Симитли, Свети Врач и насреща ни всеки миг расте къгравата Беласица.

Отминаваме и Левуново. От двете страни на пътя маковите ниви цъфтят – бели квадрати и правоъгълници посред бледозелените тютюнища. Шосето извира между последните хълмове, излиза нашир и в гръното се бялват под яркото слънце граничните сгради на Кулата.

След няколко минути автобусът спира на сянка под бряста до митницата. Ние слизаем, само двамина пътници за отпътък, сваляме куфарите си, отиваме за преглед. Слизат и досегашните ни спътници от колата: всички са любопитни да видят как ще стане минаването на границата. Отсам на висока върлина плочи нашият трицветен байрак и едно спретнато войниче с бели навои и пушка на ремък пази изхода на моста. Отвъд е синьо-бялото гръцко знаме и един войник в униформа хаки и с островърха шапка се разхожда на другия край. Слънцето бавно слиза над Беласица, вляво синеният миражно Али Ботуш и Сингелова планина, а на север като бяла крепост се възправя Пирин. Кротка тишина изпълва

майския ген, полето е пусто, реката тихо шуми по крайбрежните върби при моста.

Двама от спътниците ни, най-любопитните, предлагат да носят куфарите ни, за да дойдат с нас до гръцкия пост. Така в една оригинална процесия ние вървим към границата: начело стражар с паспортите ни, след него ние с двамата доброволни носачи отстрана и на края, на десетина крачки след нас, цялото останало население на автобуса в разсипан строй. Стражарят изсвирва остро с пищалка. Отсреща отговарят по същия начин. Явява се гръцкият граничен офицер и тръгва към нас. При нашия пост голямата група изпращачи спира: повече не е позволено. Ние продължаваме с багажа до средата. Гръцкият граничар взема паспортите, ние поемаме куфарите, сбогуваме се с двамата изпращачи, махваме с ръка към останалите и влизаме в чуждата земя.

Странно усещане ни изпълва, когато прекриваме чертата. Това минаване пешком на границата не прилича на никое друго: нито с влак, нито с автомобил, нито с аероплан. Твърде осезателно, твърде реално е тук откъсването от своята земя и влизането в чуждата. Една лека тръпка свива сърцето. Ала тъй спокойно и меко потъва залесеното шосе в далечината към Демирхисар; тъй тих, като че усмихнат е тоя предвечерен час; тъй познати са далечните силуети на хора с мотики и торбички на рамо, които прекосяват по пътеката там долу, че изведнъж разбираш всичката абсурдност на тия условности, които от векове държат в плен света. Нещата, хората и земята са еднакви и хубави навсякъде под небето.

Сега в сянката на старите брястове на гръцкия пост ние чакаме таксито, което любезните гръцки граничари поръчаха по телефона в Демирхи-

сар, за да ни отведе в града. Отсреща, легнал в буйната трева, млад гръцки офицер чете подвързана книга с шарена корица. Един пограничар щурец подсвирква до беседката, обиколена с петунии. Любезният граничар ни обяснява, че в Демирхисар хотелите са попохо и че само на гарата могат да ни кажат кога тръгва влакът за Солун...

След половин час един автомобил-такси пристига и по пътя из Рупелската клисура поемаме отново. Шосето – великолепно, военно шосе – се вие по брега на Струма, в която се оглеждат скалисти и залесени върхове. Рупел! Демирхисар! Струма! Бяло море!... Но ние си даваме дума да не засеняме петнадесетината дни, които ни предстоят, с никакви патриотично-носталгични настроения и размисли. Нека се опитахме поне веднъж да вкусим радостта на новото без утайка и без прегубеждение.

След още половин час колата се груса из кривите улички на старо, потъмняло градче, лепнато в южния склон на грамадна скала. Демирхисар. Хотел „Пантеон“ – най-хубавият в града! Паянтова сграда с бакалница отдолу, има всичко три стаи. Но е чистичък, съвършено празен и с голямото преимущество, че стопанинът му знае български. Това не ни беше казано, разбира се, но ние питаме на български и той отговаря. Същото бе и с шофьора, същото се повтори на следния ден в един от магазините с българско име на надписа, окончаващо, разбира се, на ос. И когато виждаме тъжната усмивка и чуваме чисто българския език на продавача, който въпреки това не ни отговаря знае ли български – разбираме, че за известни неща тук по-добре е да не се пита.

Слънцето още не е залязло и напеченото в скалите градче примира от задух. Пред дюкяните калдъръмът е полян, хора по ръкави сегаят до вратите

и тихо разговарят. През прозорчетата на „Пантеон“, завесени с бели хасени перденца, влизат всички те спокойни шумове и звуци на вечерно провинциално градче – грънкане на котли, щъпане на боси нозе по пътя, ситният тропот на магараенце по камъните. Такива откъснати, чезнещи в грезгавината, неизразимо трогателни в примирението със собствено то си нищожество са привечер всички провинциални градчета – навсякъде по света. Скоро нощта ще падне съвсем и тогава всичко ще се стопи в гъстия топъл мрак, пронизван само от песента на щурците. Сега е още рано. Тук-там светват лампи, по масите пред малките кръчмици е пълно с работен народ, който се черпи с мастика и маслини. В малката градинка на „Казиното“ с чимшири, норови гръвчета и гватри кипариса поднасят сладка с легена вода. Няколко офицери със семействата си, един-двама самотници на отделни маси пред шишенце узо – и един нов радиоапарат, около който се трупат трима-четворица млади хора и опитват сред пукот и прашене всички станции. После светлините угасват една по една, улиците опустяват и от време на време чуваме в тъмното само сънената старешка кашлица на някой съсед от горния кат на отсрещната къща.

Денят настъпва отново – ясен и горещ от зоранта. Още е май, но тук е вече истинско лято и на места житата са поженати. Рано следобед от жалката, потънала в прах станцийка вземаме влака за Солун. Жегата е непоносима и момчето от фургона, превърнат наполовина в кафене, непрекъснато разнася из вагоните „газоже“ (лимонада) и кафе. Край линията шумят грамадни чинари с десетки гнезда на щъркели, влакът мързеливо се влече из Западна Тракия, която има вид на пустинна гориста земя, осеяна само с военни хора и материали. Вървим отначало

край южните склонове на Беласица, после изведнъж матово лъсва Дојранското езеро, едно военно гробище се мярка вляво, а горе се вдигат страхотните скали над долината. Ето Кукуш (Килкис) – пръснати, нови, неподредени къщи и встрани полуразрушени останки от някогашно селище. Слънцето отново слиза на запад и след час и половина хоризонтът на юг се открива неочаквано в сребросин блясък: морето.

После... после – това е Солун, старият, просторен и хубав каменен град, напуснат, замърсен и помъртвял, от който лъха тъжно благородство... Необяснимо остро възмущение изпътва сърцата ни: толкова много неща ни казва това име!

На един ъгъл от централната улица, успоредна на кея, видяхме голяма млекарница и влязохме да хапнем нещо. Млекари в Солун... аз реших, че това без друго са наши хора, и затова още от вратата се обърнах на български към момчето-прислужник:

– Може ли да ни се опържат две-три яйца?

Момчето се спря, погледна ни учудено, усмихна се и кимна да влезем навътре. Там стопанинът, пълничък мъж с мустаци и бяла престилка, ни посрещна и аз повторих въпроса си. Човекът разтвори очи, помълча една минута, усмихна се широко и отвърна също тъй на български:

– Може, може, заповядайте!...

Услужиха ни най-любезно и бързо, с приветливи, усмихнати погледи – но мълчаливо. Аз не се сдържах и отново го предизвиках:

– Вие не сте ли българи, не сте ли от Македония?

Тогава стопанинът се усмихна по-иначе и каза отчетливо:

Ние сме югославянски поданици... – И аз разбрах дипломатическата хитрост на човека, който отговаряше по моя начин, без да се излага на отговорно-

сти в чуждата страна. Очевидно, хората се зарадваха, като ни чуха, и искаха да покажат радостта си, но както и оня българин в Демирхисар, не смееха да говорят. И аз си мислех за тая злочеста съдба на балканците, която сякаш ще бъде вековечна и ги е осъдила да живеят във взаимна вражда, дебнене и страх.

Навън отново потънахме в гърмола и праха на пристанищния граг.

После това беше златистата привечер на кея под Беяз Куле, дето в тоя кротък час гръцки войник свиреше на тромбон военни сигнали... Това бе още чудесният люспестосин залив, с Пиргите, блеснали отсреща, два парахода и три мауни, които разтоварват тухли... Една латерна, която ридеа пред полуосветената кръчма до гарата... После това бе нощният експрес, който ни понася отново на юг, внезапни светлини и прожектори на военни кораби, които режат мрака над морето, една станция, която прозвучава като гревно име – „Лариса“. В грезгавината на утрото някаква нова, пустинна земя, с жълтосиви хълмове, по които са накацали тук-там борове и кипариси. И най-после в яркия блясък на пладнята, – зъбът на Лукабет и далечната дантела на Партенона...

Не, да имах и няколко живота, пак не ще потъмнеят в паметта ми тия лъчезарни дни и не бих намерил необходимите думи да изразя онова, което тая страна открива на чужденеца.

Ние имахме ограничено време и не можахме да видим всичките богатства на Елада. И все пак то беше непрекъснато изумление, едно претоварване от щастие, една блажена умора, на която не ти се иска да кажеш: „стига!“ Човек не знае за кое по-напред да разкаже. Дали за градския музей на Атина с неговите съкровища – златната художествена колекция от критската епоха, цветните фризове, бюстове, вази

и статуетки, стрелите – ония жени-птици, чиито лица са възплъщение на човешката безутешност; или за оня Греко в музея Аверов, или за удивителните фигури на животни, хора, композиции от земния и загробен живот в орелефите и паметниците на гробищата Керамикос, дето човек може с месеци да се възхищава и учи. Или за страшните византийски ликовете в златните икони и стенописи на църквата в Дафни; или за кариатидите и непостижимите манагрийски статуетки в музея на Елевсина; или за оня малък езически олтар в долината при Марафонския бент; или за циклопическите стени в Микени, дето и до днес още сякаш къртят във въздуха воплите от нечовешките страсти на Клитемнестра, Медея, Федра и трепти безутешният мълвеж на Касандра... Или най-сетне онова чудо, което всеки миг бе пред очите ни като корона от златиста слонова кост над града и което има единственото в света име – Акропол. Ала не са тия неща, които заробват човешката душа: музеи, съкровища, храмове, паметници има и другаде, повече или по-малко богати. Тук те са само допълнение, само съпровод на някаква безименна хармония, която извира от един съвършено непознат свят и придава на всичко, което досегне, безплътна красота. Събитието тук е в това ново раждане, когато всичко, което си носил в себе си до тоя час, се стопява, изчезва и ти се изправяш гол и съвсем преобразен сред една нова вселена, родена от нашите сънища, които продължаваме да сънуваме. Една вселена, която и без човека пак би била „само ред, красота, блясък, спокойствие и наслада“ според оная стара, гениална формула за съвършеното изкуство.

Слънце, камък и вода, това наистина е вечността и човек потъва в нея още при първия си досег. Тая

сивочервеникава изгоряла камениста земя, това леко замъглено лазурно небе, тия люспести, леко плакнещи се вълни, които всеки миг менят отсенките си, от млечносинкаво до тъмноиндигово, тия наредени в далечината една зад друга, в плановете, пет-шест-седем планини, както са в древните икони, тая светла, прозрачна тишина, в която всяка човешка реч е не нужна, потопила цялата твърд и вода – какво беше всъщност всичко това, живот ли, или една действителност отвъд живота, в която човек се чувства – най-сетне! – в своята истинска родина?...

Но и обикновеният земен живот колко по-прост, по-тих, по-съзвучен с вековната красота на природата изглеждаше той! То се знае, той не беше нито лек, нито угличен, той имаше своите грижи на всеки ден, но колко добри изглеждаха тия кротки хора, които пренасяха своята сиромашка жетва с двуколки или мулета, които продаваха връзка златисти барбуни и след това два дни не работеха, защото са спечелили прехраната си за тия два дни, тия мечтателни хора, които седят с часове в някой салаш на брега с шишенце узо¹ и няколко скариди пред себе си, загледани в далечината на морето и заслушани в мекото плискане на вълните по пясъка. И тия неподвижни черни кипариси в гънките на планината, и тия бели и алени лянове, които ни придружаваха из целия път почти до края на Пелопонес, и тия цъфнали, като че в наша чест, веднъж на сто години, високи столетници по шосето към Мегара, и тия особени пиперови гървета със ситни листа по алеите на Атина, и тия странни борове, с разръфана, тревожна зеленина, замрели върху фона на едно небе от

¹ Гръцка ракия.

бледосин емайл – не беше ли всичко това миражно отражение на един незалязващ ден от сътворението?

Една вечер през юни влакът ни понесе отново на север и заранта осъмнахме в Солун. Почваше едновременно и мъчно пробуждане, когато човек дълго не може да се опомни. Пътническият самолет на полските въздушни линии ни пое от солунското летище, прехвърли ни над Пирин и след петдесет минути ни свали на Божурище.

Политическите събития в Европа вървяха ускорено. Едва завършило позорното завладяване на Абисиния от Италия на Мусолини, пламна гражданската война в Испания, дето един нов диктатор поведе африканските маври срещу младата испанска република. В 1938 година Франко бе вече господар на Испания. Сега пък Хитлер, който отдавна бе вдигнал лозунга за „жизнено пространство на Германия“, заяви направо претенции за Судетската област в Чехословакия. Мирната пауза от двайсет години завършваше в изострена атмосфера на злобеща неизвестност.

Тъкмо в тая тревожна пролет на 1938 година днешният френски академик Жюл Ромен, известен поет, романист, граматург, дойде в София и остана два-три дни тук. Жюл Ромен беше председател на Международния ПЕН-клуб, конгресът на който щеше да се състои през юни същата година в Прага. Председателят на авторитетната световна организация на писателите бе тръгнал по тоя случай да обиколи преди конгреса някои страни от Централна и Източна Европа, за да провери духа на отделните национални ПЕН-клубове, както и да подготви, ако би било възможно, единомислие и единодействие в предстоящия конгрес по големите въпроси за свободното

то литературно творчество и изобищо за защита на независимостта в изкуството. Жюл Ромен бе приет любезно от нашите ръководители; устрои му се конференс в салона на Академията на науките и вечеря-прием в „България“. Делегати за конгреса бяха двама: първи – драматургът Ст. А. Костов, и втори – аз.

Интересно е да се отбележи, че тревожното настроение от политическите новини, което потискаше всички ни, изчезна като по чудо още от първата по-голяма гара в Чехословакия. Страната беше спокойна, радостна и самоуверена – поне външно изглеждаше така. А тя беше пряко заплашвана и нейното спокойствие се преливаше във всички – десетки хиляди гости, – които я изпълваха през тия дни: за същия месец бе организиран всеславянски соколски събор и това беше голям национален празник за страната, както и случай за подигане куража на народа и на готовността за защита на отечеството. По всички гари, украсени празнично, през които минавахме към Прага, се качваха на специални влакове соколски дружини със знамена и музики, запътени към столицата. Пристигнахме в Прага привечер сред невъобразима весела глъчка на гарата, из улиците и площадите, гето освен шума на тълпите, звъна на трамваи и клаксони на коли безброй високоговорители предаваха музика и упътвания на гостите. Още същата вечер имаше полуофициален прием-среща за запознаване с домакините. За конгреса освен двамата официални делегати бяха дошли и около десетина български писатели, членове на ПЕН-клуба, на които чехословашката държава бе направила известни улеснения по престояването.

Не бях виждал дотогава Прага и още от сутринта след пристигането ни бях очарован от моя престепен град, на който природата е приготвила една

живописна и поетична рамка, а историята е включила в нея богатото наследство на няколко култури, с тяхната наука, философия и изкуство. Средновековните дворци, кули, църкви, паметници, мостове, гълзите и тесни, извити улички с аркади, по които още тичаха леки трамвайчета, барокът в тежките, мрачни палати, разпятията по кръстопътищата и оня часовник с дванайсетте апостола – всичко това дава някакъв странен лик на тая млада столица, която всъщност е един от най-старите и хубави градове на Европа. От всеки мост на безшумната Влтава, от всеки зид, обрасъл с бръшлян, от всяко име на стръмните някогашни еврейски улички лъха памтивековно мълчание, което смуцава с многозначителната си загадъчност и в същото време привлича със силния си пулс на млада и хубава плът. И през една от вечерите, когато гледахме в градината на Валенцайновия замък „Ромео и Жулиета“ при декор от звездно небе и гървесата на парка, думите на Шекспировите влюбени в сцената с балкона идеха сякаш от невидимия град зад стената, прострян в топлата нощ като трепетна любовница.

Работата на конгреса течеше без особено интересни въпроси, с традиционните изложения, обсъждания и решения по теоретични или не особено важни предмети. На конгреса, разбира се, отсъстваше ПЕН-клубът на Хитлерова Германия (изключен в един от предишните конгреси) и това, макар да накръняваше целостта на писателското единство, улесняваше, от друга страна, възможността за вземане общи единодушни решения. Така се надявах всички, но един неочакван инцидент обърка свършените работите и конгресът, доколкото си спомням, не можа да вземе никакви решения по кардиналните въпроси – за свободата на литературното творчество

во, против преследването – по идейни причини – на известни писатели, против унищожението (в Германия) на осъдени литературни произведения и гр.

Не помня в кое от общите заседания един от полските делегати направи някакви изявления с явно реакционен и антисемитски характер. За повечето делегати това беше твърде неприятна изненада. Знаеше се наистина, че тогавашният режим в Полша, продължавайки политическата линия на маршал Пилсудски, беше авторитарен, но никой не допускаше че полският ПЕН-клуб ще споделя подобни политически схващания, а още по-малко ще се реши да манифестира на един международен конгрес, и то на най-издигнати интелектуалци, расистки идеи. Веднага последваха контраудари от някои делегати. Но най-патетичният момент от това заседание бе, когато взе думата един от френските делегати, член от ръководството на парижкия ПЕН-клуб – Бенжамин Кремию. Театрален деец, есеист, преводач, той бе един от известните във Франция и извън нея гаровити интелектуалци, които идеха след Първата световна война с определени концепции за едно ново, здраво изкуство, хуманитарно и демократично. Той беше слаб, леко посивял мъж, с хубава брада и тъжен поглед и с една почтеност и благородство, които лъхаха от всяка негова дума и жест. По произход беше евреин, по съзнание и национална принадлежност – французин. Помня неговата изправена на трибуната неспокойна от дълбоко вълнение фигура, побледнялото сериозно лице, разстроено повече от огорчение, отколкото от омраза, задъхания му, но ясен глас, когато казваше, че от XVI век неговият род е натурализиран във Франция, че неговите прадеди винаги са се чувствали французи, защитавали са това френско отечество редом с коренните французи, че той сам

се е бил във войната като войник на Франция и че не позволява на чужденците да го делят от нея. Думите на Кремию предизвикаха бурно, почти единодушно одобрение, но това съвсем не смути поляците, които нито се извиниха, нито оттеглиха нетактичните си изявления. И председателят Жюл Ромен, който, изглежда, се бе страхувал тъкмо от такъв идеологичен конфликт, търсеше начин да смекчи неприятното чувство от постъпката на поляците и да отстрани евентуалното разцепление в средите на международната организация. В това време на естрадата се качи Херберт Уелс, знаменитият английски писател-утопист, един от първите председатели на Международния ПЕН-клуб. Дотогава бях виждал само негови портрети – снимки из вестници и списания, не знаех, че той присъства на конгреса, и любопитството ми, както и любопитството на цялата зала пламна, веднага щом председателят съобщи, че Уелс има думата. На трибуната бе един пълничък, среден ръст мъж, с рядка побеляла коса, с подстригани сиви мустаци, в строг, изискан сив костюм, с неопределена усмивка на приятното розово лице. Той говори на френски, леко, бавно, с присъщия на англичаните акцент, когато говорят на чужд език, но с една сигурност в точността на онова, което искаше да каже, и със свободата на човек, който не би се смутил и от най-необикновени обстоятелства. Онова, което каза тоя знаменит мъж с международен престиж не само като автор на научнофантастични романи, но и като човек с тревожен; търсещ ум (още в първите години на съветската революция той отиде на самото място, за да направи лична проверка на епохалното събитие, среща се и с Ленин), бе изслушано от всички в пълна тишина и с неописуема изненада. Уелс говори кратко и съвсем направо по въпроса, дали кон-

гресът може да вземе някакво решение за протест, или дали само за неодобрение на расизма и антисемитизма, каквато тенденция личеше в речите на някои делегати, а може би и в желанието на самия председател Жюл Ромен. Мнението на английския писател бе категорично: ПЕН-клуб е аполитична организация, в нея могат да членуват хора с най-различни политически убеждения, това е тяхна лична работа. Може да има и расисти, и антисемити, фашисти и демократи, но организацията като цяло е чужда на всякаква политика и затова не може нито да осъжда, нито да одобрява какъвто и да било политически режим: в противен случай както статутите, така и самата организация се отрича. В залата настана неловкост и объркване. Беше очевидно, че с тая ловка софистика английският делегат поне от формална страна бе напълно прав¹: уставът на организацията, тълкуван съвсем буквално, не позволяваше да се взема страна в политически въпроси. И все пак имаше нещо, което смущаваше повечето делегати; статутите си бяха статутите, но от месец март съседната – дотогава независима – австрийска държава вече не съществуваше (австрийски ПЕН-клуб нямаше), погълната от Третия райх на Адолф Хитлер, жълтите звезди и епидемиите от самоубийства на евреи бяха станали „обикновено нещо“, а до самата западна граница на Чехословакия момчетата на помалкия фюрер Хенлайн чакаха сигнала да навлязат в Судетската област. Още веднъж ставаше очевидна пълната абсурдност на аргументацията, с която се

¹ Спомням си днес гумите на големия френски писател нобелов лауреат, сега покойник, Албер Камю, който казва: „Ако трябва да правя избор между справедливостта и майка си, избирам майка си!“ Каква разлика в духовната същина на хората!

самозадоволяват – и то във времена на изключителни обстоятелства – интелектуалците, позовавайки се на абстрактни задължения и на чистата идея за свобода (създадени за нормални условия), докато другите, които вършат политиката, минават през всички скрупули и нравствени закони.

Може би тая малка реч на Уелс бе тактическа маневра – да се спаси единството на международната организация, но игната година показва, че тая маневра бе съвсем излишна. Конгресът не взе наистина никакво решение и организацията, видимо поне, не се разцепи, но фактически разчленението бе вече станало. Това ставаше през юни 1938 година; а на 1 септември 1939 година пламна Втората световна война и тогава всичко отиде по дяволите: и идеи за свобода и независимост, и платоничните протести срещу терор, расизъм, антисемитизъм, и всички писателски сдружения, и ПЕН-клубове...

Но непомрачени от никакви злобещи предчувствия, тържествата в Прага, извън стените на конгресната зала, се развихряха като буря на радост и на вяра в утрешния ден. Улиците на града бяха задръстени по цял ден от соколски шествия, които спираха всякакво друго движение. В стадиона се рекуваха всеки ден игри на хиляди местни и чужди соколи и юнаци. В операта – галапредставления. Официални приеми на гостите за Конгреса в Градския дом, в Министерството на външните работи, в двореца Валенщайн, в двореца на президента – прием от самия Бенеш, приеми в частни домове на богати пражани. На един от тия обеда у някакъв голям индустриалец чех в аристократичната част на града, на който, не знам защо, бяха поканени специално само българите, Херберт Уелс и още един-двама чужденци, се запознахме с големия английски писател. Къщата, издиг-

ната на един хълм, отдето се виждаше почти цяла Прага, беше малък дворец с модерна обстановка — мебели, картини, осветление, с английска градина, за която водеше широка тераса с мраморни стъпала, дето бавно крачеха бели пауни като в детските ни приказки. Слизайки по тия стъпала, трябваше да се поотдръпнем за миг, за да сторим път на Уелс. Той се обърна към нас и попита от каква националност сме. Отговорихме му. Той се спря, погледна усмихнат и рече: „Българи? Да, знай, ние сме имали по едно и също време първите си крале.“ Тъкмо щях да попитам кой е бил техният крал и кой — нашият, когато някой го заговори: така и не можахме да разберем сериозно ли говореше, или това беше някаква шега, измислена в момента. С това се изчерпи целият разговор с писателя, когото познавах от „Борба на световите“ (неговия роман за войната между марсианите и жителите на Земята), който бях чел още като ученик в Сливен.

Друг ден ни водиха в околностите на Прага на бойна демонстрация на чехословашката армия с най-новите ѝ оръжия. Няколко часа гледахме гимни завети, иззад които стреляха бронирани влакове, изскачаха бързи малки танкове, свиреха над главите ни изстребители и бомбардировачи, а вериги пехотинци бегом настъпваха и залягаха по хубавата трева на вълнообразната местност, дето в кротката юнска привечер в крайнината на близкото село един селянин спокойно пластеше сено, а конят, разпрегнат от каруцата, пасеше на две крачки от него. Група журналисти, между които двама-трима французи и един югославянин, гледаха с бинокли, вземаха бележки, правеха снимки, учудваха се, възхищаваха се, а спретнатите чехословашки офицери любезно обясняваха. Сетне ни заведоха на малка „войнишка“ за-

куска с пилзенска бира при командващия упражнени-ята и всички бяха доволни — и гости, и домакини, но особено домакините, — че са така сигурно пазени и от отбранителната си малка линия „Мажино“, и от своята армия. Но само три месеца след това Сугетите бяха откъснати от дотогавашното отечество. А още четири месеца по-късно Чехословакия, свързана с договори за взаимна защита с всички велики приятелски сили, бе премазана от чудовищния танк на нацистка Германия без ни един изстрел за отбрана и стана протекторат на Третия райх, със свой отделен фюрер...

Какви бързи, съгъстени години, напрегнати от драматизъм, от катастрофални неочакваности, от ужасяващи събития, от мълчаливи героизми, за които щяхме да узнаем по-късно! Тежки години непосредствено до фаталната тридесет и девета, през които въпреки всичко в съзнанията ни се мерзелееше някаква смътна надежда: може би всичко ще спре дотук.

И все пак, вярвайки и не вярвайки, човечеството живееше не само с всекидневните си грижи и потребности: хляб, любов, алчност, амбиции — но и с по-висши неща; и с някаква извратена наслада жонглираше по въже, опънато над най-страшната от бездните. Това беше съвсем очевидно в оная чудесна пролет през 1939 година в Париж, за която ще разкажа набързо, приключвайки тая хроника. Но всъщност, беше ли то очевидно, или сега ни се струва тъй? То е било може би очевидно, но ние не бяхме го съзрели и едва по-късно, съпоставяйки много неща и събития, разбрахме, че в ония злокобни времена една милостива съдба е затворила очите ни за страшните полчища, та сред върхлитащия ни мрак да имаме като утеха последния блясък, който ни бе озарил преди това.

В началото на 1939 година френският ПЕН-клуб съобщи на българския, че през февруари същата година ще организира в Париж тържествена вечер, посветена на България, и молеше да бъдат изпратени делегати за участие във вечерта. Делегати бяхме аз, Елисавета Багряна и концертната певица Таня Начева¹. Поради забавянето в София около избора на делегати пристигнахме само един ден преди вечерта, очаквани с безпокойство от домакините, и отседнахме в Дома на ПЕН-клуба. Тоя дом беше един хубав просторен етаж (подарен от френската държава на клуба) в ново здание, съвсем близо до знаменития булевард Елисейски полета. В дома беше канцеларията на клуба, имаше една голяма и една по-малка зала, библиотеки, читални, които при нужда се съединяваха, малък бюфет и десетина стаи за гости – всичко мебелирано изящно, удобно и модерно.

¹ Избирането ми за делегат, без да бъда предизвестен, извънредно ме изненада. Тогавашият председател на ПЕН-клуба и министър на просветата – Б. Филов – се държеше с обидно пренебрежение към мене. Но веднага узнах как съм бил избран. Най-напред бил поканен Николай Лилиев, който обаче отказал по здравословни и служебни причини. След това поканили Стоян Загорчинов, който също тъй отказал, струва ми се, и той поради лошото си здраве. Тогава дошло ред до мене. Аз също отказах, забелязвайки, че моя начин на процедуране не е много приличен по отношение на делегата и че щом има вече избрани двама делегати (Ел. Багряна и Таня Начева), прекрасно ще може без мене. Но секретарят на ПЕН-клуба, ако не се лъжа, Ангел Каралийчев ми отговори, че в Париж ПЕН-клубът вече е направил приготовления за вечерта, както и нашата легация, че водач на делегацията трябвало да бъде мъж и че ако не се съглася – делегати няма да се пратят (тъй като няма време да се търси друг човек), вечерта ще се осуети по наша вина и България ще се изложи. Най-сетне аз приех.

В залите-читални човек можеше да седи с часове, да чете и да пише сред спокойна атмосфера за интелектуален труд в сърцето на тоя вечно неспокоен град, глухото бучене на който ставаше още по-далечно и меко от тапицираните стени и плътните кагифета на креслата. За вечерта всичко бе преобразено в една доста широка зала за камерни продукции, с роял, и в един от ъглите импровизирана изложба от платната на неколцина български художници – Вл. Димитров-Майстора, Илия Бешков, Вас. Захариев, Борис Денев, Сирак-Скутник, Георги Попов, Иван Христов, Маша Узунова, Васил Стоилов, Георги Бакърджиев и др.

Вечерта бе събрала – както научихме после – изискана публика от всички квалифицирани среди: писатели, артисти, дипломати, професори, общественици, както и част от българите в града.

Откриването стана със слово от председателя Жюл Ромен. След него секретарят по печата от българската легация в Париж – В. Кутиков – каза няколко думи за българската народна музика, а професор Г. А. Болийо прочете кратък очерк за съвременната българска поезия. След това бяха песните на Таня Начева, рецитации на френски и на български на стихотворения от Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Елисавета Багряна, откъс от мой разказ, от ново песни от Таня Начева и моята реч, която ще си позволя да предам текстуално. Предавам я, защото смятам, че подробностите около това културно събитие – единствено готовогава за страната ни, – в което България бе чествана в среда на интелектуалци от най-висока класа, трябва да бъдат документиран.

Обръщайки се към нашите домакини и към гостите, аз казах:

„Г-н председателю,

Драги колеги от ПЕН-клуб,
Госпожи, господа,

С дълбоко вълнение и радостна гордост, които минават границите на лично чувство, присъствам днес на това блестящо честване на моята родина в столицата на човешкия дух, каквато е Париж.

За първи път името на моето отечество събира около себе си толкова знаменити имена, които принадлежат едновременно на Франция и на човечеството. Ние сме стеснени от това и дълбоко трогнати. Приемете нашата спонтанна благодарност, без излияния от думи. Защото такава е душата на моя народ: колкото по-малко красноречиво е неговото чувство, толкова е то по-безгранично.

Госпожи, господа,

Какво означава тая прослава на българската литература в града, дето най-здрово бие пулсът на световния живот? Ние знаем добре, че това съвсем не е протоколна вежливост, кука и безплодна формалност от страна на една международна организация. Ние виждаме в това – и държим да го кажем високо – белег на духовна общност между народите, която въпреки всички злочестини на миналото и всички заплахи на бъдещето се рее над измъчения свят. И тая вечер чувстваме, че две ръце, ръката на един по-стар брат и ръката на невръстен юноша, се протягат трепетни от бреговете на Атлантика и от тия на Черно море, за да се стиснат над Европа.

Народите не се срещат само по бойните полета. Много по-често те се намират един друг по великите кръстопътища на Духа. И както казва великолепно Ортега-и-Гасет: „С тия именно духовни неща живеят народите.“

В зората на своето съществуване – ако ми позволите това напомняне и тая малка нескромност, –

в далечното девето столетие, българският народ бе, който даде на славянския свят най-скъпоценното оръжие на Духа – азбуката, Словото. След едно мрачно петвековно робство пак Словото бе, което възкреси тоя народ като нация. И през 60-те години на независимост той напредва и зрее под щастливото влияние на две култури, в които е кристализиран човешкият гений на XIX век: Русия и Франция. Това са нашите учители.

Единият – кръвно близък, трагично тревожен, другият – царствено спокоен в своята възвишена яснота. И ако, от една страна, великите руси осветляваха пътищата на българската душа, от друга – Расин, Паскал, Юго, Стендал, Бодлер до знаменитите наши съвременници, които присъстват може би в тая зала, скулптираха още незавършения образ на нашия елит. Само един поглед върху преводите на български би дал изобилен материал за проучване на огромното значение на тия факти.

Патриархът на нашата литература – Иван Вазов – бе ученик на Юго. Двама български поети написаха някои от най-хубавите си поеми, вдъхновени от Франция, единият в Нанси, другият в Марсилия. Един от младите ни поети посвети сборник стихове на Париж. Нашата писателка Багряна отрази Бретан в цикъл от изискани поеми. И един от най-добрите ни поети, мой незабравим другар, падна на бойното поле, шепнещ един стих от Франси Жам.

Ето, господа, една двойна радост днес. Ние се радваме, че в сърцето на тая страна, която винаги е оставала символ на Свобода, Истина и Човечност, сме гости на нашите велики учители. И – още – изпитваме безкрайна радост за тая почит към нашите млади изкуства, към нашата добра воля в пътя към възтържествуване на един свободен и миролюбив

европеизъм. Великите народи всеки ден оплодяват живота. Ала човечеството е невелика общност, в която малките и млади народи също имат свое място. Творческото дело на Европа има понякога нужда да бъде подмладявано с прясна ѝ буйна кръв. В общите усилия към едно неминуемо възлизане ще бъде може би необходима и творческата тръпка на българското племе. И пътният земен мирис на нашите прясно разорани полета, и шумоленето на нашите стари гори не ще ли прибавят един нов акорд в бъдещата хармония? Така както във вашите префинени парфюми се слага капка от нашето розово масло, за да им придаде един нов нюанс.

Господа,

Аз чувствам зад себе си моята страна, която присъства невидима на моя бляскав празник в нейна чест.

И чрез моите думи тя ви благодари!“

Рециталът на Таня Начева от български и френски песни има невероятен успех, някои номера се бисираха. Рециталът се предаваше по Радио Люксембург, а на следния ден Т. Начева бе поканена да пее пред микрофона на Радио Париж. Не бих могъл да кажа как е минала тая вечер. В спомена ми преди всичко друго, когато късно през нощта се прибрах в стаята си, е голямата нервна умора, която ме смазваше, и заедно с това едно чувство на облекчение и на съзнание, че не сме се посрамили. Сведенията, които получихме по-късно в София, бяха, че според мнението на парижкия ПЕН-клуб вечерта е била много успешна, много по-добра от „куитайската вечер“, устроена предишната година. А седмичният литературен вестник *Les Nouvelles Littéraires* (Литературни новини) в броя от 3 март даде погробен и хвалебен отзив за „българската вечер“. Ала

чувството за отговорност, което ме обременяваше от тръгването ни, не изчезна и след вечерта: имаше още доста официални участия в приеми, срещи и посещения и както бях казал в речта си, усещах наистина през всичкото време „изправена зад мене моята страна“, достойнството и престижът на която бе неотстъпната ми грижа.

На една вечеря, дето бяха събрани новите лауреати на френските литературни награди („Гонкур“, „Ентералие“, „Т. Реното“), се запознах с Анри Троја (сега, струва ми се, академик), френски писател от руски произход, автор на наградения от академия „Гонкур“ роман *Паякът*, и на една особено ценна книга за Достоевски. Казах му, че „Паякът“ се преведе у нас в един всекидневен вестник, и по-късно му пратих броевете с превода. Още в първите дни след вечерта бяхме канени с Багряна на обяд у Жюл Ромен, дето имахме за сътрапезници известния литературен критик на *Le Temps* – Андре Териу – и един френски художник, чието име не помня. Домакините, особено младата и хубава жена на Жюл Ромен, която беше с него в София, ни посрещнаха много сърдечно в малкия им кокетен апартамент, гощаваха ни с продукти от собствения им чифлик и с вино от тяхното лозе. Но в разговорите на литературни теми стана още веднъж очевидно колко слабо познават французите, дори и най-просветените, някои от чуждите литератури, например руската, и колко нечувствителни са изобщо латинските нации към славянския гений. Заговори се за преводите на поезия от славянски езици на френски и по тоя повод аз казах, че това е трудна работа и че един гениален поет, например Пушкин, не би могъл в никакъв случай да бъде преведен адекватно на който и да е чужд език, особено на френски, и да бъде почувстван със същата пъл-

нота, както на руски. Добавих, че тъй като в стихотворното творчество значението на речта е изключително, езикът, който е елемент от поетическата стойност, със своя ритъм, интонация, музикално внушение е пречка за равностойното превеждане. И неочаквано с една снизходителна и деликатна самоувереност нашите събеседници французи отрязаха: това, разбира се, не е напълно така, всяка поезия може добре да бъде преведена, а колкото за Пушкин и за неговия език, Пушкин е един добър поет, без да бъде гений, но неговият език съвсем не е някаква особена мъчнотия за превеждането му на френски. Това беше казано така категорично, че нямаше никакъв смисъл да започвам спор, и аз млъкнах, толкова повече – че не бих могъл с моя посредствен френски език да водя теоретическа препирня с двамата френски писатели. Но беше съвсем ясно с каква несериозност и с каква лекота тия хора решаваха неща, които, очевидно, не познаваха и за които не бяха мислили.

На следния ден бяхме на обяд у Бенжамен Кремию. Той живееше в скромно жилище, някъде към Монпарнас, със жена си и момчето си, петнайсетгодишен ученик. Тук всичко беше по-простичко: и обстановката, и начинът на сервирането, и самото меню. Госпожа Кремию сама беше приготвила обяда, носеше го от кухнята и ни канеше да си служиме сами. Това създаваше повече интимност между гостите и домакините. През тия няколко дни ние се сближихме с Бенжамен Кремию и винаги, когато си спомня за тоя извънредно културен и мил човек, съжалявам, че не съм го познавал от по-рано. През тия бързи разговори в дома на ПЕН-клуба и на обяда у тях ние установихме начин за културно сътрудничество между Франция и България, на първо място чрез преводи на художествена литература: Кремию се анга-

жираше да уреди печатане на български произведения във френски списания, седмичници или вестници. От тия планове, разбира се, не излезе нищо. Пет месеца след срещите ни пламна новата световна война, а след окупацията на Франция Бенжамен Кремию е бил депортиран като евреин в Германия и починал там в концентрационен лагер.

На обяда у Кремию беше и един холандец (или датчанин) журналист, спрял се пътем за няколко дни в Париж на връщане от Югозападна Франция. Той идеше от лагерите за бежанците от Испания след разгрома на републиката. Франция не бе приела със съчувствие разбитите остатъци от републиканските войски, както и гражданското население, бягащо от маврите на Франко. Франция бе устроила лагери-затвори, които според думите на оня журналист били ужасни. Кремию всяка минута подскачаше от възмущение и казваше, че за всичко това е виновен „господин Блюм“ (Блюм през онова време беше министър-председател на Франция), който не позволявал да се изпраща никакво оръжие, нито муниции на републиканците, докато Хитлер и Мусолини изпращаха на Франко дори войски. Тия лагери продължиха да съществуват и след поражението на Франция и ние напразно търсихме в тях един наш приятел, чиито следи не можахме да открием никъде. Той беше един рядък момък, когото ние бяхме отровили с тая магия на Париж, от която той не се освободи докрай. Свършил два факултета с докторат, той приготвяше докторските дисертации на мнозина бъдещи български доктори по правото, работеше дори като надничар при въртележките на „Луна парк“ и най-сетне бе загинал навярно в концлагерите на испанските бежанци за свободата на една чужда страна.

Нашите любезни домакини ни заведоха на едно

галапредставление в Голямата опера – балет с участието на знаменития хореограф-артист Сергей Ли-фар. От своя страна Жюл Ромен, чиято пиеса Д-р Кнок се играеше с голям успех в театър Атене, ни даде една ложа и така можахме да видим големия френски артист Луи Жуве, един от четворицата авангардни режисьори-артисти на Франция от онова време. Не ще забравя никога сцената, когато Кнок мие ръцете си и ги избърсва (една от най-сполучените и най-често цитирана от цялото амплоа на Жуве), в която простият жест и спокойната, равна реч на актьора постигаше невероятно внушение върху цялата зала.

Останахме още десетина дни като гости в Дома на ПЕН-клуба, освободени вече от официални задължения. Имахме чувството, че сме заслужили – след толкова въннения и нервна напрегнатост – една малка почивка, и потънахме във водовъртежа на тоя стар, но непрестанно възраждащ се град. А беше неочаквано прелестно време, когато зимните грехи вече тежат, когато кестеновите гървета по улиците приготвят бяло-розовите си свежици, когато коксовите печки пред кафенетата не горят, но терасите са още по-пълни и по-пъстри с пролетните премени на жените, когато зелените автобуси препускат по асфалта, гонейки се един друг като хлапаци...

Една слънчева мартенска сутрин. Пусната от небето, като подарък. Тежкият сив град се е превърнал в усмихнато платно на Дюфи. По тротоарите все тоя тревожен мирис на кафе и на бензин. Асфалтът, мокър от поливачките, напомня за весели априлски гъждове. В синкавоматовата далечина изплува смътно някакъв непознат свят, който иска да бъде открит. И ние тръгваме. Все едно накъде – към

бъдещето или в миналото. Защото дори закъснелите открития носят радост, макар и малко горчива.

И ето, електрическият влак от монпарнаската гара ще ни отнесе, за по-малко от час, седем столетия назад.

Окрайнината изхвърчава мигновено със своите безлични гарички, пътища и вили, безшумните вагони се плъзгат все по-навътре и по-навътре, в тоя прекрасен – и най-плодороден – кът на Франция, го-тов вече да цъфне в всичките си злокове и краски.

Време за изпушване на няколко цигари, и влакът така внезапно и меко спира, както бе тръгнал. Пътешествието свърши: ние сме в Шартр. (Енциклопедическа справка – ако ви е необходима: град с 25 000 жители, на 96 километра от Париж, производство на зърнени храни, митрополит, великолепна катедрала и така нататък...)

Слънце и тишина – памтивековен провинциален покой, потопил целия свят – природа, сгради, хора. Слънце, с нежното лъчезарие на иконите, радостно и щедро, невъзпирано от многоетажни блокове и слепи стени. И за миг човек се запитва: всъщност какво особено има в това обикновено градче, прилично на толкова френски градчета, с канализиран поток, който бърза безшумно под миниатюрно мостче, с неизбежните хотели („топла и студена вода“) и ресторани („определени цени“), с павилиони за картички, албуми и сувенири, още на първия ъгъл?...

Но уличката внезапно се чупи и разтваря в огромен площад. И сред него някаква необикновена, невероятна грамада, пред която ние спираме унищожени: катедралата. Катедралата, строена през две столетия (дванайсетото и тринайсетото), но за която времето не съществува.

В същия миг става нещо фантасмагорично –

всичко, освен небето, се променя: околните згания изчезват, изчезват пъстрите афиши на Томас Кук и Син, млъква шумът на моторната кола по шосето и тръбата на сигналиста от близките казарми спира, преди да завърши. Всичко се отдалечава в някаква безпределна далечина и става безсмислено, ненужно, неистинско: истинската действителност е моя ве-
гър тринадесети век, в който присъствахме сега и ние. Катедралата, това не е обикновен храм, не е камък, плесен, история и мъртвина. Това е цял един жив свят, който съществува сам за себе си, без да иска да знае за нас. Един изумителен синтез на няколко изкуства: зодчество, скулптура, живопис, танц. В тия хиляда и осемстотин статуи само на фасадата (без десетките митични животни по корнизите), в колоните и безбройните скулптури, орелефи и барелефи вътре, в сто и петдесетте прозорци с пет хиляди цветни изображения по тях, които светят като различни пламъци, в моя непостижим ритъм в движенията на множествата и на отделните фигури, в цялото това единство, което звучи безмълвно като грандиозна симфония.

В своя път към бъдещето човечеството бе създало там, някъде назад, в далечното средновековие един шедьовър на духовно творчество. За да се установи още веднъж, че времето няма власт над истинската красота и че патината на вековете е най-верният знак на безсмъртие.

Прислонени до каменния парапет на рекичката, ние загубваме чувството за собствените си съществувания и присъстваме на една грандиозна мистерия, която се извършваше сега пред нас. От всичките страни на катедралата – от фасадата, входовете, корнизите и стрехите, от покрива и прозорците – се бяха раздвижили всички каменни фигури на хора, жи-

вотни и чудовища, всички изобразени по стъклата същества слизаха безшумно и бавно – поотделно или в редици, или на малки тълпи, – изпълваха постепенно огромния площад, уличките, цялото градче. Те вървяха, без да бързат, в своите средновековни одеяния, с дълги роби, някой с жезъл, друг с книга, трети с кърчаг, стъпваха спокойно и уверено, като стопани на своя град. Пред нас шестваше моя несвършващ народ – процесия от мъдри старци или група скръбни жени, или дете с кошница, или девойка с агънце в ръце, или един странен Мойсей, благ и като че безтелесен, а там горе, над всички и над всичко, гледаше Ангелът на Шартр, за който Атанас Далчев бе написал една от най-хубавите си поеми. Всъщност това бяха истинските жители на моя град, те даваха неговия образ и неговата тежест. Всичко друго – и насрещното кафене, с луксозните „Испано“, и „Буик“ край стени-
те, и надписът на витрината, и чуждите туристи с пътеводители и фотоапарати – всичко бе една не-
лепа измислица, плоска и ненужна фалшификация, която искаше да мине за живот. Но живият живот бе тъкмо това необикновено народонаселение, сътворено от нечия гениална фантазия преди седем века.

Часове ли бяха минали, или години? Или един миг? Столетията се бяха стопили в някаква сънна действителност, дето нямаше никаква мярка за време.

Но ние бяхме забравили колко несигурни са земните неща. В оня ден ние не можехме да допуснем, че моя непостижим свят е толкова безпомощен, та трябваше да бъде защитен от връхлитащата катастрофа, тътенът на която вече се долавяше. Шест месеца по-късно тежка риза от пясъчни торби облече целия храм с неговия безброен народ, лъчезарните стъклописи бяха погребани временно в сандъци и отнесени в противовъздушни скривалища, а

камбаните на едната кула – оная, която възвестяваше бедствия – бяха готови да бият тревога. Някога човекът бе създал едно чудо и сега се канеше да го унищожи.

Слънцето слиза над мекия хоризонт на Ил дьо Франс. Скоро грезгавина ще забули градеца, но сега стотици малки слънца – алени, сини, жълти, виолетови, зелени – пламват по прозорците на базиликата.

Вечерният час – сега той е онова забравено „Провинциално ноктюрно“ на Албер Самен. Изведнъж гиви гърлени виковете раздират кротката тишина: откъм гарата тичат вестникопродавачи – „Paris-Sport!“, „Dernière édition!“... Нямаме повече работа тук. Преди да тръгнем, обръщаме се още веднъж назад. Но сега всичко е друго. Площадът е пуст, огромната сграда, сива и студена, мълчи в зрача и целият неин каменен народ се е прибрал отново по корнизите, стрехите, пезулите, вътре и отвън, чужд и далечен, както бе зарадна.

Един луксозен автобус, с пъстри абажурчета, поема към Париж. Спортна кола, карана от млада жена, го задминава и изчезва.

Ние не усещаме кога пристигаме в града: всъщност само нашите тела присъстват в моя плъзгащ се влак, който изтрещява по стрелките, без да спира почти никъде. И какво значение щеше да има лудият въртоп на хора, коли, подземни и надземни влакове, блеснали витрини и фарове, сред който скоро щяхме да се намерим?

Ние идехме много отдалеч, причастени с едно голямо изкуство и – щастливи.

Така биваше винаги след всяко ново виждане на Акропола. Така се връщаме след всяко поклонение във Великата рилска обител.

Наустина, от дълго време този град не беше показвал такова спокойно и радостно лице, незамъглено от никаква грижа за утрешния ден. Всичко, не само слънцето и доброто настроение, беше в изобилие и евтино – това бе може би най-щастливата година за френския народ. Магазините пращяха от стоки, нямаше безработица, цените бяха ниски, амбулантните продавачи тикаха количките си и викаха весело: „Канадски ябълки, портокали, смокини, банани!“ По будките на кръстопътищата благоухаеха гроздове люляк и букети теменуги, в кварталните пазари на „Бюси“ и „Муфтар“ навалищата беше още по-голяма и стоката още по-евтина.

Ние вървахме загъхани в очарованието на тия дни, края на които бързо приближаваше, и не знаехме де по-напред да отидем: в Лувър ли, който бе основно преустроен с нови зали за модерните художници, или в някоя ретроспективна изложба, или днес при оформите на Рембранд – една безпогодна, почти пълна сбирка, – утре при Греко, събрани платна от всички европейски музеи, действащи като хипноза, или в магазинчетата в Монпарнас и улиците „Дю Бак“ и „Бонапарт“, дето може да попаднеш на някой Дюфи, с неговите въздушни павилиони и лодки, да откриеш някой натюрморт от Брак, някой кей от Марке, някоя прокажена улица от парижките крайници на Утрило или някоя глава от Руо, слязла от стъклописаната въображаема готическа катедрала. Музикалният живот се готвеше за бъдещите нови постановки и гостувания в двата оперни театъра. А във френския драматически театър се разгръщаше невиджано дотогава разточителство: най-огарените и смели театрални новатори – възпитаниците на Ж. Копо – Дюлен, Бати, Жуве, и заедно с тях двайката Питоеви, правеше от тия последни предвоенни се-

зони един от най-бляскавите театрални периоди на Франция. Така в театър Монпарнас беше Г. Бати с една нова Манон Леско от М. Морет, в Атене, както споменах – Д-р Кнок на Жуве, в Ателие – Земята е валчеста на А. Салакру, поставена от Ш. Дюлен, в Матюрен-Питоеви, с „Чайка“ на Чехов.

И ето, странните заслепеня, които връхлитат понякога народите и които човек мъчно може да проумее дори когато те се отдалечават от нас и би трябвало да бъдат по-разбираеми. Всичко, за което става дума сега, беше през март 1939 година. В историята на Европа това значи: откъсването на Данциг от полската гържава, Мюнхенските срещи, аншлусът (присъединяването на Австрия към Третия райх), присъединяването на Судетската област към Германия... Всичко това беше вече станало или продължаваше да се върши. И след тия предупреждения – тревожни като сигнали за пожар – ние виждахме една Франция безгрижна, щастлива, че нещастията на другите не засягат границите ѝ, самоуверена зад своята линия „Мажино“. Тя не вземаше дори елементарните предпазни мерки, необходими за всяка гържава в критични или най-малко в неспокойни времена. Защото през тия няколко дни, когато кръстосвахме столицата ѝ, всеки път с учудване виждахме цял един нов квартал, изникнал до големите булеварди, досам редакцията на Le Temps, свършено чужд тука, но израснал в средата на града. Всъщност, то не беше нов квартал, но дотогавашният френски квартал, преобразен сега на германски. Множество забегения, почти едно до друго – Wenstube B'errhalle, Restaurant Allemand¹, – с меню на прозореца, написано на френски и немски. Те даваха съвсем нов облик

¹ Питиенпровадница, бирария, германски ресторан.

и нова атмосфера на тая част от Париж с готическите букви, пъстрите стъкла на прозорците, с нарисувани по тях бирени чаши или легендарни германски фигури, с рекламите за мюнхенско пиво по стени. Това бяха, както се обясняваше тогава, бегълци от Хитлерова Германия, приютени в демократична Франция. Но сред всички тия надписи, плакати и немски изображения липсваше само оня въпрос – pourquoi? – който се яви по-късно по вагоните на военните влакове и който щеше да е най-уместен тук, насочен към френската дирекция за гържавна безопасност в онова време. Ала сред тъмнената и бляскава на парадите, зад веселата глъчка на тълпите никой французин тогава не долови бъдещия зловец тропот на германски ботуши под Триумфалната арка, нито „Лили Марлен“ от високоречителите на германското предаване по улиците на Париж.

Ние се върнахме в София, изпълнени със сравнително по-голямо спокойствие, отколкото когато замиснавахме, което се бе преляло в нас от оптимизма на великата страна, дето прекарахме две седмици. Но не бяхме успели още да сложим в ред многобройните си и най-разнообразни впечатления, когато новата катастрофа връхлетя Европа. На 1 септември, отивайки на работа в кооперативна централа „Напред“ (на ъгъла на ул. „Веслец“ и „Дондуков“), видях пред представителството на „Сименс“ отсреща (на булевард „Дондуков“) малка тълпа и чух високоречителя, който предаваше бюлетина на германското главно командване: днес, рано сутринта, германските войски настъпили в Полша и самолетите им бомбардирани полските градове. Втората световна война започваше.

Едва по-късно, когато над Айфел се бе развял флагът с пречупения кръст и парижаните бяха по-

чнали да правят опашки по няколко часа за половин килограм моркови, едва тогава и те, и ние разбрахме, че всичко това трябваше да се очаква, че то наистина е било очевидно, но никой не е имал очи да го види. И аз отново си спомних оная случка през нощта на пристигането ни в Париж за „българската вечер“. Тя израстваше сега като зловеща поличба.

...Експресният влак, току-що напуснал Швейцария, фучеше към север. В третокласното, силно осветено купе бяхме трима-четворица гремещи пътници. На Белфор се качи още един, гребен, млад човек, с обикновено лице, пардесю и каскет, с голям куфар, който сложи в мрежата. Той сегна в ъгъла до вратата, но така, че запушваше изхода. Известно време седя незабелязан, докато изведнъж гържането му се промени. Всеки миг той почна да прави някакви неспокойни и безсмислени неща – сваляше пардесюто и каскета, после пак ги надяваше, усмихваше се и нещо си бърбеше. Спътниците ни, разбудени отначало, пак задряхаха. Само ние двама бяхме будни. По едно време човекът стана, свали куфара, сложи го на коленете си, разтвори го и тогава се видя, че той е празен: вътре имаше само две-три вратовръзки. Ала той бръкна до дъното и извади оттам един дълъг, блестящ, остро източен обущарски нож, затвори куфара и отново го постави горе. После се настани пак някак косо в ъгъла, кимна няколко пъти усмихнат и почна да загладва ножа на дланта си. От време на време спираше, вдигаше ножа под лампата, за да провери блясъка му, сетне обръщаше поглед последователно към всеки от спътниците, казваше си сам нещо и почваше отново да го точи на дланта си. Влакът препускаше в нощта, отминавайки селища и гары, а човекът продължаваше своето странно занимание. Ръката с източения нож се вдигаше навремени и при всяко

движение само ние двамата се дебнехме настръхнали. Очевидно, човекът бе ненормален. И това силно осветено, летящо в нощта купе на влака бе истинска илюстрация на дябolicна новела. Часовете бавно се точеха сред тая бясна бързина, която ни носеше, нощта изглеждаше, като че няма край, и въздухът всеки миг ставаше все по-напрегнат, до експлодиране. Най-после в грезгавината на утрото на една гара от предградията загадъчният пътник слезе все така с нож в ръката. Слънцето златеше вече първите покриви на Париж и нощта се разсея мигновено.

Не беше ли тая случка зловеща поличба, и то от световен мащаб?

В гъстата кошмарна нощ, която бе притиснала земята от 1 септември 1939 година и сред която влакът на човечеството летеше стремглаво бог знае накъде, един луд човек, в чиито очи лъщеше хитрият пламък на невменяемите, размахваше изострен нож и се канеше да коли спътниците си, затворени заедно с него в един вагон, запокитен в пространството. Какво още ни очакваше? – Една мрачна перспектива, в далечината на която звучеше заклинанието на музикалната фраза от Фауст: „Сатаната води бала!“ Отново, както преди двайсет и пет години, навлизахме „в тунел, изпълнен с мрак и кръв“ – тоя път още по-дълъг и по-страшен. Щяхме ли да излезем от него? Кога и как? Всеки нов ден носеше стихийни планетарни събития, нови пристъпи в смъртната борба между двете развихрени сили, които си оспорват света още от паметивека. Но – това е вече друга летопис.

**ДУМИ
ЗА
КОНСТАНТИН
КОНСТАНТИНОВ**

РЕДОВЕ ОТ БИОГРАФИЯТА

Константин Илиев Константинов е роден на 20 август 1890 г. в Сливен. Средно образование получава в родния си град. През 1906 г. се записва във Физико-математическия факултет на Софийския университет, завършва Юридическия факултет (1911). През същата година заминава за Париж с намерение да специализира. Поради липса на средства се завръща (1912) и стажува в Софийския окръжен съд. Член-съдия във Врачанския окръжен съд (1914), мирови съдия в Цариброд (1915). След Първата световна война постъпва в Софийския окръжен съд отначало като заместник-прокурор, а след това като съдия в Трето гражданско отделение. Юрисконсулт на Българската централна кооперативна банка (1923–1934), адвокат на кооперативната централа „Напред“ (1935–1944). Председател на секция „Литература“ в Камарата за наука и изкуство (1945–1947). Председател на СВП (1945–1946) и на Института за преводна литература при Министерството на информацията.

Печата от 1907 г. в сп. „Българан“, сътрудничи на списанията „Българска сбирка“, „Наблюдател“, „Наш живот“, „Съвременна мисъл“, „Златорог“, „Изкуство и критика“, „Изкуство“ и др. Заедно с Димчо Дебелянов и Димитър Подвързачов издава сп. „Звено“ (1914). Автор на разкази, очерци, литературни есета, спомени, пътеписи и роман. Светът в белетристиката му е възпроизведен през призмата на характерния за автора интерес към националната психика, съдба, история, култура; в него се чувства атмосферата на родния град, на родната страна. В творбите му доброто, злото, любовта, състраданието присъстват не само като категории на морала; те са изобразени и като състояния, присъщи на

човешкия дух. Подобно на своите чуждестранни учители Ги дьо Мопасан, А. П. Чехов и И. А. Бунин в прозата си той предпочита психологическия подход и осветление на проблемите и персонажите; като хуманист е убеден противник на всякакво насилие, даже и тогава, когато то е революционно („Кръв“). Друга голяма тема в творчеството на Константин Константинов е българският дух, оформян в течение на столетия; той е моделиран от природната и културната историческа среда, свързан е с нея и с народната съдба. Под различни форми той се превъплъщава в националната история, в материалната и духовната култура, в изкуството и в големите творчески индивидуалности. Оттук и обектите на историко-есеистичните му проучвания – св. св. Кирил и Методий, Паусий, Добри Чинтулов, Васил Левски, Априлското въстание (1876), Тодор Каблешков, Христо Ботев, Захарий Стоянов, Иван Арабаджията и др. Между тях няма воители и царе, а единствено духовни първенци, идеолози, личности, в чиято жизнена и творческа биография се очертават етапите от развитието на националната душевност. Пътеписите и спомените на Константин Константинов представляват не само описания, природни картини, срещи и разговори; на преден план в тях е авторската личност – в гонима с природата и миналото тя се самосъзнава, възприема ги като скрито присъстващи в психиката на твореца. Произведенията му имат стройна композиция, точен и пластичен език. Той е един от най-добрите преводачи от руски и френски език (А. С. Пушкин, А. Н. Толстой, И. С. Тургенев, А. А. Первенцев, Г. Флобер, Е. Зола, Р. Ролан, Ж. Дюамел, Ф. Тусен, А. Екзюпери и др.). Негови творби са преведени на италиански, словенски, сръбски, френски и други езици. Използвал е псевдонимите К. Брояга, Полишинел, Душечка, Polichinel.

Умира на 3 януари 1970 г. в София.

КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Ако разгърнете списание „Звено“, започнало да излиза от януари 1914 г. с главен редактор Д. Подвързачов, ще срещнете Константин Константинов в компанията на Димчо Дебелянов, на Николай Лилев, на Емануил Попдимитров. Публикувал вече хумористични стихове с псевдонима Душечка, той сега преминава към проза и към културно-литературни прегледи. Зачетете ли се в „Страници от недовършена повест“ („Звено“, кн. 4–5, 1914), ще ви направи впечатление психологизмът в разказа. Проследена е една душевна драма, и то с хубав, обработен език, в който отсъства онова, което е познато от традиционната селска белетристика. Константин Константинов вече е градски писател. Едва 24-годишен, той разказва за изживявания и неволи на гребни градски слоеве: чиновници, служители с незаангажиращо в големи дела съществуване. Това са хора някак си крехки, невзрачни, смутени от живота, загубили нещо безвъзвратно и правещи усилия да се възвърнат към него. Такъв е и синът на финансовия чиновник Добринов, героят на посочената повест.

От детството си Михаил Добринов помни най-добре първите си години; колкото повече се отдалечава от тях, толкова по-смътни стават спомените му. И често той сам се пита как ли е живял през следващото време.

„Така водите на планинския ручей, който е слизал в равнината, са мътни и нечисти, но колкото по-горе – срещу течението – се отива, толкова по-бистри стават те, докато най-после у самия извор приемат прозрачността на кристал.“

Не само е най-чист споменът за отминалото детство, но някаква носталгия по него звучи в душата на писателя. Музиката на тази носталгия се задържа трайно

в душата му, за да намери реализация и в най-хубавата му книга „Път през годините“.

И още нещо: Константин Константинов се е стремил и спонтанно, по интуиция, и съзнателно, чрез литературна нагласа, да улови неувловимото. Той вижда в нещата и променливото, онова, което бързо ги превръща в спомен, и сложно различното, неповтарящото се в повторимото. Така едно и също нещо изглежда и то, и друго. Той изпитва влиянието на онези модернистични идеи, които започват да се развиват от началото на века и към които се приближава, при все че запазва един реалистичен и предметен стил в самите разкази, пътеписи и прозаични реминисценции на вече оттекли събития.

Константин Константинов растеше като разказвач, без да се опира така здраво о суровата земя, както, да речем, Йовков. Той бе гонякъде с „европеизирано“ мислене. Една начетеност във френската литература оставяше своята следа в неговото творчество. Но поради липсата на по-дълбок корен в нашия живот той бе неизбежно някак си блед. Неговите реалистични рисунки и наблюдения имаха повече отпечатък на неговата индивидуалност, отколкото на рисуваната действителност. Такъв се откроява писателят в книгите, които издава непосредно след Първата световна война, „Към близкия“ (1920) и „Любов“ (1925).

Константин Константинов предпочита да е повече при себе си, при своето впечатление и когато тръгва от конкретния външен факт. Като разказва за хората, той разкрива себе си, изказва своите настроения, възнеения, размисли за човешкото. Тази особена субективност на реалиста и повествователя се е изразила най-добре в жанровите черти на неговата книга „По земята“ (1930). Това са наниз от впечатления за пътувания и за лични срещи. Опит да се покаже обективното, видяно и пречупено, разложено на неувловими емоционални нюанси през призмата на субективността. В началото на книгата Константин Константинов пише: „Още отдалече кръглият циферблат предупреждава: Време е! После идва ми-

рис на въглища, пистък на машина, една червена фуражка, която дава последен сигнал. Все едно дали това е огромна опушена сграда с десетки перони и влакове под пара. Или двуетажна постройка с кладенец встрани и два салкъма, зад които шумоли необран кукуруз.“

Това е станцията. Отправната точка. Часът, който звъни. Благословеният час: часът на заминаването. Часът, който изкупва всички връщания.“

Ето това е същественото и когато се разказва за хората. Срещата с тях е като посещение на Рилския манастир, където идват хрумванията за неразтрогаемостта небесно обречение на св. Иван с чудесната планина; като пътуване из Пирин, където авторът се е вслушвал в реките, които шумят със сънен роман, сякаш са леките въздишки на хората; това е сякаш срещата с лазурния бряг, посещение на Арл с неговия пазар, с малкото площадче с чинари. И т.н., и т.н. Впечатленията, които се преработват у писателя, които стават емоция – ето характерното за разказвача Константин Константинов. „По земята“ е не само книга за сменящи се картини. Това е книга и за сменящи се времена. За сменящи се настроения. Впрочем реалистичният разказвач Константин Константинов, писателят, който се е стремил понякога почти с натуралистична четка да възсздаде външната картина, е поет на времето. Поет на изживяваното време. Той възприема пространството, поглъща го като изживяване, за да го превърне във време. За да остане сам със себе си чрез едно ново психологическо време. Това е станало негова особена художествена съдба. Той е разказвач на обективни събития, пренесени чрез емоции „през годините“.

Често, често авторът ни казва, че животът е движение. И че най-важното при това движение е съзерцанието. Човекът трябва да стане кинематографична лента, на която се отпечатва онова, което бяга покрай него. Но той, самият човек, остава някак незасегнат. Той е все съзерцател. Само съзерцател. За него насладата е в това да улови движението с неговата вечна неподвижност в

миналото и с неговата подвижност в сега протичащия миг. Тази наслада ражда естетизма в творчеството на Константин Константинов. Тя е израз и на моралната позиция на личността. Тя е въздухът на онези настроения, които писателят иска да ги внуши. Кой е нейният източник, като че ли е все едно, но, разбира се, не е съвсем все едно. Защото Константин Константинов притежава силно родолюбиво и нравствено чувство. Той се възхищава от българското. Не случайно пише за Дряновския манастир, за Мелник и Банско, за Пирин, за Рилския манастир. Той се чувства българин и когато разказва за Лазурния бряг, за Авиньон и Марсилия, за Нормандия и Париж. Световното сърце е и негово сърце. Но това сърце бие у него като сърце на българин. Той усеща студена влага у себе си, когато се откъсва от българското. И книгата на спомените му „Път през годините“ е най-българската му книга. Книга за изживяванията всред едно народно битие и всред грамата на една интелигенция, идвала да носи на народа си морални стойности.

Константин Константинов е съзерцател, но съзерцател, който е одухотворявал и който се е самоодухотворявал чрез своите създания.

Неговият стил, макар и доста бледен на места, е претендирал едновременно и за суровост, и за елегантност, и за точност, и за изящество. Писателят се е борил със себе си, правил е усилия, за да улови реалността върху лентата на съзерцанието си и да го напои със своите изживявания. За едно одухотворено състояние при срещата в античните развалини на Гърция той пише:

„Какъв странен вкус имаше тая привечер – топла, прозрачна, повече отражение, отколкото действителност. Тая сънна привечер, в която изведнъж потъна всичко останало, дори нашите собствени съществувания...

Денят беше дълъг, натежнял от неповторима красота. Мраморните орелефи на Керамикос, Дафяни, със златните мозайки на светиите, терасите на Елевзис, Кариатидата и танагрйските глинени танцьорки. Сега всичко се бе смъкнало и утаило на дъното като едри

златни зърна, над които лежи дълбока мъдра вода. Какъв беше наистина тоя час на пълно освобождение, толкова рядък за всеки човешки живот?“

* * *

Разказите на Константин Константинов издават тъкмо характерното за неговата съзерцателна природа. Те са обикновено изповеди, разкази на лица, които с нещо напомнят своя автор. Лица, които копнеят да излязат извън провинциализма, да вдъхнат някакъв друг, непознат въздух. Да победят скуката, чувството си за запустеност и за нищета в живота, който водят. В тези разкази често доминират настроения, създавани чрез пейзажа. Константинов като че ли е по-силен, когато рисува една картина с цялата онази духовна експресия, която тя носи, отколкото, когато разказва един сюжет, за да ни въведе чрез него в дълбочините на човешката природа. Даже тези негови герои, които изповядват нещо лично, нещо свое, изживяно като някаква неочакваност, даже те описват по-добре пейзажа, отколкото себе си и психологическото си състояние. Поетичен е разказът на следователя от „Във влака“, изслушан, докато се очаква от съвидателя тръгването на влака: Особено обичал есенните дни – ония слънчеви, просторни, слабо замъглени дни, от които е изсмукан всякакъв шум, всякакво движение. Той вижда сухи долове с опаднала шума, нивя, дъто необраната царевица шумоли, крайпътни сливи с останал тук-там подобно кехлибарени зърна плод, някоя кирпичена хижа на хълма с лента синкав дим над нея. Всичко това е за него неизказано хубаво. То му напомня „обширно напуснато царство, което се готви за сън...“ Наистина хубаво. И като разгърната емоционална инверсия, и като непосредна картина, като реалност, в която навлизате пряко. Но характеристиката и на разказвача, и на жената герой, която смело застава срещу преследвачите си – кмета и секретар-бирника, – е някак си недоизясне-

на. Липсват истински живи личности. Константинов се е задоволил като че ли повече със случката и с пейзажа. Той напразно е създавал атмосферата на модерен разказвач, който трябва да ни увлече след неочакваното, защото то така и не идва независимо от ходовете на разказвача. То няма своята основа в усета за човешкото, което се изобразява. Не е достатъчно само да се каже от автора за героинята: „тогава на аз мигом разбрах от тая жалка, измачкана рокля, от тия пламтящи зли очи, че тя е от ония, които още от рождение, до последния предел, вървят винаги по някакъв страшен ръб, дето има само едно единствено разрешение...“ Всичко това не бива да ни се казва даже, то трябва да произтича от целите, от „безкрайността“ в поведението на човека. Да дойде не като размишление, а като реална същност на една човешка природа.

В своето лично житие-битие като служител, като офицер, като участник във войните Константинов е набирал материал за своите разкази. Набирал е и впечатления за изгледи на природата, за покой и движение, за човешки фигури и пози. Но като че ли всичко това, което е съзерцавал като статика, е изместило по-дълбокото проникване в същината на човека. Не може да се отрече една симпатия у Константинов към обикновените и към страдащите хора. Той обича и тяхната своеобразна протестна философия. Един от неговите герои сравнява хората с кучетата, защото кучето, като изяде един комат хляб, нахрани се и не ще повече, а само човекът не спира, все хвърля зад гърба си, все трупа и трупа цял живот. Тази философия е справедлива, набрана от опит, но разказвачът герой като индивидуалност е безцветен. Разказваното има характер на външно наблюдение, то илюстрира чрез случката мисъл, то не е задълбочено изобразяване на човека и човешкото.

Не е случайно това, че много от разказите на Константин Константинов имат дълги въстъпления, подробно се описва обстановката, създава се една материална рамка, която „осигурява“ разказите. Защото без нея не би

останало нищо по-външнотелно, нищо вънлуващо, свързано с човешки съдби. Той почти няма разказ, който да започва с диалог, както у Елин Пелин например. Защото няма и това силно чувство за човека, който реализира себе си в диалога. Писател съзерцател, хуманист и родолюбец, тънък майстор, когато извайва едно настроение, Константинов не притежава творческа мощ, за да възсздаде плътно и дълбоко един човешки характер. Освен ако този човешки характер оживее в спомена и се закрепи чрез него. Повече от разказите в сборниците „Трета класа“, „Ден след ден“, „Седем часа заранта“ са написани като впечатления от преки срещи или пък са развити като разказ от първо лице, участвало в събитията, наблюдавало ги.

Константинов като че ли е усещал своя недостатък, своята безпомощност да се добрира до човека и затова е подбирал жанра си, старал се е да търси достоверността на изложението, направено от първо лице. Пък и това подбиране на жанра улеснява авторската задача. Ако нещо в разказа е недовотам завършено, недостигнало до човешката дълбочина, виновен за това може да се окаже героият, който води разказа, онзи, който поема част от отговорността на автора. Затова и Константинов няма творби, които да се запомнят – помнят се неговите книги по-скоро с общата атмосфера. Трудно е да се подбере негово произведение, което да се включи в една антология на българския разказ като характерно явление, като художествена характеристика, като сюжетна сполука. Разкази-пътвания, разкази-срещи във влака, разкази-спомени на лица с широк личен регистър, хора чиновници, селяни, работници и все пак разкази, от които не запомняте никое човешко лице и които не ви раздрусват с някоя истинска и силна грама. В този смисъл – относно граматизма на разказа – Константин Константинов е твърде далеч освен от Елин Пелин и Йовков, но и от такъв оригинален разказвач като Георги Райчев. Хубавият и чист език, спретнатата фраза, общото настроение не могат да изкупят посочения недостатък.

* * *

Силата на Константинов изпъква там, където той съзерцава и възпроизвежда. Такава е и неговата книга „Птица над пожарищата“ (1946). Сборник от късове, наблюдения върху живота, превърнати в литература, запазени като случайни записки. В тях, както признава авторът, липсва каквато и да било измислица. Всичко е преживяно и изстрадано. Тези късове от живота са взети от времето на бягството от София, когато самолетните бомби започват да падат над столичния град. В малкото групаво селце сред други бежанци, в среща с местни хора се натрупват впечатления. Те говорят за ставащото, но и за личността на писателя, за едно човешко съзнание, което преживява бурята, страданията, студа, които изпълват света. Неразрешимото отчаяние се превръща в човешка участ. Лъхът на безнадеждността минава над тия записки. Ето извадката от едно писмо, включено в тях:

„...Бях за два дни в София. Представих си всички места, дето си давахме среща – кафенета, кръчми, млекарници, при ония бързи слизания от селата, сега не ги намерих, не съществуват вече. Само камъни, железа и пръст. В това има нещо особено тъжно, като че човек присъства на собствената си смърт...“

Това е силата почти на художествената истина, достигната чрез документа. Документален характер имат и разказаните случки. Но всичко е преминало през човешкото съзнание и затова е получило особена емоционална багра. Голямото, историческото, което е ставало, се е превърнало в лично всекидневие, в тревога и покой на малките хора, в тяхното страдание и тяхната участ. Книгата „Птица над пожарищата“ е малка по размер и скромна по съдържание. Но тя отново подказва къде е силата на Константин Константинов и как той се разбива и по-нататък като мемоарист.

* * *

Константинов е написал един-единствен роман – романа „Кръв“ (1933). Писателят е направил опит да се втурне в най-живите, в най-динамичните събития на епохата. И не е сполучил. Ако от неговите разкази бее някаква носталгия по природата, някаква тъга, идваща от чувството за неосъществен живот, то в „Кръв“ тези настроения са изтрети като с гъба. Тук има много диалог. Тук събитията се сблъскват едно в друго. Тук се виждат като че ли живи, дейни лица, каквито почти не сме срещали в предишните разкази на Константинов. И все пак книгата е несполучлива. Главно поради позицията на писателя. Поради политическата му позиция и позицията му на художник-хуманист. Константинов е недоразбрал смисъла на революционната борба и необходимостта да се използва като средство и оръжие в тази борба. Той е изравнил двата лагера около понятието „кръв“. Пролитане на кръв – ето нещо жестоко и неприемливо. Независимо от това, кой я пролива. За какви цели. За чии интереси. Социалната структура на обществото не го занимава. Класовите противоречия са нещо неразгадаемо за неговото творческо съзнание. Важна е етичната идея: пролива се кръв, а това тъкмо писателят не желае да приеме. Той е твърде далеч и от истината, и от възможността да проумее какво са комунистите и какви са техните идеи. Авторът си представя комунистите като книжни хора, налпалали се с фрази: „нов образ на „света“, „човечеството“. Това са тъкмо думи, съчетания на звуци, безцветни и кухи, изплували в мислите на фанатизирани герои, на хора, взети не от действителността, а измислени. Преиздаването на романа през 1946 г. бе една грешка на писателя, която му бе посочена с пълно право. Константин Константинов не бе в този свой роман. Той бе грудаге. И трябваше да изминат още години, за да се пренамери отново и за да възсъздаде като спомен една отминала действителност, изпълнен от своята поетична носталгия, увлечен от своето чувство за красота, ве-

рен на своята, макар и донякъде индивидуалистична обич към народа си.

* * *

Константин Константинов се е занимавал неведнъж с тайната на проблема време. Времето, което тече и отминава. Времето, което остава у човека като застинало, като нещо, което е било и е останало трайно като образ, който може отново да се съзерцава. Времето спомен, времето чудо на застиналата в съзнанието неизменност. Самата дума става синоним на тези близки и все пак нееднакви представи. Представата за времето, което се движи, което сега създава съдбата на хората. И представата за времето, което е застинало в паметта, което е придобило безсмъртие и което вече е неизменно в това свое безсмъртие. В предговора си към първата част на книгата „Път през годините“ Константин Константинов анализира своята втора представа за времето. Той казва: „Споменът не е мъртвина. Споменът е друга действителност, в която ние присъстваме с двойно съществуване – днешното и някогашното. Нашият живот всъщност е само трупане на спомени.“ Да, за Константинов-съзерцателя животът не е дело. Животът не е промяна на съществуващото, той е изживяване, което се превръща в трупане на спомени. Към горния анализ на представата си за времето Константинов е добавил и една сантиментална фраза, която издава неговата лична човешка природа. „И клетото човешко сърце никога не ще се почувства самотно, докато човек може и има какво да си спомня.“

Двете книги на Константинов „Път през годините“ са не само едно разширено тълкуване на вълшебството на паметта, те са и едно самосъживяване чрез спомените. Те са и представа за наблюдение върху един отминал свят. Те са преповторение на неговия живот. Те са живот през годините, превърнал се в път, в насока,

в изповед за едно историческо битие, за една епоха, усетена с нейния мирис, с тембъра на гласа ѝ. В „Път през годините“ Константин Константинов започва с най-българското: с природата, която се е навдесила над българския свят, с домашните дворове в къщите, в които е протичал животът и които са оставили завинаги нещо неповторимо в паметта и в сърцето на човека. Това е патината на старите чардаци и хаети, изрязаните слънца по таваните, цъфналите в червено гюлове по сандъците, дълбоките дворове с лехи от петунии и латинки и с гъсти редици чемшир, между които бързат стремително мълчаливи ваги. Това е споменът за трудовия живот на българина, това е мирисът на една епоха, която е отминала, но която все ни вика към себе си, при всяко възпоминание разлива своята носталгична отрова в кръвта ни. Константин Константинов разказва за Сливен, за неговите улици, за градския му пейзаж, за онова, което *градът* оставя в историята на нацията. Но кое голямо българско селище не е приличало по своему на този типичен български *град*, къде не могат също да се изброят имена на възрожденци, на социалисти, на общественици и писатели, на печатари и редактори на периодични издания, на читалищни дейци – тези светлинки на ранобудния живот на българина, затрептели и в следващата, следосвобожденската епоха. И от кой път на страната ни не могат да се вземат спомени за преобразования, за граждански и духовни борби, за ламтежи към култура, за себеизвисяване на интелигенцията ни.

В „Път през годините“ всичко това е пречупено през едно лично съзнание – съзнанието на Константин Константинов. Всичко – исторически вярно и документирано – е зашумяло или е зазвъняло и с онези интимни струни, които са били опнати в душата на оригиналния художник. И затова в мемоарните книги на Константин Константинов или в своеобразно историческите книги на този автор не е загубено почти нищо от настроението ни времето, от неговите радости, от неговите копнежи. Разказът се разгръща едновременно като въз-

поминание и на малкото момче, и на възрастния човек. Разказът ни гържи в атмосферата на двата свята: на детската непосредност и на омърсения размисъл. И това придава особения чар на стила. Бих казал, че Константин Константинов е този, който започва да учи онези наши млади литератори и критици, които се възвръщат към духовното ни наследство, към литературното ни минало, като към спомен-съпреживяване, като към една действителност, която трябва не да се анализира, а да се съзерцава. Толкова силно и оригинално е звученето на неговата книга. Даже и да не е съвсем така, даже и да не можем да говорим пряко за посоченото влияние, все пак нещо от този тип настроеност е преминало и у представителите на това направление в нашата критика.

Константинов е съумял да обедини със своите спомени много фактически материал. Той е разказал отчасти и маловажни неща от историята на нашата интелигенция, взрял се е в нейния здрав, борчески или мечтателно-поетичен свят. Не е отминал и политическите събития. Син на учител по дескриптивна геометрия в гимназията и на бивша учителка, Константинов от малък е могъл да бъде в средата на нашата интелигенция и да я почувства отблизо, с разнородните ѝ ламтежи, в духовно-литературните и гражданско-социалните ѝ дела. И той я вижда в движението и колорита на времето. Той я вижда като поколение, чиято съдба е била да излезе на рицарски бой с безпощадната действителност и да поднесе в нея светлината на прогреса.

Той говори за пуританския дух на една почти патриархална среда, за книгите – книгите, без които детството е било немислимо, за духа на времето отвън училищата, който дава една солидна и дълбоко хуманитарна наука. Разказва за героичното минало на града, което засилва самородното чувство на неговите жители, в които души още живеят огънят на борбата за национална свобода и отвращението от насилническите режими на „торбопясъчието“ (Стамболовия режим), на „Дуранкулак и Шабла“ (Радославовия режим), на „Гасенето на свеци-

те“ (народняшкия режим). „Така че в един прекрасен ден, както се казваше в някогашните романи, тоя град, дето винаги в предизборни дни и нощи вилнееха пияните шайки на народняшкия кандидат за народен представител, най-неочаквано избра за свой депутат... Георги Курков.“

Любопитно е да се отбележи, че Константин Константинов разполага спомените не само в две съзнания – някогашното и това, когато пише спомените в момента. Но и с мъдростта на годините той прозира по-иначе в онова, което е било, отколкото по времето, когато е участвал в него. И това именно му дава възможност сега да проумява всички контрасти в социалната област, които са имали значение, всички политически течения, които са се сблъсквали, всички сложни отношения, които са се създавали на тази основа и в духовната област. И ето сега, когато пише, утвържденията на различните стойности са по-различни от тези, които е правил по различно време в своя житейски и творчески път. В неговото ново дело има не само едно закъсняло носталгично ехо, извикано от миналото, а и една самопреценка, едно ново тълкуване на сложния вътрешен живот на народа.

Той преминава постепенно от провинцията в нашата столица. Ветровете на времето го отнасят от България в Европа, в Париж. Той поема бремето на една стара и на една нова култура. Той търси за себе си истината като художник. И в тази многоликост на времето той е бил различен, сложен и противоречив, а в своя спомен преценява отново истините, среща се отново с целите, за които е живял и за които са живели други. Целите, получили вече своя смисъл, своята оценка и своето оправдание.

„Път през годините“ е написана великолепно като език и стил. На места тези две книги ни напомнят прозата на Пенчо Славейков – с нейното изящество, с нейната тънка ирония, с нейния патос, извикан от срещите с културните ценности. Но Константин Константинов пише в едно по-ново време. У него е вече силно чувството за реалността, реалността като гражданска

история, като обществено-политически събития, дали своето отражение и върху културата ни. Без „Път през годините“ на Константин Константинов не биха били достатъчно изяснени и някои културни явления – като появата например на сп. „Звено“, списвано от групата Димчо Дебелянов, Георги Райчев, Никола Янев, Константин Константинов, Николай Лилюев и главния редактор Димитър Подвързачов. Или пък не би бил така пълен духовният портрет на Г. П. Стаматов без онова, което е разказано от Константин Константинов в „Път през годините“ и през което изплува общото в техния живот по време на близостта им в град Враца. Любопитни са като отражение в душата на твореца и онези портрети, които Константин Константинов е направил на руски, западноевропейски и български писатели, като Чехов, Екзюпери, Дебелянов, или на артисти като Бугевска, Георги Кирков, Сава Огнянов.

Първата книга от „Път през годините“ има по-цялостен характер като автобиографично произведение за човека и за времето. Втората се е превърнала в един низ от спомени, свързан със съвременници на поета, с отделни изживявания в провинцията и в чужбина. Така двете книги представляват едно своеобразно цяло, което, сякаш извадено от дневник, е получило своеобразно духовно единство.

* * *

Константин Константинов може да се отнесе към категорията на тези наши писатели, които са се родили с изключителност и с жажда за култура. Такъв е бил той през студентските си години, по времето на цялото си творческо и жизнено дело. В същото време действителността го е теглила към себе си, защото е трябвало да бъде служител, защото е трябвало да изкарва хляба си. Така неизбежно той се сблъсква с нея, приема я или я отрича. Но у него има една особеност: известно откъсване

от суровата земя, за да се съпреживява скритата духовна наслада на ума, който възприема живота за себе си и бяга от жестоката истина. Така се е оформил и расъл Константин Константинов, за да извае себе си като личност и за да достигне и до последното си значително дело „Път през годините“ – една и очаквана, и неочаквана книга от този особен творец, наслаждавал се на върховната художественост и все пак неуспял да изнесе сам себе си до истинските ѝ върхове чрез това, което е създал като разказ, като художествен епос за нашия живот...

Пантелей Зарев

МЕМОАРЪТ КАТО СВИДЕТЕЛСТВО И ОПИСАНИЕ НА ВРЕМЕНАТА

Проблемите и особеностите на жанра

„Път през годините“

от Константин Константинов

1.

Мемоарът е свидетелство и описание на времето; той е негова картина и пресъздадена реалност. Питаме ли се обаче кое е това време: времето, което авторът си припомня и което описва, или това, в което той разказва своето минало?

Българската литература е богата на мемоари. Те са посветени предимно на революционните борби и на живота след тях, когато се установява нова форма на държавна власт.

Общественото съзнание лесно отделя важното, епохалното от ежедневието и отдава значение на усилията и жертвите, които нацията принася в историческия си стремеж към величие и стабилна държава. Този стремеж се радикализира и сблъсква социалните съсловия, мобилизира ги да търсят и намерят верния път, натоварва ги с амбиции и отговорности. Той отбелязва рязка смяна на посоките и на съсловията, които я осъществяват и които поемат управлението. Всяка революция иска да се легитимира както пред тези, с които и заради които се извършва, така и пред тези, които на следват и консумират резултатите ѝ. Легитимацията става обикновено, като ѝ се придаде героичен характер, а неизбежните жертви се представят като високи подвизи и самоотдаване в името на някакъв светъл идеал. Обществото трудно ще я приеме, ако не е поставена в най-високия ред на историческата памет, ако не ѝ се наложи ореол на възвишеност и не ѝ се припише определе-

нието за щедър и безкористен дар. Затова за нея трябва постоянно да се напомня, да се разказва за събития и личности, допринесли за славната ѝ победа. Така се задоволява потребността от героизъм и се държи постоянно будно съзнанието за героя като движещата фигура в историята.

Малките народи имат нужда от подобна история, чрез която трудното настояще се компенсира със светло минало и героична история.

Мемоарът поддържа жива историческата памет, стимулира я да съхранява ревниво миналото, като го дава постоянно за пример на новите поколения. Но мемоарът е лично свидетелство и разказва онова, което неговият автор си спомня – най-вече за собственото му участие в събитията. Той е свидетелство, което иска да помогне на историята да не се изгуби, като представи събитията и цялостното състояние на обществото в миналото време в тяхната достоверност – поне в тази, която е достъпна за автора. В това се състои и толкова желаната „обективност“. Обективността е да не измисляш несъществуващи събития и факти, да не изопачаваш истината и да съблюдаваш почтено отношение към другите участници в историята, като им отдаваш полагащото им се уважение и значимост. Свежата и услужливата памет и лична почтеност съставляват т.нар. обективност.

Но както нищо човешко дело не е свършено, така и мемоарът не може да изключи субективността на автора си и да не отдаде предпочитание към едни хора и събития заради симпатия, а други да пренебрегне заради неприязън. Мемоарът е литературен жанр, а не наблюдение под микроскоп. Той е пресътворяване на миналото, негово тълкуване и анализ. Главният му герой винаги е авторът, около когото се развива действието. Сюжетът се затваря в личния живот и в зависимост от това доколко този личен живот е част от историята, доколко и сюжетът е общозначим или принадлежащ на личната биография на автора.

Правя тези уточнения, тъй като е важно да се разбере, че едно мемоарно произведение не може да бъде аргумент на „абсолютната истина“ за времето, което се възстановява и описва. А е невъзможно, защото той е свидетелство не толкова на това време, колкото на другото – на времето, в което живее авторът и е създаден мемоарът. Иначе не може и да бъде, щом става дума за литературен жанр, за литература и изкуство, а не за някаква моментна снимка и застинал живот.

Тази особеност на жанра трябва да ни прави внимателни, когато разглеждаме, коментираме и оценяваме мемоарна творба. Не бива никога да се доверяваме напълно и да приемаме безкритично фактите в него – освен ако не са потвърдени от други свидетелства и от науката. Подозрението трябва да ни съпътства не защото се съмняваме в паметта и добросъвестността на автора, а поради особеностите на мемоарното свидетелство.

Разбира се, не бива да изпадаме от една крайност в друга и да не зачитаме свидетелството в мемоара именно като свидетелство за историческото време в него. В жанра се срещат най-малкото две епохи, които понякога са в симфония помежду си, а друг път – в непримиримо противоречие. Противоречията идват от начина, по който се представят събитията и личностите, и от неафишираната видимо оценка, която авторът им дава. Необходимо е доста по-задълбочено четене и анализ, за да се забележи именно оценката или дори по-точно – светлината, която той им хвърля, за да ги направи видими и им придаде значимост. Никак не е лесно това да стане. Ще се позова на „Записки по българските въстания“ на Захарий Стоянов, тъй като тази книга е висока класика в българската литература, но според мене не е вярно прочетена и тълкувана.

Българските литературознание и историография смятат „Записките...“ за най-мощното и автентично свидетелство на връхната точка в националноосвободителната революция в България. Никой не оспорва тяхната достоверност както по отношение на лицата и фа-

ктите, така и по отношение точността в оценките и тълкуванията им от Захарий Стоянов. Наричат ги „българският национален епос“. Няма спор, че това е велика книга. Но тя трябва да се чете не като материал за историята, не само като спомен за въстанията, но преди всичко като свидетелство за времето, в което е писана, и като израз на обществените идеи, битували тогава. Тогава ще се открият много нейни особености, оставащи скрити при „ритуалното“ четене.

„Записки по българските въстания“ изразява индивидуалистичния тип общество. Това определя и отношението към събитията и начина на представяне и оценка. Обществото е разделено, натоварено с непрестанни битки за власт. Липсва обединяващата идея – затова и предателствата и подлостите са обичайни явления. Според Захарий Стоянов те са естествено присъщи на българския национален характер, но се вижда, че това не е така: те са плод на разпадането се общество, в което няма единство и симфония, а разделения, конфликти и вътрешни борби. Дори властта, която Георги Бенковски си извоюва благодарение на силния си характер и волята си за власт, не е способна да събере хората в монолитно единство и да ги изведе до възжеланата цел. „Записките...“ не са епическо произведение, а типичен буржоазен роман за властта и нейните закони и тайни. Захарий Стоянов е описал едно време, но всъщност е пресъздал друго и тази „двойственост“ подвежда и заблуждава читателя и изследователя.

Ако българската националноосвободителна революция беше такава, каквато я показва Захарий Стоянов, то тя никога нямаше да бъде доведена до успешен край. Аз не твърдя, че написаното от него не е вярно – напротив, то е напълно вярно, но духът на описаното време е друг – не този, който битува във времето, когато „Записки по българските въстания“ са писани.

Примерът със „Записките...“ не е единствен, но той е най-ярък и типичен за двойствеността на мемоара, с която непременно трябва да се съобразяваме.

2.

Спомените на Константин Константинов разказват за обществения и културния живот в България от първата половина на XX век, когато в българската култура се включва ново поколение писатели, художници, музиканти, актьори, учени, интелектуалци. Свободната държава и населяващата я нация са изпълнени с огромна духовна енергия и с желание за нов живот. Ще изминат 50 години и явлението ще се повтори в нови условия и с нови хора. 10-те и 60-те години на XX век са твърде сходни именно с порива към обновление на обществото, но и с все по-забелязващите се пукнатини в колективистичното общество, с признаците на ерозия, с която обществеността индивидуализъм (това не е оксиморон, но въпреки това би могло да се каже индивидуализмът в обществото) поражда трайно социалния организъм. И двете десетилетия са белязани от поколения творци с нови идеи, отварящи нова епоха в развитието на националната култура.

„Път през годините“ ни дава нов ключ към дверите на епохите отпреди и след Първата световна война. И той просто трябва да се постави в ключалката, за да видим какво има зад отворената врата.

Писателят трудно и рядко излиза от времето, в което е започнал творческата си дейност. Той остава в него и него изразява дори и тогава, когато се сменя типът общество и той е чужд на новото обществено съзнание. Тогава творчеството му влиза, както се казва, в противоречие с обществото и това противоречие понякога е доста остро и болезнено. Но съществуват писатели,

които вървят с времето, следват го и го изразяват като свое на всеки следващ негов цикъл. Това не е „нагаждане“, не е приспособяване, а особена чувствителност и способност на естетическото съзнание да пресъздава като естествени и нормални измененията в обществото. Обикновено обаче приспособимостта е само привидна, тъй като обществото е влязло в същия цикъл, в който е било, когато съответният автор е започнал своя творчески път и се е утвърждавал в него. Мисля, че такъв е случаят с Константин Константинов. „Път през годините“ от 60-те години възстановява живота през 10-те и 20-те години. Вижда се тяхната идейна близост и сходство както в устройството, така и в духовните стремежи.

„Път през годините“ е книга, носеща всичките белези на общественото съзнание през 60-те години. Тя е картина на това време, макар да е връщане в миналото, възстановяване на спомена за него, разказ за хора и събития, които са в историята. Затова и при излизането си бе толкова радушно посрещната и оценена високо – въпреки отделните критики и несъгласия.

К. Константинов пише духовна и социална биография на едно поколение поети, писатели, художници и артисти. То става факт в трудни за страната и Европа години. Войните слагат край на много илюзии, в това число и на илюзията за възможното обединение на българската нация в една държава. Те разрушиха материалните основи на току-що създадената българска държава, проляха много българска кръв и потопиха в скръб и безнадеждност огромна част от народа. Видимата картина, която вестниците и публицистиката рисуват, е ужасяваща. Такава картина рисува и историографията, основаваща се на статистически данни и документални свидетелства. Реалността обаче е по-различна и тя е показана такава, каквато е, единствено в литературата и изкуството. Тази реалност говори за съсредоточаване на социалната енергия към една обща за цялото общество цел, за въздигане на съзидателните сили и възстановяване на разрушеното. Започва колективистичният тип

общество и негови изразители са младите тогава писатели, сред които е и Константин Константинов.

Същото наблюдаваме и през 60-те години. Новото поколение мисли мащабно, социално, с перспектива, отговорно. То произлиза от традицията, признава я и следва нейните завети, но в новите условия е необходимо ново изкуство, което да изрази новите идеи. Новото изкуство не е само в изразните средства, а в начина на художествено мислене, в съзнанието за своята обществена отговорност, във вниманието към ежедневните битови и екзистенциални проблеми на човека. То е в новия тип личност, който се превръща в обект на изображение и в основен герой на литературата.

„Път през годините“ представя и нов тип писател. Поколение то на К. Константинов е ново и по дух, и по социално служение. Любопитна е неговата склонност към обединение и единение, в създаване на общности, основани на политически и естетически принципи. От една страна сякаш имаме рязко разделение по тези принципи, но всъщност, от друга страна, се вижда колко силен е стремежът към създаване на кръгове и школи като форма на обединение и изразяване на общи идеи и разбирания за живота и изкуството. Сладкарницата на бул. „Цар Освободител“, създаването на Камарата на изкуствата и културата, групирането около издания и издателства са видимите знаци на тази важна тенденция в културния живот в довоенното и след военното време. Творците осъзнават, че сами не са в състояние да се справят с натиска на буржоазната държава и капиталистическата икономика. Буржоазното общество е чуждо и дори враждебно на изкуството; то не се грижи за творците, не им помага, а постоянно ги унижава и ограбва. Константин Константинов на много места в книгата си сравнява ситуацията в началото на XX век с отношението на държавата и обществото към културата през 60-те години. Той често изтъква как сега грижите за творците са големи и никой от тях не е оставен да мисли за насящния си, да се унижава и мъчи да уреди някакъв мизерен бит, за

да съществува и може да твори. И това не е „хитрост“, чрез която да се хареса на властта и по-лесно да издаде книгата си. Писателят реалист не отминава истината, не я прикрива или преиначавя, за да получи облаги за себе си. През 60-те години формите на естетическо сгружаване са различни от тези през 20-те, но са живи и се проявяват активно. Творците живеят заедно не за да бъдат по-лесно контролирани от властта, както пишат днес либералните идеолози, а защото това е естественият им живот, в който по-лесно могат да творят и съществуват в бита.

Следвоенният възход на изкуствата и културата в България е благодарение на създадената нова култура, чрез която обществото и нацията се самоизразяват и самоосъзнават. Това е преломна епоха, в която се налага да се избере главният път на развитие. Тогава е необходима силна интелигенция, способна да поведе народа по този път, като преди това го убеди да бъде решителен в избора и в движението си по пътя. Без такава интелигенция народът и обществото ще се лутат напразно и неизбежно ще изпадат в отчаяние. Виждаме по Константин Константинов как интелигенцията осъзнава мисията си и с каква творческа страст и вдъхновение разрушава препятствията и вдъхва увереност и енергия на народа.

Същото се забелязва и през 60-те години и авторът много пъти отбелязва как в обществото и неговата интелигенция се проявяват тенденциите, които той е изтъкнал у своето поколение.

3.

„Път през годините“ свидетелства как в епохи на духовен подем, на бурно развитие на културата и навлизане на компактна група от едно поколение творци във всички изкуства и в науката се засилва интересът към проблема за националния дух, ум и характер, за това кои сме ние българите и как да запазим себе си в процеса на

интернационализация, могъщо влияние на чуждите култури и уеднаквяване на материалния бит. За разлика от епохите на упадък сега културата отчита своето място в обществения живот на нацията; тя не се страхува от това място, не се смята потисната и заплашена – напротив, самочувствието ѝ помага да се огледа в очите на традицията и съвременността, както и да докаже и защити автономията и неприкосновеността си, но и да демонстрира качествата си в обкръжението на културите, от които най-често и плодотворно се влияе. Културата на подобно време винаги е зряла и с много ясно и категорично преклонение пред традицията.

През 10-те и 20-те години на XX век се формира окончателно отношението към Иван Вазов като към големия класик на българската литература. Вазов е означението на класическия тип колективистично общество. Чрез народния поет военното и следвоенното поколение писатели осмислят миналото и оценяват настоящето; чрез него се определя и отношението към езика на литературата, към природата, обществените проблеми и човека. Това поколение носи в себе си универсализма на Иван Вазов и този именно универсализъм определя и мястото му в новата българска литература.

Константин Константинов представя утвърждаването на новото поколение български писатели като естествено продължение на линията „Вазов“, но и като органично родство с течения и естетически кръгове, които се отклоняват съществено от тази линия. Традицията не е еднозначна и не се представлява само от еднородно явление или тенденция. През 10-те и 20-те години на XX век българската литература вече е достатъчно богата и многостранна, за да бъде свеждана до няколко само имена и за да бъдат отричани другите линии. Историята в крайна сметка поставя всичко на място и примирява враждуващите, за да ги сроди и предаде на идващите след тях. Затова в „Път през годините“ е много важно онова, което авторът казва за Пенчо Славейков и кръга „Мисъл“ и за отношението на младите към

тях. Това поколение успя да усвои уроците и на Вазов, и на Пенчо Славейков, и на Яворов, и на Кирил Христов и затова е толкова ярко неговото присъствие в българската литература.

В историята на литературата често се случва новото поколение да възприеме едновременно радушно и плодотворно опита на враждуващите преди него групи и автори, да ги примири и изтъкне тяхната значимост за литературата. Това именно оправдава литературните битки, противоречията и идейно-естетическите спорове. Споровете често издребняват, свеждат се до лични нападки и заяждания, макар вътре в тях да е заложена идеята за обновлението и трайността на традицията. Необходимо е в един момент старото и новото да намерят общите си цели, за да заживеят повторно в следващото поколение. В зрялата култура това става по естествен начин и дава добри резултати.

Опитът на предходниците е полезен, когато новите писатели търсят новия език, за да изразят новите идеи и представят в пълнота новия човек. Този нов човек в началото на века е едновременно Вазовият възрожденец и Пенчо-Славейковият индивидуалист. Той стои здраво в традиционния бит, но вече е започнал да се приобщава към плововете на цивилизацията, да се труви с тях. Войните го карат да се замисли над собствената си съдба и да погледне на живота в цялата му сложност и пълнота. Там той вижда заблудите на времето, илюзиите и греховете му, но у него е все още здраво чувството за родовото, за историята. То му позволява да преодолее отчаянието, да се съземе от току-що преживените трагедии и да намери верния път. Отърсването от заблудите и крайностите е показател, че новите писатели органично са усвоили опита на своите предходници.

4.

Войните и следвоенното време дават възможност на българската литература и култура да разрешат успешно и проблема за влиянията. XX век отваря вратите на процеса, който днес наричаме „глобализация“. Глобализацията застрашава най-вече малките и младите модерни култури. В началото на века този процес все още се възприема като благоприятен, защото дава възможност на българската култура и особено на литературата да се приобщи към съвременните веяния, да опознае новите европейски явления в литературата и да почерпи полезен опит от тях. Тя се сравнява с тях и в сравнението придобива самочувствие и изработва критерии за собственото си състояние и възможности.

Младите български писатели получават възможност да пътуват в чужбина и да се учат в европейски държави – предимно Франция и Германия. Прекият досег до техните култури и до бита на обикновените хора им отваря възможност за повече сравнения и придобиване познание за другите народи. В Европа животът е друг, други са условията, в които съществува литературата и живее писателят. Но в крайна сметка поезията и прозата разрешават едни и същи проблеми, независимо на какъв език се пишат. Затова и опитът, търсенията и постиженията на руските, френските или немските автори са изключително необходими и полезни за българските им колеги. Социалното и икономическото преобразование на България губи смисъл, ако не е съпроводено с духовно и нравствено обогатяване, за което работи и литературата.

Но влиянието на чуждите литератури върху българската не се осъществява изобщо. То не е вятър или буря, връхлитащи върху нея, не е гъжд, който да я навали. Влиянието е чрез конкретни писатели и произведения, чрез преводи и лични контакти. Константин Константинов си припомня авторите и книгите, с които неговото поколение общува и се приобщава към големия

свят на европейските литератури. Това не може да се контролира и направлява от държавата, поради което е достатъчно верен показател за характера на времето, неговите потребности и духа на културата. В България от началото на XX век се издава безразборно, безсистемно, без никаква програма за популяризиране на определени ценности, писатели и направления. Такава програма ще започне да се оформя през 60-те години, и в края на 70-те и през 80-те тя вече ще се изпълнява. И в двете епохи проличава способността на водещите дейци на културата, даващи нейния облик, да се ориентират в потока от имена и книги и да се насочват към онези от тях, които са с най-високи литературни стойности и които най-пълноценно изразяват духа на епохата с всички нейни сложности и противоречия. Сега именно се осъществява онзи синтез между политическия и естетическия подход, върху който през Възраждането спореха Христо Ботев и Нешо Бончев. Новите писатели превеждат, популяризират и издават автори и книги с висока естетическа стойност, но те са разбираеми и близки на читателите с проблемите и характерите, които поставят и рисуват.

Важна е ролята на руската емиграция в България, дошла тук след Революцията през 1917 г. Константин Константинов особено набляга на участието ѝ в българския културен живот от началото на XX век. Той говори по същество за формиране на нов естетически вкус – особено в театъра, и за приобщаване към нови естетически стойности и подходи към изкуството. Руски театрални емигранти правят знаменателни постановки и подготвят българския театър за неговата нова отговорна роля. Големите ни актьори от онова време са учили и специализирали актьорско майсторство в Русия и Европа и сега заедно с дошлите в София и страната театрални емигранти те успяват да поставят на нови основи българския театър и своето собствено изкуство, да го направят съзвучно на тогавашното равнище на руския и европейския театър и да създадат практически българския театър.

Принос за развитието на българската култура и наука имат и руските учени и специалисти, останали в България в емиграция.

Времето, за което разказва Коңетантин Константинов, е време на интензивно книгоиздаване, на нови литературни вестници и списания, на възход в изобразителното и музикалното изкуство. Може да се каже, че това е време на възрождения реализъм – въпреки продължаващия интерес у младите автори към модернизмите. Идеино-естетическите спорове, които се водят, не са толкова за налагане на тези модернизми, а за изясняване принципите именно на реалистичното изображение, за това доколко изкуството трябва да бъде свързано с конкретната действителност, да я изобразява и да ѝ служи пряко.

Нещо подобно авторът забелязва и посочва през 60-те и 70-те години, когато пише своите спомени „Път през годините“.

5.

Аз бих нарекал „Път през годините“ роман за това как обществото търси своя път към всеобща стабилност и хармония. Персонажите в него са хора цялостни, вътрешно стабилни, целенасочени, надарени с градивна сила, осъзнаващи ролята си на отговорни водачи на нацията. Светът е монолитен и в него не се проявяват конфликти, които могат да разделят хората и да разцепят единството на обществото. Такъв е светът на Вазов и Йордан Йовков, такъв е по-късно и светът на Димитър Талев (вж. книгата ми „Философия на литературната история“, 2004). Но „Път през годините“ хронологично пресъздава времена, в които обществото се разпада и става индивидуалистично. Колективистично е обществото, от чиито позиции той пише своя роман-спомен.

В духа на това общество Константин Константинов пресъздава и героите на времето. Тези герои са

писатели, театрални, музиканти, преводачи, художници, дейци на културата, отдала се съзнателно на високо и благородно служение. Те живеят със съзнанието, че чрез изкуството си служат на народа и отечеството и че са готови да жертват всичко, за да изпълнят служението си. Някои от тях дори загиват във войните, макар да са могли да се освободят от военна служба и останат в София. Изборът им да отидат на фронта и положат костите си за отечеството е свидетелство за тяхното лично безкористие и родолюбие, но то е знак за духа на времето. Не във всяко време, когато страната води война, е възможен подобен изблик на възвишени чувства и готовност за саможертва у интелигенцията. Само колективистичното общество поражда подобни стремежи и възпитава членовете си да бъдат безкористни и да мислят най-напред за общото благо и спасение, а после за своите изгоди и интереси.

В книгата няма нито дума за какъвто и да било конфликт между творци; никакво лошо чувство към някого. Дори намек за превъзходство на автора над някого измежду приятелите или тези, които не са го възприемали положително и са го отричали. Той не си приписва заслуги към никого – напротив, дори проявява често съжаление, че нещо не е донправил, че не помогнал някому достатъчно, че не му е отдал заслуженото. Няма натяквания, нито удовлетворение от собствена правота. Както е примерно в цитираните вече „Записки по българските въстания“ или в спомените на Тодор Икономов. Виждаме колко е силно влиянието на типа общество, в който живее и пише мемоарите си даден автор.

Благородството и моралът на колективистичното общество позволяват на автора да пресъздава пълнокръвни образи на творци. Да, тук ние наистина се срещаме с художествени образи, макар в изображението да няма белетристика и художествена измислица. Всичко е достоверно, но въпреки това художествената сила на „Път през годините“ е ярка и неповторима именно с въздействието на персонажите в нея.

„Път през годините“ не е само роман. Това е ярко литературно-историческо изследване на литературния процес и на литературния живот между двете световни войни. Описанието на явленията и имената е в духа на колективистичното общество. Движението е плавно, развитието – естествено, явленията протичат хармонично и не си противоречат, а само се допълват и доразвиват. Всичко е обозначено точно, без излишни и празни думи. Константин Константинов изтегля умело нишката на литературния процес, като го показва в неговата сложност и пълнота. Все пак акцентът е върху мястото в него на поколението на автора. А и то играе главната роля – въпреки че по това време пишат и груги талантлив и значими автори. Но за К. Константинов е важно да проследи, опише и анализира най-важното според него.

Във втората част на книгата авторът е отделил място на цяла серия литературни портрети под общото заглавие на раздела „Съвременници“. Показателно е, че Константин Константинов пише за писателите Л. Н. Толстой, А. П. Чехов, И. Бунин, Едуард Багрицки, Антоан дьо Сент Екзюпери, Иван Вазов, Тодор Г. Влайков, Кирил Христов, Димитър Бояджиев, Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Никола Йонков Вапцаров. Повечето от тях са изразители на колективистичния тип общество!

6.

Още веднъж искам да подчертая, че дори и мемоарът се подчинява на принципите, които всеки тип общество поставя на литературата и изкуството – да бъдат негов достоверен свидетел и изразител. Във всяка творба и във всяко творчество трябва да търсим в еднаква мяра както проявлението на личния творчески характер на писателя, така и духа на времето, в което той твори и чрез чиито принципи и критерии описва и изразява обществото и човека. Дори когато се придържа строго и неотменно към фактите и борава с автентич-

ни документи, мемоаристът не може да е „обективен“. Той вярва на емпиричния материал, заради който и пише спомените си, но е подтикнат и вдъхновен от своето актуално време, чиито потребности за истина задоволява. Това време е гледната точка, отправният пункт на изображението на историческата епоха. Ако не четем по този начин мемоара, рискуваме да му се преговерим като свидетел и тълкувател на историята и да не отчетем неизбежните отклонения от „обективната истина“.

Ето защо мемоарната творба трябва да бъде четена внимателно, като в нея се разделя „миналото“ от „сегашното“, за да се насложат после в анализа и оценката и на миналото, и на сегашното. Авторът стои между тях, не за да ги разделя, а за да им придаде смисъл и значимост, да ги съпостави и съедини. Припомнянето на миналото не е самоцелно и не е само възстановяване на личния спомен, а отношение към него чрез особеностите в състоянието на настоящето. Светлината върху историята идва от настоящето и мемоаристът е неин проводник.

„Път през годините“ на Константин Константинов е едно от най-ярките произведения от втората половина на XX век, свидетелство на стремежа към пълнота и цялост, който роди културата и литературата от 60-те години на XX век.

Панко Анчев

СЪДЪРЖАНИЕ

Предговор / 7

ПЪРВА ЧАСТ / 9

ВТОРА ЧАСТ / 343

„Цар Освободител“ / 345

1. Булевардът / 345

2. Сладкарницата / 365

Съвременници / 433

Лев Н. Толстой / 434

А. П. Чехов / 439

Иван Бунин / 448

Едуард Багрицки / 460

Антоан дьо Сент Екзюпери / 464

Иван Вазов / 480

Тодор Г. Влайков / 486

Димитър Бояджиев / 495

Димчо Дебелянов / 500

Николай Лилев / 505

Агриана Бudevcka / 510

Васил Курков / 513

Кръстьо Сарафов / 516

Сава Огнянов / 520

Провинцията / 525

Чужбина / 564

ДУМИ ЗА КОНСТАНТИН КОНСТАНТИНОВ

Редове от биографията / 623

Константин Константинов

– *Пантелей Зарев* / 625

Мемоарът като свидетелство и описание
на времената

– *Панко Анчев* / 640

Константин Константинов ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ

Редактор

ТОДОР КОРУЕВ

Графичен дизайн

ПЕТЪР ДОБРЕВ

Корица

ВАНЯ КРЪСТЕВА

Коректор

НЕДЯЛКА КИРЯКОВА

Предпечатна подготовка

„ПолиКАД РД“ ЕООД

Формат 32/84/108

Печатни коли 41,5

Издателство

„ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

office@zstoyanov.com

www.zstoyanov.com.com

Печат

„МИГ ПРИНТ“ ЕООД

ИЗДАТЕЛСТВО „ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ“

Поредица „БЪЛГАРСКА КЛАСИКА“

в 140 тома

2002–2010 година

Издателство „Захарий Стоянов“ предлага специална поредица – най-доброто от високата българска класика. Всеки том е придружен от статии, анализиращи от различни гледни точки творчеството на българските класици. Изданието е насочено към ученици и студенти, както и към широката българска общественост.

1. Захарий Стоянов – ЗНАЕШ ЛИ ТИ КОИ СМЕ?
2. Иван Вазов – НЕМИЛИ-НЕДРАГИ
3. Йордан Йовков – СТАРОПЛАНИНСКИ ЛЕГЕНДИ
4. Димчо Дебелянов – ЧЕРНА ПЕСЕН
5. Христо Ботев – ПОЛИТИЧЕСКА ЗИМА
6. Пею К. Яворов – ПЕСЕН НА ПЕСЕНТА МИ
7. Паисий Хилендарски – СЛАВЯНОБЪЛГАРСКА ИСТОРИЯ
8. Софроний Врачански – ЖИТИЕ И СТРАДАНИЯ ГРЕШНАГО СОФРОНИЯ
9. Иван Вазов – ПОД ИГОТО
10. Любен Каравелов – БЪЛГАРИ ОТ СТАРО ВРЕМЕ
11. Добри Чинтулов – СТАНИ, СТАНИ, ЮНАК БАЛКАНСКИ
12. Алеко Константинов – БАЙ ГАНЬО
13. Васил Левски – НАРОДЕ????
14. Иван Вазов – ЕПОПЕЯ НА ЗАБРАВЕНИТЕ
15. Петко Славейков – ИЗВОРЪТ НА БЕЛОНОГАТА
16. Пенчо Славейков – ЕПИЧЕСКИ ПЕСНИ
17. Константин Величков – ЦАРИГРАДСКИ СОНЕТИ
18. Стоян Михайловски – КНИГА ЗА БЪЛГАРСКИЯ НАРОД
19. Гео Милев – ЖЕСТОКИЯТ ПРЪСТЕН
20. Елисавета Багряна – ВЕЧНАТА И СВЯТАТА
21. Асен Разцветников – ЖЕРТВЕНИ КЛАДИ
22. Пенчо Славейков – НА ОСТРОВА НА БЛАЖЕНИТЕ
23. Димитър Талев – ЖЕЛЕЗНИЯТ СВЕТИЛНИК
24. Христо Фотев – ПЕЙЗАЖ ОТ ДУМИ
25. Любен Дилов – ПЪТЯТ НА ИКАР

26. Любомир Левчев – СТИХОВИДЕНИЯ
27. Кирил Христов – ХЕЙ, ПРОЛЕТ ИДЕ
28. Петко Ю. Тодоров – ИДИЛИИ
29. Стефан Стамболов – СВОБОДА ИЛИ СМЪРТ
30. Емануил Попдимитров – СЪНЯТ НА ЛЮБОВТА
31. Георги Раковски – БЪЛГАРСКИЯ ВЪПРОС
32. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. I
33. Захарий Стоянов – ЗАПИСКИ
ПО БЪЛГАРСКИТЕ ВЪСТАНИЯ – т. II
34. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. I
35. Братя Миладинови – БЪЛГАРСКИ
НАРОДНИ ПЕСНИ – т. II
36. Райко Жинзифов, Григор Пърличев и Никола Козлев –
ХАЙДУТ СИДЕР И ЧЕРЕН АРАП
37. Неофит Бозвели – МАТИ БОЛГАРИЯ
38. Добри Войников – КРИВОРАЗБРАНАТА ЦИВИЛИЗАЦИЯ
39. Иван Мешекон – ТАЛАНТЪТ КАТО ПРОМЕТЕЕВ ДАР
40. Георги Стаматов – МАЛКИЯТ СОДОМ
41. Боян Пенев – ЛИТЕРАТУРА И ИНТЕЛИГЕНЦИЯ
42. Цани Гинчев – ГАНЧО КОСЕРКАТА
43. Пенчо Пенев – ДНИ НА ПРОВЕРКА
44. Георги Райчев – ГРЯХ
45. Михалаки Георгиев – МЕРАКЪТ НА ЧИЧО ДЕНЧО
46. Любен Каравелов – СВОБОДА И НЕЗАВИСИМОСТ
47. Васил Друмев – НЕЩАСТНА ФАМИЛИЯ
48. Николай Райнов – МЕЖДУ ПУСТИНЯТА И ЖИВОТА
49. Любен Каравелов – МАМИНО ДЕТЕНЦЕ
50. Петко Р. Славейков – БЪЛГАРСКИ ПРИТЧИ ИЛИ
ПОСЛОВИЦИ И ХАРАКТЕРНИ ДУМИ
51. Светослав Минков – ДАМАТА С РЕНТГЕНОВИТЕ ОЧИ
52. Христо Смирненски – ДА БЪДЕ ДЕН!
53. Константин Петканов – МОРАВА ЗВЕЗДА КЪРВАВА
54. Стоян Загорчинов – ДЕН ПОСЛЕДЕН – ДЕН ГОСПОДЕН
55. Д-р Кръстев – МЛАДИ И СТАРИ
56. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – I том
57. Симеон Радев – СТРОИТЕЛИТЕ НА СЪВРЕМЕННА
БЪЛГАРИЯ – II том
58. Георги Караславов – СНАХА
59. Петър Дънов – РАЗУМНОТО СЪРЦЕ

60. Емилиан Станев – АНТИХРИСТ
61. Елин Пелин – ВЕТРЕНАТА МЕЛНИЦА
62. Емилиан Станев – КРАДЕЦЪТ НА ПРАСКОВИ
63. Елин Пелин – ПОД МАНАСТИРСКАТА ЛОЗА
64. Димитър Талеv – ИЛИНДЕН
65. Димитър Талеv – ГЛАСОВЕТЕ ВИ ЧУВАМ
66. Дора Габе – ПОЧАКАЙ, СЛЪНЦЕ
67. Тодор Влайков – ДЯДОВАТА СЛАВЧОВА УНУКА
68. Ангел Каралийчев – РЪЖ
69. Димитър Талеv – ПРЕСПАНСКИТЕ КАМБАНИ
70. Иван Шишманов – ОТ ПАИСИЙ ДО РАКОВСКИ
71. Пейо К. Яворов – В ПОЛИТЕ НА ВИТОША
72. Никола Вапцаров – ПЕСЕН ЗА ЧОВЕКА
73. Теодор Траянов – БЪЛГАРСКИ БАЛАДИ
74. Николай Лилюев – ПТИЦИ В НОЩТА
75. Спиридон Казанджиев – ПРЕД ИЗВОРА НА ЖИВОТА
76. Йордан Йовков – АЛБЕНА
77. Йордан Йовков – ПЕСЕНТА НА КОЛЕЛЕТАТА
78. Пенчо Славейков – КЪРВАВА ПЕСЕН
79. Ламар – ЖЕЛЕЗНИ ИКОНИ
80. Димитър Димов – ТЮТЮН – I том
81. Димитър Димов – ТЮТЮН – II том
82. Александър Вутимски – СКИТНИКЪТ И ВРАНИТЕ
83. Рачо Стоянов – МАЙСТОРИ
84. Георги Кирков – ПОЛИТИЧЕСКА ЗООЛОГИЯ
85. Илия Волен – ЧЕРНИ УГАРИ
86. Веселин Ханчев – ЖИВ СЪМ
87. Иван Пейчев – ЕСЕН НА БРЕГА
88. Антон Дончев – ВРЕМЕ РАЗДЕЛНО
89. Ивайло Петров – ХАЙКА ЗА ВЪАЦИ
90. Антон Страшимиров – ХОРО
91. Александър Геров – ХОРА И ЗВЕЗДИ
92. Николай Марангозов – НА ПОВРАТКИ В СЕЛО
93. Христо Радевски – ПУАС
94. Константин Константинов – ДЕН ПО ДЕН
95. Андрей Германов – ОЖИВЕЛИЯТ ОТ ТЕРМОПИЛИТЕ
96. Генчо Стоев – ЦЕНАТА НА ЗЛАТОТО
97. Александър Балабанов – МЯСТОТО НА БЪЛГАРСКАТА ЛИТЕРАТУРА
98. Димитър Димов – ОСЪДЕНИ ДУШИ
99. Димитър Димов – ПОРУЧИК БЕНЦ
100. Чудомир – КОНСУЛ НА ГОЛО БЪРДО

101. Никола Фурнаджиев – ПРОЛЕТЕН ВЯТЪР
102. Добри Немиров – БЕДНИЯТ ЛУКА
103. Иван Вазов – ВЕЛИКАТА РИЛСКА ПУСТИНЯ
104. Иван Вазов – ХЪШОВЕ
105. Георги Джагаров – ПТИЦИ СРЕЩУ ВЯТЪРА
106. Ст. А. Костов – ГОЛЕМАНОВ
107. Иван Радославов – БЪЛГАРСКА ЛИТЕРАТУРА 1880–1930
108. Петър Динеков – ВЪЗРОЖДЕНСКИ ПИСАТЕЛИ
109. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – том I
110. Михаил Арнаудов – ПСИХОЛОГИЯ НА ЛИТЕРАТУРНОТО ТВОРЧЕСТВО – том II
111. Йордан Иванов – БОГОМИЛСКИ КНИГИ И ЛЕГЕНДИ
112. Тончо Жечев – БЪЛГАРСКИЯТ ВЕЛИКДЕН ИЛИ СТРАСТИТЕ БЪЛГАРСКИ
113. Илия Бешиков – СЛОВО И ОБРАЗ
114. Йордан Радичков – СВИРЕПО НАСТРОЕНИЕ
115. Христо Вакарелски – БЪЛГАРСКИ ПОГРЕБАЛНИ ОБИЧАИ
116. Иван Хаджийски – МОРАЛНАТА КАРТА НА БЪЛГАРИЯ
117. Атанас Далчев – ПОГЛЕД ЗАД ОЧИЛАТА
118. Владимир Василев – ПАНТЕИСТИ И МАНИАЦИ
119. Блага Димитрова – ЗАКЛЕТА
120. Стефан Цанев – СПАСЕТЕ НАШИТЕ ДУШИ!
121. Димитър Благоев – НАШИТЕ АПОСТОЛИ
122. Константин Константинов – ПЪТ ПРЕЗ ГОДИНИТЕ

ЗА ЗАЯВКИ И АБОНАМЕНТ –
адрес на издателство „Захарий Стоянов“
1784 София, бул. „Цариградско шосе“ № 117
тел. 975-21-70, 975-23-07

Издателство
ЗАХАРИЙ СТОЯНОВ

Поредица
БЪЛГАРСКА КЛАСИКА

„Път през годините“ разказва за обществения и културния живот в България от първата половина на XX век, когато в българската култура се включва ново поколение писатели, художници, музиканти, актьори, учени, интелектуалци. К. Константинов пише духовна и социална биография на това поколение. Оживяват образите на Димчо Дебелянов, Николай Лилиев, Боян Пенев, Димитър Подвързачов, Сирак Скитник, Йордан Йовков, Георги Райчев, Никола Вапцаров, Владимир Василев, Елисавета Багряна и мнозина други.

„Път през годините“ на Константин Константинов е едно от най-ярките произведения на българската литература от втората половина на XX век, свидетелство на стремежа към пълнота и цялост на цяло едно поколение строители на българската култура и литература след Освобождението.

ISBN 954-09-0943-0

15 лв.